

**Kumarasambhavam of Kālidasa  
with the commentary of Vallabhadeva**

© Dr Gautam Patel

M-4 67/521, Shastrinagar

Ahmedabad-380013 (INDIA)

Price Rs 57 00

Copies 1000

June, 1986



Printed with the financial assistance of  
The Ministry of Human Resource Development  
Department of Education, Government of India  
New Delhi-110 001

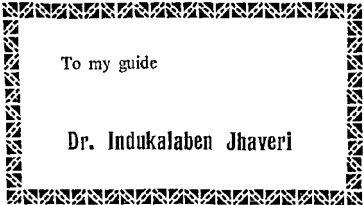
Printed by —

S J Shah

Parijat Printery

Ranip

Ahmedabad



To my guide

**Dr. Indukalaben Jhaveri**

## PREFATORY NOTE

*Kumārasambhavam* of Kālidasa is probably the oldest and aesthetically the most satisfying of the five celebrated Sanskrit *Mahakavyas* and Vallabhadeva is a prior commentator to whom many worthy commentators like Mallinatha, Nārāyaṇa, Arunagiri Sumativijaya etc refer directly or indirectly, yet a critically edited text with the help of various MSS of his commentary on Kumārasambhavam was a great desideratum for all these years

The present work seeks to fulfil this longfelt need by presenting here for the first time in India a critical edition prepared from a collation of eight representative manuscripts which were carefully selected after consulting not less than twentyfive manuscripts in various scripts and of various ages collected from various Indological institutions and universities of India and abroad Some printed versions of the text as well as commentaries of the other commentators were also consulted. The finalised text of the epic presented here follows the edited text of Vallbhadeva's commentary, while the variants of the text of other commentators are also noted The edition is prefaced with a critical and appreciative introduction in which various issues arising out of a study of the text and the commentary are discussed At the end are given some appendices which, it is hoped, will be useful for scholarly references

The editor feels a thrill of delight on the occasion of the publication of this work for various reasons In a way, it is the culmination of his association with Vallabhadeva for about a decade Initially he took up this editorial work for his Ph. D. of the Gujarat University But, even after being awarded the degree, he continued his association with it A freshly printed śaradā version of the work as well as many more manuscripts were noticed and consulted by him and the entire introduction was revised, condensed and translated into English for this publication which is now seeing the light of the day It is now hoped that this will be well received in the scholarly world

The editor gratefully remembers at this moment his preceptor Sadguru Swāmī Śrī Gangeshwarānandji Mahārāja, who initiated him into Sanskrit studies and constantly blessed him and inspired him Smt Ratanben Fozdar, more than a mother, Prof

A G Bhatt who moulded his interest in Sanskrit with his kind blessings, his parents who encouraged him and his brother-in-law Late Sri Ambalal Mashruwala who supported him even financially in his student age

The editor is particularly grateful to Smt Indukalaben Jhaveri (Head of the Sanskrit Department, H K Arts College, Ahmedabad, who only physically does not exist but whose presence is felt even now) for her guidance. The editor feels that without her kind co-operation the work would not have been completed. Justice J B Mehta has also encouraged him for the publication of this work. Hence the editor remembers him gratefully. Sri Vadilal Lalubhai Mehta Philanthropist and a lover of scholarship has also encouraged the editor in many ways. The editor takes this opportunity to thank him.

Many scholars and numerous elders or friends have helped to complete this work. Particular mention may be made of Prof Harivallabh Bhayani, Prof Dalsukhbhai Malvania (Former Director of L D Institute of Indology) Prof R B Athawale, Dr. A N Jani, (Former director of Oriental Institute, Baroda), Late Prof Vishvabandhu (Former Hon. Director of VVRI, Hoshiarpur) Dr. K V Sharma (Former Director of VVRI), Dr S Bhaskaran Nair (Former Acting Director of VVRI), Prof Niranjana Bhagat, Mrs. Suguna Ramananthan, Prof V D Pandya (Head of the Sanskrit Department, Lunawada), Mr Prafulbhai Patel, Mr Rameshbhai Gandhi and Mr Dhirubhai Shukla (all the three of Gujarat University library) and Smt Panna Nair (Pennsylvania). This editor expresses his deep sense of gratitude to all of them for all the help they have rendered in completing this work.

Special heartfelt thanks are due to Prof V J Trivedi (Former Principal, Gujarat College, Ahmedabad), Dr Rajendra Nanavati (Reader, M S University, Baroda) and Smt Sheela Rajan Harivallabhdas for their constant help in translating and publishing this work. Dr. P N Kawathekar (Former Vice-chancellor, Vikram University, Ujjain and Chairman, Central Sanskrit Board) has helped in various ways to see that the work could see the light of the day. The editor expresses his sincerest thanks to him. Dr. B D Pandya also must be sincerely thanked for his help on grammatical points. The editor also thanks the Ministry

of Human Resource Development, the Department of Education and Culture for its financial help and concerned officers for their kind co-operation, and Shri Surendrabhai Shah of the Parijat Printery for all the help.

The editor expresses his sincere thanks to Dr. Gary Tubb (Dept of Sanskrit and Indian studies, Harvard University, USA) who encouraged him to print this work even though the Śāradā version was already published in Germany when the editor visited Harvard University after attending 'The Vith World Sanskrit Conference' held at the University of Philadelphia, Pennsylvania, U.S.A. in October 1984.

The editor has almost a lifelong association with Lord Śiva who has been an object of his deepest devotion from his childhood. Kumārsambhavam was the subject of his first article in Gujarati, of his first edited text in Gujarati, of his Ph. D. degree and now of this research work.

ममास्ति भक्तिस्तस्मैन्दुनेवरे ।

22 June, 1986

Ahmedabad.

Gautam Patel

## ACKNOWLEDGEMENTS

This critical edition of Vallabhadeva's commentary on *Āmarasambhavam* is prepared from various material – manuscripts, microfilms and printed books or xerox copies – obtained from the following institutes and included here with their kind permission. The editor gratefully acknowledges at this place his indebtedness to them

- (1) Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona
- (2) Lalbhai Dalpatbhai Institute of Indology, Ahmedabad
- (3) Library and Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia, U S A
- (4) Vishveshvaranand Vedic Research Institute, Hoshiarpur
- (5) Oriental Institute, Baroda
- (6) Royal Asiatic Society, Calcutta
- (7) National Archives Delhi
- (8) Gujarat University Library, Ahmedabad

### **Addenda • Introduction • Section III. Ch No. 13.**

While the final pages are going through the press, it has become increasingly clear that Vallabhadeva's commentary on Canto VIII also is genuine. Its complete text is found in three important manuscripts – the oldest and dated one (marked ३, here), the Newari (marked ४) and the सरदेदार (marked ५). Its breaking off at verse 41 in the Sarada version does not seem to be an evidence strong enough against its completeness. It is, again natural that *Bṛhat-tikā*, being prepared by a Jain monk, should omit the portion for obvious reasons. There are certain stylistic features which also point to the unity of authorship (cf P. 42). Therefore, the commentary on all the eight cantoes as edited here appears to be the genuine work of Vallabhadeva.

## CONTENTS

Prefatory Note	5
----------------	---

### SECTION I DESCRIPTION OF MSS

1 Description of Manuscripts	1
2 Classification of MSS	7
3 Critical Apparatus	9
4 Methods of Critical Edition	11

### SECTION II : INFORMATION ABOUT VALLABHADEVA

5 Life of Vallabhadeva	13
6 Date of Vallabhadeva	16
7 Works of Vallabhadeva	18
8 Scholarship of Vallabhadeva	21
9 Vallabhadeva's Preceding Commentators	24
10 Vallabhadeva's Succeeding Commentators	26

### SECTION III CRITICAL STUDY OF THE COMMENTARY

11 Nomenclature of Commentary	30
12 Laghutika and Brhat tika	32
13 Jain or Non-Jain Work	35
14 The Method of Vallabhadeva's Commentary	37
15 Vallabhadeva Connoisseur in Suggestion	46
16 Grammatical Discussion by Vallabhadeva	52
17 Vallabhadeva's Criticism of Kalidasa	56
18 Appraisal of the Evaluation by Vallabhadeva	59
19 Limitations of Vallabhadeva	64
20 The Extent of Kumarasambhavam	66
21 Kumarasambhavam—An Epic of Seven Cantos Only	76
22 Some Readings of Kumarasambhavam	85

# SECTION IV : TEXT AND COMMENTARY

ଅଧ୍ୟାୟ ମର୍ମ:	୧
ଦ୍ଵିତୀୟ ମର୍ମ	୪୧
ତୃତୀୟ ମର୍ମ	୭୬
ଚତୁର୍ଥ ମର୍ମ	୧୧୫
ପଞ୍ଚମ ମର୍ମ	୧୨୪
ଷଷ୍ଠ ମର୍ମ	୧୭୪
ସପ୍ତମ ମର୍ମ	୧
ଅଷ୍ଟମ ମର୍ମ	୧୮

## SECTION V—APPENDICES

୧. ପାଠାନ୍ତରାସି	୧
୨. ଅଧ୍ୟାୟରାସି	୧୫
୩. ମୁଦ୍ରାବ୍ୟାସି	୨୧
୪. କାରା ପରମ୍ପରା—ମର୍ମ-୧, ମର୍ମ-୨	୨୩
୫. କାରା ପରମ୍ପରା ମର୍ମ-୮	୩୪
୬. ଦାମିନିମୁଦ୍ରାଣା ମୁଦ୍ରାବ୍ୟାସି	୩୫
୭. ମୁଦ୍ରାବ୍ୟାସିମୁଦ୍ରାବ୍ୟାସି	୩୮



## SELECT BIBLIOGRAPHAY

### Sanskrit Works :

Abhidhanachintamani by Acharya Hemachandra, Jaina Grant-hamala, Bhavnagar, Vira Samvat 2446.

Abhijnanashakuntalam by Kalidasa, ed. by Saradranjan Ray, 12th edn., Calcutta, 1943.

Amarakosha by Amarasimha, ed with Ramashramivyakhya by Pt. Hargovinda Shastri, Varanasi, 1970.

Amarushataka by Amaruka, Nirnaya Sagar Press (N. S. P.), Bombay, 1929.

Kiratarjuniya by Bharavi, pub. by N. S. P., Bombay, 1903.

Kumarasambhavam by Kalidasa,

—with the commentaries by Arunagirinath and Narayana (3 vols.) ed. by T. Ganapati Shastri, T. S. S. 27, 32, 36, Trivandram 1913-14.

—With the commentary of Mallinatha ed. by V. L. Shastri Panasikar, 12th ed , N. S. P., Bombay 1935.

—ed. by Suryakanta, Sahitya Akademy, New Delhi, 1962.

Dasharupaka by Dhananjaya, pub. Gujarati Printing Press, Bombay, 1927.

Devishataka, with the commentary of Kaiyata, Kavyamala Series No. 9, Nirnaya Sagar Press, Bombay.

Dhvanyaloka by Anandavardhana, Kavyamala Series 25, Nirnaya Sagar Press, Bombay, 1928.

Natyashastra by Bharatamuni, G. O. S. Baroda, 1926.

Matsyapurana by Vedavyasa, pub. by Sanskara Samasthan, Bereli, 1970.

Manusmriti by Manu, Pub. by N. S. P., Bombay, 1946.

Mahabharatam by Vedavyasa, pub. by Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Meghaduta by Kalidasa,

—with the commentary of Mallinath, ed by G R Nandargikar, Bombay, 1894

—With the commentary of Vallabhadeva, ed by Dr E Hultzsch, London, 1911

—With the commentary of Sthiradeva, ed by V C Paranjpe, Poona, 1914

—ed by S K De, Sahitya Akademy, New Delhi, 1957

—With the commentary of Vallabhadeva, ed by R R Deshpande and I K Tope, 1946

—With the commentary of Mallinath, Second ed by K B Pathakar, Poona, 1916

Raghuvamsha by Kalidasa, ed by G R Nandargikar 3rd edn Poona 1887

—With the commentary of Mallinath, Nirnaya Sagar Press, Bombay 1929

Ramayana-by Valmiki, Oriental Institute, Baroda

Vakroktijivitam by Kuntaka ed by S K De, Calcutta, 1961

Vakrokti-panchashika- tika by Vallabhadeva, Kavyamala Series No 1, Nirnaya Sagar Press, Bombay

Vikramorvasiya by Kalidasa-ed by M R Kale, Bombay, 1922

—With the commentaty of Ranganatha, Nirnaya Sagar Press, Bombay 1925.

—ed by H D Velankar, Sahitya Akademy, New Delhi, 1961

Vishnupurana by Vedavyasa, pub by Gita Press, Gorakhpur, 1968

Sloka-Vartika by Kumarila Bhatta, Asiatic Society, Calcutta, 1909

Shishupalavadha by Magha with the commentary of Vallabhadeva, ed by Ananta Maral Shastri, H S S 69, Vidya Vilas Press Benares, 1926

Samkhya-karika by Ishvarakrishna, pub by Nirnaya Sagar Press, Bombay, 1940

Sahityadarpana by Visvanath, Nirnaya Sagar Press, Bombay, 1952

Subhasitavali by Vallabhadeva ed by Peter Peterson, Education Society, Bombay, 1896

### Other Works :

- A History of Indian Literature by M Winternitz vol. III. Pt. I. (English Tr. by Subhadra Jha) Benares, 1962.
- A History of Sanskrit Literature—by A. B. Keith, Oxford, 1928.
- A History of Sanskrit literature Vol. I; S. K. De, University of Calcutta, 1947.
- History of Indian Literature by Weber, Eng. Tr., Benaras, 1961.
- Kalidasa—by R. D. Karmarkar, Karnataka University, Dharwar, 1960.
- Kalidasa—C. Kunhan Raja
- Kalidasa Citations—N. R. Subanna, Delhi, 1972.
- Kalidasa's Vision of Kumarasambhava—by Suryakanta, Delhi, 1963.
- Sanskrit Drama—A. B. Keith, Oxford, 1924.
- Sanskrit Poetics—Pt. I. by S. K. De, Oxford university, Press, Bombay, 1963.

## LIST OF CATALOGUES

- An Alphabetical List of Manuscripts in the Oriental Institute, Baroda, G O S, Baroda, 1942.
- A Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Adyar Library, Pts I & II, 1926, 1928
- A Catalogue of Sanskrit Manuscripts contained in the Private Libraries of Gujarat, Kathiawad, Kachchh, Sindh and Khandesh—compiled under the superintendence of G. Buhler, Four Fascicules Bombay, 1871-73
- A Catalogue of the Stein Collection of Sanskrit Manuscripts from Kashmir, deposited in the Indian Institute Library, Oxford-G L M Clauson-J R A S, 1912, pp 587-627
- Catalogue of VVRI Manuscripts Collection (in two parts) Vishva Bandhu, Hoshiarpur, 1959
- Catalogus Catalogorum-Theodor Aufrecht
- Descriptive Catalogue of the Government Collection of Manuscripts deposited in the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona-4, Vol XIII, Pts 1 & 2, P K Gode, 1942, 1943*
- Descriptive Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Adyar Library, Vol IV, Adyar by C Kunhan Raja
- A Census of Indian Manuscripts in the United States and Canada-H I Poleman, American Oriental Series No 12, New Haven, Connecticut, 1938
- A Descriptive Catalogue of the Sanskrit in the Government Collection under the care of Royal Asiatic Society of Bengal-Haraprasad Shastri, Vol VII. Kavya, 1934.
- Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts, Pts I, II & III, ed. Pt Ambalal P. Shah, L D Institute of Indology, Ahmedabad, 1963, 65, 68
- New Catalogus Catalogorum Vol. IV, Madras, 1968
- Reports on the Search for Sanskrit Manuscripts by Peter Peterson (1882-83), Bombay
- Report on the Search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency during the year 1872-84-R. G Bhandarkar, Bombay, 1887

## Abbreviations

- अ. —कुमारसम्भवप्रकाशिका by अक्षणगिरिनाथ  
 अ. चि.—अभिधानचिन्तामणि of आचार्यहेमचन्द्र  
 अपा. —अधिकपाठ, additions  
 अमर.—अमरकोश of अमरसिंह  
 उ. or उस्.—उणादिभूषणम्  
 क. उप.—कठोपनिषद्  
 किगत.—किरातार्जुनीयम् by भारवि  
 कु. or कुमार.—कुमारसम्भवम् by कालिदास  
 कु. म. or म.—कुमारसम्भव-सजीवनी-टीका by मल्लिनाथ  
 कु. य.—कुमारसम्भव-पञ्जिका by बल्लभदेव  
 गो.—कुमारसम्भव टीका by गोपाल  
 चा.—कुमारसम्भव-शिशुहितैषिणीटीका by चारित्रवर्धन  
 द्र.—द्रष्टव्यम्  
 धा.पा.—धाणिनीय-धातुपाठ  
 धन्या.—धन्यालोच. of आनन्दवर्धन  
 ना.—कुमारसम्भव-विवरणम् by नारायणपण्डित  
 ना. शा.—नाट्यशास्त्रम् by भरतमुनि  
 पा. टी.—पादटीप-Foot note  
 पा. मू.—महर्षिपाणिनिविरचितम् अष्टाध्यायीभूषणम्  
 घृ.—कुमारसम्भवटीका by बृहस्पति as referred to by सूर्यकान्त  
 घ.—कुमारसम्भवटीका by भरत as referred to by सूर्यकान्त  
 मनु.—मनुस्मृतिः  
 म.मा.—महाभाष्यम् by पतञ्जलि  
 महा.—महाभारतम् of महाकवि वेदव्यास  
 मुहा.—Printed Sarada Version of बल्लभदेव's commentary on  
 कुमारसम्भवम् ed M.S. Narayana. Murti. Wiesbaden. 1980.  
 मेघ.—मेघदूतम् of Kalidasa

- रामा. —रामायणम् of महाकवि वाल्मीकि  
 रे. —कालिदास-ग्रन्थावली by डॉ. देवाप्रसाद  
 शा. प. —शाङ्गपरिपठित of शाङ्गपर  
 शिशु. —शिशुपालवधम् of माघ  
 श्लो. वा —श्लोकवातिकम् of कुमारिल भट्ट  
 स. —कुमारसम्भवम् ed by. डॉ. सूर्यकांत  
 स्वाटी or सूत्रा—Foot-note in the edition of कुमारसम्भवम् ed by  
 Dr. Suryakant  
 सा. द. —साहित्यदर्पण of विश्वनाथ  
 सां.का. —सांख्यकारिका of ईश्वरकृष्ण  
 सु र. भा. —सुभाषितरत्नभाण्डागारम् ed. by नारायण राम ज्ञानार्थ, अष्टम  
 संस्करणम्, मुंबई, १९५२

Bg. : Bhagavad-gītā

BORI : Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

B.T. : Bṛhad-ūkā of Vallabhadeva's Commentary

KS : Kumārasambhavam

KSMN : Kumārasambhavam of Kālidāsa with the  
 commentary of Mallinātha

KSVD : Kumārasambhavam of Kālidāsa with the  
 commentary of Vallabhadeva

L. D. : L. D. Institute of Indology, Ahmedabad.

L. T. : Laghutīkā of Vallabhadeva's Commentary

Punya : Punyavijayaji's Collection in L. D. Institute  
 of Indology, Ahmedabad.

R. V. : Raghuvamśam of Kālidāsa

V. D. : Vallabhadeva

(Abbreviations for MSS are given on pages no. 9 and 10)

# INTRODUCTION

## SECTION I

### 1. DESCRIPTION OF MANUSCRIPTS

*Kumārasambhava* (KS) occupies a place of pride among the five sophisticated *Mahākāvya*s of Sanskrit literature. Tradition gives *Raghuvamśa* (RV) the credit of the best classical epic, while certain contemporary scholars assign the same position to *Kumārasambhava*. This controversy testifies to the poetic merits and excellence of *Kumārasambhava*.

A number of Sanskrit commentaries of this classical epic of *Vivahayajña*—a sacrifice of nuptial ceremony still remain unearthed, lying on the shelves of various Indological institutes. We here make an humble attempt to edit critically and study one of such commentaries—that of Vallabhadeva, the son of the Kashmirian Pundit Ānandadeva.

The study is divided into five sections as follows :

- (1) Description of MSS and critical apparatus,
- (2) Information about Vallabhadeva,
- (3) Critical study of the commentary of Vallabhadeva,
- (4) The text of *Kumārasambhava* along with the commentary of Vallabhadeva,
- (5) Appendices

### A DETAILED ANALYSIS OF MSS

The *New Catalogus Catalogorum* Vol IV, 1968, Madras has the following entry on p. 219.

*Kumārsambhava* of Kālidāsa C *Pancika* by Vallabhadeva), son of Ānandadeva (sometimes ref. to as Ānandadevayni-Vallabha, earlier than Mallinatha who refers to him)

- (1) Adyār II p 4a (entered wrongly as Anantadeva's)
- (2) Adyār D V 45 (inc )
- (3) America 1942 (Laghutikā)
- (4) B II 78
- (5) Bd 379
- (6) BORI 36 of 1882-83
- (7) BORI 72 of 1883-84
- (8) BORI 379 of 1887-91
- (9) BORI 333 of 1892-95
- (10) BORI D XIII 1 129 (with text) I-VII
- (11) BORI 130 (fr )
- (12) BORI 131 (with text)
- (13) BORI 132 (I-VIII)
- (14) B P p 262 (I-VIII)
- (15) Dāmodar (with C of Mallinātha)
- (16) H 56 (I-VII)
- (17) HIO stem 46 (inc )
- (18) Lz 372 (I-VII)
- (19) Mithila II II 29 (inc )
- (20) NW 614
- (21) Oudh XIV 28
- (22) Peters I p 114 (No 36)
- (23) V p 253
- (24) RASB VII 4967 (I-VIII)
- (25) Trav uni 7749 (inc )
- (26) T 214 (inc )
- (27) Triv cur. IV 147 (I-VII)



- (28) Viśvabhāratī 1505 (called *sañjivini*) I-VII  
with text.  
(29) Weber 1541 (I-VIII)

Moreover the information about following MSS was also collected by consulting various catalogues, visiting different places or writing personal letters to the distinguished scholars of the subject.

- (30) Baroda 770 (I-VII)  
(31) Baroda 9503 (I-VII)  
(32) Baroda in Śāradā script (inc.) 1837  
(33) L.D. 1339 Reg. no 1740 (Ahmedabad)  
(34) L.D. 399 Reg. no. 391 (Ahmedabad)  
(35) Puṇya 16297 (Ahmedabad)  
(36) Puṇya 18036 (Ahmedabad)  
(37) Puṇya 18399 (Ahmedabad)  
(38) VVRI 1659 (Hoshiarpur)  
(39) National Archaic 35 (Śāradā script)

On detailed study and analysis of the above information regarding different MSS it was found that many references are duplicated e. g. (1) *Adyār II p 4a* and (2) *Adyār D V 45* are referring to the same manuscript. Same is the case with numbers 6, 7, 8, 9 and 10, 11, 12, 13. as all these are deposited with Bhāndārakar Oriental Research Institute, Poona. This situation is bound to arise as one number refers to a normal catalogue while the other to the descriptive catalogue of the same institute.

The following MSS or its microfilms were collected and consulted by me, after constant effort of more than five years. A visit was also paid to Baroda, Bombay, Poona and Hoshiarpur by me or Shri P.F. Patel, the

chief librarian of the Gujarat University who tried his best to collect them for me

(1) America 1942 i.e. 'A Census of Indic Manuscripts in the United States and Canada' by H I Poleman This MS is deposited with the University of Pennsylvania Library and Museum, Philadelphia The University authority was kind enough to supply me the micro film of thirteen folios of the MS in question Here the commentary is styled as *Laghuṭīkā* It is in a fragmentary condition and only few verses of the eighth canto are found there

(2) BORI D 129

(3) BORI D 130

(4) BORI D 131

(5) BORI D 132

All these four MSS belong to the Bhandārakar Oriental Research Institute, Poona The director of BORI was kind enough to lend me all these MSS for a considerably long period Among these MSS No 130 is in fragments and the surface of some folios is blurred and hence illegible, while MS No 131 is in Śaradā character Dr S N Bhāvasār of Poona, has helped me in noting the readings of the text of KS from this MS Rest of the two MSS no 129 and 132 are fully utilised in preparing this critical edition

(6) The Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta, has supplied a microfilm of VDS commentary on KS The description of the same MS is given by Haraprasad Shāstri in *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts* in the Government collection in Vol VII Kavya, 1934 This MS is in Nāgarī character

and has a N S date 851 i e 1641 A D It extends upto the eighth Canto

(7) Weber 1541 (1-VIII) A microfilm of this manuscript was collected through the librarian of the Gujarat University This MS totally tallies with the Brhadṭikā of a Baroda MS

(8) Baroda 770 is comparatively a good MS of Brhadṭikā It is fully utilised in preparing this edition

(9) Baroda 9503 is a very corrupt manuscript, hence it is neglected

(10) The readings of the MS 1837 in Śārada character of Oriental Institute of M S University, Baroda are noted with the help of a Pandit named Mr Ratanchand of the same institute Dr A N Jani, a director then, was kind enough to make necessary arrangement for me The commentary in this MS extends upto the fourteenth verse of the seventh canto of KS

(11) L D 1939

(12) L D 399

(13) Punya 16297

(14) Punya 18036

(15) Punya 18399 are the MSS deposited with the L D Institute of Indology, Ahmedabad, Except a manuscript no punya 18036 all the MSS are of Brhad-Tika While a MS no Punya 18036 is an abridgement of enlarged version of the original commentary of Vallabhadeva because it's colophone specifically spells उद्भृतासारयाम्-uddhṛitasārāyām

(16) VVRI 1659 This is a complete manuscript of Vallabhadeva's commentary on KS It is deposited

with the Vishvesvaranand Institute of Sanskrit and Indological Studies, (Punjab University) Hoshiarpur. This manuscript is consulted in detail by me while staying at the Institute for more than a month. Late Shri Vishvabandhuji, Honorary director then, provided me with all the facilities which made my work easy and interesting. The text of the commentary of the eighth canto of KS in this MS entirely differs from the rest of the MSS. Some examples are noted in Appendix No IV. This portion, when compared in style etc with the rest of the commentary, easily reveals the fact that it is nothing but an interpolation by some inferior hand, probably a scribe or an ordinary reader.

Recently I attended the Vth World Sanskrit Conference at the University of Pennsylvania, Philadelphia USA. There in the Van Pelt Library, the head of the Asian Studies Department, Smt Kanta Bhatia helped me in tracing 'VALLABHADEVA'S KOMMENTAR (ŚĀRADĀ-VERSION) ZUM KUMĀRASAMBHAVA DES KĀLIDĀSA—Herausgeben, M S Narayan Murti (WEISBADEN, 1980)'. Smt Panna Naik was kind enough to get the whole text xeroxed for me. This helped me in incorporating the important readings of this printed Śāradā version at many places in this edition of Vallabhadeva's commentary.

The MS of the base text normally agrees with the other MSS of *Laghutikā* viz. व.न.श. but it totally differs from the latter as far as the commentary on verses of KS I-7 to 48 and III-50 to 62 is concerned. This portion of commentary is collected separately and given in Appendix III as *Aparā paramparā*.

This difference may be due to many reasons. The writer himself might have written two different commentaries on the said portion or the portion in question might have been lost either due to moth eating or some other causes. Therefore somebody must have tried to replace it.

The verse by the scribe after the colophone explicitly mentions *Vikram Samvat* 1416 i.e. 1360 A.D. as the date of base MS.<sup>1</sup> This proves that it is the oldest MS of the corpus. Furthermore we have selected it as the base text because it is found to be the best preserved and faultless MS.

---

1. श्रीविजयार्कानिपालकालादसेन्दुपायोधिवुसश्रवणे ।  
मासे शुक्ले शुभपक्षतुर्दश्याह्ने स्थलेति टीका गृहसमवस्य ॥

### 3 CRITICAL APPARATUS

After proper consideration the following MSS are finally selected for preparing the critical edition of Vallabhadeva's commentary on *Kumarasambhava* of Kālidāsa

- (1) अ-१—Bhandārkar Oriental Research Institute, Poona, No 132 (333 of 1892-95) This being the oldest manuscript of the whole lot, is accepted as the base text. It provides the most reliable and correct readings. It is dated as samvat 1416 i.e. 1360 A.D. MS. is in *Devanagari* script.
- (2) न—The Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta No 4947. This manuscript is written in *Newari* character and dated N.S. 851 i.e. 1641 A.D.
- (3) घ—Oriental Institute M.S. University, Baroda, No 770 written in *Devanāgarī* script.
- (4) म—Bhāndarkar Oriental Research Institute Poona, No 129 (379 of 1887-91) This is BT or the enlarged version of LT.
- (5) ङ—Lālābhāi Dālpāṭbhāi Institute of Indology, Ahmedabad, No 18036. This is a correct, legible and well-preserved manuscript, extended upto eighth canto.
- (6) च—Vishveshvarānand Institute of Sanskrit and Indological studies (now Vishveshvarānand Vishva Bandhu Institute of Sanskrit and Indological Studies) Punjab University, Hoshiarpur No 1659. This is a *Laghutika* extended upto eighth canto, the commentary of the eighth canto is an interpolation.

(7) शा—Oriental Institute, M S University Baroda, No. 1837 This is in Śāradā script and extended upto the fourteenth verse of the seventh canto This is Laghutikā

(8) शा—Bhāndārkar Oriental Research Institute, Poona No 131 This is in Śāradā script. It's readings of the text of KS only are incorporated

The following printed works are also utilised—

मुशा—Vallabhadeva's commentary on *Kumārasambhava* of Kālidāsa edited with the help of only four MSS in Śāradā version by M S Narayna Murti, Weisbaden, 1980

म—Mallinātha's commentary on *Kumārasambhava* of Kālidāsa edited by Vāsudeva Laxman Pensikara Nirnaya Sagar, Press, Bombay, 1935

ज—*Kumārasambhava—Prakāśikā* by Arunagirinātha, (between 12th and 13th century), edited by T Ganapati Shāstri, published in Trivandrum Sanskrit Series 1913-14

ना—*Kumārasambhava-Vivarana* by Nārāyana edited by T. Ganapati Shāstri, published in Trivandrum Sanskrit series (both ज and ना together as No 27,32 and 36) in 1913-14

चा.—*Śisuhitaśrī* by Cāritravardhana Published by Gujarāt Printing Press, Bombay 1988

स.—The *Kumārasambhava* of Kālidāsa edited by Sūryakānta, published by Sāhitya Akādemi, New Delhi, 1962.

It became obvious during our research process that the text of Vallabhadeva's commentary on

*Kumarasambhava* had come down in two different traditions viz *Brhadṭikā* and *Laghutikā*. The *Laghutikā* is the original work of Vallabhadeva while *Brhadṭikā* is an enlarged version of the former and most probably by some Jain scholar. So it is not only advisable but almost indispensable to use the MSS of both the traditions. Hence they are selected accordingly. The microfilm of Newari script obtained from the Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta is fully utilised while that from Berlin totally tallies with a manuscript of the Oriental Institute, Baroda, is not noted separately. Many MSS of *Brhadṭika* have not been referred to minimise prolixity.

#### 4 METHODS OF CRITICAL EDITION

The following methods are adopted for preparing the critical edition of Vallabhadeva's commentary on KS of *Kālidāsa*.

(1) The base text gives only the *pratīkas* of the original text of KS. Therefore the text of KS is given following the न, व म न and म MSS. The variant readings of the KS from the text of Mallinatha (*Nirnaya Sāgar Press, Bombay, 1935*) Arunagiri, Narāyana and Cāritravardhana and from the Dr. Sūryakanta's edition of KS published by Sāhitya Akādemi are noted to provide a comparative study of the original text of KS.

(2) In the commentary of Vallabhadeva all the original words of KS are not given. They are added in brackets. This would help the reader to understand the text with ease.



(3) The *Sandhi* between the original word of a verse of KS and commentary is purposely avoided. The occasional absence of *Sandhi* in commentary is adopted in toto only to remain faithful to the manuscript

(4) A sincere effort is made to trace the origin of the quotations cited by Vallabhadeva and their sources are noted in text or the foot note.

(5) The obvious mistakes of a scribe are corrected. The *sūtrās* of Pānini are completed even if, at times, they are not cited fully in the commentary. Their numbers are also added.

(6) The change of the order of words, compounded or uncompounded words, or *pādapūraṇas* are not noted as separate readings.

(7) The quotations from other texts are normally given in inverted comas. Most of them are corrected by referring to their original sources.

(8) The base manuscript at certain places, provides us with altogether a different text. This is given as अपरा परम्परा—*aparā paramparā* in Appendix No. III.

(9) In the margin of म-१ manuscript certain additions or corrections are found. They are incorporated, at times, in the text.

(10) In certain MSS the order of the verses is changed. Such changes are obviously due to the negligence of a scribe. Hence they are not noted.

(11) The scribe has, at times, written श्रीराम, जय राम, जय जय राम to fill in the gap in the MS at the end of a verse or a canto. Such writings have been simply avoided.

## SECTION II

### 5. LIFE OF VALLABHADEVA

Vallabhadeva is no exception to the general rule that information about the life of Sanskrit authors or commentators is not available to any satisfactory degree, since they are reticent about themselves

A perusal of the available works of Vallabhadeva makes it clear that his father was Ānandadeva<sup>1</sup> He calls his father 'the Sun shining in the sky of the battle-field' In the colophon of his commentary on *Meghdūta*, he refers to his father as 'Rājanaka-only next to the king' and to himself as 'Paramārthacihna'<sup>2</sup> This leads us to believe that his father Ānandadeva was an important official in the government of Kashmir of his time and was well-known as a brave fighter

Information about Vallabhadeva's son and grandson is available too His grandson Kaiyyata wrote a commentary on the *Devīśataka* of Ānandavardhan in which he refers respectfully<sup>3</sup> to his grandfather

1 सूनुयान ददेवस्य रणभूष्योऽग्नि भास्वत ।

वक्रवितवणने रातन टिप्पण वल्लभो व्यधात ॥

—वक्रवितवणनिकाटीका, वल्लभदेव, काव्यमाला, प्रथम गुच्छ, पृ ११४

2 इति राजानकान ददेवात्मजपरमार्थचिह्नापरनामवल्लभदेवविरचिता मेघदूत विवृति समाप्ता ।

Kalidasa's *Meghaduta* with the C of VD ed by E. Hultsch, London, 1911, p 58

3 वल्लभदेवायतनितश्चन्द्रादित्यादवाप्यजग्मे माम ।

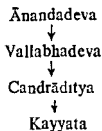
कैयटनामारचयद्विवृति देवीशतकस्तोत्रे ॥

वसुमुनिगगनादधि (४०७८) समकाले गाने कलेस्तथा लोके ।

द्वापञ्चाशे वर्षे रचितेय भीममुत्तम्वे ॥ कैयट देवीशतकटीका काव्यमाला, गुच्छ ९ पृ ३१

Vallabhadeva and his father Candrāditya. The date mentioned in this colophon is 4078 year of *Kali* i.e. about 1077-78 A. D

Thus the lineage could be traced as follows :—



No further information about the life of Vallabhadeva is available. However, we can draw some inferences from the available commentaries of Vallabhadeva.

Vallabhadeva is a master of classical Sanskrit grammar and is insistent on the correct use of language. That is why he does not hesitate to call some usages of even Kālidāsa *prāmāṇika*—negligent. At certain places the lapses in Kālidāsa shown by him have been accepted without any comments even by learned commentators like Mallinātha.

Though Vallabhadeva fearlessly criticises Kālidāsa, he cherishes great reverence for him <sup>4</sup> On one occasion

4 कालिदासोक्तं कुत्र व्याख्यातारो वयं कुतः ।  
तदिदं मन्ददीपेन राज(नाग)वेश्मप्रवेशनम् ॥—KSVD I-1

This verse is also available in his commentaries of Kālidāsa's other works. Even Mallinātha might have been inspired by this verse, vide

कालिदासगिरा सार कालिदासः सरस्वती ।  
चतुर्मुखोऽयं ब्रह्मा विदुर्नाये तु मादृशा ॥

—KSMN intro

he even refers to him as '*Bhagavān*'<sup>5</sup> He points out a number of instances of Kālidāsa's creativity and successfully brings out the suggested meaning and the deeper connotations of the great master and thus reveals his unprecedented reverence for '*Kavikulguru*'. His humility makes him confess that possibly his criticisms of Kālidāsa might have been inspired by '*Svātma-prakhyāti-lālasā*'<sup>6</sup>. We might feel that there are certain original touches in his commentary, often his personal prejudices are apparent. In a few places he even talks in the first person<sup>7</sup> which is scarce in Sanskrit writing. At one point he goes beyond the intention of the author to suggest the greatness of Lord Visnu which might reasonably lead us to believe that he was a Vaisnavite.<sup>7</sup> Vallabhadeva's versatility on a number of subjects is elaborated in a later chapter 'Scholarship of Vallabhadeva'. On the whole Vallabhadeva appears to be a humble but a frank and outspoken person.

---

5. सुखप्रतिपत्तिरुत्तमप्रतिज्ञो भगवान् काव्यकर्ता ।—KSVD III-65

6. तथापि क्रियतेऽस्मानिः पञ्जिका स्कन्दसम्भवे ।

उन्नताश्रयमाहृतम्यस्वात्मप्रख्यातिलालसः ॥—KSVD 1 intro, verse<sup>8</sup>

7. KSVD VIII-78

## 6. DATE OF VALLABHADEVA

In the edition of Vallabhdeva's commentary<sup>1</sup> on Ratnākar's *Vakroktipañcāśikā* Durgāprasād and Parab refered to Kayyata's commentary on *Devīātaka* of Ānandavardhana and point out that at the time of its completion i.e. *Kali* year 4078 i.e. *Laukīa* year 52, corresponding to A D 978, Kashmir was under the rule of Bhīmagupta<sup>2</sup> This Bhīmagupta was the grandson of the famous queen Diddā and the time of his reign was A D 975 to 980<sup>3</sup> From this evidence normally scholars assign the date about A D 925 to Vallabhadeva as he was two generations prior to this Kayyata

On the evidence of Vallabhadeva's commentary on *Sisupalavadha* Dr. E. Hultzsch notes that Vallabhadeva also wrote a commentary on Rudrata's *Kāvya-lamkāra*<sup>4</sup> and his teacher was Prakārvarsa According to Hultzsch this Prakārvarsa is, perhaps, the commentator of *Kirātārjunīyam* of Bhāravi to whom some verses are attributed in *Śārngadharpaddhati* and *Subhāṣitāvalī*

Dr. Hultzsch has prepared a list of quotations found in Vallabhadeva's commentaries on *Meghaduta* and *Sisupalavadha* Most of the quotations are without any reference to their authors or sources. Such quotations—eight from the commentary of *Meghaduta* and

1 वाक्यमाला, प्रथम गुच्छ, पादटीप, पृ १०१-१०२

2 See 'Life of Vallabhadeva' foot note No. 3

3 See Dr. Stain's translation of Kālihana's *Rasatarangini* Pt. I p. 262

4 *Meghaduta* Ed. E. Hultzsch London 1911, Preface P. IX X

thirty-two from the commentary of *Śīsupūlavadhā* include quotations from *Rigveda*, *Mahābhārata*, Kālidāsa's works, *Bhagavad-gītā*, Amaruka, Udbhata, *Tantravārtika*, Nāgānanda, *Paṭaṅjalimahābhāṣya*, *Bhaṭṭikāvya*, etc. Hultsch concludes that all these works and authors belong to the period before A.D. 900.<sup>5</sup> Therefore the *terminus-a-quo* of the date of Vallabhadeva should be A.D. 900. This indirectly supports the view of Pt. Durgāprasād and Parab referred to earlier that the date of Vallabhadeva is around A.D. 925.

K.B. Pāthaka<sup>6</sup> and V.G. Parāñjpe<sup>7</sup> tried to contradict this view. Pāthaka takes the grammatical comment of Vallabhadeva on the word *āsa* in KS I-25 to be reflecting the influence of Hemachandra and his definition of *Parinata* in *Meghadūta* 2, to have been quoted from *Halāyudha*. But S. K. De summarily dismisses Pathak's arguments by saying that, 'There is nothing to show that these are the cases of real borrowings or that these later writers did not themselves borrow the passages in question from our Vallabhadeva'.<sup>8</sup>

According to Parāñjpe the chronological order of the names of Sthiradeva, Vallabhadeva and Āśaha—all commentators of *Meghadūta*—mentioned by Janārdana<sup>9</sup>

5 Ibid P. XI

6 K. B. Pathaka, *Meghadūta* with C of Mallinatha, II ed Poona 1916 intro P. XIV-XXI

7 V. G. Paranjpe, *Meghadūta* with C of Sthiradeva Poona 1941 intro P. XXVII-XXX

8 S. K. De, 'Sanskrit Poetics' Vol. I P. 971

9 स्थिरदशवल्गुभासहृ(ड)कृतानि भाष्याण्यनेकरचनानि ।

अवलावक सद्रिदोष विरच्यते बालावबोधाय ॥

*Meghadūta* C of Janārdana According to P. K. Gode Janardana lived between 1195 to 1384 A.D. Vide 'Calcutta Oriental Journal' 1 199 ff

also indicates their chronological date. Vallabhadeva therefore, succeeds Sthiradeva. But Parāñjpe's view is also dismissed by R. R. Deshapānde and T. K. Tope<sup>10</sup> who show that Vallabhadeva only passingly refers to *Meghadūta* as a *Mahākāvya* whereas Sthiradeva takes the hint and marshals eighteen arguments to surpass the *en-passant* reference of Vallabhadeva. Moreover Vallabhadeva is not rigid about indicating the figures of speech in *Meghadūta* whereas Sthiradeva invariably discusses the figures, as if to prove his superiority over Vallabhadeva.

The *terminus-ad-quem* of the date of Vallabhadeva as decided by VD's grandson Kayyata's evidence mentioned earlier is not so far successfully contradicted by any scholar. Vallabhadeva, therefore, can very safely be placed in the first quarter of the tenth century A.D.

## 7. WORKS OF VALLABHADEVA

Theodor Aufrecht<sup>1</sup> mentions following as the works of Vallabhadeva :

- 1 *Kumārsambhavaṭkā*, including the eighth canto
2. *Meghadūtaṭkā*
- 3 *Raghuvamśapañjikā*
- 4 *Vakroktiṭpañcāśikāṭkā*

10. R. R. Deshapānde and T. K. Tope '*Meghadūta*' with C. of VD. intro. XXVIII ff

1. Theodore Aufrecht, '*Catalogus Catalogorum*', Reprint, 1961, pt. I, p 555.

5 *Śisupālavadhankā*6 *Suryasatakāṭikā*

J H Vora has enumerated twenty eight Vallabhadevas and has attributed seven commentaries to our Vallabhadeva, seventh being his commentary on *Devī-sataka* of Ānandavardhana in the list of Aufrecht.

But this as we have already seen is not the work of Vallabhadeva but of his grandson Kayyata. The mistake is perhaps due to Kayyata's mention of Vallabhadeva towards the end of his commentary. Vallabhadeva himself makes a mention of his commentary on Rudrata's *Kāvyaḷamkāra* in his commentary on *Śisupālavadhā* IV-21 and VI-28 but so far not a single MS of this work has been found. Some stray verses are attributed to VD in *Subhāsitāvalī* of another Vallabhadeva but its editor Peterson is of the opinion that 'there seem to be at least two Vallabhadevas, the commentator of that name and the compiler of our anthology. The commentator is the older writer.'<sup>2</sup>

There is one more Vallabhadeva the commentator of *Kavvamsavarṇana* whom Pt Durgaprasād regards to be identical with our Vallabhadeva. But Bilhana is mentioned in *Kavvamsavarṇana*, and therefore its commentator Vallabhadeva, coming as he must, after Bilhana, is obviously different from our commentator.

As regards Vallabhadeva's works, the following are available in printed form

2 J H Vora, '*Kavikavyakalakaḷpana*' No. 132

3 Peter Peterson '*The Subhāsitāvalī of Vallabhadeva*' Poona, P. 114



1 Commentary (*Pañjikā*) on the *Vakroktiṭpañcāśikā* of Rājānaka Ratnakara edited by Durgāprasāda and Kāsinātha published in *Kāvya-mālā* pt 1, Bombay 1886, on pp. 101-114

2 Commentary on Kālidāsa's *Meghadūta*

(A) Ed E Hultzsch, London, 1911

(B) Ed. R. R. Deshpande and T. K. Tope, Jawhar (state) Bombay, second edition 1947

3 Commentary on Māgha's *Śiśupālavadha*

(A) Ed E. Hultzsch, Leipzig, 1926

(B) Ed Anantarāma Shāstri, Haridāsa Sanskrit Granthamālā No. 69, Banāras 1929

4 Stray verses attributed to VD in *Subhāsitāvali* of Vallabhadeva. Ed. by P. Peterson.

The following works of Vallabhadeva are available only in MSS

(1) *Sūryānuvādini* commentary on *Sūryaśataka* of Mayūra

(2) Commentary on Kālidāsa's *Raghunamā*

It may be added that Vallabhadeva's commentary on *Kumārasambhava* is being printed here for the first time in India\*. This critical edition is based on Devanāgarī, Newarī as well as Śāradā MSS

---

\* Mr M. S. Narāyana Mūrti has edited Vallabhadeva's commentary on *Kumārasambhava* of Kālidāsa Śāradā version and published from Wiesbaden in 1980

## 8. SCHOLARSHIP OF VALLABHADEVA

Traditionally our commentators were expected to have a thorough knowledge at least of two sciences of grammar and of *Alaṃkārasūtra*. Vallabhadeva is certainly an erudite scholar of these two sciences. It is his mastery over the science of grammar that makes him fearlessly label a number of usages of Kālidasa as *Prāmāṇika*. He criticises numerous usages of Kālidasa with support from Panini, Kātyāyana, Patañjali and others. It is also a proof of the soundness of his criticism that many of his comments have been accepted without contradiction or amendments by a number of later scholarly commentators like Mallinatha<sup>1</sup>. On the other hand some of his critical remarks have also given rise to polemical discussions eg his comment on the usage of the word 'Subhru' KS V-43. Vallabhadeva is also well-versed in another essential branch of the classical learning the *Alaṃkārasūtra*. His close familiarity with *Nāṭyasūtra* of Bharata is evidenced by number of quotations about, *Nāṭaka Vṛtti* etc.<sup>2</sup> His discussion regarding figures of speech in many places and usages like *dhvanyate* to reveal suggested meaning show his acquaintance with other works on aesthetics. His knowledge of classical literature can be seen in his quotations from works like *Sisupālavadha*<sup>3</sup>, *Kirātārjuna*<sup>4</sup> etc. But of his sound study of classical works, no better proof can be found than his own commentaries on works like *Meghaduta*, *Raghuvamśa*, *Sisupālavadha* etc.

1 See Chapter 10 *Grammatical Discussions*

2 KSVD VII 77-90

3 KSVD III-72 V 28

4 KSVD I-1 V-41

Following the Indian tradition it is natural that Vallabhadeva had studied the Vedic Literature. In more than one place he quotes from Vedic Literature<sup>5</sup>. In one place<sup>6</sup> he refers to the systems of recitation like *Samhitā*, *Pada* and *Krama*, to Vedas *Rig*, *Sāma*, and *Yajus* and to accents *Udātta*, *Anudātta* and *Svarita*. He has also quoted from *Kāthopaniṣad*<sup>7</sup> but his understanding of the principles of Upaniṣads is best revealed in the commentary on a portion of the invocation of Brahmā by Gods in which Kālidāsa has so beautifully interwoven the tenets of Upaniṣadic philosophy. He has quoted number of verses from *Śrīmad Bhagavadgītā*<sup>8</sup>. His statement that the fire of knowledge burns the fuel of action reflects one of the basic maxims of Bg.<sup>9</sup> He has also shown his acquaintance with *Sāṃkyakārikā* of *Īśvarakṛṣṇa* and *Yogasūtrās* of Patañjali while oft quoting them<sup>10</sup>. He discusses in detail the eight *siddhis* of *yogadarśana*. His reference to the three *gunas* and *bhūtagrāmas* reveal his deep knowledge of *Sāṃkyā* philosophy<sup>11</sup>. However

5 'प्रथमं परतः पवत' इति श्रुतेः । —KSVD V-41

'अदभ्या वा एष प्रातस्तेत्यप सायं प्रविशति' इति । —KSVD VIII-42

'बह्नीपक्षीषु च तेजा निधाय रविरस्तमेति' इति श्रुतिः । —KSVD VIII-41

6 KSVD II-12

7 इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः । —KSVD V II-14

8 सहस्रयुगपर्यन्तः । —Bg VIII-18 KSVD II-8

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि । —Bg II-23 and

इदं शरीरं कीर्तयः । —Bg XIII I KS III-50

स्थावराणां हिमालयः । —Bg X-25 KSVD VI-67

9 ज्ञानानलादि बभूव घनदाहः । —KSVD II-51 Compare Bg IV-3

10 KSVD II-13, III-63, V-17 VI-75

11 KSVD VI-75

12 KSVD VI-76

his definition of *trasarenu* as that of *paramānu* clearly shows his familiarity with *Vaisesikadarśana* but at the same time it reveals that his learning is not deep in it <sup>13</sup>

Among *Smṛti* literature Vallabhadeva is most familiar with *Manusmṛti* as he often quotes from it <sup>14</sup> References to usages like *Kṛcchracāndrāyana* show his acquaintance with *Smṛti* literature <sup>15</sup>

The mention of *Matsya Purāṇa* by name <sup>16</sup> and his references to a number of Pauranic stories in detail, the sources of some of which are not even traceable, reveal Vallabhadeva's close knowledge of Pauranic literature. Kālidāsa's description of the city of *Ausadhiprastha* in *Himālaya* gives him an opportunity to demonstrate his knowledge of the principles of architecture and his references to *Jalagupti*, *Agnidurgatva*, *Prākāragupti* etc show his erudition in *Arthaśāstra* He also refers to Astrology at proper places <sup>17</sup> He also knows a little of musicology as indicated in his commentary. <sup>18</sup> His usage of new words or unfamiliar synonyms surprises us by their beauty and accuracy and exhibits his close study of lexicography.

All these go to prove beyond doubt the genius of the commentator who is as versatile as the master

13 KSVD II-11

14 KSVD II-7, V-16

15 KSVD V-48

16 KSVD I-50

17 KSVD VIII-55, VII-6, see also III-43

18 KSVD VI-40

## 9. VALLABHADEVA'S PRECEDING COMMENTATORS

There is a strong belief that Vallabhadeva is a pretty early commentator of Kālidāsa Janārdana, Mallinātha, Gunavinayasūri, Cāritravardhana and others either refer to Vallabhadeva by quoting his name or indirectly allude to him. Therefore the students of Sanskrit literature generally believe that Vallabhadeva is the first commentator of Kālidāsa. Scholars like Parāñjape had unsuccessfully endeavoured to establish that Sthiradeva had preceded Vallabhadeva. But the students as well the scholars of Sanskrit literature did not veer round this view. On the contrary many modern scholars have very congenitly argued in favour of the precedence of Vallabhadeva over Sthiradeva.

On a perusal of the commentary of Vallabhadeva on *Kumārasambhava* we feel confident that there were commentators preceeding Vallabhadeva. The following citations would be sufficient to bear out the hypothesis:

- 1 अत्र च इदमव्यस्य भिन्नकमता निषेधसिद्धिः प्राज्ञैरन्यैर्द्वयैव प्रयासो व्यपायि ।  
कु. व. १-१
- 2 ब्रह्मणो वाङ्मूर्तिरिति चेचित् । कु. व. ३-१५
- 3 केचित्तु सामर्थ्यसि समदृष्टत्वेऽपीति विलाह । कु. व. ५-३१
- 4 अथैवाह । 'प्रथमो विधाता ब्रह्मा प्रजापतिर्वा तस्य तावमपत्यम् ।' कु. व. ५-४९
- 5 केचिदस्फुटतारका इति पठन्ति । कु. व. ५-८२
- 6 परिमुच्यमाने पुष्पाहवचसोऽप्यग्रे । कु. व. ६-३५
- 7 'वाच ईश्वरान्' इति चेचित् । कु. व. ६-५३
- 8 केचित्तु बहिविशेषणमशङ्क । कु. व. ९-३६
- 9 केचिदूर्ध्वरोमाणि केमराण्याल्लम्बमानानि तु सटा । कु. व. ८-४६

10 केचित् भ्रान्त्युत्पादाद् विहम्ब्यते विचार्यत इति किलाहु । कु व. ८-६१

11. उत्कचनमलकरणमूर्ध्वबन्ध इति केचित् । कु व ८-७२

Such innumerable references prove beyond doubt that there must have been more than one commentator on *Kumārasambhava* of Kālidāsa whose commentaries were within the reach of Vallabhadeva. But who are these commentators? So long as all the commentaries are not available in print, it is not only difficult but almost impossible to answer this question. Envisaging the present conditions in Sanskrit Literature, we feel, this would remain an unsolved riddle mark for sometime because nobody is going to print all the commentaries on *Kumārasambhava* in the near future.

Vallabhadeva's case may be compared to that of Śaṅkarācārya; he is believed to be the first commentator of *Brahmasūtra*, though he himself has referred to many commentators like Guha, Dravida, Ṭanka, Bhartṛprapañca etc. But as their commentaries are not available; Śaṅkarācārya is regarded as *Adyabhāsyakāra*—the first commentator; similar situation arises in the case of Vallabhadeva, so long as the commentaries of other commentators preceding him are not available we shall have to continue to call him a-prior commentator of Kālidāsa. Of course this problem, in our humble opinion, awaits further research.

## 10. VALLABHADEVA'S SUCCEEDING COMMENTATORS

It would be interesting to study the commentary of Vallabhadeva in comparison with that of his succeeding commentators. But it would be almost a subject of a new thesis Dr Edwin Moehrke<sup>1</sup> obtained a Ph D degree by submitting a thesis on the comparative study of the commentaries of Vallabhadeva and Mallinātha on *Kumārasambhava*. So a brief account and a study, so to say of a comparison of Vallabhadeva's commentary with that of Mallinātha on KS will not be out of place here. This is by no means a perfect analysis of all the facets of the subject under discussion.

Four commentaries on *Kumārasambhava* of Kālidāsa have been published upto now—

- 1 *Prakāśikā* by Arunagirinātha
- 2 *Vivarana* by Nārāyaṇa
3. *Śisuhitasūtri* by cāritravardhana
- 4 *Saṅgīti* by Mallinātha

The first two commentaries have been edited in the Trivandrum Sanskrit Series No 27, 32 and 36 by T. Ganapati Shāstri in the years 1913-14

The commentary by Cāritravardhana was published by Gujārat Printing Press, Bombay, in 1898.

The commentary of Mallinātha on *Kumārasambhava* has been published by various scholars from

1. Moehrke, Edwin Vallabhadeva's comenter zu Kālidāsa's *Kumarasambhava* (1-7) in seinem verhaltens zu andern commentaren, vornehmlich zu dem des Mallinātha

—Wilzburg. 1933 XIV 735-Konigsberg, Phil Diss 1934

many places Here a comparison is sought to be made on the basis of the 12th edition of the commentary of Mallinātha edited by Vāsudeva Laxman Pansikar of Nirnaya Sāgara Press, Bombay, in 1935

Mallinātha has referred thrice to Vallabhadeva by name in his commentary on *Kumārasambhava*<sup>2</sup> He also alludes to Vallabhadeva thrice by name in his commentary on *Śisupalavadha* of Māgha<sup>3</sup> In addition to this, it seems positive, that Mallinātha, by using the word केचित्—*Kecit* either cites from or criticises the commentary of Vallabhadeva Vallabhadeva, as we know, was an erudite scholar of grammar and hence Mallinātha accepts many aphorisms and discussions, as they are, given by Vallabhadeva<sup>4</sup> But these could not be considered as positive cases of borrowing Instances are not wanting where Mallinātha has refuted the opinion of Vallabhadeva by citing quotations from Vāmana and others<sup>5</sup> Whenever Mallinātha is convinced of the validity of Vallabhadeva's criticism of Kālidāsa, he is incorporating it in his commentary without any comments<sup>6</sup> Many a time he directly admits some quotations from other works as given by Vallabhadeva and saves his labour Or it may be that the source book of both the commentators is the same

Putting aside this discussion about citing, following or even borrowing, a comparison from a literary point

2 KSMN I-35 III-63, IV-16

3 *Śisupalavadha* with the com. of Mallinātha II-44, VI-28, VII-41

4 KSMN IV-10, V-14 VI-6, VI-52 VI-59, VI-68

5 KSMN I-35,

6 Ibid I-35, IV-31, V-61

7 पुण्योचय पुण्यप्रकर । 'हस्तादने वेरस्तेये' इति यजुर्विषयत्वात् शीनामय प्रामादिक प्रयोग इति यत्तत्र । Ibid III-61



of view will be interesting Let us have a concrete example

यथा श्रुतं वेदविदा वर त्वया

जनोऽमुच्चै पदलङ्घनोत्सुक ।

तप किलेदं तदवाप्तिसाधन

मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ कु. ५-६४

यथा श्रुतमित्यादि ॥ (वेदविदा वर) हे द्विजोत्तम । यथा त्वया श्रुतं तर्थावतत । यत अयं जन (उच्चै पदलङ्घनोत्सुक) उन्नतस्थानक्रमणप्रवणं वतते । कुत इत्याह—इदं किल तप (तदवाप्तिसाधनम्) हरलाभनिर्वर्तकम् । न चान्ततपसा तं सुलभं इति किल शब्द सूचयति । यदि न प्राप्यते किं वनेशेनेत्याह—मनोरथानाम अगतिं अविषयो नाम न क्वचित् (विद्यते) अस्ति । आशा हि सर्वत्र प्ररपति । तदवाप्नोतीति लज्जावशात् सवनानामनिर्देशः । यथा श्रुतग्रहणात् विशेषं प्रतीतिः । यथा श्रुतमित्येतद्विपादे ॥ कु. व. ५-६४

यथेति ॥ हे वेदविदा वर वैदिकश्रेष्ठ त्वया यथा श्रुतं सम्यक् श्रुतम् । श्रुतापमेवाह—अयं जनः । स्वयमित्यर्थः । उच्चै पदस्य शिखलाभरूपान्नतस्थानस्य लपन आक्रमणे उत्सुकः । किमत्रायुक्तमित्याह—इदं तपस्तदवाप्तस्तत्सोचै पदस्यालौ प्राप्ते साधनं विन । किलत्यलीङ्गे । अतितुच्छं वादसाधकमवेक्ष्य । तर्हि स्वयन्तामित्यागवधं दुरागा मा नमुञ्चतीत्यागयनाह—मनोरथानां कामानामगतिरविषयो न विद्यते । न हि स्वयस्तिपयसाधनया कामाः प्रवतत इति भावः ॥ कु. म. ५-६४

The comparison of these two commentaries would leave no doubt that the commentary of Vallabhadeva is more lucid and poetic. There sounds a musical note in usage like क्रमणप्रवण—*Kramanapravana*. He tries to trace a specific meaning from the words like विज—*Vija* and यथा श्रुतम्—*yatha srutam*. He uses a word हरलाभनिर्वर्तकम्—*Haralābhanirvartakam* in his commentary and this usage has definite suggestion to provide. निर्वर्तकम्—*nirvartakam* means one which brings back, one which gives back. We know that Parvati has already lost her beloved Lord, her penance is to bring back her lost love again. Moreover Vallabhadeva points out

that Pārvati refers to Lord Śiva by a pronoun तद्-*tad* and not by name due to her bashful nature. Here Vallabhadeva is reflecting the essence of our Indian culture लज्जा स्त्रीभूषणम्—bashfulness is an adornment of a woman. Thus from the point of view of musical credence and profundity of meaning the comments on this verse by Vallabhadeva are more aesthetic than those of Mallinātha.

One more such instance would not be out of place here :

ममात्र भावैकरसं मनः स्थितम् । कु. ५-४२

मम अत्र देवे (भावैकरस) भावेन भक्त्या रागेण एकरस एकरूप मनः स्थितम्  
अनुरागमयमेव सम्पन्नम् । न त्वया व्यावर्तयितुं शक्यमित्यर्थः । कु. व. ५-४२

मम मनस्तन्नेश्वरे भावः सृङ्गार एकोऽद्वितीयो रस आस्वाद्यो यस्य तत्तथा स्थितम् । कु. म. ५-४२

Here we may ask a pointed question 'who has properly understood Kālidāsa, Vallabhadeva or Mallinātha ? We know Pārvati was permeated with devotion and certainly not with eroticism. If we accept the interpretation of Mallinātha the whole super structure of the Indian culture raised in the KS would get demolished; Pārvati has भक्ति-devotion as Vallabhadeva says and not सृङ्गार—eroticism as Mallinātha interprets.

Thus numerous instances could be easily cited to suggest comparatively better points in the commentary of Vallabhadeva. Yet it would never be our attempt to establish that the commentary of Mallinātha is totally inferior and hence worthless. On the contrary these are points on which one has to be mindful. But in our humble opinion Mallinātha's commentary occupied a unique place simply because Vallabhadeva's commentary was not available in print.

## SECTION III

### 11. NOMENCLATURE OF THE COMMENTARY

The colophones of the various MSS of the commentary of Vallabhadeva note different names of this commentary such as *Pañjikā*, *Tikā*, *Laghu-tikā*, *Bṛhad-Vallabhā*, or *vyṛtti*<sup>1</sup> *Pañjikā* is a name given by Vallabhadeva himself in the very beginning of the commentary<sup>2</sup> *Tikā* is a common name applied to any commentary in Sanskrit *Laghu-tikā*—this designation is given to the original work of Vallabhadeva while *Bṛhad-Vallabhā* or *Bṛhad-tikā* is a name naturally attached to the enlarged version of the original commentary. Among all these nomenclatures, we can, without any hesitation conform to *Pañjikā* as its original name on the ground of internal evidence of the text already cited above

*Pañjikā* seems to be a very popular style of commentary from olden times in India There exists a *Pañjikā* on *Paṇini-Śikṣā* *Lalitavistara-Pañjikā* among Jains and *Tattva-Samgraha-Pañjikā* among Buddhas are the famous works *Amarakośa* has noted the type of commentary known as *Pañjikā* The definition of *Pañjikā* is निघण्टवद्व्याख्या or मूलपद-व्याख्या—commentary of

1 इति कुमारसम्भव महाकाव्य वाचिदासविरचिते पञ्चिकवाचामानन्ददेवायनिबल्लभकृतौ मग । ब म, इति कुमारसम्भवे. आनन्ददेवायनिबल्लभकृतौ टीकायाम्.. मग । -7, इति आनन्ददेवायनिबल्लभकृतमदविवरिचिनायां कुमारसम्भवटीकायां उद्धृतवारायाम्—ए, . बृहत्सल्लमायाम् ब, इति कुमारसम्भवविवरिचिनी—म-१.

2 तथापि त्रिदशम्यामि पञ्चिकवा स्त-दसम्भवे । — KSD-I Introductory verses no 3

each and every word <sup>3</sup> Both these explanations give the characteristics of *Pañjikā* as a commentary explaining each and every word of the original text. But Hemacandrācārya in his *Abhidhānacintāmani* opines quite contrary to this. According to him the explanation of only the difficult words is *Pañjikā* <sup>4</sup>

A closer scrutiny of the commentary reveals that Vallabhadeva's *Pañjikā* does not follow the definition given by Hemcandrācārya but the other one found in both the commentators of *Amarkosa* as stated above. That is why Vallabhadeva has tried to explain practically all the words of the text of KS. Moreover he has spared no pains in either giving prose order of a verse, or explanation of compounds or citing quotations from other works or giving *Sutrās* of Pāṇini. He has tried to parade his scholarship even in finding faults with the worthy compositions of Kālidāsa and with grace we should note that he has succeeded in some cases too. All these facts clearly establish that Vallabhadeva's commentary is a सकलपदव्याख्या and not a विषयपदव्याख्या. Hence it is a *Pañjikā* in true sense of the term as described by *Amarakosa* and its commentators <sup>5</sup>

3 सका शेषालिका टाका धातकी पञ्जिकाऽऽङ्की । —अमरकोष ३-५-७, पञ्जिका नि शेषपद-व्याख्या, महेश्वर, अमरटीका पृ ३५९ 'सकलपद व्याख्या', रामाश्रमीटीका, पृ ६४४

4 पञ्जिका पदभञ्जिका—अभिधानचिन्तामणि २-१७०, पच्यन्ते व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनया पञ्जिका.. अर्थात् विषयमाश्रये पदानि भनक्ति पदभञ्जिका ।—स्वोपलब्धीकषा अतिशयविकृतामणौ हेमचन्द्र, पृ १०८

5 Ramasramitika of *Amarakosa* has tried to derive the word *Panjika* as follows—

पिञ्जयतैर्षोऽस्याम् । पिञ्ज भाषाया (चु उ से) गुरोश्च—(पा सू ३-३-१०३) इति अ पृषोदरादित्वादिकारस्याकार, स्वार्थे कन (पा सू ५-४-५) पिञ्जयति वा । ववुन् (उणादि २-३२) सकलपदव्याख्या—अमरकोषः, रामाश्रमीटीका पृ ६४४

## 12. LAGHUTĪKĀ AND BRHADTĪKĀ

First of all we notice a great divergence in the style of *Laghuṭīkā* and *Brhadṭīkā* which points to their distinctiveness. The *Laghuṭīkā* is a sort of *Pañjikā* which according to the requirements of its one definition explains only the most difficult words. *Brhadṭīkā* on the other hand, purports to explain every word, by first raising the question and then answering it, the style is wellknown in Sanskrit as *Kathambhūṭinī*<sup>2</sup>

Secondly *Brhadṭīkā* incorporates the whole of *Laghuṭīkā* in its text without caring for the repetitions e.g. after explaining fully the first stanza of the first canto in *Kathambhūṭinī* manner, the author of *Brhadṭīkā* adds the whole of *Laghuṭīkā* with the words अथ पञ्जिका व्याख्या स्यात् — *atha pañjikāvyākhyā syāt*. This naturally pre-supposes independent existence of *Laghuṭīkā*.

- 1 पञ्जिका पदभञ्जिका । —हेमचन्द्र, अग्निधानचिन्तामणि २-१७० Some regard it as सकलपदव्याख्या or निशेषपदव्याख्या see : foot note no 3 in previous chapter
- 2 स पर्वत उत्तरस्या दिशि अस्ति । य हिमालय वत्स परिकल्प्य तर्जक विधाव सर्वे शैला धरित्री दुदुह । कानि दुदुह । रत्नानि । किं विशिष्टानि । भास्वन्ति देदीप्यमानानि । न केवल भास्वन्ति रत्नानि महोपधीष्य । किं विशिष्टा धरित्रीम् । पृथूपदिष्टा । क्व सति । मेरो दोहधरि स्थिते सति । किं विशिष्टे मेरो । दोहदक्ष । दुदुह दुग्धवन्त । के कर्तार । सर्वशैला सर्वे च ते शैलाश्च सर्वशैला । कानि दुदुह । रत्नानि । किं विशिष्टानि । भास्वन्ति, भासो विद्यन्ते येषा तानि भास्वन्ति भासो विद्यन्ते यासां ता भासवत्य, भास्वन्ति च भासवत्यश्च भास्वन्ति । नपुंसक नपुंसकेनैकवचन व्याख्यायितव्यमिति । भास्वतीशब्द श्रीलिङ्गलोप । दुहि द्विवचन । क्व सति । मेरो दाहधरि स्थिते सति । किं विशिष्टे मेरो । दाहदक्षे दाहे दक्ष दोहदक्ष तस्मिन् दोहदक्षे ।

Furthermore the introductory portion of the Brhadikā mentions in detail the legendary story about Kālidāsa. It also establishes Kumār as a Mahākāvya giving relevant quotations from the Kāvyaśūlambhāra of Rudrata. However these two points are not to be found in Laghutikā. All this testifies to their distinct authorship.

It will not be out of place here to examine the drawbacks and merits of Brhadikā. The Brhadikā has made deliberate additions. As for instance in Kumār 6-75 the Laghutikā just enumerates the names of Siddhis like Anumā, Mahimā etc. The Brhadikā quotes one full verse for it.<sup>3</sup> Sometimes Brhadikā changes certain words for the purpose of alliteration etc.<sup>4</sup> In the Brhadikā are found numerous new readings and discussions which do not find a place in Laghutika.

A critical evaluation shows that the many quotations in Brhadikā are either redundant or irrelevant in the context. At times we feel that the author of the Brhadikā exposes his own ignorance by such additions which are only meant to parade his pseudo scholarship. To illustrate.

The verse I-36 of Kumār poetically describes the thighs of Pārvatī. Where as Brhadikā quotes a verse which has no relevance because it refers to the breasts and not to the thighs.<sup>5</sup>

3 अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।

ईशित्व च वसित्व च प्राप्ति प्राकाम्यमेव च ॥ —KSVD BT VI-75

4 अथ शिवो हरे करमवलम्ब्य . ....

—KSVD LT VII-70

अथ हर हरे करमवलम्ब्य . . .

—KSVD BT VII-70

5 कूपोदक वटच्छया नारीणां च पदोधरा ।

शीतकाले भवत्युष्णा उष्णकाले च शीतला ॥

—KSVD BT I-36

Sometimes discrepancies in Brhadtikā are quite palpable. It gives six names of the arrows of Kāmadeva and in the end totals them as five.<sup>6</sup> Its mathematics seems no better than its discrepancies when it states *pañcabhiḥ kulakam* for the six verses of *Kumār* (II-45 to 50) in the description of Lord Śhiva in meditation. Sometimes the readings of Laghutikā have been tempered by Brhadtikā without any justification. In *Kumar* II-3, though the Brhadtikā<sup>7</sup> has modified the word *caturmukhāt* as *Janārdanāt* in accordance with *Viṣṇusahasranāma*<sup>8</sup>, amendment is not correct in the context of the original text of *Kumār* which glorifies Lord Brahma.

In spite of these flaws Brhadtikā has its own merits which deserve special mention. Kalidasa is a master artist of *Vyañjanā* and this *Vyañjanā* has been rightly and refreshingly explained at certain places by Brhadtikā. One example will suffice to show its merit. The word *Punareva* in *Kumar* V-65 suggests, according to Brhadtikā that 'though you had married Lord Śhiva in your previous birth as a daughter of Dakṣha, is it not enough that you desire him again?'<sup>9</sup> Some discussions of Brhadtikā really add to the

6 उ मादनसमोहनमादनतापनशोषणमारणा पञ्चशरा ।

—KSVD BT III-66

7 वेदा शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं चतुर्मुखात् ।

—KSVD LT II-3

वेदा शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनादनात् ।

—KSVD BT II-3

8 See *Viṣṇusahasranāma*-139

9 पुनरेव तदपिनी वतसे । अग्रपि दक्षकुत्रा सती तेन परिणीता तेन न पर्याप्तम् ।

—KSVD BT V-65

reader's information.<sup>10</sup> The method of Brhadṭikā at times, does provide us, with noteworthy and delightful quotations.<sup>11</sup>

Thus in spite of its prolixity there are points of high literary merits in Brhadṭikā which could provide sufficient material to a scholar for its critical study.

### 13. JAIN AND NON-JAIN WORKS

Internal as well as external evidence enable us to conclude that the author of Laghuṭikā, Śhri Ānandadevāyāni Vallabha is a Kashmiri brahmin, wellversed in brahmanic traditions. The author of the Brhadṭikā on the other hand, is likly to be a Jain scholar, who more or less follows the style and tradition of the great versatile genius Hemcandrācārya. Let us examine in detail this point.

(i) The MSS of Brhadṭikā commence generally after praying an obeisance to the Jain God, while those of Laghuṭikā begin with prayer of either God Gaṇeśa or Sarasvatī, the goddess of learning.

(ii) On some of the MSS of Brhadṭikā the word *Jainm* is found to be written while on some of MSS of Laghuṭikā the word *Anyamatiya* is mentioned.

(iii) The style of the Brhadṭikā is quite different from that of the Laghuṭikā. This point has been discussed at length in the previous chapter.

10 ननु भृङ्गाग्रान् कमलमपवित्रं स्यात् । नैतत्—

जलाधारे जलं दुष्टं वसुधैतं तथा पयः ।

भृङ्गाग्रान् हि कमलं नाविविधोपदे ॥

—KSVD BT I-13

11 त्रिलोकी तृणवद्येषां करवाले करस्मिन्ते ।

तेऽपि कृत्स्नप्रियावेनविभागध्वान्तिभीरवः ॥

—KSVD BT III-9



(iv) The style in the Jain works has been adopted in the *Brhadṭika* To illustrate, in the fifth canto the phrase '*Jatilo Vakti*' has been repeated in every verse when the *Brahmacārī* speaks Similarly the words '*he dvijottam*' have been repeated where *Sakhi* speaks This peculiarity reminds us of the style of the Jain work *Uttarādhyayana-sūtra* wherein '*he Goyamā*' is an oft-repeated address

(v) *Laghutikā* extends upto the canto VIII while *Brhadṭikā* ends at the canto VII This clearly indicates that the *Brhadṭikā* has been composed keeping in view the Jain monks for whom the erotic descriptions of the 8th canto are purposely pruned away

(vi) Whenever there is any word or a compound having an erotic sense or nuance *Brhadṭika* observes silence about it In *Kumar* VII-24 there is a reference to the 'budding breasts of Umā' which has not been commented upon by *Brhadṭika*

(vii) The derivation of words, at times, is explained by *Brhadṭika* with the help of *Siddhahaimaparakriyā* of Hemacandrācārya, whereas at same places *Laghutikā* quotes from *Astādhyāyī* of Pāṇini One illustration would suffice The word *naga* of *Kumār*. I-1 is explained by *Brhadṭikā* as—न गच्छति इति नगा अयतोऽपि च इत्ययं डानुबन्धे नगस्याप्राणिनि वा नग—अग इत्यती भवतः । नगोऽप्राणिनि वा ।  
। a gacchanti iti nagāh, anyatopi ca dapratyaya, danubandhe nago aprāṇini । a naga—aga ityetau bhavatah nago aprāṇini । Here the sūtra '*nago aprāṇini*' is from the *Siddhahaimaparakriyā*—while नगोऽप्राणिनि, अयतरस्याम—*nago aprāṇini anyatarasyām* is the sūtra found in *Astādhyāyī* of Pāṇini (VI-33-77)

Thus it can be safely concluded that the author of the *Laghutikā* is a scholar steeped in the Brāhmanical tradition. On the other hand there are reasons to believe that the author of *Bṛhadṭikā* is not only a Jain scholar but a Jain monk too, as he has purposely ignored to comment on canto VIII and the erotic portion of the text

## 14. THE METHOD OF VALLABHADEVA'S COMMENTARY

Though apparently the methods of all the commentators appear to be similar there is always a touch of originality in each one of them. A commentator, also, in one sense, is a creator. While evaluating the commentary of Vallabhadēva we shall try to keep this in view

### 1. ANVAYA STYLE

Since an epic is composed of verses it would naturally be obligatory on the commentator to explain this poem verse by verse. Vallabhadēva also satisfies this minimum expectation by commenting on *Kumārasambhava* verse by verse. Occasionally, when the situation demands he strings together two or more verses. But these are rare instances

It is only natural that individual sloka should be arranged in its prose order (*anvaya*) Vallabhadeva does this At the sametime he explains every word giving its synonyms This is why, as we have seen his commentary is called *Panjika* of the *Sakala Pada-Vyakhyā* type The fact should be obvious to any casual reader of the commentary An example would not be out of place here

अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्र पुनर्वशित्वाद्यलघुनिगृह्य ।

हेतु स्तचेतोविकृतेदिदृशुदिशामुपात्तेषु ससर्ज दष्टिम् ॥ ३-६९

अथेन्द्रियमित्यादि ॥ अथ गोर्षाभिलाषाकरण (इन्द्रियक्षोभम) इन्द्रिय विकारमपेक्ष्य (अयुग्मनेत्र) व्यक्ष (वशित्वात्) जित्तिद्रष्टृत्वात् (वन्वत्) दृष्टम् (निगृह्य) वशीकृत्य (स्वचेतोविकृते हेतुम्) विचिन्तनोपकारकारण (दिदृशु) दिदृक्षया (दिशा) ककुभाम् (उपात्तेषु) पयःतेषु दृष्टिम् ससर्ज चक्षुराक्षिपत् । वक्त्रे विलते यत्र तद बलवन्निग्रहणम् । वशोऽस्यास्तीति वशी शक् ।

The change of the order of the words *hetum svacetovikrteh* and *sasarja drstim* of the verse in commentary would confirm our observation about his *anvaya* method He is the oldest commentator of Kalidasa to adopt this method

## 2 GRAMMATICAL DISCUSSIONS

We are treating in a separte section Vallabhadeva's discussion on grammatical points By quoting a number of times the authorities of Panini, Katyayana, Patañjali this scholarly grammarian, commentator more often than not, passes judgements on grammatical usages of Kalidasa either by certifying them as *nyāya* where he approves of them or by fearlessly criticising them as *pramāḍajah* *prajogah* or *prāmāḍikah* where he finds them grammatically faulty

## 3 METERS

It would be tautologous to say that epics provide a wide scope for the use of a variety of meters. The commentary is naturally expected to explain the meters. Vallabhadeva do not fall short of this. Generally he indicates the meter in the beginning of every canto and takes note of the change of meters towards the end of the canto. He, in *Kumārasambhava* I-1, mentions that the canto I is composed in *Upajati* meter with varieties of *Indravajrā*, *Upendravajrā*, *Ākhyānikā* and *Viparūākhyānikā*, while the meter of I-60 is *Mālīnī*. The meter of the canto II is *Anuṣṭubh* but he calls it *paṭhyāvaktra* a particular variety of the former. II-64 is *Mālīnī*. In the beginning of the canto III the meter is noted to be *Upajati* and the change to *Vasantatīlakā* in III-75 and *Mālīnī* in III-76 is also duly pointed out by Vallabhadeva. Canto IV according to Vallabhadeva is composed in *Vaiṭāṭīya ardhā-samavṛtta* which is not different from *Vīyoginī* of Mallīnātha. IV-45 is *Vasantatīlaka* and IV-46 is *Puṣpīṭagrā*. At the beginning of the canto V, in the basic text indications about meter are missing but this lack is completely made up in ४ ८ and १ MSS by adding that it is in *Vamśastha* however change to *Vasantatīlakā* in V-85 and 86 is noted. Similarly the *Anuṣṭubh* meter of canto VI is not noted but the change to *Puṣpīṭagrā* in VI-95 is mentioned. The note about the meter of canto VII also is missing and added by १ MS by noting the metre to be *Upajati*. Again the change to *Mālīnī* in VII 93 and 94 is noted. The meter *Rathoddhatā* in canto VIII and change to *Mālīnī* in VIII-91 are both noted.

A little careful study will reveal that Vallabha-

deva mentions and explains all the meters used by Kālidāsa in *Kumārasambhava* without repetitions and change

#### 4 ALLITERATION

The commentator Vallabhadeva shows flashes of creativity in his style. A conscious effort of verbal alliteration in the prose of his commentary is evident every now and then e.g. while commenting on *Kumārasambhava* IV-64 he says—

हे द्विजोत्तम ! यया त्वया धृतं तथैवैतत् ।  
यत् अयं जन उ नतस्थानक्रमणप्रवणं वतते ।

Here in the first sentence he has used phoneme *ta* seven times while the *Yamaka* in *Kramana pravana* is obvious. Another example is VII-6

वदा मेव मूर्हतो अस्मि बधूवरयोरविनश्वरा प्रीतिमवतीति प्राहुर्ज्योतिर्वि ।  
Here particule *va* is repeated for not less than six times

#### 5 VERBAL MELODY

The verbal melody of Kālidāsa is normally not an end in itself. More often than not it leads to some deeper meaning. Vallabhadeva is able to point this out in a number of places, by providing more than one explanation e.g.

- (1) त्रिभिः ययैः (KS II-12) व्यवस्थाभिः सारमद्रमर्घ्यं सहितान्  
धर्मैर्वा कृम्यजुसामभिवा जदात्तानुदात्तस्वरितैर्वा ।
- (2) अञ्जसा (KS VI-22) सामस्यभावनं कारत्वेन तत्त्वेन वा ।

At places Vallabhadeva gives synonyms which are probably better in expressing the intended meaning of Kālidāsa e.g. he explains the word *Palasāni* (*Kumārasambhava* III-29) by *Palāsa-korakūni* or *Vana-sthalinām* by *Kanana-jatinām*. The propriety of the latter synonym will be obvious when we remember that

the original is refering to *nakhakṣāta* and the reference to any classical lexicon would make it clear that *ṭaṭa* is also used for curves of the female figure. In fact the use *Kānana-ṭaṭnām* improve upon even the original *Vanasthālnām*. While commenting on *Kumārasabhāṣa* IV-33 his style is more musical in मेघेन सह जीमूतेन साकं विद्युत् विलीयते, his use of the word जीमूतेन i.e. जीवनस्य मूतः पटबन्धः जीमूतः fills the word with deep suggestive meaning.

## 6. FIGURES OF SPEECH

Vallabhadeva might not have been exhaustive in his treatment of *Alamkāras* but it is important to note that he never misses any significant point in their use. His knowlege of the science of rehtorics is of course unquestionable. His commentary on the very first verse of KS includes a technical and scientific discussion of the relevant *Alamkāra*. In confirmation of the famous statement उपमा कालिदासस्य we might note here his excellent attempt explaining *Upamā* in KS VII-73

दुकूलयासाः स यधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधक्षैः ।

वेलासकाशं स्फुटफेनराजिनवैरुद्वानिव चन्द्रपादैः ॥

स वरः सितपट्टाभ्रधरः सविनयः वञ्चुकिभिः उमासमीप नीतः । यया प्रत्यग्रोदितैः शशिकिरणैः प्रकटितदिण्डीरावलिः समुद्रः वेलापाशं नीयते । तदुदये तस्योल्लासात् । हरस्यान्धिरुपमान गौर्या वेला अन्तःपुष्पस्तीना शशिरश्मयो दुकूलस्य फेनपुञ्जः । निन्ये इति कर्मणि ।

or see

हरस्य मधुरुपमानम्, गौर्याभूतलता, सख्याः परभृता । —KSVD VI-2

His explanations of *Utpreksā*, *Arthāntaranyāsa* are also equally enlightening. Particulary noteworthy are his attempts to explain in detail the passages which contain more than one *Alamkāra*<sup>1</sup>.

1. KSVD IV-43

We must note his over shooting the target in commenting on KS III-28 where finding Kālidāsa's *Arthāntaranyāsa* deficient Vallabhadeva becomes the poet and rewrites the line to give two types of *Arthāntaranyāsa* by *Sādharmya* and *Vaidharmya*. It is undoubtable that his metrical compositions in question are faultless.

Vallabhadeva's creative ability is evident when he employs new figures of speech in order to explain the deeper meanings of Kālidāsa's verse e.g. while commenting on KS VIII-66 he says—

गुणानां न तेषु सज्जनवदवस्थानं दोषाणां तु दुजनवन्नीचेषु ।

Another example would be KS II-11 where he adds two *Upamas* of his own

स्यूतोऽपि तस्य नादादिवत् सूक्ष्मोऽपि गुह्यं न ननु वलयवत् भवति ।

## 7 VALLABHADEVA CONNOISSEUR IN SUGGESTION

An another chapter viz 'Vallabhadeva Connoisseur in Suggestion' is devoted to discuss the ability of Vallabhadeva in bringing out the suggested sense in verses of *Kumārasambhava*.

## 8 USE OF UNFAMLIAR WORDS

Vallabhadeva many times employs, out of the way, words which would be difficult to comprehend without the help of a dictionary. This method, no doubt, reveals the vast vocabulary that the commentator had at his command and gives us an idea of the richness of the Sanskrit language. At times the salient feature of the works of Kālidāsa are also brought out by this method. We shall consider a few of them.

1 मदीयं गरे मघीहृन्वाहृवीवं (KS III-9) is explained as *सम्पत्पुत्रप्रगमितमुज्ज्वलं* (KSVD III-9) by Vallabhadeva. Here to create an alliteration with *प्रगमित-prāsamita*

a rather unfamiliar word पृषत्क-*pr̥ṣatka* for बाण-*bāṇa* is used by Vallabhadeva.

(2) In KSVD III-10 धनु, धन्वा and धानुष्क *dhanu*, *dhanvā*, and *dhānuska* are used to denote a bow.

(3) In KSVD III-12 Vallabhadeva surprisingly enough derives a word भवान्-*bhavān* from a root भा दीप्तौ *bhā-dīptau* and assigns a meaning तेजस्वी-‘full of luster’ to it.

(4) मालामुपनिष्ये *mālāmupanīnye* of KS III-25 is explained by rather an unfamiliar explanation like दोरनिकायम् अदोकयत् *dhaukanīkāṛtham adhaukayat* by Vallabhadeva, दोवन-*dhaukana* according to the dictionary means ‘an offering or present.’

(5) In KS VII-53 a word तत्र *tatra* is explained by Vallabhadeva as निशान्ते-*niśānte* The dictionary meaning of the word निशान्तम् *niśāntam* is ‘a house, habitation or dwelling’. The use of the word निशान्त-*niśānta* in this meaning is not frequent, of course, Kālidāsa himself has used it once in RV XVI-40.

(6) Vallabhadeva's employment of such unfamiliar words no doubt indicate his scholarship and helps to bring out the hidden meaning in the works of Kālidāsa e.g. a word सखी *sakhī* is explained by him as गुणनिकायालो *guṇanīkāyāla*. In the *Māheśwari* commentary of *Amarkośa* the word निकाय *nikāya* is explained as सधर्मिणा एकधर्मेवता समूह *Sadharminām ekadharmavatām samūhah*. Here, we can see that the true sense of the word सखी *sakhī* is vividly brought out by the commentator.

## 9. QUOTATIONS BY VALLABHADEVA

In Vallabhadeva's commentary we come across many citations from different works in support of the interpretations offered.



Vallabhadeva often quotes from the *Astādhyāyī* of Panini in order to point out the faulty usage of Kālidāsa. At times *Vārtikās* of Kātyāyana or sentences from *Mahābhāṣya* of Patañjali are also cited to support or criticise Kālidāsa. Moreover Vallabhadeva cites from the scriptures like *Vedas*, *Upaniṣads*, *Purāṇa*, *Manusmṛiti*, *Mahābhārata*, *Gītā*, *Matsyapurāṇa*, *Nāṭyasāstra*, *Śisupālavadha*, *Kirātārjunīya* etc. Vallabhadeva has often quoted from the lexicons. Brhadvikā mentions the name of a lexicon as विश्वप्रकाशनाममाला-*Viśvapraśāśanāma-māla* which is not available in printed form. These quotations are indicative of the versatile genius of Vallabhadeva. These citations do help us to understand the original text and do provide us with an opportunity for a comparative study. This method of citing numerous quotations from relevant texts shows that our commentators were adept in comparative studies.

## 10. METHOD OF DISPUTATION

Disputation was a rogery—a playful mischief in the field of Indian learning from the ancient times. Its seeds could be easily traced up to *Brahmanūs* and *Nirukta* by Yaska. It is also found in *Upaniṣads*. It reached its culmination in the works of great *Ācāryās* like Śāṅkarācārya, Rāmānujācārya, Vallabhācārya etc. This method was often adopted in the field of literary criticism or commentaries.

Vallabhadeva shows his ability in this field also. The very first verse of KS provides him a field to parade his scholarship in this respect where he has spared no pains to establish by disputation the final meaning of word क-ना. Vallabhadeve's style has become quite conspicuous. There are many such places where

the commentator has naturally attained considerable height in discussion. KSVD III-33, III-65 and VI-39 are specially noteworthy in this connection. In one of such discussion Vallabhadeva has reverently called Kālidāsa a भगवान् काव्यकर्त्ता-*Bhagavān Kāvya-kartā*-the god creator of the poetry. These disputations are of a proof of Vallabhadeva's ability in argumentation, critical acumen and dignified style. This leads us to believe that Vallabhadeva must have studied thoroughly the works of such disputations.

In conclusion we can say Vallabhadeva has correctly explained the meaning along with its suggestions of the verses of *Kumārasambhava* pointing out the syntax, delving deep into grammatical knotty points, explaining figures of speech and meters admitting the importance of alliteration and melody which is pleasing to the ears. In achieving this Vallabhadeva has adopted the disputative method, quoted numerous citations and employed the unfamiliar words too. So without any hesitation we can conclude that to interpret the poetic genius of Kālidāsa, a king among the poets in Sanskrit literature, Vallabhadeva is a prince among the Sanskrit commentators.

## 15 VALLABHADEVA- A CONNOISSEUR IN SUGGESTION

Suggestion is regarded as the soul of poetry in Sanskrit literature and Kālidāsa has been endowed with the sobriquet '*Dhyaniswāmi*—master of suggestion' In the power of suggestion Kālidāsa has no peer. This master artist accomplishes with a few suggestive touches what other poets would fail to do even through elaborate discourses. A commentator who fails to bring out the power of suggestiveness in the compositions of Kālidāsa would hardly be recognised as a worthy commentator. Hence one of the primary functions of any commentator, worth the name, would be to elucidate and explain the suggestions that abound in the works of Kālidāsa. Judged by this criterion Vallabhadeva proves to be a true commentator of Kālidāsa as he has brilliantly brought out the suggestive power of a word, a compound or a verse. He may therefore be regarded as one of the brightest stars in the galaxy of the commentators on Kālidāsa. Let us examine, here, some of them in detail.

After Sati abandoned her life in a sacrifice performed by Dakṣa, Lord Śiva remained in solitude without a consort. Vallabhadeva, while explaining this situation, remarks that, 'due to love for Parvatī he 1. e. Lord Śiva observed continence'. This statement reveals Vallabhadeva's ability to derive instantly what Kālidāsa seeks to suggest throughout the entire poem. In ordinary circumstances love must find fulfilment in

1 (तदाप्रभृयेव) तत एवाम्य (विमुक्तसङ्ग) परिहृतविषयत्वात् स (पत्नीं पति) भूतवाच अपरिग्रह अभूत व्यवहार आसीत् । प्रेमवशात् ब्रह्मचर्यं चकार । -KSVD I 53

marriage, and physical union and carnal pleasures are regarded as part and parcel of life. But we know that the vision of Kalidasa is neither so blinkered nor so shallow. On the contrary, it expounds the extra-ordinary life motives which are beyond the ken of Knowledge. Śiva, the god of gods—*Mahadeva*—observes celibacy due to love, may for the time being, sound self-contradictory to the ears of ordinary mortals but in the wider perspective of Kalidāsa's vision of life and love it is entirely a valid and lofty thought. True or platonic love, according to Kālidasa, never confines itself to carnal pleasures and sexual indulgence but it manifests itself in the union of souls. The physical has hardly any role to play in such purified fusion of souls. Such glorious idealism has been succinctly suggested in this pithy comment of Vallabhadeva and it commands our spontaneous admiration.

#### SUGGESTIONS IN THE VERSE

In the commentary of *Kumārasambhava* Vallabhadeva has, often endeavoured to explain the suggested sense of an entire verse. To wit when the seven sages came to the king of the mountains, Himālaya, as messengers from Lord Śiva, with the proposal seeking the hand of Parvatī for Śiva, Parvatī bashfully looked downwards and counted the petals of a lotus in her hand. Vallabhadeva brings out the suggestion underlying the situation. Pārvatī by her blush indicates the intensity of her earnest desire to be united with her love.<sup>2</sup> Being an Indian woman the sense of bashful-

2 (गणपतिगत) अजीर्णरिति सञ्जाविभविनाभिलाषातिथयसूचनम् ।

ness is natural to her, yet her longing manifests itself. A very delicate moment in the love-relationship has been very suggestively portrayed by Kālidāsa and indicated by Vallabhadeva with astuteness and charming simplicity.

The aphoristic style of Kalidasa is known for its highly suggestive power. Vallabhadeva writes a sort of *bhāṣya* <sup>1</sup> e, dwells elaborately on it and thereby fully satisfies the sympathetic reader. To quote an example when Lord Śiva expressed his longing for Pārvatī, the seven sages who were always embarrassed by their married status cast away their own shyness. This is explained in detail by Vallabhadeva <sup>2</sup>. At times to make the suggested sense in the verse explicit the commentator assumes the role of a poet and expresses the import of a verse in a poetic manner <sup>3</sup>.

#### THE SUGGESTIVE POWER OF WORDS

It is said that 'if one cuts the word of Shakespeare it would bleed'. One can equally say 'cut the word of Kālidāsa and it would die'. Even if someone substitutes a synonym for a word used by Kalidasa the entire spirit or *dhvani*—suggestion would evaporate, for Kālidāsa's words are often loaded with deeper meanings. Vallabhadeva repeatedly tries to bring out the underlying sense of the words of Kālidāsa at many places. To illustrate the word *bhāṣyā*

3 ते हि नित्यं ब्रह्मचारिणः सभोरधे सदैव लज्जिता वासन् । 'अनुपमलो सगमानामस्माकं बीदुती तपस्विता' इति । तदा तु तपस्वितायने रात्रिणि जाते सर्वेषां सामायात्प्रपातयाग । —KSVD VI-34 also see V II-5

4 यो तौ यावद्वरज्जितौ वामदक्षमुमुषोपचारसञ्चारणौ (वरणौ) तयो घब के शास्त्रिकपालमालामालितासु प्रेतावनिपु चक्रमणानुमतिविषये वस्य दुष्टस्यापि मति स्फुरति । —KSVD V-68 also see VI-82, VIII-17

is employed for Parvati by Kālidāsa. One famous meaning of the word is *Prāśastalakṣaṇā* प्रशस्तलक्षणा—'full of commendable qualities' Vallabhadeva while noting this meaning, explains it as 'one who deserves Lord Śiva' <sup>5</sup> Here a hint regarding the future of Pārvati is also dropped by the commentator in his unique style *Śucismitā*—'a lady with a pious smile' is an epithet used by Kālidāsa for the heroine when she was practising *pañcāṅgutapa* Here Vallabhadeva points out a possible meaningful suggestion 'she did not feel fatigue while observing harsh austerities' <sup>6</sup> Pārvati was *mānini* which according to the suggestion read into it by Vallabhadeva denotes the determination of Pārvati to win over Śiva <sup>7</sup>

Vallabhadeva puts forth the significant suggestion by giving a numerical sense to the word *padma* which also means hundreds of billions implying aptly thereby the presence of countless lotuses on Himālaya, the god of mountains.<sup>8</sup>

5 भव्या प्रशस्तलक्षणा, भवमहंताति भव्या । —KSVD I-22

6 शुचिस्मिता निमलहस्मितीति अललान्निवपनम् । —KSVD VI-20

7 हरजिगीषो-मुखत्वमस्या मानिनीति पदेनाह । 1—KSVD V-53

8 वय पद्मानि । ततो विज्ञेय । वयमृणानि पद्मानि । अद्भुतहयानि ।  
—KSVD I-16 also See—

रात रातसहस्राणां कोटिर्माह्वनीयिणः ॥ ३३-ब

रात कोटिसहस्राणां राट्कुरित्पमिषीयते ।

रात राट्कुमहस्याणां महाराट्कुरिति स्मृत ॥ ३४

महाराट्कुमहस्याणां रात वृन्दमिहोच्यते ।

रात वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् ॥ ३५

महावृन्दसहस्राणां रात पद्ममिहोच्यते ॥ ३६-ब

—वाल्मीकिरामायण, बालकाण्ड, २८, ३३-३६

To put into digits it would be 100, 00, 00, 00, 00, 00, 00, 00, 00, 00

Vallabhadeva resorts to a special method of pointing out suggestions by ending various statements with the word *uktih*,<sup>10</sup> This method of gleaning new meanings from a word or a group of words indicates the ability of our ancient commentator in understanding and interpreting the writer successfully.

### SUGGESTIONS UNDERLYING THE INDECLINABLES

In Sanskrit literature, indeclinables like-*ca*, *var*, *tu*, *hi*, etc are generally utilised to fill in the gaps in metrical compositions. They have hardly any special meaning to convey. But Kālidāsa's magic pen invests even these grammatical indeclinables with special wealth of suggestions. This is brought out fully in the commentary by Vallabhadeva. This could be a topic for an independent research paper. Here a few examples would serve to show Kālidāsa's skill :

(१) विल इत्यागमसूचनार्थः । तथा चोक्तं मुनिना 'एषा भार्या...न संशयः ।' इति मत्स्यपुराणे । —KSVD I-50 (२) अहोबतशब्दावेकाध्वनि

10 (i) विगाह्यात्रम्य च स्थितमिति द्वाधीपस्योक्तिः । —KSVD I-1

(ii) आरोहन्तीत्युच्चैस्तोक्तिः —KSVD I-5

(iii) बोद्धा क्षेप्ता इति शैत्यगुणस्तोक्तिः । .....असृज्ज्वालितमुरतश्चिदप  
इति सौरभोक्तिः । ...भिन्नानि विरलीकृतानि इति मार्दववचनम् ।  
—KSVD I-15

(iv) शिखण्डिमत् सदासमूरयुतमिति रम्यस्तोक्तिः । —KSVD V-7

(v) आदिवराहदंष्ट्राया स्थिता इत्यदिनश्रोतिः । —KSVD VI-8

(vi) मनसा सह मन इव इति धातुयोक्तिः । —KSVD VI-36

A)ii) सा अलचकार न तु तेनासावलङ्गिता इति सहजमुद्रस्तोक्तिः ।

—KSVD VII-7

विस्मयस्याधिक्यं द्रुतम् । -KSVD III-20 (३) द्वौ चकारौ तुल्यकालं गमयतः ।  
 तेन शर्द्वोमा द्वारस्थानमासादीतवती तदेव देवोऽपि योगान्निवृत्तः । -KSVD  
 III-50 (४) खलुशब्दो विपादे । -KSVD IV 5 (५) प्रथमोऽयं चशब्द  
 परिचुम्बनाद्यनुवृत्तसमुच्चयाय । -KSVD IV-17 (६) वाशब्दं पूर्वापेक्षया ।  
 तादृशस्तथाविधशब्दो सामान्यार्थावपि विशेषणतयोत्कृष्टत्वेन श्रद्धित्वात् विशेषा-  
 तिगमनिष्ठादेव । -KSVD V-2 (७) इदं किल तपः हरलामनिर्वर्तकं न  
 चानेन तपसा स सुलभ इति किलशब्दं सूचयति । KSVD V-64 (८)  
 अपि विस्मये । चित्रमिव यदुभाया पदं हरो धर्मेण कारितो न तु रागेण, तथापि  
 स्मरं पूर्वापराधभीत इति । नयं तु चण्डकोपत्वादीशस्य पुनर्वाधाशङ्कया ।  
 -KSVD VII-14

From the above examples it is evident that the commentator has fully grasped the meaning intended by Kālidāsa. This power of perceiving the underlying deeper meaning reminds me of a couplet by Jonathan Swift—

‘As learned commentators view,  
 In Homer more than Homer knew”<sup>11</sup>



## 16. GRAMMATICAL DISCUSSIONS

Commentators on Sanskrit literature should be well-versed in allied branches of learning. Such was the tradition among the ancients. Mallinātha, as he claims, was quite conversant with the grammar, *Tantra*, *Nyāya*, *Yoga* and *Vaiśeṣika* philosophy.<sup>1</sup> Vallabhadeva also equally, if not more, conversant with, then prevalent various branches of learning. This has been already pointed out in the chapter '*Scholarship of Vallabhadeva*'. Here we intend only to discuss his evaluation of Kālidāsa based on grammar.

Pāṇini enjoys the supreme position of chief grammarian in Sanskrit language. Vallabhadeva cites about 75 to 80 aphorisms from the *Astādhyāyī* of Pāṇini in his commentary<sup>2</sup>. Vallabhadeva mentions the name of Kātyāyana, a well-known *vārtika* writer in grammar and many times quotes his *vārtikās*<sup>3</sup>. Moreover quotations from the *Dhātupāṭha* of Pāṇini are frequently used by Vallabhadeva to support or discuss the derivations of various words used by poet

1 धाणी काणमुजीमजीगणदवाज्ञासीच्च वैयासकी-

मन्तस्तन्मरस्त पन्तगगवीगुम्फेषु वाजागरात् .

वाचामाकलयद्रहस्यमखिल यश्चाक्षिपादस्फुरा

लोकेऽभूद्यदुपजमेव विदुषा सौत्र-यजम्य यत् ॥

—Mallinātha, on RV 1-1

2 See Appendix V

3. इयेन (समास) विभक्त्यलोप (च) इत्येतत् वाच्यवनीय वचनम् ।  
—KSVD I-1, सन्निपाताच्चेति वचन्यम् । —KSVD II-48, इक्षिष्य-  
मिष्या च । —KSVD V-40, बलुपि सम्पद्यमाने च । —KSVD V-44,  
प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे । —KSVD VIII-31

**Kālidāsa** At one place Vallabhadeva cites a quotation which is found in *Kāśika*<sup>4</sup>

Vallabhadeva was an erudite scholar of grammar and hence insisted upon meticulous care about grammatical accuracy. So whenever he found any laxity in the diction of Kālidāsa he, without any hesitation plainly condemns it, 'This is due to the negligence of the poet' e. g.

(1) *ūsa* an erroneous form is the outcome of the poet's negligence<sup>5</sup> Mallinātha has noticed this and tried to defend Kālidāsa by quoting from Śākatāyana and Vamana<sup>6</sup> But modern scholars acknowledge that Vallabhadeva is grammatically correct.

(2) The word *uccaṣaḥ* has been wrongly employed by Kālidāsa<sup>7</sup> Vallabhadeva supports his view with an aphorism of Panini—a final authority in this respect. Mallinātha while quoting Vallabhadeva, accepts the views of the latter without any reservation<sup>8</sup>

4 तु वामनसोरपि । —KSVD V-40 see लुपेदवश्यम् कृत्वे तु वामनसोरपि—Kāśika VI 1-144 comp तुमो मनस्कामे ।—शाकटायनश्रुत II-2-69

5 आसति कवीनां प्रमादजः प्रयोगः भूमावप्रसङ्गात् । ये त्व ये ब्रूवते तिङ् त-प्रतिरूपको निपात इति तदसत् । तादृशस्य तिङ्न्तस्याभावात् । —KSVD I-35

6 आसति कवीनां तिङ्न्तप्रतिरूपकमप्ययम् इत्याह शाकटायनः । वस्तुमस्तु 'न तिङ्न्तप्रतिरूपकमप्ययम्' 'अस्तेर्भू' इति म्वादेशनियमात्तादृकितङ्न्तस्यैवामाभावात् । किन्तु कवीनामप्यप्रमादिकः प्रयोगः इत्याह । वामनस्तु 'असतिदीप्त्यादानेतिविति घातालिङ्गि रूपनिदम' इत्याह । अस्य इत्यनुदात्तोद्दीप्त्यर्थः । आस दिदीपे । प्रवृत्त इत्यर्थः । —KSMN I-35

7 उच्यते 'उच्यते' कवीनां प्रमादजः । हस्ताशाने चिरस्तेषु' [पा मू ३-३-४०] इति च । अत्रो बाधितत्वात् । —KSVD III-61

8 हस्ताशाने चिरस्तेषु इति घञ्विपर्ययत्वात्कवीनां प्रमादिकः प्रयोगः इति वस्तुमस्तु । —KSMN III 61

(3) The word *subhru* is used inaccurately by Kālidāsa. This opinion of vallabhadeva has given rise to a good deal of controversy among the later scholars like Mallinātha, Cāritravardhan etc.<sup>9</sup>

(4) The use of the word *āha* to denote the sense of the past tense by Kālidāsa is, according to Vallabhadeva, an evidence of the poet's carelessness.<sup>10</sup>

(5) When there is a description of the past along with the use of the words *yāvat* and *tāvat*, a form of the past tense should have been employed but Kālidāsa's use of *caranti* a form of the present tense is faulty. In support of his views Vallabhadeva cites an example from *Sisupālavadha* of Māgha.<sup>11</sup>

(6) *Prārthayadhvam* and *prarthayadhve* these two are the variants. Vallabhadeva in his own way decides the correct reading on the basis of grammar.<sup>12</sup>

Let it not be supposed, however, that Vallabhadeva is seriously bent only on finding fault with Kālidāsa

- 9 शुभ्रुश्च ह्रस्व प्रमादजो नदीसङ्गानिपेधात् । —KSVD-V-43,  
 शुभ्रु इत्यत्र भूशब्दस्योपहृत्स्थानीयत्वात् नयद्भुजस्थानावली' इति नदीसङ्गा  
 निपेधात् अम्बार्थनसोह्रस्व' इति ह्रस्वत्व नास्ति । तेन ह्रस्वः प्रमादिव'  
 इति केचित् । अन्ये तु 'अप्राणिजातेभ्यारज्ज्वादीनाम्' इत्यत्र 'अत्राबु'  
 'वकषू' इत्युकारात्तादप्युहप्रत्ययमुदाजहार भाष्यकार । एतस्मादेव ज्ञाप  
 कात्वचिदुकारन्तस्याप्युहन्तत्वान्नदीत्वे ह्रस्वत्वमित्याहुः ।

—KSMN V-43

- 10 आहेति भूते कवीना प्रमादज प्रयोग एव । —KSVD IV-3, आहेति  
 भूते प्रयोग प्रमादज । —KSVD VI-25

- 11 चरन्तीति भूतेऽत्र प्रयोगो न्याय्य । यत्राऽनीत विहिताभिः परोक्षादिभिर्भा  
 व्यम् । 'न यावदेतावदपश्यद्दुषितो' [निगु०-१-१५] इति माघे यावत्ता  
 वच्छब्दो निपातितो क्रियोस्तुत्यबालमाहृतुः । —KSVD III-72

- 12 अत्र प्रार्थयध्वमिति अप्रयोगः । अत्र किं शब्दप्रयोगात् किं वस्तु भवन्ती-  
 ऽथयन्त इति सप्तम्य लुट्प्रयोगो युक्तः । —KSVD II-28

Often he approves of Kālidāsa's usages and corroborates them with the help of his knowledge of grammar. To quote some of the examples—

(1) The use of future tense by Kālidāsa to denote the present is justified by Vallabhadeva by giving more than one example in support.<sup>13</sup>

(2) Is the use of the word *mangala*, in the singular in the first line and the plural in the second line appropriate? This question is raised by Vallabhadeva and he himself has given an opinion in favour of Kālidāsa that the collective use of the word is correct in the context.<sup>14</sup>

(3) *Kāraka vibhakti* is more powerful than *Upapada vibhakti*, citing this famous dictum of grammar Vallabhadeva corroborates the usage of Kālidāsa. He cites, here, other examples too.<sup>15</sup>

(4) Many times Vallabhadeva specifies the genitive case of *sambandha* or *anādara*.<sup>16</sup>

To put the record straight it must be recognised that Vallabhadeva though well-versed in grammar, has committed some lapses also. His explanation of the word *bhūdharma* is grammatically untenable<sup>17</sup> His derivation of the word *yajvā* is also not grammatically acceptable<sup>18</sup>. But such lapses are few and far between

13. बर्तमानेति लुट् प्रायेण प्रयुज्यते । यथा—'स्वस्ति दीप्तुं गमिष्यामि ।'  
'कार्ये गुरुणा मम निबोधये' [KS III-13] 'तस्याः करिष्यामि दूतानु-  
तापम्' [KS. III-8] इत्यादौ । —KSVD-II-31

14. KSVD V-76

15. KSVD VI-64

16. KSVD II-46; V-2

17. भुव धारयतीति भूधरः । —KSVD III-13. भ्याकरणदृष्ट्या 'धत्तीति  
धरः, भुवः धर. भूधरः' इति भवितुमर्हति ।

18. यत्र इति यत्रा । —KSVD II-45

and hence pardonable Kālidāsa himself has maintained that one blemish gets merged in a heap of virtues just as a dark spot in the moon is outshone by its countless rays <sup>19</sup>

## 17. VALLABHADEVA'S CRITICISM OF KALIDĀSA

Every critic is supposed to have his own norms or standards of comparison for the evaluation of a literary work Vallabhadeva certainly does not lack in this ability but the problem is whether his standards have been able to measure the creative ability of Kālidāsa Here a brief note on Vallabhadeva's criticism of Kālidāsa is given Its impartial evaluation will be found in the next chapter <sup>1</sup>

(1) In the first verse of the first canto of *Kumara sambhava* Vallabhadeva has discussed at length the fault of a breach of syntax (भिनङ्गमन्त्रादोष) He has also dealt with a problem in the use of figures of speech either be it *upamā* or *utpreksā*

(2) Gods do not wink, then how did the God Indra induce his preceptor by a wink of thousand eyes This problem is raised by Vallabhadeva and he has defended Kālidāsa by saying that the winking of eyes depends upon the will of the gods <sup>2</sup>

(3) Serpents like Vāsuki and others endowed with the steady light of jewels on their hoods serve the

19 एको हि दोषा गुणमनिकाते निमग्गतीदो विष्णुध्विवाङ्क । —KS I 3

1 Here Vallabhadeva's discussion on the grammatical usages etc is not incorporated to avoid repetition as the chapter sixteen is devoted to it

2 अनिमिषाणामपि दशाना इच्छादया नम्रचयन युज्यत इति नात्राक्षिविकार उपपद्यते । —KSVD II-29

deman Tāraka even at night. While referring to this statement of Kālidāsa Vallabhadeva raises a question whether the presence of such serpents (in his bedroom) is desirable for the demon indulging in carnal pleasures at night.<sup>3</sup>

(4) In KS III-28 *Arthāntaranyāsa* given by Kālidāsa according to Vallabhadeva, is not appropriate. Hence he suggests two alternative *arthāntaranyāsas*, one based on similarity and other on contrast.<sup>4</sup>

(5) त्रियम्बकम्-*triyambakam* is a usage found or allowed in Vedic language only. Hence Vallabhadeva suggests a new variant महेश्वरम्-*Maheśvaram* in KS III 3-44.

(6) Generally a thing is siezed or handled by a hand. Then why Kālidāsa used the word *Kareṇa*-by hand? Thus an objection is raised and answered with a good deal of discussion by Vallabhadeva. If a poet does not specify in this manner, the dull witted reader would be in difficulty. In grammar a thing can be taken for granted while in literature such practice is hardly admissible. Here it is worth noting that in a sentimental euphoria Vallabhadeva an ardent advocate of Kālidāsa, calls him 'Divine composer'-भगवान् काव्यकर्ता-*Bhagavān Kāvya-kartā*<sup>5</sup>.

3. अथ शृङ्गारिणस्तारकस्य निशि भुजंगसन्निधानमुचितं न वेति सहस्रवैविचार्यते ।  
KSVD II-38

4. अथ चाग्न्यदुपनान्तमव्यव्वापान्तरन्यस्तम् । अग्नौ च वक्ष्येऽयम्—  
मुदयेन हीनं गुणिनं गुणेन दृष्ट्वा न तप्येत हि नः सवेता ।  
यदि वा—

तेनैव सर्वो रमणे गुणेन येनासु राजन्ति मुनान्नराणि ॥

—KSVD III-28

5. See : KSVD III-65

(7) The fate killed Kāmadeva—the God of love and left Rati—the wife of Kāmadeva—to live. Rati during her lamentations describe the situation as अर्धवैशसम्-*ardhavaśasam* meaning half killing. Vallabhadeva objects to the use of a word *ardha*-half in the context as वशसम्-*Vaiśasam*-death is death, even if one out of the two dies.\*.

(8) शरद-*Śarada* and वसन्त-*Vasanta* are neither hot nor cold हेमन्त-*Hemanta*-can be included in शिशिर-*Śisira* Hence Kālidāsa has not described them in the penance of Pārvatī. Such is the explanation given by Vallabhadeva.†

(9) Himālaya welcomes the seven sages. A verse is devoted to describe the physical greatness of Himālaya by Kālidāsa. According to Vallabhadeva this verse is out of context here and hence it is redundant\*.

(10) If such passions subject even Lord Śiva, the controller of senses, then what to talk of a man whose abilities fall short in controlling his senses? Hence there is no scope for reproach in the case of common man. This, according to Vallabhadeva, is the statement of suggestion of the self opinion of Kālidāsa as he was a man of amorous inclination.†

(10) Breeze from the southern quarter removed the fatigue of Pārvatī. Here Vallabhadeva feels the presence of exhaustion in case of god is disputable.†

6 अर्धवैशसम् । एवमर्धवैशसम् हि वैशसम् न तु भववाधायाम् । —KSVD IV-31

7. KSVD V-26.

8. अस्मिन्मन्त्रे न तत्रापि सप्रयोजनश्लोकः । —KSVD VI-51

9 एते भावाः .. किमुमपि वशिनमपि स्तृणन्ति नास्त्यस्मदादीना विमल्युपलम्भ-  
स्थानमिति कवेः कालिदासस्य स्वाभिप्रायोक्तिः, विलासित्वात् ।

—KSVD VI—65

10 बलमोज्ज्वलं किं देव्या देवस्य चेति चर्चयेत् । —KSVD VIII—25

These illustrations are more than enough to give us an idea of Vallabhadeva's attempt to examine critically the *Kumārsambhava* of Kālidāsa. He appears to be a fearless critic. He does not mince words whenever, he finds fault with Kālidāsa. He comes out with argument to defend the poet whenever he deems it fit. The propriety of his criticism will be dealt with in detail in the next chapter.

## 18. APPRAISAL OF THE EVALUATION BY VALLABHADEVA

It has been noted in the previous chapter how Vallabhadeva has tried to examine critically from various angles the *Kumārasambhava* of Kālidāsa. As students of literature it is our duty to appraise his evaluation.

In the preceeding chapter Vallabhadeva has defended Kālidāsa on points No 1, 2, 6 and 8. In fact the works of Kālidāsa hardly need any logical support. Still however if somebody tries to support them by arguments of his own, we have nothing to say. At the most we may welcome it. But the rest of the points, where Vallabhadeva has criticised Kālidāsa, deserve special attention.

Vasuki and other serpents became the servants of demon Tāraka. They abandoned their natural fickleness and started providing steady light shooting forth from the jewels on their hoods. Vallabhadeva raises a question regarding the presence of such serpents by a lusty demon Tāraka. This objection does not hold water as Kālidāsa has not specifically mentioned the



exact place (as bedroom) Hence it may be that these serpents might be rendering services in palace or the assembly of the demon Tāraka What is more this event may be to point out his sway over such deadly poisonous serpents like Vāsukī etc Taraka compelled them to render service in his kingdom This point seems to have been emphasised by Kālidāsa here

Generally the mind of the creator of the universe is averse to bestowing perfection of qualities on a thing<sup>1</sup> This *Arthāntaranyāsa*, capable of pleasing the mind of any sympathetic reader at any time or any place, is worded beautifully by Kalidasa But Vallabhadeva finds fault with it and feels it to be incongruous in the context As if it were not enough he has written two fresh *Arthāntaranyāsas* based on similarity and contrast<sup>2</sup>

In fact to compose even a line in this manner is to go beyond the jurisdiction on the part of any commentator Vallabhadeva has failed to grasp the meaning of Kālidāsa's words A flower full of gorgeous colours but bereft of fragrance pained the mind of a perceiver Hence the generalization, rather the unique generalization, from the pen of Kālidāsa has spontaneously emerged This figure of speech is full of poetic beauty and wordly wisdom Vallabhadeva could not fully gauge the poetic depth of 'Bard of Avon' Nowhere the two alternative lines suggested

4 प्रायेण सामग्र्यविषयो गुणानां वराहमुखा विश्वसृज प्रवृत्तिः । —KS III 28

2 अतश्चैव वचनव्ययम्—

गुणान् हीनं गुणिनं गुणान् दृष्ट्वा न दध्यत हि न मचेत् ।

यदि वा—

तेनैव सर्वो रमते गुणिनं यत्पुनः राशतिं गुणं ददाति ॥ —KS/D III 28

by Vallabhadeva come near the poetic height or the universally acceptable truth of the original composition

There is another impertinence on the part of Vallabhadeva that he has suggested a new reading महेश्वरम्-*Maheśvaram* in place of त्रियम्बकम्-*triyambakam* in *Kumārasambhavam* III-44. Kālidāsa is capable not only of using Vedic words but of composing Vedic meter also अमी वेदीम्- *ami vedīm* (AS IV-8) is the famous example of Kālidāsa's composition in Vedic meter and style. Moreover according to the dictum निरङ्कुशा कवयः *niraṅkuṣāḥ* Kāvya poets' freedom has to be guarded. Vallabhadeva has deciphered the suggestion in the word त्रियम्बकम्-*triyambakam* that Kāmadeva was burnt to ashes by the third eye.<sup>3</sup> Now the new variant महेश्वरम्-*maheśvaram* suggested in its place is not capable of providing this suggestion. It may be conjectured that on account of such commentaries the readings like त्रिलोचनम्-*trilōcanam*, -त त्र्यम्बकम्-*-tam tryambkam* etc in place of त्रियम्बकम्-*triyambakam* might have come into existence later on.<sup>4</sup>

Vallabhadeva's objection against the use of the word अर्धवेशसम्-*ardhavaśasam* is not proper. Mallinātha has strongly defended the use of अर्ध-*ardha* in अर्धवेशसम्-*ardhavaśasam* by quoting from Vedic text and suggested the purport of the usage which bears out our cultural and social background.<sup>5</sup>

3 त्रिलोचन इत्युपरचितपद वासेन तृतीयनेत्रत्वात्कामदेहदाह सूचयति

—KSVD III 44

4 see 'Kumarsambhava' ed by Suryakanta, III-44, p 32 foot note 44.

5 'अर्धो वा एष आत्मनो यदपत्नी' इति श्रुते । पत्युः स्वस्य वाश्रयाश्रयो भूतयोरेकपदार्थत्वाभिप्रायेणार्धोक्तिः । तथा चैकदेशवशे देशांतरस्यापि वयं नियमना-नामपि विधिरहन्नेव हतवानिति तात्पर्यम् । —KSMN IV-31

Kālidāsa wrote a verse (KS VI-51) indicating the simultaneous mobility and immobility of the great mountain Himalaya Vallabhadeva considers this verse out of context This, at the most, could be considered just an opinion of Vallabhadeva Neither Mallinātha nor any other commentator has accepted this view Nor do we Narāyana, a wellknown commentator of *Kumarsambhava* regards this verse quite appropriate in the context For thereby Himālaya's credentials as a great man have been suggested Hence his relation with the great God Lord Śiva is justified<sup>6</sup> Now we are in a position to assert that Vallabhadeva has totally failed to understand Kālidāsa here

'Kālidāsa, being a man of erotic dispositions, is expressing his personal opinion' This remark of Vallabhadeva on KS VI-95 seems more or less his personal opinion only 'Kālidāsa was given to sensual pleasures' this is the theme of the many fanciful stories and hence such criticism seems prevalent among many commentators But Tagore has rightly pointed out that, Kālidāsa is only a poet of beauty and enjoyment is a belief prevalent only among common man Therefore hearsay evidence stigmatises the character of Kālidāsa From this it would be evident that one may rely on the *Vox populi* in any other field but in the domain of literature such blind following would not be admissible<sup>7</sup>

6 अ-नास्य शरीरस्य महापुरुषलक्षणत्वं प्रतिपादितम् । तेन च परमेश्वर-सम्बन्धयोग्यत्वं द्योत्यते । -कु नारायण (सप्तमोऽंशः गणपतिस्तोत्रम्, त्रिवेदम् १९१३) ६-५१

7 Rabindranath Tagore *Pracīna Sahitya* Gujarati, 3rd edition, Ahmedabad, 1949, p 15 (English translation is ours)

Śiva or Paravatī got exhausted\*. Such description of Kālidāsa, according to Vallabhadeva, is dubious. In this matter, with all humility at our disposal, we have to suggest to Vallabhadeva that in the realm of Sanskrit poetics it is laid down that in order to delineate sentiment (रसनिष्पत्ति) even gods like Rama or Śiva should be portrayed as normal human beings suffering the pang or the pleasure of life. What to talk of a fatigue? A great writer like Bhavabhūti has successfully dramatised the pain, pathos, dejection and even swoon of Rāma. Hence in the *Uttararām-carita* the depiction of a sentiment has reached the pinnacle in Sanskrit literature.

Sometimes Vallabhadeva's criticism of Kālidāsa is valid too e.g. in the use of यावत्-*yāvat* or तावत्-*tāvat* in KS III-72.

This above discussion broadly goes to show that the points of criticism raised by Vallabhadeva for the KS of Kālidāsa could easily be rebutted.

## 19. LIMITATIONS OF VALLABHADEVA

From the discussion which has preceded one may gather an impression that Vallabhadeva is an ideal and versatile genius without any limitation. But it is not so. We can recall Kālidāsa here that the creator of the universe is not favourably disposed to bestow all the qualities at one place<sup>1</sup>. Hence limitation are inevitable in any person. We shall deal with some of the limitations of Vallabhadeva in this chapter at some length.

Vallabhadeva has given the definition of परमाणु-*paramāṇu*<sup>2</sup>. In fact it is the definition of त्रसरेणु-*trasareṇu*. This indicates the lack of proper study of वैशेषिक-*Vaiśeṣika* philosophy on the part of Vallabhadeva.

Nandi, standing at the entrance of the creeper-bower, placing his finger on his mouth ordered the *Ganūs* to be quiet. Here Vallabhadeva writes that the use of the word एकाङ्गुलि-*ekāṅguli* is in bad taste—as that particular word is used to denote the sign for micturating<sup>3</sup>. Here Vallabhadeva under the impression of some custom prevailing in his days finds fault with the use of word by Kālidāsa. But this is, in fact, against the principles of literary criticism. In the land or times of Kālidāsa it might not be referring to the same sense. So to superimpose thus the tradition of

1 प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वमृज प्रवृत्तिः ।

—KS III-28

2 गवासादिविवरप्रविष्टरविकिरणसद्वलिता रेणव परमाणुशब्देनोच्यन्ते ।

—KSVD II-11

3 अत्र चारुव्यायप्रतिभासादेवाङ्गुलिशब्दस्य प्रयोगः न साधु मन्यते । मूनीस्त्वर्गो ह्येवाङ्गुलिशब्दसंज्ञेत ।

—KSVD III-41

our time or our place in ancient work is not permissible in the literary criticism. Anachronism in criticism is equally bad.

In the description of the पञ्चाग्नितप *Pañcāgnitapa* of Pārvatī a word सुचौ *Sucau* is used by Kālidāsa. Vallabhadeva interprets it as आपाढे मासि *āṣāḍhe māsi*<sup>4</sup> which, in the context, is absolutely wrong. There would be clouds in the month of *āṣāḍha*. The wellknown words of Kālidāsa आपाढस्य प्रथमदिवसे *āṣāḍhasya prathamadivase* seems to have slipped away from the memory of Vallabhadeva. In the season of clouds the penance with five fires is not possible. Hence here the interpretation of Vallabhadeva is untenable.

Vallabhadeva while quoting from *Kirātārjunīyam* has shown Himālaya as born of the lineage of *Śambhu*<sup>6</sup>. But this interpretation is certainly implausible as it would give rise to an undesirable contingency on the part of Lord Śiva to marry a daughter of his own son.

In one verse Vallabhadeva tries to read a special meaning in the word अपि—*api*. Śiva as if says, 'as Himālaya has been in an enviable position by getting me as son-in-law so I am also in a commendable position by acquiring Himālaya as a father-in-law'.<sup>7</sup> This far-fetched meaning of अपि—*api*, as suggested by Vallabhadeva, is certainly unconvincing because Lord Śiva would never indulge in self-approbation. Thus some of the interpretations offered by Vallabhadeva are not appropriate.

#### 4. KSVD V-20

6. तथा हि प्रथमस्य वेद्यतः शम्भोः कुले [प्रसूतिः] जन्म । हरनिर्माणं हि हिमवानित्यायमः । तथा च भारविः—'प्रययितुं विभ्रुतामनिविष्टं प्रनिनिधि जगतामिव दम्भुता ।' [किरात० ५-३] —KSVD V-41

#### 7. KSVD VI-30

## 20. THE EXTENT OF KUMĀRASAMBHAVA

Since the first publication of *Kumārasambhava* in 1837 by A. F. Stenzler, numerous editions of this celebrated *Mahākāvya* have appeared. Some of these contain XVII cantos, while others contain only VIII. The commentaries of Mallinātha, Nārāyaṇa, Dakṣiṇāvartanātha and Arunagirī on *Kumārasambhava* have been available upto canto VIII only. The commentary of Chāṇtravardhana is extended upto canto VII. This is obvious as it was written by a Jain monk who had in view specially Jain students of Jain Pāthasālās. Hence the commentator has purposely avoided commenting on the erotic portion of *Kumārasambhava*. So far as the question of the extent of Vallabhadeva's commentary is concerned there are two distinct traditions. *Laghutikā* is extended upto canto VIII while *Brhadṭikā* is normally available upto the VIIth one. Here too, the reason may be attributed to the fact that the enlarged version of *Brhadṭikā*, was written by a Jain scholar. There is entirely a different recension of the commentary on the canto VIII of *Kumārasambhava* found in only one manuscript<sup>1</sup> which, to our mind, is nothing but an obvious interpolation by some scribe or a reader of inferior calibre.

The edition of *Kumārasambhava* published by N. S. Pandit contains cantos XVII and this worthy scholar has also made a reference to a tradition of *Kumārasambhava* having XXII cantos in his edition of

<sup>1</sup> See Appendix No. IV

*Raghuvamśa* of Kālidāsa<sup>2</sup> One commentator, Sitārāma by name, has provided commentary upto the XVIIth canto of *Kumārasambhava* Dr Kunhan Rājā conjectures that this Sitārāma himself might have composed cantos IX to XVII<sup>3</sup>

In 1866, from Benārasi Pandit Vitthal Śāstri has published an edition of *Kumārasambhava* wherein he has argued in favour of *Kumārasambhava* having XVII cantos

Dr R D Karmarkar has gone into the question of the extent of *Kumarasambhava* in detail and tentatively favoured the possibility of *Kumārasambhava* having XVII cantos.<sup>4</sup> Dr Sūryakānta has included IX to XVII cantos in his so-called critical edition of *Kumārasambhava* published by Sāhitya Akādemi in 1959 from New Delhi There, in the introduction he<sup>5</sup> favours

- 2 There can be little doubt that the XVIIth canto does not conclude the poem The absence of a natural conclusion in the form of a benedictory stanza at the end of the 17th canto adds much strength to the tradition that the poem has not only XVII but XXII cantos

—S P Pandit, '*Raghuvamśam*', Preface, footnote P 16

- 3 perhaps the cantos were added by one Sitārāma whose commentary is available for the portion

—Dr C Kunhan Rājā, '*Kalidasa*' P 53

- 4 Under these circumstances, we can arrive at no better conclusion than that sarga I to VIII are definitely from the pen of Kalidasa Sarga IX X also are most probably to be ascribed to him and that it is not impossible that sarga XI-XVII should have also been written by him

—R D Karmarkar, '*Kalidasa*' P 34

- 5 And if it is so, the irresistible conclusion will be that the second half of the poem depicting the birth and exploits of the fiery Kumāra is genuine, and it is for this reason that we have added it in the present edition of the poem, *Kumarasambhava*

—Sūryakānta, *Kumarasambhava* Intro P XXXIII



the inclusion of the second half of the poem i.e. cantos IX to XVII, on the following grounds (i) KS is a work based on *Brahmanās* and *Purānās* (ii) Kālidāsa refers to the eight forms of Rudra (iii) there is a reference to the fiery Kumāra. All these facts, according to Dr Sūryakānta, reminds us of the birth of the ninth Rudra in the *Śatapathabrāhmaṇa*. Hence, he concludes that cantos IX to XVII of *Kumārasambhava* are a genuine part of the poem.

Those who believe that *Kumārasambhava* is extended up to canto XVII put forward the following arguments—

(1) The title of *Kumarasambhava* suggests the birth of Kumāra Kārtikeya. If the work is of VIII cantos only the title is rendered meaningless.

(2) In the canto II the existence of Kumāra is shown indispensable for the annihilation of demon Tāraka. Verses 1, 31, 33, 52, 53, 55, 58, 62 and 63 of canto II clearly indicate the slaying of Tāraka as a final denouement of the story. If the poem does not extend beyond the canto VIII then this बीज-उत्पत्ति, sowing of the seed, becomes meaningless or is totally nullified.

(3) The last verse of the canto VIII of KS says, 'as the submarine fire is not satisfied with the consumption of water, similarly the Lord Śiva was not bereft of desire for carnal pleasures' \* From this it is as clear as day-light that neither the story nor the poem ends here. Nevertheless neither the writer nor the hero would like to restrain them-selves from

any further action for ever. Hence the poem was extended upto the XVII canto.

(4) If the poet intended the poem to consist of VIII cantos only, then he would have entitled this epic *Pārvatī-parṇaya* or something like that, instead of calling it *Kumārasambhava*.

(5) *Īśānasamhitā* opines that a *Mahākāvya* should not have less than VIII cantos<sup>7</sup>. So *Kumārasambhava* being a *Mahākāvya* should have more than VIII cantos. Viśvanātha<sup>8</sup>, the celebrated theoretician of Sanskrit literature lays down that a *Mahākāvya* should have more than VIII cantos. Hence it's extent upto XVII cantos is justified.

(6) Mallinātha and other well-known commentators have not commented on cantos after the VIIIth one. This fact does not prove that the poem consists only of VIII cantos, as they might have refrained from providing a commentary on the ground that they are too easy to require commentary or explication.

(7) The authorship of Kālidāsa for the latter half of *Kumārasambhava* could not be doubted on the grounds of grammatical errors or stylistic limitations because such instances are not wanting even in case of famous writers like Bhāravi, Māgha, or Bhaṭṭi. Poet's being unfettered, are not supposed to abide strictly by grammatical rules or rhetorical regulations. Sanskrit poets have always availed themselves freely of poetic licence.

7 अष्टसर्गान्ति तु न्यून त्रितसर्गान्ति नाधिकम् ।

महाकाव्य प्रयोक्तव्य महापुरुषकीर्तियुक् ॥ —ईशानसंहिता

8. सर्गा अष्टाधिका इह । —विश्वनाथ, साहित्यदर्पण, ६-३२०

(8) Tārānātha Tarkavācaspati Bhaṭṭacārya has included cantos VIII to XVII in his edition of *Kumāra sambhava* and has called this portion as *Uttarakāṇḍa*<sup>9</sup> In his opinion if the poem is of VII cantos only then it would be an incomplete work The words, *नीतुङ्गागारमगत*—‘He went into the harem’ at the end of the canto VIIth clearly indicates that something remains to be said Moreover the word *sambhava* means birth as well as glory Without the narration of the birth of Kumara and the glory of slaying of Tāraka the poem would be incomplete

(9) Ujvaladatta cites a line *रव प्रगल्भाह* etc. and says ‘इति कुमार’ This line, according to Tārānāth Tarkavācaspati, with slight variation resembles a line in XIV-32 of *Kumārasambhava* Hence, the extent of the poem up to XVIIth canto is justified

(10) Śivaprasāda Bhaṭṭacārya<sup>9</sup> has dealt with the problem of the authorship of the latter half of *Kumārasambhava* at length and tried to establish that the poem was extended upto XVII cantos Some of his arguments are the same as the one mentioned above He lays stress on the argument that he has found two pieces of sculpture which are based on the portion of the story narrated in the latter half of *Kumārasambhava* Dr S K Chatterji has shown him some paintings of the Kāngarā valley style which illustrate the story of Kumāra Kārtikeya One of them has a scene of Rati-grha of Parvati with Agni inside as a dove This according to him certainly refers to

<sup>9</sup> Śivaprasāda Bhaṭṭacārya, ‘Authoship of the latter half of the *Kumārasambhava*’—*Journal of the Asiatic Society of Bengal*,

the story as given in the latter half of *Kumārasambhava*. Hence the original poem was extended up to cantos XVII.

(11) Dr. R. D. Karmarkar favoured the opinion of the extent of *Kumārasambhava* upto cantos XVII. In some notable arguments he pleads that Kālidāsa has specifically referred to Kumāra in *Gandhamādāna* mountain in the act IV the of *Vikramorvaiṣyam*. While in the Vth act, the appointment of Kumāra as commander-in-chief of the army to the Gods is also referred to.<sup>10</sup> This worthy writer, while describing the valour of the kings of the solar race, has compared them with Kumāra Kārtikeya.

All these pieces of evidence, according to Dr. Karmakar, suggest that Kālidāsa was familiar with the story of *Kumārasambhava* as narrated upto the XVIIth canto. Hence he concludes, 'sarga IX and X also are most probably to be ascribed to him and that it is not impossible that sargas XI-XVII should have also been written by him.'<sup>11</sup>

Scholars who uphold the tradition of a *Kumārasambhava* of VIII cantos argue out their case in the following manner—

(1) Famous commentators like *Mallinātha*, *Arunagiri* and *Narāyaṇa* have commented upto VIII cantos only.

(2) The statement of *Īśānasāhita*<sup>12</sup> viz. '*Mahākāvya* should not be of less than VIII cantos, invariably

10. बाहुयो दीवराज्ययोः स्मारयतामजस्य ते ।

अभिविक्तं महासेनं हेनापत्ये मरुत्वता ॥

—VM V-23

11. See foot note no. 4. '*The Extent of Kumārasambhava*'.

12. See foot note no. 7. '*The Extent of Kumārasambhava*'.

suggests that *Kumārasambhava* of VIII cantos only was in the mind of the writer of *Īśānsamhitā*

(3) Viśvanātha<sup>13</sup> the writer of *Sāhityadarpana* had *Kumārasambhava* of VIII cantos only in his mind when he said, '*Mahākāvya* has more than VIII cantos'.

(4) Nārāyaṇa,<sup>14</sup> a famous commentator of *Kumārasambhava* opines that the annihilation of the demon Tāraka is not the final goal of the poem. The gods in KS II-51 request Brahmā to create a commander-in-chief for their army. So the birth of Kumāra Kāritkeya is the specific object desired by the gods. The mention of the destruction of Taraka is nothing but a pretext to strengthen a main cause of the creation of Kumāra, just as mentioning the victory of Duryodhana at the beginning of *Kirātārjunya* is the pretext to create anger in the mind of Draupadī and Bhīma. Therefore Śiva's attraction towards Pārvatī is the main object to be treated by the writer. Hence the title *Kumārasambhava* is admirably appropriate. The erotic description of the VIII canto of *Kumārasambhava* sufficiently suggests or sows the seeds of the birth of Kumāra.

(5) The numerous *yatibhaṅgas*, grammatical errors, frequent usages of gap filling monosyllables like च, व, हु, हि etc, and absence of Kālidāśian similes in canto

13 See foot note no 8 'The Extent of *Kumārasambhava*'

14 नात्र तारकासुरनिग्रहः वाक्ये साध्यः । 'तदिच्छामो विभो ह्यटु सेनाय तस्य शान्तये' (कु २-५१) इति देवे कुमारसृष्टिमात्रस्यैव ब्रह्मण प्रति प्रावि-  
तत्वात् । तारकासुरनिग्रहस्तु कुमारोद्भवप्रस्तावतया निमित्तत्वेनोपलब्धः, यथा  
विराटार्जुनीये दुर्वोधनजम् । तस्मात् कुमारमनय इषेव राजा युष्मा ।... रामो-  
श्चित्ताकर्षणमात्रस्यैव परमसाध्यत्वेन प्रतिपादनात् । . अष्टमसर्गे सभाशवर्णनेन  
कुमारोत्पत्तेर्विदूषणेऽपि कृत इति सर्वमनवयम—नारायण, कुमारसम्भवटीका १-१

IX to XVII prove beyond doubt that this portion is not penned by a genius like Kālidāsa

(6) Dr Harichandra<sup>15</sup> has successfully pointed out that from the Ist canto 32 verses, IInd 6, IIIRD 27, IVth 9, Vth 22, VIth 9, VIIth 8, and VIIIth 9, making in all 123 verses from *Kumārasambhava* have been cited in different works of rhetorics But not a single verse from cantos IX to XVII has been found cited in any later works

(7) From I to VIII cantos, only in the IVth canto there are less than sixty verses i.e., forty-six verses, whereas this has been found almost common in IX to XVII cantos This is also a point to prove that the latter half of *Kumārasambhava* was composed by an author other than Kālidāsa

(8) Recently Dr N S Subanna has thoroughly accomplished the praise-worthy job of tracing the citations of Kālidāsa's works found in various other works He has been successful in tracing 145 citations from the Ist canto alone of *Kumārasambhava* Thus he has tried to trace numerous verses of *Kumārasambhava* quoted in the later works He, in the end, emphatically notes that no quotation has been found either in the works of rhetorics or lexicography or commentaries cited from cantos IX to XVII of *Kumārasambhava* This proves beyond doubt, that the latter half of *Kumārasambhava* has not been accepted as the genuine work of Kālidāsa by a wide range of critics and scholars in Sanskrit traditions

15 Kālidāsa Et L'Art Poétique D L Inde, pp 235 6 Paris, 1917

(9) Regarding the quotation रय प्रगल्भ etc in *Unādi-sūtravṛtti* by Ujjvaladatta which is found in KS XIV-32 with a slight variation, it has been pointed out by Dr Subanna that the same verse has been quoted by Rāyamukuta in *Amakośa-pada-candrīkā* under the name of Kumāradasa and it is there in *ad verbatim* in the *Jānakīharana* IX-12. So this proves, according to Dr Subanna, that not a single citation occurs from cantos IX to XVII of *Kumārasambhava* in later works of rhetorics or commentaries as this portion was not accepted in traditions as a genuine product of the pen of Kālidāsa.<sup>16</sup>

(10) Kuntaka, in his *Vakroktiṭīkṣita*, while illustrating *Prakarana-vakraiā*, narrates the story of *Kumārasambhava* upto the marriage of Gaurī. This certainly indicates the fact that to the mind of Kuntaka the portion after canto VIII in *Kumārasambhava* was spurious.

(11) Vallabhadeva's *Pañjikā* or *Laghutīkā* is upto VIIIth canto of *Kumārasambhava* only while *Bṛhadīkā* invariably stops at the end of canto VII. The VIIIth being full of highly erotic sentiment, the Jain commentator of *Bṛhadīkā* has kept it at a safe distance by not commenting upon it.

(12) Traditionally it is believed that Kālidāsa crossed the boundaries of decency while describing the amorous sports of Lord Śiva and Pārvatī. Hence goddess Pārvatī cursed him to be afflicted with leprosy. He has to pray to Śiva and Pārvatī as the father and

16 'This fresh examination of additional works on poetics and dramaturgy does not disclose a single citation from these latter cantos. It is therefore clear that the genuine work of Kālidāsa stops with the VIIIth canto.'

mother of the world in the beginning of *Raghuvamśa* to get rid of the curse. We may leave aside, for a while, the question of the historicity of this legend. Yet there is a striking similarity between the last canto of *Kumārasambhava* and *Raghuvamśa*. The erotic sentiment at its best and abrupt end of these two cantos compel us to conjecture that the writer was weary with the delineation of such erotic sentiment hence he might have thrown away his pen into the river *Śīprā* in utter disgust.

(13) The careful study of *Kumārasambhava* certainly supports the view that the latter portion is not genuine. The II<sup>nd</sup> canto contains a statement that the receptacle of the semen of Śiva is Parvatī or the water.<sup>17</sup> While the story as narrated in the latter half describes Śiva depositing his semen in the mouth of Agni. This is a discrepancy which, Kalidasa who is known for his accuracy, would hardly be guilty of. This internal evidence proves that the later portion must have been written by someone else culling out the stories from the *Puranās*.

If we do not cling to the dictum that 'the best is always the last', it is possible that *Kumārasambhava* must have remained incomplete like *Kūdambari* of Bāna. In fact Bāna was fortunate to have a son who successfully completed that unfinished work immediately in the style and the manner of his father while Kālidāsa's *Kumārasambhava* remained unfinished for centuries. Then some untraceable person tried his hand at it and that too in the most un-Kālidāsan manner.

17 उभे एव क्षमे दोदुमभयोबीयमाहितम् ।

सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिवत्तयो मम ॥



## 21. KUMĀRASAMBHAVA—AN EPIC OF SEVEN CANTOS ONLY

'There is a universal festival in canto seven *Kumārasambhava* ends with this wedding celebration', says Rabindranātha Tagore in his *Prācīna Sahitya* <sup>1</sup>

An artist can understand an artist A poet of universal harmony like Rabindranātha can interpret the meaning of a great poet like Kālidāsa Rabindranātha does not make this statement as a hypothesis or a surmise, nor does he aim at pedantic scholarship by raising a controversy about the extent of *Kumārasambhava* With a poet's inborn insight he clearly concludes that it must end with canto VII His emphatic tone unmistakably suggests that he does not accept the latter cantos as authentic He believes that Kālidāsa has placed at the centre of the poem love and not lust, peace and not passion, spirituality and not sensuous pleasure<sup>2</sup> and strongly states that Kālidāsa there by suggests the birth of Kumāra and it renders all cantos, after canto VII, redundant

1 Rabindranātha Tagore *Prācīna Sahitya*, Gujarātī translation by M H Desai and N D Parikh, third edition, Ahmedabad, P 25 English translation is our own

2 See Siva had rejected the physical beauty But the spiritual beauty which he experienced through love and truth conquered him even when it was outwardly emancipated through penance and was also unembellished

When Dharma brought the ascetic lovers together, both earth and heaven acted as allies and witnesses of their love This could make it appeal even to the *saptarsis* The celebration of love was held throughout the universe It did not need support of either untimely spring or the arrows of Madana The fresh and green beauty of this love is a matter of joy for the whole universe The whole universe accepts the invitation of this pure and simple love and enriches it'  
—Rabindranātha Tagore, *Ibid* 24–25 Translation by Prof Niranjan Bhagat

There are many other reasons to believe that *Kumārasambhava* is of VII cantos only

(1) If the VIIIth canto of *Kumārasambhava* is to be accepted from the pen of Kālidāsa it would reflect a great flaw in his philosophy of life Śiva and Pārvatī, who are united through severe penance, are described in this canto in a manner which brings them down to the level of ordinary sensual creatures Fickle sensual love is purified by the chastening effect of penance This vision of life depicted by Kālidāsa in the first VII cantos gets nullified in the VIIIth canto where Śiva and Pārvatī are shown to be engrossed in physical pleasures What is more reprehensible is that Śiva was not even available to his devotees who were eager to have his *darsana*<sup>3</sup> This strikes at the very root of Kālidāsa's vision of life which seeks the welfare of the whole world That the most ideal celestial couple should stoop down to temporal pleasure is most inconceivable in Kalidāsa No sensitive or sympathetic reader can find this acceptable, nor could it find a place in the critical evaluation of Kalidāsa by Tagore

(2) According to ancient Indian traditions<sup>4</sup> a true poet is expected to be *Krāntadarśī* a seer, having divine vision and perfect expression Such universal vision and extraordinary expression are fully reflected in the first VII cantos of *Kumārasambhava* but are totally missing in the VIIIth one

3 दशनप्रणयिनामदृश्यतामाञ्जलिम् । —KS VIII 60

4 कविः का तदर्शानो भवति—यारु, निरुक्त, १२-१३, or दशनाद्वयनाञ्चैव लोके ख्याता कविश्रुति ।

(3) 'The language of a great poet would reflect his all embracing vision in terms of universal values of life. If a poet lacks such vision his speech too would be fallible to that extent. In fact the word and its meaning are perfectly united like Lord Śiva and Pārvatī in the works of a great poet. Hence their compositions never lose the virgin touch by remaining ever fresh and alive,' Dr Indukalā Jhaverī opined in one of her remarkable essay on Kālidāsa<sup>5</sup>. But unfortunately the description in the VIIIth canto is disgusting and insipid. Kālidāsa, who has always sanctified love by sublimating its erotic elements through the chastening effect of severe austerities, should stoop so low as to describe such carnal desires denigrating the divine couple Lord Śiva and Pārvatī is altogether incomprehensible and defies all reasons. Hence this canto has lost all its spirit and becomes mechanical and prosaic. So it is not from the pen of Kālidāsa.

(4) In the other works of Kālidāsa as far as the characterisation or the depiction of love is concerned we find a constant evolution from the physical plane to the spiritual one. However the VIIIth canto degenerates or positively regresses from this principle.

(5) Kālidāsa, being a great poet, enlivens whatever he touches. He has sublimated the Indian concept of conjugal love in his works, but the sexual indulgences and excesses of the hero and the heroine described here bring it down from the level of sublime to the worldly one.

5 Dr Indukalā Jhaverī: '*Mahakavi Kālidāsa*,' Ahmedabad 1963 P. 157 (The translation is our own)

(6) Kālidāsa regards marriage as sacrosanct, hence he employs the word *Vivāha-yañā*<sup>6</sup>—a nuptial sacrifice. More than once he has used a word *dīksā-vidhi*<sup>7</sup> for it. In this nuptial sacrifice seven sages are the officiating priests; gods like Brahmā, Viṣṇu, Indra etc. are the invited guests and it is an occasion for the whole universe to celebrate. The climax of such divine celebration marked by the hero and heroine falling prey to such debased passions like sensuality, envy, hatred and selfishness would do no justice to the pen of Kālidāsa.

(7) Rabindranātha Tagore<sup>8</sup> has drawn our attention to an essential element of poetic truth in this work, viz. that the story element is absolutely lacking in *Kumārasambhava*. Whatever is there is very subtle, suggestive and succinct. The poet hardly seems eager to tell whether the gods were saved from the onslaughts of the demons or not. On the other hand every verse is independent like a *Muktaka*, pregnant with striking meaning and poetic beauty. The poet is not at all in a hurry to proceed with the story or to complete the poem. This striking peculiarity of the first VII cantos is not to be found in the interpolated cantos where the author seems anxious to finish the story and the poem both.

(8) Those who believe the latter cantos of KS to be genuine argue that the poet is interested in depicting the birth-*jānma* as well as the glory-*mahimā* of

6. विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूपम्...KS VIII-47

7. विवाहदीक्षाविधि.. KS VII-1 also see : KS VII-8, VII-24

8. See : Ibid p. 57

Kumāra Kārtikeya But as noted above, according to Tagore, the birth of Kumāra is already suggested in the marriage of Śiva and Pārvatī If Kālidāsa had been interested in the story of *Tārakavadha* he would have named the poem as either *Tārakavadham* or *Tārakāsuraṅgraham*

(9) As far as the descriptions are concerned Kālidāsa has a very high sense of proportion He would never describe any thing to the length of exhausting the reader's patience He would hardly devote one full canto to describe one and only one incident or sentiment as is found in the VIIth canto which is wholly devoted to the delineation of erotic sentiment Such prolixity is un-Kālidāsian.

(10) In the KS VII-48 Śiva is glorified as 'अद्भुत-विकारलङ्घ्य *a-dhṛanta-vikār-laṅghya*-not overpowered by dark passion' The VIIth canto is a clear contradiction of this where Śiva is described as subject to the dark passion like any ordinary mortal being

(11) Certain usages of this canto are quite unusual and not found in other works of Kālidāsa, e.g. चरण-*carana* in the sense of भक्षण-*bhaksna* (VIII-33) or Śiva's address to Pārvatī as अविकल्पसु दरि-*avikalpasundari*-beautiful beyond argument (VIII-68) is rather inept as it is customary with Kālidāsa to use word and phrases which are more suggestive than expressive of the idea A critical examination of his other works shows that he has described the unparalleled beauty of the heroine through some suggestive words put in the mouth of hero and not by such direct addresses

(12) The word Pārvatī occurs atleast ten times in this canto<sup>9</sup>. In fact, the whole poem except the second and the forth cantos, purport to portray the character of Pārvatī Still Kālidāsa has not employed the same word Pārvatī even five times in any single canto On the contrary a variety of names and modes of addresses have been used whenever the situation so demanded The frequent use of the one and the same word Pārvatī, that too thrice within the range of six verses (in verse no 3, 6 and 9), however, reflects the poor vocabulary on the part of the author who has interpolated this canto Such poverty of vocabulary is unthinkable in the case of a writer like Kālidāsa

(13) In this canto Śiva describes *Sandhyā* etc to Pārvatī just as Rāma is showing various places to Sītā during his journey from Śrīlankā to Ayodhyā in the thirteenth canto of *Raghuvaṃśam*. There he uses ten different names or epithets for her <sup>10</sup>

- 
- 9 (i) पार्वती प्रतिमुख निपातितम्—VIII-3b (ii) दीक्षितेन परिगृह्य पार्वती—VIII-6c, (iii) पार्वती विपद्दो रम नेतरत—VII-9d (iv) पार्वतीवदनमधवाहिने VIII-19-d, (v) पार्वतीस्तनपुरस्कृत कुती—VIII-22b, (vi) पार्वतीवदनमधपदपद—VIII-33d; (vii) पार्वतीमवचनामधूयया—VIII-59c, (viii) पश्य पार्वति नरे-दुरश्मिनि VIII-64 a, (ix) पार्वती तदुपभोगसभवा—VIII-78a, (x) पार्वती रतममून तृप्तये—VIII-83 d
- 10 (i) बंधेहि RV XIII-2a, (ii) करमोह—XIII-18a, (iii) मृग-प्रक्षिपि—XIII-18b, (iv) चण्डि—XIII-21b, (v) भीरु—XIII-23a, (vi) भीरु—XIII-28b, (vii) प्रिये—XIII-31d, (viii) मानिनि—XIII-38a, (ix) वधुराणि XIII-47c, (x) अनवद्यादि—XIII-57c

(14) The same bankruptcy of words is reflected in the use of a word '*Pasya-see*' which is mentioned six times in this canto <sup>11</sup> One would like to compare the same situation in the thirteenth canto of RV where the word पश्य-pasya is no doubt utilized by Kalidasa four times but not invariably in the beginning of pada as it is found in this canto Moreover पश्य घातु-KS VIII-46c and पश्य घातु KS VIII 53d are more than enough to prove that this is an un-Kālidāsian construction because Kalidasa as we know from his other works, is hardly in favour of using the same word or a similar construction in this manner

(15) On the occasion of his honey-moon Lord Śiva, while inspiring his spouse to envisage the evening says 'the western direction bears the evening sunshine remaining as a red streak after heat has gone down as a battle field bears a blood stained sword, standing up obliquely' <sup>12</sup> Such weird and awful simile is thoroughly inconsistent with the poetic temperament of Kalidasa who unlike Bhavabhūti is always fond of delineating the delicate aspects of nature in a most subtle manner Could we expect such gross impropriety in our great master artiste Kālidasa where his hero finds no better simile than 'a blood dripping sword' at the time of a tender occasion like the honey-moon?

(16) Though anachronism may be regarded as a tolerable flaw in case of a great poet a perfect artiste

11 (i) पश्य पश्चिम KS VIII-34a, (ii) पश्य घातु VIII 46c  
 (iii) पश्य घातुरस VIII-53d (iv) पश्य पश्य VII-61a  
 (v) पश्य पावलि VIII 64a (vi) पश्य वल्लभ VIII-71

12 KS VIII Sb]

like Kālidāsa has hardly fallen a prey to this imitation. But in the eighth canto of KS there is a definite reference which bears the stamp of anachronism. A phrase रावण-ध्वनि-भीतया—*Rāvana-dhvanī-bhītayā*<sup>13</sup> is a remarkable example of such flaw. This difficulty has been explained by a commentator<sup>14</sup> as, Rāvana being immortal his existence at that time (i. e. when Śiva and Pārvatī are newly wedded) was possible. Certainly the explanation of the commentator is untenable and it hardly saves the composition from being full of anachronism. This is nothing but a clear cut example of mythological inconsistency which is unexpected from the pen of Kālidāsa.

(17) There is a clear geographical inconsistency too. Śiva and Pārvatī have resided in the caves of Mandar mountain and cold southern breezes from Malaya mountain removed the fatigue, absorbed the drops of perspiration from the face of Pārvatī<sup>15</sup>. Mandar is a mythical mountain, while Malaya is identified with the southern portion of the Ghāts running from the south of Mysore and forming the eastern boundary of Travancore. Kālidāsa has never in his works confused the mythical and actual geographical places in this manner. Even a worthy commentator like VD has difficulty in explaining this situation when he has to say Mandar and Malaya are united with one another<sup>16</sup>.

(18) The use of the one and the same word more than once is often found in the interpolated portion of KS viz cantos IX to XVII e.g. word *surendra* is

13 KS VIII-24

14 तत्काल न रावणस्यापि विरतनत्वात् तत्तदभवत् ।—KSVD VIII-24

15 KS VIII-25

16 मलयम् दरीं जयो यसम्बदी ।—KSVD VIII-25



used in verse nos 7, 8 and 11 of the canto IX and the address *Prabho* in verse nos 10 and 11 of the same canto If scholars regard such poor construction as an interpolation then there is no difficulty in rejecting Kālidāsa's authorship even of the eighth canto

(19) On critical observation of the other works of Kālidāsa it is found that he normally ends his poems either by benedictory stanza like *Bharata-vākya* blessings or *Arthāntaranyāsa* suggestive of benediction *Meghaduta* ends with a blessings to the cloud that let him even for a moment, not be separated from lightening—his spouse<sup>17</sup> *Rtusamhāra* ends with a desire of *Bhadra*-auspiciousness<sup>18</sup> *Kumārasambhava* also, in our opinion, ends at VIII-92 with *Arthāntaranyāsa*<sup>19</sup> in which how one can attain *siddhi*-success is specified

Here the use of a word *Siddhi*—suggests the future viz the success of gods in obtaining a commander-in-chief for their army to destroy demon Tāraka Moreover this line suggests that untimely action of gods as described in the third canto has failed Now the timely effort would succeed Here ends the poem as it suggests the *Sambhava*-possibility of the birth of Kumāra The next two verses of the same canto are nothing but an interpolation by a person who wrote canto VIII Here a new topic starts with अथ—*Attha* and that too at the end of a canto ! This is hardly tenable

Critics may raise their eyebrows and may raise a question regarding numerous quotations found in various

17 मा भूय सगमसि च त विधुता विप्रदाग । —MD III

18 साय वो वितरीतरातु वितनुभद्र वन तावित —RS VI-28

19 वाउ प्रयुक्ता खलु वायविद्भि—

विज्ञापना मनुषु सिद्धिमेति ॥—KS VII-92

works of rhetorics from the VIIIth canto, written by Kālidāsa. Here a polite but a firm rebuttal can be submitted too. The acceptance of a story or a theme or quotation from it by great writers or critics does not necessarily prove that a particular portion is genuine. Writers like Kalidasa and Bhavabhūti have accepted the theme of Sītā-tyāga an incident occurring in *uttarākāṇḍa* of *Rāmāyana* but modern scholars hold on many sound grounds that *uttarakāṇḍa* is not a genuine portion of *Rāmāyana* written by Vālmiki but it was interpolated by someone before Kālidāsa or Bhavabhūti. Similarly some writers on rhetorics have quoted from Canto VIII which suggest that Canto VIII was interpolated before such writers. At the most we can deduce that they utilised the said interpolated traditional portions of the text to suit their purpose without applying their mind to this pertinent question of the portion being genuine or spurious.

Thus it can be cogently argued and established that the eighth canto of *Kumārāsambhava* is a spurious one and not from the pen of Kālidāsa.

## 22. SOME READINGS OF KUMĀRASAMBHAVA

Vallabhadeva, while commenting on *Kumārāsambhava* of Kālidāsa like most of the other ancient commentators, takes note of or gives the meaning of various readings e.g.

(१) निवृत्तम इत्यप्रसिद्धापवादः । कु १-४७

(२) उत्तिर' इति पाठे कुसुमा युतिरिति शिपति य ते वीचयो वेपाम ।

—कु ६-५

- (३) अत्र 'गुप्तावपि मनोहरम्' पाठ । —कु. ८-५०  
 (४) 'अन्तर' इति पाठे नगराम्यन्तरे मार्गोऽन्तरमार्गं ।—कु. ७-५५  
 (५) 'मनोनाम्' इति पाठान्तरम् । —कु. ७-७५.  
 (६) 'पार्वतीमनुनयनसूयिताम्' इति पाठान्तरम् ।—कु. ८-५०

Vallabhadeva discusses some of the readings in detail  
 e g

- (१) वदन्त्यपर्णमिति तां पुराविदः । —कु. ५-२८.

अपर्णमिति कथं द्वितीया । इति शब्देन हि प्रातिपदिकाद्यंमात्रेऽवस्थापना  
 त्रयमया भवितुं न्याय्यम् । यथा—'क्रमादमुं नारद इत्यबोधिस' (मिशु० १-३)  
 इति विचिन्त्यमेतत् । यदिवेति शब्देन पुराविदा सम्बन्धो न त्वपर्णायास्ता  
 देवीमपर्णमितो वदति इति पुराविद आहुरित्यर्थः । —वल्लभ

Perhaps because of this discussion of Vallabhadeva a new reading वदन्त्यपर्णेति च ता पुराविदः came into  
 existence. The reading of Vallabhadeva is found in  
 twelve MSS and is justified by Brhaspati, Bharata  
 and Gopāla<sup>1</sup>. Arunagirinātha has अपर्णेति च ता पुराविदः ।  
 He explains it as अपर्णा अपास्तपर्णा । चण्ड पार्वत्याद्यपेक्ष । While  
 according to Nārāyaṇa पणमस्या नास्तीत्यनया व्युत्पत्त्या तामपर्णेति  
 च वदन्तीत्यर्थः । आभिजातादिष्ट्याधिवर्ग्युजनोद्दीरितपार्वत्यादिनामसमुच्चयाय-  
 श्चशब्दे ।—नारायण

- (२) त्रियम्बक संयमिनं ददर्श । —कु. ३-४४ is another  
 example where the discussion of VD created a con-  
 troversy. See

- (१) पादपूरणार्थम् इत्यादीनां छन्दसि विधानात् भाषाया त्रियम्बकशब्द इति  
 प्रयोगो दुर्लभः । (तस्मात्) 'महेश्वरम्' इति पठनीयम् ।—वल्लभ०  
 (२) त्रियम्बकमिति यणादेते प्राप्तेऽपि छन्दोभङ्गे छन्दोविचित्रिकारैरियद्ब्रह्म  
 देशस्योक्तत्वादियद्वादेशः । —अरुणगिरिनाथ  
 (३) त्रियम्बकमित्यत्र यणादेते प्राप्ते छन्दाभङ्गप्रसङ्गे मति छन्दोविचित्रिकारैरियद्ब्रह्म  
 ब्रह्मदेशयोर्विहितत्वादियद्वादेशः । 'त्रियम्बक' नाम्बमुपस्थितासीति इति  
 भर्तृहरिप्रपागाच्च नाय दोषः । —नारायण

<sup>1</sup> See 'Kumarasaṃbhava', edited by Suryakānta; Sāhitya Akā-  
 demī, New Delhi, 1962 P. 56

'महेश्वरम्' a suggested reading by Vallabhadeva was not accepted by any commentator but the criticism of Vallabhadeva paved a way for the suggestions of readings like भोगम्बकम्, त्रिलोचनम्, त्र्यम्बकम् etc. The well known commentator Mallinātha seems furious at such a created reading like त्रिलोचनम्. He writes—केचित्साहसिका 'त्रिलाचनम्' इति पेठु । त्र्यम्बकमिदमुक्ते पादपूरणव्यासस्य त्र्यम्बकमिति पादपूरणार्थोऽयमिषडावेकशब्दान्दसो महाकविप्रयोगादभिपुङ्क्तैरङ्गीकृतः ।—मल्लिनाथ.

Vallabhadeva's criticism of Vedic usage by Kālidāsa may be considered but his suggestion of another reading in the original text of Kālidāsa is certainly not commendable. Once Vallabhadeva has ventured even to suggest a new line in the worthy composition of Kālidāsa. This method of amending or changing the text of the original writer deserves nothing but condemnation. See—

वणपकर्षे सति कर्णिकार दुनोति निर्गन्धतया स्म चेत् ।

प्रायेण सामर्थ्ययिधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥

—कु. ३-२८

अर्थान्तरन्यासः । अत्र चाप्यनुपशान्तम् अन्वाचचार्यान्तरन्यस्तम् । अतस्त्वं वक्तव्यम्—'गुरुमेव हीन गुणिन गुणेन दृष्ट्वा न तप्येत हि क सचेता ' । यदि वा—'तेनैव सर्वो रमते गुणेन येनायु राजन्ति गुणान्तराणि ' ।—बल्लभ०

Here, according to Mallinātha—सामान्येन विशेषसमर्थन-रूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । and Cāntravardhana also believes that—उत्तार्यनिश्चायकोऽर्थान्तर-वासः । Thus neither of these two commentators disputes with Vallabhadeva. But Aruna-girinātha and Nārāyaṇa tried to defend Kālidāsa and refute Vallabhadeva Sec—

(१) अत्र कर्णिकार तथाऽपुञ्जवलमपि निर्गन्धममूढं यथा सहृदयं दूयेतेति वाक्य-विपरिणमनीयम् । अन्यथा अर्थान्तरन्यासप्रवृत्त्या न स्यात् । —अरुण०

(२) अस्य वाक्यस्य कर्णिकारकुसुमाना निर्गन्धतया सहृदयसहृदयपीडाविधाने तात्पर्यमिति प्रतिपाति । तन्वायुक्तम् । तथा सति प्रदृष्टसुहृदरोदीपन-वर्णनानुगुणं चमत्कृतप्रसङ्गान् । तस्मादेवमत्र तात्पर्यं वर्णनीयम् । कर्णिकार—

कुसुम तथा नामात्युञ्जल यूना हृदयहारि जात यथा तेषा निगन्धतामवधार्य  
सहृदयहृदयैर्दूयत इति पूर्वार्थे वाक्यार्थः । तथा च सति सर्वपदार्थेषु  
विधातृदोहशीत्यादेवमेव गुणसामग्र्यभाव इति नात्र काचिदनुपपत्तिरित्यर्था-  
न्तरन्यासोऽपि सुघटो भविष्यति ।-नागार्णव०

Vallabhadeva ventures to suggest new reading  
e. g. प्रतीक्षत इत्यवेक्षत इति रम्य. पाठ प्रतीक्षणस्य पालनायतं ।-कु २-१७  
but this अवेषते is not found even in the critical appa-  
ratus of *Kumārasambhava* edited by Dr. Sūryakānta.  
There, no doubt, we find समीक्षते as a reading which  
is a later creation after the criticism of Vallabhadeva.

As Vallabhadeva has noted once that पेलवगच्छ  
केषाञ्चिन्मते व्याख्यो न सर्वेषाम्-कु ५-२९ and I humbly suggest that  
word कोमल has replaced पेलव in many commentaries.  
Dr. Sūryakānta has adopted कोमल reading even though  
Arunagiri, Cāritravardhana, Nārāyaṇa and Mallinātha  
have पेलव. Kālidāsa has also used the word पेलव in  
*Abhijñānaśākuntalam* रक्षितव्या सलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।-AŚ  
Act IV between verse 1 and 2.

Vallabhadeva has unfavourable opinion on some  
readings, or rather usages of Kālidāsa In *Kumārasa-  
mbhava*-IV-31 विधिना रुतमर्धवैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।  
Vallabhadeva observes here that 'अर्धम्' इत्यत्रापपाठः । एकतरवधे  
हि वैशस न तूभयवाचायाम् । This comment compelled Malli-  
nātha to dispute with Vallabhadeva as under-‘अर्धोवा  
एष आत्मनो यत्पत्नी’ इति श्रुते । पत्यु स्वस्य चाश्रयाश्रयिभूतयोरेकपदार्थत्वाभि-  
प्रायेणाधोक्तिः तथा चैकदेशवधे देशान्तरस्यापि वधनिषमना-नामपि विधिरत्नमेव  
हृतवानिति तात्पर्यम् । -मल्लिनाथ०

Arunagiri also tries to defend Kālidāsa- ‘ननु (मुं)  
हिंसायाम्’ इति पाठो. पचाद्यच् । विजिता हिंसकः । तस्य कृत्य वैशसम् । विमुञ्चतेति  
हेतोः ताता समप्रवैशस लाभ एवेति भावः ।-अरुण०

Nārāyaṇa has defended the usage of अर्धं here. He  
says-अर्धवैशसमर्धहिंसा । ननु हिंसायामित्यस्मादातो पचाद्यचि कृते विजग  
इति पद सिध्यति । विजसो हिंसकः । ‘नृजमो विजसः शूरः’ इति भोज ।

विशसस्य वमं वंशस हिंसा । ननुरवधारणे । कामवधे मम विमोचनाद्धेतोर्देवेनार्धहिंसा कृतेवेत्यर्थः । पुरुषस्याधं हि पत्नी । न चाधं हतदेहेन किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति । तस्मात् समस्तहिंसैव वरीयसीति भावः । ...तस्मात् तद्वन्मा कामवधे विमुञ्चता विप्रिना अर्धवंशसमेव कृतमिति भावः । अत्र विधिं प्रत्यसूया प्रकाशिता ।

—नारायण०

In *Kumārasambhava* III-41 Vallabhadeva finds the usage of एकाङ्गुलिशब्द improper and suggests new reading—अत्र चारुचर्यप्रतिभासादेकाङ्गुलिशब्दस्य प्रयोगः न साधु मन्यते, मूत्रोत्सर्गे होकाङ्गुलि-शब्दमकेतः । अतो 'मुक्ताग्रसत्पापित्तजननीकः' इति पाठो युक्तः ।—वल्गु०

But none of the commentators has accepted the suggestion of Vallabhadeva.

Some of the criticisms by Vallabhadeva for the reading of the text of KS are worth noting. e. g.,

यभूव भस्मय सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरध्रीः ।

उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥ -कु. ७-३२

'सिहाजिनस्यैव' अत्र (अप ?) पाठः । गजकृतिवात्तत्वाद भवस्य, तथा च पूर्वमेवोक्तम्—'वधूदुकूल कलहसलक्षण गजाजिन शोणितविन्दुर्वापि च ।' (कु. ५-६७)—वल्गु०. Here with the help of internal reference Vallabhadeva has tried to establish a correct reading. Arunagiri takes note of this reading as—केचित्तु विशेषणसम्बन्धयोग्यतायं सिहाजिनं चैवेति पाठमाहृत्य भावशब्द पदार्थवाचीति व्याचक्षते । Nārāyana, in his Vivarana on *Kumārasambhava*, accepts सिहाजिन as the reading and comments as under—सिहाजिनं सिहाजिनम् । अजिनं वमं तस्यैव दुकूलभावः दुकूलत्वम् । . अत्र केचित्तु दुकूलस्यैव रोचनाङ्कत्व, न तु दुकूलभावस्येति विशेषणविशेष्ययोः परस्परसम्बन्धार्थं सिहाजिनं चैव दुकूलभावः इति पठन्ति । तन्मते भावशब्दः पदार्थवाची दुकूलपदार्थ इत्यर्थः । वयं तु लक्षणया सम्बन्धं ब्रूमः । —नारायण०

But with great regret one must note that a critical edition of *Kumārasambhava* by Śūryakānta does not even care to take note of सिहाजिनम्, in critical apparatus, as a reading.

Vallabhadeva was a great grammarian and hence he has many times opposed certain usages of Kālidāsa on the ground of grammar-e g ,

तद् द्रून वरसाः किमितिः प्रार्थयध्व समागताः ।-कु. २-२८

अत्र प्रार्थयध्वमिति वषप्रयोगः । अत्रकिशब्दप्रयोगात् किंवस्तु भवन्तो-  
ऽर्थयन्त इति सप्तमै लट्प्रयोगो न्याय्यः ।-वल्लभः०

Gopāla, Arunagiri, Nārāyaṇa, Cāritravardhana and some MSS have प्रार्थयध्वे-a corrected reading.

Some of the best original readings of Kālidāsa are preserved by Vallabhadeva. They are properly accepted in critical edition. e. g. -

कयासि कामिन् सहसापराधात्पादान्तः कोपनयावधूतः ।

तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥

कु. ३-८.

सहसापराधात् प्रत्यग्रदोषत्वात्-वल्लभः०

Reading सहसा is accepted by Arunagiri and Nārāyaṇa. Nārāyaṇa writes-अपराधात् पादान्त त्व कोपनया कया सहसा अवधूतः अमि । कामिन्निति नम्रमन्विबोधित नम्रगर्भमामन्त्रणम् । अपराधपाद-  
प्रणामादे कामिनामेवोपपत्तेरेवमुक्तम् । अपराधात् सपत्नीजननामग्रहणादिरुपात् ।  
पादान्त वध्वा पादयोरान्त प्रणतः । कोपनया कोपनशीलया सहसा अविचार्य  
त्वरितमेव अवधूत निराकृतोऽसि ।-नारायणः०

Thus Nārāyaṇa not only accepts सहसा as a reading but tries to justify it. When we take into consideration the context, we find, in previous verse कामेकपत्नीव्रतदु खशीला etc. (KS III-7), that there is a reference to परकीया नायिका. Hence naturally here he refers to स्वकीया नायिका. In case of स्वकीया, अपराध like मोक्षस्तलन is quite possible because Indra is कामी-a gallant hero, and such nature is also suggested by a celebrated writer Kālidāsa by making an address to him as कामिन्. Such अपराध, as Vallabhadeva puts प्रत्यग्रदोषत्वात्-because of fresh fault, would naturally induce an angry woman (कोपनया i. e. कोपनशीलया

is the proper suggestive phrase used by Kālidāsa) to exile and drive away even her love.

By the error of a scribe or someone else सहस्र<sup>०</sup> has been turned into सरसा<sup>०</sup> and that is accepted as a reading in 'Kālidāsa Granthāvali' published by Dr. Revāprasād Dwivedī. But सरस-रसेन सहितः-अपराध would hardly create anger in स्वकीया नायिका. The other reading, absolutely not acceptable is सुरतापराधात् etc. It is a later creation of a vulgar mind which thought that Kālidāsa was बृगारी. But we know that सुरत-an intercourse will hardly constitute any अपराध which could lead to anger in a स्वकीया नायिका. But unfortunately it is accepted by Mallinātha and सहसापराध is turned by him into सुरतापराध, while Vallabhadeva, Arunagiri, Nārāyaṇa etc. have सहसापराध.

Another notable examples is परिवृत्त and परिलुप्त in KS. III 67 हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तैर्वै etc. Here परिवृत्त is accepted by Vallabhadeva, Nārāyaṇa, Cāritravardhana, Gopāl, Brhaspati etc. Mallinātha has परिलुप्त. If we accept him the word किञ्चित् in the text would be meaningless. Nārāyaṇa's interpretation is worth-noting ईषदन्वयाभूत (न तु वि)गलितम् । हरधैर्यस्यापि तदानीं किञ्चिदन्वयात्त्व जातमिति भावः । महावृत्तत्वादीपपरिवृत्तत्वम् । A textual evidence पुनर्धनित्वाद्यलवनिगृह्य (KS-III 69.) goes against the reading accepted by Mallinātha. Thus all the readings of Mallinātha are not worth-accepting but Sūryakānta seems to be guided mainly by Mallinātha. The very first verse of Kumarasambhava is an example where Vallabhadeva, Brhaspati (विगाह-विलाह्य), Bharata (विगाह-अवनम्य and समस्य) Gopāla. (विगाह-आश्रम्य) Nārāyaṇa (विगाह-ममप्राप्यस्थितः), Cāritravardhana (विगाह-आश्रम्य) etc. accepted विगाह and only Mallinātha has वगाह. Sūrya-



kānta not only follows Mallinātha but he also tries to justify it by bringing a reference from AŚ.

वृत्तं तेनेदमेव प्राज्ञमया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।

चरेणाशमित लोकानल दग्धु हि तत्तपः ॥ कु. २-५६

यस्मात् तस्य तप (चरेण) वरदानेन (अशमित) अनिर्वापित सन् (लोकान्) भुवनानि दग्धुम् अलं शतम् । तपसस्तावत्फलेनावश्य भाष्यम् । यदि च वरेण (अशमितम्) तन्न जडीक्रियते ततोऽधिकोपद्रवक्ष्यम स्यात् । -वल्लभ०

Arunagiri and Nārāyana accept the reading of Vallabhadeva and Nārāyana comments on it as—तत्तप वरेणाशमित लोकान् दग्धुमल हि इति । तस्य तारकामुरस्य तपः वरेण तदुक्त-वरप्रदानेन अशमितं शाश्वतमश्रयित सत् लोकान् त्रीनपि लोकान् दग्धु भस्मात्तात्पर्यम् अल पर्याप्त हि । 'अल भूषणपर्याप्तिसकिनवारणवाचकम्' इति सिद्धि । यदि तदा तदभ्यर्पित वर नादास्य तर्हि तस्य भूषणं निमित्तं निर्गतस्तपोमयो बल्लि सर्वानपि लोकान् भस्मात्तादकरिष्यत । यथोक्त श्रीभागवते हिरण्यकशिपोस्तपःप्रसङ्गे—

'तस्य सूर्ध्वं समुद्भूत सधूमोऽग्निस्तपोमयः ।

तिर्यगूर्ध्वमधोलोकानतपद् विष्वगीरित' ॥

(स्कन्ध. ७. अ. ३. श्लो. ४)

इति उपद्रवसहनमेव हि भस्मीभावाद् वरीयः । 'त्यजेदेक कुलस्यार्थे' इत्यादि न्यायात् । अतो लोकानुग्रहायमेव मया तदुक्ता घराः सर्वे तस्मै दत्ता इति भावः ।

—नारायण०

Mallinātha and Cāritravardhana have वरेण शमितम् and they interpret that penance capable of burning the worlds is pacified by blessings ( by me—मयेति शेष ) . The critical edition of Sāhitya Akādemi does not take a note of वरेण-अशमितम् as a reading even in critical apparatus.

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मन करस्यदर्भप्रणयापराधिषु ।

य उत्पलक्षेपचर्लविलोकिर्तस्नवाक्षिसापान्यमिव प्रयुञ्जते ॥

कु. ५-३५

Here Dr Sūryakānta, following Mallinātha, accepts प्रणयापराधिपु in b and उत्पलाक्षि प्रचले in C While प्रणयापराधिपु Vallabhadeva's reading is accepted by Arunagiri, Nārāyana and Cāritravardhana Nārāyana explains it as प्रणयात् प्रार्थनाद्धेतो अपराधिपु अपराधवत्सु । न ह्यवश्यकर्तव्यकर्मनिवर्तनायम् आत्मना प्रयत्नानौत्ताना दर्शना प्रार्थनया जात कोप क्षयपरिहारो भवति । तथापि किं त मनो हरिणपु प्रसन्नं न भवति । अयमव हि महामुनीना स्वभाव यत्सापराधेऽपि जने दयावत्त्वमिति भाव । —नारायण०

Cāritravardhana explains—प्रणय प्रार्थना तेनापराधिपु । But the so called critical edition of Dr Sūryakānta has not noted प्रणयापराधिपु even as a reading in critical edition No better position prevails for another reading of the same verse उत्पलाक्षेण० which is accepted by Vallabhadeva Cāritravardhana, Arunagiri, and Nārāyana have उत्पलाक्षेण० But this reading too does not find its place in critical apparatus of so called critical edition of KS by Dr Sūryakānta This उत्पलाक्षेण according to Nārāyana has a special suggestion See—आक्षेपशब्दोऽत्र द्रव्यपर । आक्षेप्यमाणमुत्पलम् उत्पलाक्षेण तद्वत् चले । यथा हीनगुणा केचन महाजनं तादृश्यमात्रमपि लब्धुं प्रयत्नेन तान व्यापारविशेषादिभिरनुकुर्वन्ति तथेति भाव । —नारायण०

आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटय ।

रुद्राणामपि मूर्धान क्षताहंकारशंसिनः । —कु २२-६

Here Mallinātha has a reading in d क्षतहंकारशंसिनः (हंकारशंस्यनुमापका इत्यर्थः । हंकारात्ता हि रुद्रा इति भाव—मल्लि०) which is blindly followed by Sūryakānta while Vallabhadeva, Arunagiri, Nārāyana, Cāritravardhana, Bharata, Bṛhaspati, Gopala etc have क्षताहंकार० Nārāyana explains it as क्षत भावम् अहंकारम् अभिमानित्वं गतितु क्षीमेतेषामिति । तथा अहंकारस्याधिदैवतं शिव इति पुराणप्रतिष्ठि । अहंकाराधिदैवतानामव्यहंकार-क्षतिरिति विरोधोऽपिशब्देनोच्यते । —नारायण० The previous description of रुद्र reveals or suggests,

the *सति* in *अहङ्कार* i.e. ego and not that of *हङ्कार* which means 'a menacing sound' or 'sound of defiance' <sup>3</sup>

In *Kumārasambhava* VIII-24 Vallabhadeva has adopted reading *रावणध्वनिभीतया* which is also accepted by Cāritravardhana, Mallinātha, Revāprasād and Sūryakānta and noted by Nārāyaṇa. Here there is an anachronism. Vallabhadeva has tried to overcome the difficulty of the existence of Rāvana at the time of the marriage of Lord Śiva and Parvatī by regarding him *चिरन्तन* — *eternal*.

But Nārāyaṇa has created new reading *वारणध्वनिभीतया*—and he tried his best to justify it by various arguments <sup>4</sup>

Vallabhadeva has अथ चन्द्रसेतुरम् (V-78) प्राग्भवजन्मविद्या (I-30) वसन्ता (II-55) नाविभिर्ना (II-45) गृष्टम् (II-51) मल्लिन (II-64) आत्मभुवा हि दिष्टम् (II-16) अधित्यवाद् (II-17) बुधरजुष्टाम् (II-25) वर्षवृष्टिम् (V-25) वडम् (V-60) ज्यातिर्गुह्यम् (VI-3) बुधुमात्तरम् (VII-5) गम्यध्वन (VI-6) जातम् (VIII-25) etc as new readings. Some of them are adopted by Arunagiri, Nārāyaṇa, Cāritravardhana but most of them even do not find a place in critical apparatus of so called

3 See 'The student's Sanskrit-English Dictionary' by V S Apte, Delhi, 1959, P 146

4 वारणध्वनिभीतया तया—वारणानां गजानां ध्वनिनाच्छ्रयार्थं भीतया तया पात्रे वा वण्टे स्वयं सज्जितं मृदां कामलयाकर्षाद्वर्धमानाच्छिन्नं यस्य न. तथा । तस्य दाम्यं गज इव हृत् कामस्य मध्ये गजवृद्धिर्नभीतया दयायाः शब्द-गात्रमाच्छिन्नं इत्यर्थः । वनिर्नां सम्मालिङ्गनस्य कामुवानां ह्याप्य-प्रसिद्धरेवमुक्तम् । यथाह—कोपप्रशमने भीर्ता विद्योने पुनरागमे । सम्मोने च समाश्लेषो दिशेयेण सुखाद् ॥ इति । रावणध्वनिभीतेति वक्षितव्यम् । अन्ते कैलासाद्वारणध्वन्यं रावणस्य ध्वनिनादं भीतद्वयम् ।

critical edition of *Kumārasambhavam* prepared by Dr Sūryakānta and published by Sahitya Akādemi, Delhi, in 1952

A detailed appendix has been prepared and is attached to this edition where it is made explicitly clear that the text of Vallabhadeva differs from that of Mallinātha at 259 places and that of Sūryakānta at 199 places. There are 116 readings of Vallabhadevas text which differ from Mallinātha's as well as Sūryakānta's edition and as pointed out in the above discussion, many of Vallabhadevas good readings are not even mentioned in the critical apparatus of the so-called critically edited text of *Kumārasambhava*.

The fun is that the learned scholar Dr Sūryakānta, while providing a list of printed editions of *Kurmāvasmbhavam* in critical apparatus on P XXVI mentions Rev T Foulkes KS published in Roman script from Madras, 1904, Bhau Daji's KS with Mallinātha's commentary, Bombay, Samvat 1795, (AD is not mentioned), Govindaśāstri's KS with Mallinātha's Commentary, Bombay, Śaka Samvat 1847 (AD is not mentioned), Śitārāma Kavi's KS with commentary of Mallinātha (Canto I to VII) and that of Śitārāma Kavi (Canto IX to XVII) Nirnayāsāgar Press, Bombay S C 1946, Tārānātha Tarkavācaspati KS bare text of Canto VIII & XVII, Calcutta 1926, Vithalnātha Pandita's KS, Canto VIII & XVII, published in 'Paṇḍita' 1866 Vol. I Nos 1-9 and Jivānanda Vidyāsāgara's KS Canto VII to XVIII with his own comment, Calcutta S C 1890.

Dr. Sūryakānta has not mentioned two very important editions of KS which have three commentaries other than those mentioned above.

- 1 KS with two commentaries Prakāsika of Arunagirinātha and Vivarana of Nārāyaṇapaṇḍita Edited by T Ganapati Śāstri, Trivendram 1913
- 2 KS with Mallinātha's Commentary Cantos I to VIII, of Cāritravardhan's Commentary Cantos I to VII and Śitarama's Commentary from IX to XVII, Published by Gujarati Printing Press, Bombay, 1898

Moreover while taking note of unpublished commentaries of KS, Dr Sūryakānta refers to the MSS of Bharata, Brhaspati, Gopāla (P XXIV, Śrīgurjara Ganeśopadhyāyasuta—Nārāyaṇa and Samayasundara Jaina, but he does not bother to take note of a prior commentator of Kālidāsa viz Vallabhadeva who is mentioned more than once even by Mallinātha in his commentary on KS.

So I humbly want to put before the assembly of scholars that the edition of KS prepared by Dr Sūryakānta can not be called a critical edition It may be called an edition with some readings from various commentaries prepared by Dr Sūryakānta

---

॥ श्रीः ॥

महाकविकालिदासविरचितम्

कुमारसंभवम्

आनन्ददेवायनिबल्लभदेवविरचितया

पञ्जिकाया सहितम्

# ॥ प्रथमः सर्गः ॥

॥ श्री शारदायै नमः ॥

यस्य भृङ्गावलिः कण्ठे दानाम्भोगजिराजिते<sup>१</sup> ।  
भाति रुद्राक्षमालेव स वः पायादिनायक<sup>२</sup> ॥१॥  
कालिदासास्तयः कुत्र व्याख्यातारो वयं कुतः<sup>३</sup> ।  
तदिदं मन्ददीपेन नागवेश्मप्रवेशनम्<sup>४</sup> ॥२॥  
तथापि क्रियतेऽस्माभिः पञ्जिका स्कन्दसंभवे ।  
उग्रताश्रयमाहात्म्यस्वात्मप्रख्या<sup>५</sup> तिलालसैः ॥३॥

इह हि प्रेक्षापूर्वकारिणां<sup>६</sup> महाकवीनां काव्यारम्भे यथैवा<sup>७</sup> भीष्टदेयता-  
संस्तवनमभ्युदयनिदानं तथैवोत्कृष्टस्तुसंकीर्तनमपीति हृदि<sup>८</sup> कृत्याऽऽह<sup>९</sup>—

१. श्रीशुक्लेश्वरपाश्वनायाय नमः । ॐ श्रीविष्णुहन्त्रे नमः । —भ ॐ नम.  
सिद्धिः—ल. २. श्रुतदानाम्बुभूषिते — भ — १ दानाम्भोगजिराजनि—भ.  
३. गणाधिप—न. भ व ल ४. वव च—न भ व ल ५. नाट्यवेश्म-  
प्रवेशनम् — भ व, नाट्यवेश्मप्रकाशनम् — न. ०रीपेनाद्यवेश्मप्रकाशनम्—ल  
६. माहात्म्यं रयात् स्वरूपाख्या०—शा. ७. ०पूर्वविपासिनाम् — ल  
८. ०पर्ववेष्ट० — न. ९ मनसि—ल १०. श्रीकालिदास प्राह—ल.  
'यस्य...आह'—नास्ति—मुद्रा पत्रभङ्गकारणात् कतिपयपाठो दृष्ट —शा

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवताश्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।  
पूर्वापरी तोयनिधी<sup>१</sup> विगाह्य<sup>२</sup> स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥१॥

१. पारिनिधी—अ. ना. मा. मुद्रा २. वगाह्य—न. व.

अस्त्युत्तरस्यामित्यादि ॥ [उत्तरस्यां] कौवेर्या<sup>१</sup> [दिशि] हरिति  
हिमालयो नाम हिमरन्नाम<sup>२</sup> नगाधिराजः महीभृतामधिपः<sup>३</sup> अस्ति । अद्याप्य  
वनिष्ठते<sup>४</sup> । पर्यतानां स्थावररूपतयैव प्रसिद्धत्वादेतां भ्रान्तिं निरस्यन्नाह ।  
देवतात्मा देवतास्वरूपः<sup>५</sup> । जङ्गमरूपस्य तस्य<sup>६</sup> यागसम्पदान्तरात् । यदुक्तम्—  
'हिमरात्रिहास्ति' इति । इहापि च वक्ष्यति प्रजापतिः कल्पितयज्ञमार्गं  
शैलाधिपत्यं स्वयमन्वात<sup>७</sup>त्' [कु० १-१७] इति । इति चास्य हरेण  
राजन्यम् । यश्च [पूर्वोपरो] प्राच्यप्रतीच्यौ [तोर्वा घी] उद्धी<sup>८</sup> विगाह  
आक्रम्य च<sup>९</sup> स्थितः इति द्राघीप्रस्वोस्ति । अतश्चोत्प्रेक्षते पृथिव्याः मान-  
दण्डः इव । समुद्रद्वयव्याप्त्या हि तेन उर्वी मितेव भवति । मितिर्मानं तदर्थं  
दण्डः इत्यद्वयघासवत्समासः<sup>१०</sup> ।

१. वकुभि-भ मुशा पाठ प्रारम्भ्यते । २. महीभृन्-ल, नास्ति-भ न  
शा मुशा. ३. ०ना नाप-भ, ०भून्नाप-ल. शा. मुशा ४. ०वापि  
विद्यते-भ न ल शा मुशा ५. ०तारूप आत्मा यस्य-भ मुशा  
६. 'तस्य . . . . . स्यान्न्यम्'-नास्ति-शा. मुशा. ७. अम्बुनिधो-ल  
८. आक्रम्यावस्थित-भ ब न. शा ९. 'इत्य . . . . . समास'-नास्ति-भ  
न. शा. मुशा

अत्र च इवशब्दस्य भिन्नकृतां निषेधश्चि<sup>१</sup> प्राक्षेरन्वै घृण्य  
प्रयासो द्यधायि । यतोऽसौ भिन्नकमोऽस्तु वा मा भून्नैतावता वस्तुन<sup>२</sup>  
काचिदपि<sup>३</sup> क्षतिः । महाकश्यो ह्युपमानादिवाक्ये येन केनचित् पदेन इत्यादीन्  
प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते । यथा—

- १ निषेधवदिम-भ. ल शा, निषेधदिम-भ मुशा २ प्राक्षेरन्वै-शा  
मुशा ३. वस्तुनि-शा मुशा ४. कदाचिदपि-भ., काचि-भ.

पौरस्त्यस्तोयदत्तोः<sup>१</sup> पय इव पतन्वाचकस्येव धूमो  
विश्वस्येरादिसर्गः प्रणय इव पय पापनो<sup>२</sup> वेदराक्षोः ।  
सन्ध्यानृत्यो<sup>३</sup> त्सवेच्छोत्ति मदनरिपोर्नन्दिनान्दीनिनाद.  
सौरस्याग्र सुखं घो वितरतु विनतानन्दनः स्यन्दस्य ॥



अत्र हि क्वचित्प्रथमान्तेन सहेवशब्दः प्रयुक्तः, क्वचित्प्रथमन्ते[न], तत्स्यचिच्च 'संख्यान्त्योत्सवेन्द्रोरि' इति विशेषणपदेनेति, न किञ्चिद्दर्शान्यायात्वम् । पृथिव्या सहेवशब्दस्य सम्बन्धे उत्पन्ना, मानदण्डेन उपमेति विषयविभागोऽप्ययं निर्मूल एवेति सर्वथोत्प्रेक्षेनाऽयमलंकारः । न चेनशब्दस्य भिन्नकमता लक्षणविरोधिनी [प्रती]यते<sup>१</sup> । 'इवेन [समासो] विभक्त्यलोपः [च]' इत्येतत्क्रात्यायनीयं वचनम् । समासपक्षे विभक्तेरलुगं-[मुक्त] सुखार्थं न च नित्यसमासार्थम्<sup>२</sup> । एवं हि बहुतरलक्ष्यदर्शनम् । यथा— 'कचाचित्तौ विष्वगिवागजौ गजौ' [किरात् १-३६] इति । 'हरितपत्रमयीव महद्गणैः स्रगिव बद्धमनोरमरत्नलया' [शिष्टो १-५३] इति चेत्यलमति-प्रसंगेन । अधिराजत इत्यधिराजः प्रभुः । पचाद्यच् ।<sup>३</sup> अधिकस्य राजेति पष्ठीसमासः । यदि चाग्रिको<sup>४</sup> राजाधिराजः । 'राजाह सविभ्यष्टच्' [पा० सू० ५-४-९] । सर्गोऽत्र वृत्तमुपजातयः । क्वचिद्विन्द्रवज्रा क्वचि-दुपेन्द्रवज्रा क्वचिदाख्यानिका क्वचिद्विपरीताख्यानिका<sup>५</sup> ॥१॥

१. 'वीरस्त्वस्तोषदत्तो' इत्येतावदेव पाठः—न सा मुसा २ पावनम्—अ ३ ०न्तोत्स०—न ४ कश्चिद्—मुसा ५ 'प्रतीयते'—नास्ति—मुसा ६-६ इवेन [समास] पक्षे विभक्तेरलुगर्थं स्वार्थं च, न तु नित्यसमासार्थम्—मुसा. इत्येतावत् पूषपदप्रकृतिस्वरत्वे चेति समासपक्षे विभक्तेरलुगर्थं स्वार्थं च न तु निरपसमायम्—सा. ७ 'अधिरंश्वर्ये'—अपा.—मुसा ८ अधिक्त्रासी-सा मुसा. ९ नामशब्द प्रतीतिद्योतका निपातः । न तु सजाय, अवाच-कत्वापत्तेः ।—सा मुसा १० ०दविरिता—सा मुसा, 'यतः सवत्र प्रथमाशरवर्जमन्यपदस्तुष्टयेऽपि गुरुलघुगण्यम् । तत्र यदाद्ये वर्णे चतुर्थवि-पक्षेषु गुरुर्भवति तद्विद्रवशा । [यथा—'आमेतलम्' [कु १-५] इत्यादी । यदा उपस्तदुपेन्द्रवशा ।] यथा—'वनेचराणाम्' [कु १-१०] इत्यादी । तयोः सयोने चतुर्धाभेदा उपजातयोः भवन्ति । तत्र यदा प्रथमवृत्तीययोः पादयोराद्ये वर्णे गुरुर्भवति द्वितीयपदपदोदय लघुस्तदाख्यानिका नाम । यथायमेव इलाकः । एतद्विषये तु विपरीताख्यानिका । यथा—'परं तुपागसुति' [कु. १-६] इत्यादि । अन्यत्र परितिष्ठा द्वाभ्याभेदा उपजातयः । यथा—'य सर्वंसीत्' [कु १-२] इत्यादि । एष गुरुपेक्षया वृद्धमिरग्यैरवादि उपजातयः उत्तरवेति, सर्वं गमोषोनमेव ।' अपा—सा. मुसा

इदानीं षोडशभिः श्लोकैर्हिमालयवर्णनमेव प्रतुष्टपुराह—

यं सर्वशैला परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।  
भास्त्रन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुहूर्धरित्रीम् ॥२॥

१ हिमालय तुष्टुहुराह—मुक्ता

यं सर्वशैला इत्यादि ॥ यं हिमवन्तं<sup>१</sup> वत्सं परिकल्प्य मन्दरादयः  
सर्वशैलाः<sup>२</sup> निखिलाद्रय [धरित्रीं] धरणिं<sup>३</sup> रत्नानि महौषधी च दुदुहू  
अधुक्षन्त । द्विकर्मको दुहि । यच्छब्देन सर्वत्राद्रिराज परामृश्यते । कदा  
दुदुहुरे । मेरौ दोग्धरि स्थिते । यतोऽसौ दोहदक्ष<sup>४</sup> प्रवीणः<sup>५</sup>, यदि मेरुदोग्धा  
कथं तर्हि शैलानां कर्तव्यम्, दोहफलभागित्वात्<sup>६</sup> । तेन यद्येवं कथं  
दुदुहुरिति परस्मैपद, कर्त्रभिप्राये क्रियाफले स्वरितत्वादात्मनेपदेन भवि  
तव्यम्<sup>७</sup> । कर्त्रभिप्राये<sup>८</sup> क्रियाफलस्याविश्वितत्वादित्यदोषः । अदोहनिवृत्ति  
पराया हि चोदनाया धात्वर्थस्य विशेषा प्रतिभासन्ते, कर्त्रभिप्रायतानास्ति ।  
अत एवाविप्रक्षा तत्र प्रधानेनाश्रितेति । पूर्वकविन्दं सर्वं सुख्यम्<sup>९</sup> ।  
कीदृशी धरित्रीम् । [पृथूपदिष्टा] पृथुना वेन्येनोपदिष्टां दोहे वृत्तोपदेशाम् ।  
प्रथमं हि तेनाऽसौ सर्वसस्यानि दुग्धा । ततश्च तन्निदेशेन ऋषिसुरासुर  
पितृनागयक्षराक्षसगन्धर्वपर्यन्तकृभिः । तत्र चपां प्रत्येकं विभागेन वत्स  
दोग्धृत्वात् दुग्धपात्रक्षीराण्यासन्<sup>१०</sup> । यदा शैलैरसावदोहि तदा हिम  
वांस्तर्णको मेरुदोग्धा रत्नौषधयो दुग्धमासीदित्यागमः । यदुक्तम्—

शैलैश्च ध्रूयते राजन्पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।  
औषधीर्व मूर्तिमती रत्नानि विविधानि च ॥  
वत्सस्तु हिमवानासीदोग्धा मेरुर्महागिरि ।  
समुद्रा पात्रता जग्मुस्तिहासं पुरातनम् ॥

—[हरिवंशम् १, ६, ४०-४१]

इति । हिमवतश्च<sup>११</sup> वत्सवे<sup>१२</sup> महानेन मेरुतो विशेषः । वत्सो हि  
प्राधान्यतः<sup>१३</sup> श्रीस्य सावको न तु दोग्धा । तथा च दोहकसंज्ञः<sup>१४</sup>  
परोक्तम्—‘वत्सं तु मम संपश्य क्षरेयं येन वत्सला ।’ [—हरिवंश १, ६, ९]

इति<sup>१</sup> । भासो विद्यन्ते येषां तानि भास्वन्ति । नपुंसकैकशेषेणोपधि-  
विशेषणमिति । धरिरोति 'अग्नित्रादिभ्य इत्रोर्नौ' [३० ४-१७३] । गौरा-  
दित्थान् ङीप् । उदुहुरिति [परोक्ष]भूतत्वाल्लिट्प्रयोग । उत्तरत्र चाप्येषु  
धात्वर्थानां वर्तमानत्वाल्लङुत्पत्तिः ॥२॥

१. १. हिमालयम्-न २. 'सर्वशला'-नास्ति-शा मुशा ३ वराणि-  
अपा-भ व ल. ४ दोहे दक्षः-अपा-भ व ५ दाहप्रवीण-शा  
मुशा. ६. ०भोवृत्वात्-भ. व न, ०भागकृत्वात्-शा ७ ..७ यदि  
मेह.....सुस्थम्-नास्ति-मुशा ८. भा-यम्-न शा ९. ०प्रापस्य  
-शा १० ०बोवृक्षीरा०-शा मुशा ११ हिमवानेन-व. भ,  
हिमवता-न १२ वत्सत्वेन-न. व. भ, 'समुद्रा ..विशेष' नास्ति-मुशा  
१३. प्राधान्येन-न, वत्सप्रधान-शा. मुशा. १४ दोह०-न व भ ल  
१५. 'भासो.. लङुत्पत्तिः ।'-नास्ति-शा. मुशा

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।  
एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥३॥

अनन्तरत्न' इत्यादि ॥ यस्य हिमवतः<sup>१</sup> हिमं तुहित सौभाग्यविलोपि  
रामणीयकविच्छेदि न जातं न सम्पन्नम् ।<sup>२</sup> यत्. अनन्तरत्नप्रभवस्य ।  
प्रभूतोत्पद्यस्तुकुलगृहस्य<sup>३</sup>, प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । यद्यसौ बहूनां<sup>४</sup>  
रत्नानां प्रभवः किमित्येतावता दुष्टस्य हिमस्य वहनं न दोषकृदित्याह-यस्मात्  
[गुणसन्निपाते] बहूनां गुणानां सन्निपाते समूहे एकः दोषः [निमज्जति]  
नश्यति<sup>५</sup>, न दूषयति<sup>६</sup> । [इत्] यया [इन्दोः] शशिनः<sup>७</sup> [किरणेषु]  
अमृतप्लाविषु मयूखेषु । [अङ्कः] शशाख्य लक्ष्म । जातमिति कर्तरि क्तः ॥३॥

- १ प्रभवदिति विशेषणद्वारेण हेतुपन्यास । -अपा-शा २ पर्वतस्य  
-न. ३ सौभाग्य सैव्यस्वमपि-अपा-शा ४. ०कुलनिदानस्य-शा  
५ प्रभूतानाम्-ल शा. मुशा. ६. मृडति-अपा-मुशा. ७ क इव  
-अपा-न ८. चन्द्रस्य-भ व मुशा

यद्यचाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिवरैर्विभर्ति ।  
बलादकच्छेदविमयतरागामकालसन्ध्यामिव धातुमचाम् ॥४॥

यदचाप्सर इत्यादि ॥ यः च नगेशः<sup>१</sup> धातुमत्तां धातुमत्वं<sup>२</sup> शिखरै-  
 र्बिभर्ति । धातुोऽत्र सिम्धूरगौरकादयो रक्तास्ते विद्यन्ते यस्य स धातु-  
 मान् तद्भायो धातुमत्ता तां शिखरैः बिभर्ति शृङ्गैर्यहति । धातून्धारयतीत्यर्थः ।  
 कीदृशीम् । [अप्सरोविभ्रममण्डनानाम्] अप्सरसां यानि विभ्रममण्डनानि<sup>३</sup>  
 विभ्रमार्थं भूषणानि तिलकादीनि, तेषां सम्पादयित्री तथा<sup>४</sup> तत्करणत् ।  
 तथा च [यलाहकच्छेदविभ्रमस्ताराणां] यलाहकच्छेदेषु मेघखण्डेषु विभ्रमो  
 ऽपि तो रागो लोहित्यं<sup>५</sup> यया ताम् । अतश्चोत्प्रेक्षते<sup>६</sup>—अकालसन्ध्यामिव  
 सन्ध्यावेलायां किल लोहिता मेघा भवन्ति<sup>७</sup> । मध्याह्नादावपि<sup>८</sup> रक्तजलदा  
 वलोचनादित्यमूहः । अकालग्रहणेन सदैव मेघानां रागार्पणं प्रतीयते ।  
 उत्प्रेक्षा चैषा नोपमा । सत्स्त्रिलोपमान दीयते<sup>९</sup> । न चाकाले सन्ध्या<sup>१०</sup>  
 क्वचित्संभवति । उत्प्रेक्षायां प्रत्ययः प्रत्यक्षमेव । तथाऽभासो<sup>११</sup> हेतुर्यथा—  
 'अन्तर्जलोघमवगाढवतः कपोलौ हित्वा क्षणम्'<sup>१२</sup> [शिशु० ५-३८]  
 इति ॥४॥

१. नगेश—शा मुशा. २. सधातुत्वम्—म ल व न शा मुशा.  
 ३. विभ्रमार्थं मण्डितानि—व भ शा मुशा. ४. घटयित्रीम्—अपा—न व न  
 ल. शा मुशा. ५. रक्तत्वम्—व न शा मुशा. ६. च प्रेक्ष्यते—म  
 ७. सन्धिवेला किल लोहितमेघा भवति—शा. मुशा. ८. मध्याह्नेऽपि—म  
 ल. न व ९. तत्स्त्रिलोपमान दीयते यत् संभवति—मुशा. १०. नावाह०  
 —मुशा. ११. ० भासनम्—मुशा. १२. अन्तर्जलोघमवगाढवत कपोलौ  
 हित्वा क्षणं विततपक्षतिरन्तरिक्षे । द्रव्याद्येष्वपि गुणेषु रराज नीलो वर्णं  
 पृथग्गत इवालिगणो गजस्य ॥ [शिशु ५-३८] — व भ न शा मुशा

आमेखलं संचरतां घनानां छायामधः<sup>१</sup> सानुगतं निषेव्य ।  
 उद्वेजिता वृष्टिमिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपन्ति सिद्धाः ॥५॥

१. छायामिधे—स—[इषे आश्रिते मासि—पाटी स.]

आमेखलमित्यादि ॥ यस्य मातृपवन्ति सातपानि शृङ्गाणि शिखराणि  
सिद्धाः आश्रयन्ते आसेवन्ते । 'अवाप्ताष्टगुणैश्वर्यः' सिद्धः<sup>१</sup> सद्भिदाहृतः<sup>२</sup> ।  
किं क्लृप्ता । आमेखलं नितम्बपर्यन्तं सञ्चरतां पर्यटतां घनानां जीमूतानां  
अधःसानुगताम् उपत्यकापतितां छायां निपेक्ष्य । अतश्च वृष्टिभिः उडेजिता  
सन्तः शीतनिवृत्तये<sup>३</sup> शृङ्गाणि रविकान्तिमन्ति आरोहन्तीत्युच्चैस्त्वोक्तिः<sup>४</sup> ।  
मेखला गिरेर्मध्यमूः । मेखलायाः आ आमेखलमिति 'आङ् मर्यादामिधिधो'  
[पा० सू० २-१-१३] । अनु<sup>५</sup> (आङ्?) योगे पञ्चमी 'पञ्चमी'<sup>६</sup> इति निर्दिष्ट-  
त्वात् । पञ्चम्या अपि स्यानेऽम्भाय इत्यन्ये<sup>७</sup> । युक्तं तु पञ्चमीविरोधणत्वं  
द्वितीयेति ॥५॥

१. ० गुणैश्वर्याः—म व श मुशा २. सिद्धा—म. व. शा. मुशा.  
३. उदाहृता—म. व. शा. मुशा ४. शीतावनुत्तये—व. शा. मुशा.  
५. इत्युच्चैस्त्वोक्तिः—व. शा. मुशा. इत्युच्चोक्ति—न, इत्युच्चदयोक्ति—म. ल.  
६. पञ्चम्यापाङ्परिभि—पा. सू. २-३-१० ७-७ 'अनु . न्ये'—नास्ति—शा. मुशा.

ननु<sup>१</sup> करिबुम्भसम्भृतमौक्तिकप्रकरणां मार्गपतितानामपि न कोऽपि  
प्राहकः इति भङ्ग्या प्रतिपादयन् पर्वतस्य सम्भूतिं कथयन्नाह—

पदं तुषारस्रुतिपथोत्तरकतं यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विषानाम् ।  
विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥६॥

१...१ ननु... आह—नास्ति—व. न. म. ल. व. शा. मुशा.

पदं तुषारेत्यादि ॥ यत्र [हतद्विषानां] विपाटित<sup>१</sup> करिणां [केसरिणां]  
सिंहादीनां<sup>२</sup> [मार्गं] गमनपथं किं गताः पुच्छिन्दाः विदन्ति जानन्ति<sup>३</sup> ।  
कदाचिन्निहतहस्ति<sup>४</sup> त्वादसगद्धितं कम<sup>५</sup> दर्शनं स्यादित्याह । पदम् अदृष्ट्वा  
अपि यतः तुषारस्रुतिपथोत्तरपन्नं गलितनुहिनक्षान्तिरधिगम्<sup>६</sup> । कथं तर्हि  
विदन्तीत्याह । नखरन्ध्रमुक्तैः करजयिजरनिर्गतेः [मुक्ताफलैः] मौक्तिकः ।

सिंहानां करिकटतटपाटनमाचरतां नखरन्ध्रप्रविष्टानि मौक्तिकानि  
वर्तस्तेषां व्रजतां पथि गतानि पतितानि तथैव स्थितानि इति समृद्धि-  
कथनम् ॥६॥

१ उत्पाटित०-व शा मुशा २ सिंहानाम-भ ल न व शा मुशा  
३ जानते-वा न भ शा, जानते मुशा ४ ०दन्ति०-न ५ पद-भ  
६ इत्यर्थ-अपा-न, तुषारस्रुत्या घोट क्षालित रुधिर यस्मिन्पदे चरणे तदिति  
हेतुपद वा-अपा-शा मुशा. ७ ०करट०-मुशा न व भ व ल  
८ ० विवर०-न व भ व ल शा मुशा ९ परिव्रजताम्-शा मुशा  
१० मुक्ताफलानि तत्र परमजिनायिता किराताना कैसरिपथसूचकानि । न तु  
तेषूपरि कस्यचिदास्पति । -अपा-शा मुशा

न्यस्ताक्षरा घातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरविदुशोणाः ।  
व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयागम् ॥७॥

न्यस्ताक्षरेत्यादि ॥<sup>१</sup> दहति देहमसौ मदनानलो हिमकणान्क्षिपति  
क्षणदापति । विचर<sup>२</sup> यदिहाधुना प्रिय निशास्वतिजीवन्निम्बना ॥<sup>३</sup> यत्र  
भूर्जत्वचो विद्याधरसुन्दरीणां मदनसन्देशसम्पादनेनोपयोगं प्राप्ति  
गच्छन्ति । तच्च<sup>४</sup> आयव्यपायादिव्यापारेण । कीदृश । न्यस्ताक्षरा घातुरसेन ।  
लिखितवर्णा । अतश्चाक्षराणां लोहित्यात्कुञ्जरविन्दुवच्छोणा लोहिता ।  
पञ्चम्या हि दशायां करीन्द्राणां रयतयिन्दवो निर्गच्छन्तीति तद्विदः<sup>५</sup> ॥७॥

१ नृदिनपाठ न-१ २ श्लोक-नास्ति-व ल शा मुशा ३ न तु-मुशा  
४ घातुलिपेश्व वणसम्भानसारूप्यादप्रसिद्धा अपि कुञ्जरविन्दव उपमानम् ।  
घातुनन्दश्च सामायेन प्रयुज्यमानो रक्तदेहेषु वर्तते । यथा 'रक्ता सक्नैरवो  
' घेहदयगिरितटीघातुघाराद्वस्य' [ My I ] इति । यथा च- 'पश्य घातुनिक्षरेषु  
' चारमन सविभक्तमिव साध्यमातपम्' [ कुमार ८-४६ ] इति । 'यवाल-  
' सध्यामिव घातुमत्ताम्' [ कुमार १-४ ] इति च । यथा च 'घातुरत्तानि  
वासासि' [ ? ] इति । एव चाये यदवावुदया भूर्जत्वचा राजिषु लोहित  
, स्वामाविक्रमादुत्तमस्तुगीरयतत्त्ववजितत्वादुपेसाहमेव ॥ -अपा-मुशा

यः पूरयन्कीचकान्ध्रभागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।

उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां स्थानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥८॥

१. तान०—अ. न. म. न.

य पूरयन्नित्यादि ॥ यः<sup>१</sup> [उद्गास्यतां] प्रगतुकामानां<sup>२</sup> [स्थान-  
प्रदायित्वं] स्थानं वंशेन घनैर्दानं तत्प्रदानशीलं स्थानप्रदायो<sup>३</sup> तद्भावः  
छविकारकत्वमिव, कु[द्] इत्यन्तः<sup>४</sup> । अतो वंशकारमिव । यतः  
[दरीमुखोत्थेन समीरणेन] गुहावद्वा<sup>५</sup> निम्नेन [कीचकरन्ध्रभागान्] कीचक-  
वेणूनां विवरप्रदेशान् पूरयन्<sup>६</sup> । जिगासतो हि पूर्व वांशिको वेणुना स्थानं  
वदाति । सुस्वराः वेणवः<sup>७</sup> कीचकाः ॥८॥

१. अद्रि.—अपा.—व.

२. किन्नराणाम्—अपा.—व.

३. ०यित्वमुपगन्तु-

मिच्छतीव—व., स्थानं दित्सतीव—म., ०धित्सतीव—शा. मुशा.

४. 'कु[द्]

इत्यन्तः—नास्ति—शा. मुशा.

५. ०वदनोद्भवेन०—शा. मुशा.

६. ०शान्द्याप्नुवन्—शा., मुशा.

७. वंशा.—न. शा. मुशा.

कपोलकण्ठः करिमिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।

यत्र सुतक्षीरतया प्रक्षतः<sup>१</sup> सानूनि गन्धः<sup>२</sup> सुरभीकरोति ॥९॥

१. समीर—शा. मुशा.

२. गन्धः—मुशा.

कपोलकण्ठ इत्यादि ॥ यत्र वायुर्देहदायकृष्णां सुतक्षीरतया गलित-  
रसत्वेन ये गंधाद्या आमोदास्त्रैः सानूनि सुरभीकरोति सुगन्धयति ।  
कीदृशानामिति रसस्रुतिकारणमाह । कर्पणेन कपोलकण्ठविनेतुमपासितुं  
[करिभिः] गजैः विघट्टितानां स्फोटितानाम् । कण्ठूरिति शसन्तः ।  
सानुशब्द. पुस्त्रियोः<sup>१</sup> ॥९॥

१. पुस्त्रि वा—शा. मुशा.

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिपक्तमासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुस्तप्रदीपा ॥१०॥

वनेचराणामित्यादि ॥ यत्र निशि युवतियुतानां<sup>१</sup> पुलिन्दादीनां<sup>२</sup> वनवासिनामोषधयो सुस्तार्थं<sup>३</sup> दीपा भवन्ति । तेजो-प्राप्ता<sup>४</sup> दीपान्तराद्विशेषमाह । तैलेन पूयन्त इति तैलपूरा, न तलपूरा अनैलपूरा, अस्मिन्मत्वात् । द्यं कंदरा एव गृहास्तदुत्संगे निपक्ता लग्ना भासो यासा ता । वनिनाना सखायो वनितासखा कान्तासहिता । 'गजाइ सखियभृष्ट' [पा० सू० ५-४ ९१] ॥१०॥

१ युवतियुतानाम्-शा मुगा

२ पुलिन्दादीनाम्-शा मुगा

३ ०-याप्ते-गा मुगा

उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान्मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।

न दुर्बह्मश्रोणिपयोधरार्ता भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्नमुखः ॥११॥

उद्वेजयतीत्यादि ॥ यत्राद्राधश्नमुखः किन्नर्यः स्वरपवनवशादुपश्री भूतहिमेऽपि मार्गे मन्दा मन्दरा गतिं न भिन्दन्ति, न त्यजन्ति । गीदृशे । सहिमत्वाद्दङ्गुलिपर्यन्तान् पार्ष्णिदेशाच्चोद्वेजयति स्फोटयति । कर्तृर्हि त्वरया न यान्तीत्याह । [दुर्बह्मश्रोणिपयोधरार्ता] दुर्बहेण पीनेन श्रोणी पयोधरेण जघनस्तनेनार्ता पीडिता । यदि वा ऋता प्राप्ता<sup>१</sup> सयदा<sup>२</sup> । 'ऋते दतीयासमासे' । [म० भा० ६-१-८९] इति वृद्धिः । आतशान्दश्च आङ्पूर्वात् ऋते क्त । 'उपसर्गात् ऋति धातो' [पा० सू० ६-१ ९१] इति वृद्धिरादेशः<sup>३</sup> । तासा चान्वमुखीनां कायस्य नारीसारूप्यात्स्ननवताङ्गुलिपार्ष्णिपदंभवः । किन्नराणां हि त्रिरूपः । केचिदश्नमुखा मुखवशीरा वेचिन्मनुष्यमुखा अद्वयशीरा इति । पार्ष्णि गुरिका ॥११॥

१ स्फोटयमाने-मुगा

२ 'प्राप्ता'-नास्ति-गा मुगा

३ सपृष्ठा-

गा मुगा

४ वृद्धिरेकादेश-मुगा



दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिव भीतमिवान्धकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव ॥१२॥

दिवाकरादित्यादि ॥ यो नगो<sup>१</sup> दरीषु लीनं<sup>२</sup> तमोऽर्काद्रक्षति ।  
[दिवाभीतम्] दिनेऽपि भीतमिव सभयः किलान्यस्माद्रक्षति<sup>३</sup> । ननु दुष्टस्य  
रक्षायां क इवास्त्व<sup>४</sup> गुण इत्याह । उच्चैःशिःसामुन्नतानां क्षुद्रेऽपि शरणं प्राप्ते  
निश्चितं सतीव सावी यथा ममत्वमात्मीयत्वं भवति । गुणशुण्याविचारेण  
महान्तः शरणागतं पालयन्तीत्यर्थः । ममत्वमिति<sup>५</sup> पठ्यन्तप्रतिरूपको  
निपातः<sup>६</sup> ॥१२॥

१. नमेतः—न., गिरीशः—श.

२. विवरणतम्—न.

३. रक्ष्यते—दा.

मुशा. ४. इवान्य—शा.

५-६. ममत्व ममेति पठ्यन्तप्रतिरूपको

निपातो—मुशा.

लाङ्गलविक्षेपविसर्पिणोभैरितस्ततश्चान्द्रमरीचिशुभ्रैः<sup>१</sup> ।

यस्यार्थयुक्तं गिरिगजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः ॥१३॥

१. चान्द्रमरीचिशुभ्रैः—अ. न. म. स., चन्द्र०—मुशा.

लाङ्गलविक्षेपेत्यादि ॥ यस्य भूभृन्नायस्य स्यावररूपस्यापि चमर्यो  
पालययजनेः प्रकीर्णकगिरिराज इतीमं शब्दमर्थयुक्तं सार्थकं कुर्वन्ति । राक्षः  
किल चामर्यवीजनीयम् । कीदृश । लाङ्गलमुपरितनो भागस्तस्य विक्षेपेण  
चालनेनेतस्मिन् विसर्पन्ती प्रमारिणी<sup>२</sup> शोभा येन तं । तथा [चान्द्रमरी-  
चिशुभ्रैः] शशिमयूचयन्तुर्धर्धरलः । आकारोऽप्यग्नौपमिनो द्योदध्योऽप्यथा  
मरीचिमहणेन क्रिमत् एतं स्यात् । 'मज गतिक्षेपणयो' [घा० पा० २३०]  
इत्यस्य विपूर्वस्य करणे व्यजनशब्दः । 'इज गतो' [घा० पा० १८२]  
इत्यस्य धीजनशब्दः । 'त्वरयेर्दक्षिणयातधीजनः' [कुमार० ४-३६] इति ॥१३॥

१. प्रमारिणी—मुशा.

यथांशुकाक्षैरविलज्जितानां यदन्त्या किपुरुगङ्गनानाम् ।

दरीपृष्ठद्वारविलम्बिविग्यास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥१४॥

यत्रांशुकेत्यदि ॥ यत्र किन्नरीणां प्रियेणाम्भरापहारघीलितानां [जलदां:]  
जीमूताः [यदृच्छया] स्वेच्छयैव तिरस्करिण्यो भवन्ति, ज्वानकाः सम्पद्यन्ते ।  
तदद्वादर्शनात् । यतो [दरी...विम्बाः] दरीगृहद्वारे विलम्बिष्विम्बा विध्रान्त-  
मण्डलाः । तिरस्करोति स्यगयतीति तिरस्करिणी । बाहुलकादिभिः ।  
'तिरसोऽन्यतरस्याम् ।' [पा० सू० ८-३-४२] इति सत्वम् । यदृच्छाशब्दो  
स्वेच्छार्थे 'मयूरद्वयसकादयश्च ।' [पा० सू० २-२-७२] ॥ १४ ॥

१ इच्छायैव-शा. इच्छार्थो-मुशा.

भागीरथीनिर्झरशीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।  
यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डीवर्हः ॥१५॥

भागीरथीत्यादि ॥ यदीयो वायुरन्विष्टमृगत्वात्परिध्रान्तैः [किरातैः]  
शय्यपतिसिगाश्रीयते । कीदृशः । भागीरथीनिर्झरशीकराणां गङ्गाप्रपात-  
जलकणानां वोढा क्षेप्येति शब्दपुण्यशोभितः । मुहुःसल्लुच्चालितः सुरतर-  
विटप इति सौरभोभितः । भिन्नशिखण्डिष्वर्हस्त्रोटिते'कलापिगक्ष' इति  
'मार्दव'कयनम् । निर्व्य' झरति प्रस्रजतीति निर्झरः । वहतीति वोढा  
वृत् ॥१५॥

१. ०वृत्तित०-मुशा.

२. चावल०-मुशा. शा.

३. नियतम्-शा. मुशा.

४. देवदारुयोगात् सुरभित्तम् । अन्विष्टमृगपात । भिन्नशिखण्डिवर्ह' भिन्नमयुर्-  
पिच्छतया प्रसेधमचण्डत्वात् । -शा. मुशा.-पाटी .

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यथो विवस्वान्परिवर्तमानः ।  
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रवोध्यत्युर्ध्वमुखंमर्पूखः ॥१६॥ .

सप्तपिहस्तेत्यादि ॥ यस्याज्जानि [ विवस्वान् ] रविरूर्ध्वमुखैः किरणै-  
र्विकासयति । न त्वधोमुखैः<sup>१</sup> । यतस्तान्यप्रसरोरुहाणि अग्रे<sup>२</sup> प्रान्ते यानि  
सरोरसि तत्र रोहन्तीति अग्रसरोरुहाणि<sup>३</sup> । यत्र सरसमधो बुध्नं<sup>४</sup> परिवर्त-  
मानः पर्यटन् । अतश्चोर्ध्वं प्रसरति किरणपञ्चशतानि । एवं तद्विकासे  
सामर्थ्यम्<sup>५</sup> । कीदृशानि तानि<sup>६</sup> । [सप्तपि..... शेषाणि] त्रिदशमुनि-  
कराचचयनादवशिष्टानि<sup>७</sup> । प्रत्यूषसि हि ते पूर्वं प्रत्यहं तान्यर्चार्थं<sup>८</sup>  
नयन्ति । अवशिष्यन्त इत्यवशेषाणीति भावादत्र अत्राभवेयलिङ्गता ॥११॥

१. त्वधोमतैः—ज. शा. मुशा. २...२. 'अग्र.. हाणि'—नास्ति—शा. मुशा.  
३. ०भागे—शा. ०बुध्ने—मुशा. ४. ०ससाम्यत्—शा. ५. 'तानि'—नास्ति  
—शा. मुशा. ६. ०वशेषाणि—शा. मुशा. ७. ०न्यवनापंम्—मुशा. न.  
८. 'इति.....लिङ्गता' नास्ति—मुशा.

यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।  
प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥१७॥

यज्ञाङ्गेत्यादि ॥ किं यदुना । यस्य स्वयं [प्रजापतिः] ब्रह्मा तगाधि-  
राजत्वमन्वतिष्ठद्ददौ । स्वयं तेनामिदमेत इत्यर्थः । यतो [यज्ञाङ्गयोनित्वम्]  
यज्ञाङ्गानां सोमपलाशादीनां योतिः । प्रभवोऽयमित्यसाधवगतवान् ।  
[धरित्रीधरणक्षमम्] ऊर्वाविहनयोग्यं सारं यत्नं च दृष्ट्वा । किं केवलं  
शैलाधिपत्यं ददौ, नेत्याह । कल्पितयज्ञभागं क्रतुभागमपि अङ्गीचकारेत्यर्थः ।  
अत एवास्व देवताराम्यम् । सगतीति सारः । 'व्याचिन्मस्ययलेपु' इति  
यम् ॥१७॥

१. ०मस्यम्—शा. मुशा. २. पा. घृ. ३-३-१७ अन्तर्गतं वातिकम् ।  
३. महा भा. ३-३-१७

सु मानसी मेरुसखः पितृणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।  
मेनां मुनानामपि माननीयामात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥१८॥

स मानसीमित्यादि ॥ स<sup>१</sup> मनोशः पितृणां [मानसीम्] मनोनिर्मितां  
मेनार्यां [कन्याम्] यथावदुपयेमे, ध्यवाहयत् । कुलस्य वशम्य स्थितये  
अविच्छेदाय । यतोऽसौ स्थितिः आचारवित् । लोकाचारः किं न  
हातव्य । मेरुसखत् कुलभवादिसाम्यात्<sup>२</sup> तेनापि पितृकन्यकोपयमाद्वा ।  
पितृमिद्वैवताविशेषैर्हि<sup>३</sup> मनसा कन्यात्रयं निर्ममे । एका हिमवते कन्या  
दत्ताऽपरा मेरवे । तृतीयाऽन्यस्मै इत्यागमः । अत एव तामृषीणामपि  
पूज्याम् आत्मनोऽनुरूपां कुलशीलादिभिः<sup>४</sup> । उपयेन इति 'उपाधम स्वरूपे'  
[पा० सू० १-३-५६] इति लिटि<sup>५</sup> द्वित्वम् । 'अत एकहल्मध्येऽना  
देशार्धलिटि [पा० सू० ६-४-१२०] इति एत्याभ्यासलोपो । एवमन्यत्र ॥१८॥

१. 'एवविद्य'—अपा—शा मुसा २ ०पा०म्यम्—मुसा. ३. 'देवताविशेषे  
हि'—नास्ति—शा मुसा ४ 'विधिना शास्त्रोक्तविधानेन'—अपा—मुसा, ०श्रोतोन  
—शा. ५ तदि—मुसा

कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्ते स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसंगे ।

मनोरमं यौवनमुद्वहन्त्या गर्भोऽभवद्भूधरराजपत्न्याः ॥१९॥<sup>१</sup>

१. अथ इलोकः नास्ति—शा. मुसा. अ ना

कालक्रमेणेत्यादि ॥ (कालक्रमेण) कालनिष्पन्ने (स्वरूपयोग्ये) निररू-  
पोचिते, इयं रूपं पुत्रस्तस्य योग्ये समर्थे ऋतुकालादिसमयसामर्थ्यात् ।  
(मनोरमं यौवनम् उद्वहन्त्याः) सम्भोगव्यापारेऽभिनयतादृश्यं धार-  
यन्त्याः ॥१९॥

१. यौवनं चतुर्धा, तथा चोवनम्—

'आत्म मनोरमं चैव जठर जाठर तथा ।

वात्स्यायनेन तत्प्राप्तं यौवनं च चतुर्विधम् ॥'—अपा. ल.

असूत सा नागवधूपभोग्यं मैनाकं भोनिविद्वत्सखम् ।

कुद्रेऽपि पक्षच्छिदि घृत्रशत्राववेदनात् कुलिघ्नशतानाम् ॥२०॥<sup>१</sup>

१. ११-शा. मुसा. अ. ना.

प्रथम सर्गः ।

असूतेत्यादि ॥ सा मेना मैनाकार्यं सूतमसूताजनयत्<sup>१</sup> । कीदृशम्<sup>२</sup> ।  
[अम्भो सप्यम्] समुद्रेण सह कृतवायस्यम् । अतश्च सहवासान्नाग-  
कन्यानामुपभोग्यं सेय्यं पतित्वेन । तथा [पक्षच्छिदि] पर्यतपक्षच्छेदिनीन्ष्टे  
[कुक्षेऽपि] कुपितेऽपि कुलिशक्षताना वज्रवणानामवेदनाक्षं, पीडां न  
जानाति<sup>३</sup> । अन्धिमध्ये शक्रस्य<sup>४</sup> प्रवेशाभावात् । पूर्वं हि सपक्षा पयता  
आसन् । ततस्तेषा लोकस्य रुजतां<sup>५</sup> वृत्रहा<sup>६</sup> वज्रेण पक्षानच्छेत्सीदित्यागमः ।  
पक्षे छिन्नानिति<sup>७</sup> पक्षच्छित् । असूतेति पूडो लङ्<sup>८</sup> ॥२२॥

- १ पुत्रमसूताजीजनत-शा २ कीदृशम्-नास्ति-शा मुना ३ 'यस्तम्'  
-अपा-शा ४ इन्द्रस्य-शा ५ पीडाम-शा ६ इन्द्र-ना  
७ पक्षाणि छिन्नतीति-शा ८ ड्र पूड प्राणिगमविमाचने । (घा पा १०३१)

अथापमानेन<sup>१</sup> पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।  
सती सती योगविसृष्टदेहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥२१॥<sup>२</sup>

- १ अवमानेन-म स शा मुना २ २०-शा मुना अ ना

अयेत्यादि ॥ अय कदाचित् तां हिमालयजाया मेना दक्षप्रजापते  
सुता सदाशिरस्य<sup>१</sup> पूर्वभार्या सती<sup>२</sup> जन्मार्थं प्रपेदे प्राप । पुनरुपपत्तये  
मेनाकुक्षावात्मानमक्षिपदित्यर्थः । अतः<sup>३</sup> पितुरपमानेन<sup>४</sup> प्रयुक्ता प्रेरिता ।  
अतश्च [योगविसृष्टदेहा] योगेन घागण्या विसृष्टदेहा त्यक्तशरीरा ।  
यतोऽसौ सती साध्वी पतिप्रता भर्तुं परिभरं न सहते । दक्षेण हि किल  
यागोत्सवे सर्वेषु जामातृषु सपत्नीकेषु निमन्त्रितेषु गौरी देव<sup>५</sup>सहिता यदा  
नाट्यता तदा तदानीं<sup>६</sup> 'मि मम इदमेव दुराचारिणा<sup>७</sup> घातलेन पिना किं  
प्रयोजनम्' इत्युक्त्वा देहोत्सर्गो व्यधायीयागम ॥२१॥

- १ शिवस्य-गा मुना २ सतीसन्धार्थ-गा, सतीसजा-मुना ३ यत्  
-गा मुना ४ अवमानन-गा मुना ५ महादेव-गा  
६ तदानीम्-नास्ति-शा मुना ७ निराचारेणा-गा मुना

सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमत्यामुपपादि भव्या ।  
सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां नीताविवोत्साहगुणेन संपत् ॥२१॥<sup>१</sup>

१ २१ - शा मुशा अ ना

सा भूधराणामित्यादि ॥ सा देवी [भूधराणामधिपेन] नगराजेन तस्यां  
मेनायाम् उदपादि जनिता । तस्यामित्याधारविवक्षया सप्तमी । समाधि-  
योग्यापत्यर्थं नियमस्तद्युक्तायाम् । सा तु भव्या प्रशस्ता । केन कया'  
यथोत्पद्यत इत्याह—[उत्साहगुणेन] उत्साहात्प्रेन गुणेन नीतो यथा संपद्  
जन्यते उत्पद्यते<sup>२</sup> । पाङ्गुण्यं नीतिः । कीदृशं<sup>३</sup> संपत् । [सम्यक्प्रयोगात्]  
यथाशास्त्रं प्रयोगाद् व्यवहारादपरिक्षतायामनष्टायाम् । यो हि विजिगीषुः  
पाङ्गुण्यं नयं विधिवत्प्रयुञ्जानः उत्साहमाश्रयते सोऽवश्यमरिविजयेन  
समृद्धिमाप्नोति । तत्र नीतावित्यनेन मन्त्रशक्तितराक्षिप्ता । उत्साहगुणे-  
नेत्युत्साहशक्तिः । संपदित्यनेन प्रभुशक्तिः । भस्याश्च मन्त्रोत्साहो  
मूलम् । उदपादीति ण्यतात्कर्मणि । भवे साधुः<sup>४</sup> [भव्या] ॥२१॥

१. केन क्व का—शा. मुशा. २. 'उत्पद्यते'—नास्ति—शा. मुशा.  
३. कीदृश्याम्—शा. मुशा. ४. भवे साधुर्भवेत्या—शा. मुशा.

प्रसन्नदिक् पांसुविविक्तवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।  
शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥२२॥<sup>१</sup>

१. २२—शा. मुशा. अ. ना.

प्रसन्नदिगित्यादि ॥ [स्थावरजङ्गमानाम्] स्थावरा वृक्षादयो जङ्गमा  
पारमर्यमेदेन सिंहादयो मनुजादयः<sup>२</sup> इवतुर्दशविधाः पशवस्तेषां द्रव्यानामपि  
शरीरिणां भूतानां तस्या देव्या जन्मदिनमुत्पत्तिवासरं सुखायासीत् ।  
विद्वद्भ्यः<sup>३</sup> । प्रसन्नदिक् निर्मलांशं पांसुविविक्तवातं रजोरहितमारुतम् ।  
शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि] दिव्य<sup>४</sup> शङ्खध्वनेरनन्तरं पुष्पवृष्टयो यत्र तत् ॥२२॥

१. सिंहमनुजादय—शा. मुशा. २. 'विद्वद्भ्यः'—नास्ति—शा. मुशा.  
३. दिव्याच्च—शा. मुशा.

तया दुहित्रा सुतरां जनित्री' स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे' ।  
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुमिन्नया रत्नशलाकयेव ॥२४॥'

१. सवित्री-व. २. चकासे-शा. मुशा. ३. २३-शा. मुशा.

तया दुहेत्रेत्यादि ॥ तया दुहित्रा' पुत्र्या' जनित्री माता सुष्ठु चकासे<sup>३</sup>  
रेजे । स्फुरत्प्रभामण्डलयोल्लस'त्कांतिपटलया । प्रभा हि महतामभ्युदय-  
सूचिका । यथा [वैदूर्यभूमिः] विदूरस्थस्याद्रेः विभक्तायाममरनाम्ना'  
भूमिरयनिर्घनाद्धनगर्जितोत्पन्नया रत्नशलाकया मणिसूच्या कान्तिमत्या  
काशते । तत्र हि मेघरवेण प्रावृषि रत्नानि जायन्त इति वार्ता ।  
जनित्री' इत्यन्तर्भावितण्यर्याज्जनेस्त्वच्, ततो लोप' ॥२५॥

१. 'दुहित्रा' - नास्ति - शा. मुशा. २. 'गोर्वा' - अपा. - शा. मुशा.  
३. चकासे-शा. मुशा. ४. लपत्-शा. मुशा. ५. बालवायाजापरनाम्नो  
-मुशा. ६...६. 'जनित्री...लोप'-नास्ति-शा. मुशा.

तां पार्वतीत्यामिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।  
उ मेति मात्रा तपसा निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥२५॥

तां पार्वतीत्यादि ॥ तां देवीं [बन्धुप्रियाम्] स्वजनवल्लभ'त्वाद्-  
बन्धुजनः पूर्वं पार्वतीत्यनेन नाम्ना जुहाव आकारयत्' । अभिजनेनाभ्य-  
यागतेन पर्यताप्यतया । ततः पश्चात्कालात्कालान्तरेण सैव सुमुखी  
उमाख्यां' [जगाम] प्राप । मात्रा मेतया 'उम्मा' इति पदद्वयेन तपसा  
निषिद्धा । 'उमिति प्रणयकापे मा शब्दो निवारणे' । अतश्च निष्क-  
प्रक्रियया' उमा । यदुक्तम्—

१. ०वल्लभाम्-व. भ. २. आकारयामाम-भ. न. 'तस्या आह्वान चक्रे'-  
अपा.-शा. मुशापाटी. ३. उमेत्याख्याम्-न. भ. ४. निष्कया-न,  
निष्कप्रक्रियया-भ.

‘उम्मेति चपले पुत्रि न क्षमं तावकं यपुः ।

सोढुं क्लेशात्मरूपस्य तपसः सौम्यदशने ॥’ [म० पु० १५४-२९४]  
जुहावेति परोक्षे<sup>१</sup> रूपम् ।

५ ह्वानो रूपम्-शा., ह्वेओ रूपम्-मुसा.

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।  
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चृते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥२६॥

महीभृत इत्यादि ॥ [महीभृतः] अद्रीन्द्रस्य यत्पत्यस्यापि उमायां<sup>१</sup>  
दृष्टिं तृप्तिं न जगाम, न ययौ । दृश्यते चैतत् । [अनन्तपुष्पस्य] बहु-  
कुसुमनिर्भरे घसन्ते<sup>२</sup> [द्विरेफमाला] भ्रमरावली [चृते] चूतपुष्पे सविशेष-  
सङ्गा अधिकं रज्यते । मधोरिति चूतापेक्षया<sup>३</sup> सम्यग्ये पृष्ठी ॥२६॥

१ ‘अपत्ये’-अपा. - शा. मुसा. २. ‘द्विरेफमाला’-अपा. शा. मुसा

३ मालापेक्षया - मुसा

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।  
पुषोप लावण्यमयान्विवेषाञ्ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥२७॥’

१ २४-शा मुसा

दिने दिन इत्यादि ॥ सा देवी लब्धोदया प्राप्तोत्पत्तिरन्वहं शशि-  
कलावत्पूर्णमाणा सती<sup>१</sup> लावण्यमयान्वितोदयरूपान्विवेशा<sup>२</sup> न्पुषोपावीगृह्यत् ।  
ज्योत्स्ना अन्तरे गर्भे<sup>३</sup> येषां तानि ज्योत्स्नान्तराणीति कलान्तरविशेषणम् ।  
लब्धोदया प्रत्यहं वर्धमाना चन्द्रलेखा यथा ज्योत्स्नागर्भाः कलाः पोषयन्ति

१ परिवर्धमाना सती-न २ ‘गुणान्’ अपा.-न. ३. ‘गर्भे’-नास्ति -  
व. शा. मुसा



तथा लाघवमिति वाक्यार्थः । क्रियामेदेन कर्तृकर्मणोर्द्वयोरौपम्ये इत्यशब्दा  
वपि द्वौ प्रयुक्तौ । वृद्धिक्रियया हि गौर्याश्चन्द्रलेखयोपमानं पोषणे तु  
विशेषणं कर्म कलान्तराणीति । साम्यवाचकस्यानेकस्य प्रयोगो न्याय्यः ।  
यथा —

‘ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।  
शरैरुच्चैरिवौदीच्यानुद्धरिष्यन्नसानि ॥१॥’ — [रघु० ४-६६]

‘निर्माय’ विधाय दिनादिरम्याद्विम्बादिर्वार्कस्य मुखान्महर्षे ।  
पार्थाननं वह्निकणावदातं दीप्तिं स्फुरत्पद्ममित्राभिषेदे ॥२॥  
—[किरात० ३-२५]

‘घर्णे’ कतिपयैरेव अथितस्य स्मरंरिव ।  
अनन्ता बाह्व्यस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥३॥  
—[शिशु० २-७२]

‘प्रियसखि’ विषहण्डप्रान्तप्रपातपरम्परा  
परिचयचलच्चिन्ताचक्रे विधाय<sup>५</sup> विधिं खल ।  
मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालयद्-  
ध्रमयति मनो नो जानीम किमत्र विनास्पति<sup>६</sup> ॥४॥  
—[सु० २० भा० ९३-८६, भा० ५० ८११]

४ सामान्य० — शा मुता ५ ६ निधाय-व ७ करिष्यन्ति — मृता  
— सु १ अ

इत्यादौ । एव चानेकेवशब्दप्रयोगात्पक्षे एव वृद्ध्या ये कस्य शब्दसमर्थ  
नायेभिर्ध्यायानमकुर्वन्तैरन्यत्र किं वक्तव्यम् । लाघवेन<sup>५</sup> लक्ष्यमानो  
दयेत्येतदपि विनानुरोधमसद्ध्ययानमयुक्तमेवेयासा<sup>६</sup> दानम् ॥२॥

५ ५ ‘निर्माय विधाय तावत्’-नास्ति-मृता ६ ‘कस्य’ लक्ष्यमान उदया  
हरप्राप्तिर्यथा ‘आसताया भूतवच्च’ [पा० सू० ३-११०] इति सूत्रं, कस्य  
बलात् कलान्तराणि यथा अया ज्योत्स्ना गाम्यान्तराणि प्राप्नुवन्ति इति  
केचित्-शपा-मुता शा

प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।  
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥२८॥<sup>१</sup>

१-२७-मुशा अ ना

प्रभा महत्येत्यादि ॥ तथा देव्या साऽद्रिराजः पवित्रोऽलं  
कृतश्चासीत् । यस्य हि साक्षाद्देवी सृता सोऽवश्यं पवित्रः । पवित्रापत्येन  
च पितरावलंकृतौ भवतः । कयेव । प्रभामहत्या दीप्तिमहत्या शिखया  
ज्वालयामास यथा दीपः पूतो विभूषितश्च भवति । निर्वाणया ह्यर्चिषा  
भाजनमप्रशस्तमर्थाकं च भवति । दीपशब्देनात्र ज्वालावर्तितलभाजनतमक  
समुदाय आक्षिप्तः<sup>१</sup> । यथा च त्रिमार्गया गङ्गाया स्वर्गमार्गः<sup>२</sup> पूतोऽलंकृतश्च  
भवति । यथा च छन्दोध्याकरणादिसंस्कृतया वाचा पण्डितः पूयते भूयते  
च । प्रभया महती प्रभामहतीति तृतीयासमासः । मनीषा बुद्धिः ।  
मुख्यस्तावदर्थं यक्षो यत्समुच्चयमाने समानि<sup>३</sup> समुच्चयपदानिति च-  
शब्दद्वयप्रयोगोऽत्र । यथा धर्मखदिरपलाशा इति द्वन्द्वः<sup>४</sup> ॥२८॥

१ विवक्षित-न भ २ त्रिषय-भ न ल ३ ०यमानसमानि-मुशा  
४ द्वन्द्वे-शा मुशा

मन्दाकिनीसैकतवेदिकामिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।  
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडासं निर्विशर्तव बाल्ये<sup>१</sup> ॥२९॥<sup>२</sup>

१ बाल्यम्-मुशा २ २८-मुशा अ. ना

मन्दाकिनीत्यादि ॥ सा बाल्या सखीसहिता<sup>१</sup> मुहुर्मुहुः रेमे चिक्रीड<sup>२</sup> ।  
[मन्दाकिनीसैकतवेदिकामिः] मन्दाकिनी गङ्गा तस्या सैकतं तीरं तत्र

१ सखीमध्ये-शा मुशा

२. 'केन'-प्रपा.-मुशा

वेदिकाभिः स्थलीभिः कन्दुकैः वीटाभिः<sup>३</sup> कृत्रिमैर्द्वादिमयैः पुत्रकैः  
क्रीडनकैश्च । अतश्च भूयो भूयः क्रीडनादुत्प्रेक्षते । [क्रीडारसम्] क्रीडायां  
रसो रागो यत्र तत्क्रीडारसम् । बाल्ये शैशवे<sup>४</sup> निर्विघ्नातीव पिशन्तीवनुम्  
विभाषितः । करणेन निवृत्तं कृत्रिमम्<sup>५</sup> । 'त्रैर्मन्त्रित्यम्' [पा० सू० ४-४-  
२०] । पुत्रक इति संज्ञायां कन् । सिकता<sup>६</sup> विद्यन्ते यत्र तत् सैकतम् ।  
सैकतं 'सिकताशर्कराभ्यां च' [पा० सू० ५-२-१०४]<sup>६</sup> ॥२८॥

३ वीटादिभिः — म न व नास्ति—शा. मुशा. ४ बाल्य शैशवम्—शा. मुशा.

५ 'द्वित. द्वि.' [पा सू ३-३-८८] — अपा — मुशा

६...६ 'सिकता...च'—नास्ति—मुशा

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महोपधि<sup>१</sup> नक्तमिवात्मभासः ।  
स्थिरोपदेशाष्टुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राग्भवजन्मविद्याः<sup>२</sup> ॥३०॥<sup>३</sup>

१ महोपधोम्—मुशा महोपधोः—स  
मुशा ३ २९—शा मुशा

२. प्राक्तन०—म स चा. ब. ना

तां हंसमालेत्यादि ॥ तां देवीं [उपदेशकाले] शिक्षणसमये<sup>१</sup>  
[प्राग्भवजन्मविद्याः] पूर्वाजन्मभवा विद्याः प्रपेदिरे प्रापुः । यतः स्थिरोपदेशां  
दिप्यत्यादनभ्वरजानाम् । शरदि यथा स्वयं हंसमाला गङ्गायां यान्तीति  
भूषणत्वोक्तिः । यथा च महोपधि<sup>२</sup> नक्तं राज्ञी निजप्रभाः प्रपद्यन्ते<sup>३</sup> इति  
भास्वरोक्तिः<sup>४</sup> । प्राग्भवं प्राक्तनम् ॥२९॥

१. शिक्षासमये—न शा मुशा २ महोपधोम्—मुशा

—न. ४ भास्वरोक्ति—म. भास्वरोक्ति—न. शा. मुशा

अमंभृतं मण्डनमङ्गपट्टेरनासवाख्यं करणं  
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साध वयः

१ १०—मुशा अ ना.

असंभृतमित्यादि ॥ अथ सा देवी [यात्यात्परम्] शेषवादनन्तरं  
यौवनाख्यं वयः प्रपेदे प्राप । कीदृशम् । अङ्गयष्टेस्तनुलतायाः असंभृतमहाय<sup>१</sup>  
मण्डनं भूषणमिति कटककुण्डलादिभ्यो विशेषकथनम्<sup>२</sup> । तथाऽनासवाख्यं  
पानव्यतिरिक्तं मदनस्य करणम् । चेतोविकारस्य जननम्<sup>३</sup> । मद्यादिकं  
हि मदकारि प्रसिद्धम् । तथा कुसुमायुधस्य पुष्पव्यतिरिक्तं कुसुमविलक्षण-  
मखं वशीकरणमिति । विभावनाख्योऽयमलङ्कारः ॥३०॥

१ 'अप्रयत्नोपाजितम्' — अथा — मुशा  
विकारि—न.

२ विशेषम्—मुशा

३ चेतो

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं स्रयांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।  
वभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥३१॥'

१ ३१—मुशा सा

उन्मीलितमित्यादि ॥ तस्या देव्या. [नवयौवनेन] प्रत्यग्रेण तारुण्येन  
[वपुः] शरीरं विभक्तं सेवितं<sup>१</sup> विभागीकृतं सत् चतुरस्रशोभि समन्ततो  
भद्रमभूत् । केनैवैत्याह<sup>२</sup> । तूलिकया सूक्ष्मसूत्र्या चित्रं पर्यवोन्मीलितं प्रकटी-  
कृतावयवं चतुरस्र शोभते । पूर्वं हि तद्विभक्ताङ्गमुल्लिख्यते । यथा च  
[स्रयांशुभिः] रविरश्मिभिर्भिन्नं विकसितं<sup>३</sup> [अरविन्दम्] पदं सर्वरम्यं  
भवति । चतुरस्र समन्ततः शोभते इति चतुरस्रशोभि ॥३१॥

१ 'सेवितम्'—नास्ति—मुशा सा

२ किमित्याह—व न. भ. सा मुशा

३ कूचिकया—न

३. विकसितम्—भ.

तदेव रूपवर्णनद्वारेणाह—

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्निक्षेपणाद्रागमिवोद्विस्तौ ।

आजहत्तुस्तच्चरणौ पृथिव्यां स्थलारविन्द्रश्रियमव्ययस्थाम् ॥३३॥'

१. ३२—सा. मुशा.

अभ्युन्नतेत्यादि ॥ देवीनां तु रूपं पादाङ्गुष्ठात्प्रभृति वर्ण्यते, मानुषीणां  
केशेभ्य आरभ्येति कविसमयमाचरति<sup>१</sup> । तस्याः [चरणौ] पादौ निक्षेपणात्  
कमन्यासाद्धेतोरध्यवस्थां संचारिणीं [पृथिव्यां] भुवि [स्थलारविन्दध्रियम्]  
स्थलकमललक्ष्मीमाजहनु, उदपादयताम्<sup>२</sup>, तत्सदृशशोभाजननात् । कीदृशी  
तौ पादौ । अभ्युन्नतौ अमग्नौ यावदङ्गुष्ठनखौ तयोः कान्तिभी रागमिवोद्भि-  
रन्तौ लोहित्यमिव वमन्तौ<sup>३</sup> । पद्मं हि रक्तं भवति । चरणनखादच रक्ताः  
पशन्ता । उद्विरादयः शब्दाः मुखादन्यत्रौपचारिकाः ॥३३॥

१ कविसमाचार-न शा मुशा २ आपादयताम्-मुशा ३ समर्पयन्तौ-न

सा राजहंसैरिव संनताङ्गो गतेषु लीलाञ्जितविभ्रमेषु<sup>१</sup> ।

व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नूपुरशिक्षितानि ॥३४॥<sup>२</sup>

१ ० विक्रमेषु-अ अ ना २ ३३-शा मुशी

सा राजहंसैरित्यादि ॥ [संनताङ्गी] स्तनभर<sup>१</sup>भोगयशात्<sup>२</sup> सन्नतमङ्गं  
देहो<sup>३</sup> यस्या सा, बन्धुरगान्त्री [व्यनीयत] अशिक्ष्यत<sup>४</sup>, तद्वदेव गमनात् ।  
किमिति ते यतां<sup>५</sup> गतिमनुशासयन्तीत्याह-प्रत्युपदेशलुब्धैः<sup>६</sup> निजविद्यादानेन  
परविद्याग्रहणं प्रत्युपदेशः, प्रति संमुखो योऽसौ उपदेशः<sup>७</sup> विद्यान्तरं  
तत्सकाशादजिघृक्षुभिः । तदाह-[नूपुरशिक्षितानि] मञ्जीररणितानि आदि-  
त्सुभिः ग्रहीतुकामैः । अतस्त विद्यया विद्येति हंसैरिव गमनेषु व्यनीयत ।  
तदेतेन<sup>८</sup> तस्या<sup>९</sup> मञ्जीररणितं च राजहंसनिभमिति वाक्यार्थः । [लीला-  
ञ्जितविभ्रमेषु] सहजस्तुत्य<sup>१०</sup>विलासेषु<sup>११</sup> ॥३४॥

१ स्तनाभोग-व शा मुशा. २ ०भागेन बहु-अ ३ देहम्-व शा.  
मुशा ४ अशिक्ष्यत-व ल शा मुशा ५ ताम्-व ल भ शा.  
मुशा, नास्ति-न ६ ६. 'निज' उपदेश'-नास्ति-व न. ए भ, शा मुशा.  
७ तेन-शा मुशा. ८ 'गमनम्'-अपा-व भ न, शा मुशा  
९ ० अङ्गुष्ठम-व. न भ ल १० 'नाञ्चे पूजायाम्' [पा० सू०  
७-२-५३] इतीहागम । 'नाञ्चे पूजायाम्' [पा० सू० ६-४-३०] इति  
नलोपमाव । मनोहारित्वमेवादी पूजा, न तु गुणविषया चर्चा । गतेष्विति  
वैयर्थ्येऽपि करणे तत्पत्नी । व्यनीयत इति कर्मणि । अपा-व न शा मुशा,  
'मनो' चर्चा-नास्ति-शा मुशा

वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।  
शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लाघव्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥३५॥'

१ ३४-शा मुशा अ ना

वृत्तानुपूर्व इत्यादि ॥ [विधातुः] वेधसो देव्या जङ्घे' लाघव्यनिर्माणे  
निमित्तगतो जघनाद्यवयव सृष्ट्वावर्जनीये' सौन्दर्ये यत्नोऽभूत् । सर्वस्यैव  
तस्या'कुलत्वेन तयोर्निक्षेपत्वात् । कीदृशे । वृत्ते परिवर्तुले पूर्वमनुगते अनुपूर्वे  
गोपुञ्ठाकारे विशेषणसमास । न चातिदीर्घे' मध्यप्रमाणे । शुभे प्रशस्ते ।  
आसेति कवीनां प्रमादजः' प्रयोगो' भूभावप्रसङ्गात् । यत्वन्ये ह्युगते'  
तिङन्तप्रतिरूपको निपात इति तदसत् । 'तादृशस्य तिङन्तस्याभावात्' ॥३५॥

१ 'प्रसृते'-अपा -न ल व शा मुशा

२. 'इव'-अपा -भ व ल. शा

मुशा ३. लाघव्यस्या०-शा मुशा.

४ 'अपि तु'-अपा -शा मुशा

५ प्रमादादयम्-व

६ 'अस्तर्भू' [पा० सू० २-४-५२] अपा -शा मुशा

७ ते तु ब्रुवते-न, ये च प्रचक्षते-ल

८ "८ तादृशस्य तिङन्तस्यैव

भवनात्-मुशा

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ।  
लब्ध्वापि लोकेपरिणाहि रूपं जातास्तद्वोरूपमानवाद्या ॥३६॥'

१. ३५ मुशा अ ना

नागेन्द्रेत्यादि ॥ [नागेन्द्रहस्ता] महिभकरा' [कदलीविशेषाः]  
कदल्यश्च' [उपमानवाद्या] असदृशाः [जाताः] सम्पन्नाः ॥ कदाचित्ते न  
वृत्ताः' स्युरित्याह-[परिणाहि रूपं] परिमण्डलरूपसंस्थानं' [लब्ध्वापि]

१ हस्तिभरा -व शा मुशा

२ 'वृक्षभेदा'-अपा -व शा मुशा

३ रम्या -व०

४ परिणाहि महत्त्वस्थानम् -न परिमण्डलस्थानम्-व

परिणाहि रूपं परिमण्डल मस्थानम्-व, शा मुशा

प्रथमः सर्गः ।

प्राप्यापि । कथं तदूर्वोपम्यबहिर्भूतावित्याह—त्यचि [कर्कशत्वात्] कठोरत्वात्  
[ एकान्तशैत्यात् ] निरन्तरशैत्याच्च<sup>५</sup> । करिकरा हि त्वचि पक्ष्पा भवन्ति  
न तु कोमलाः<sup>६</sup> । कदल्योऽपि नियमेन शीतलाः । उरु तु सुकुमारौ तथा  
शीतकाले भवत उष्णौ उष्णकाले च शीतलौ । एवं बलक्षण्यात्कथ-  
मोपम्यम्<sup>७</sup>—

‘शीतकाले भवत्युष्णा उष्णकाले च शीतला ।

वर्षाकाले च सामान्या रामाणामूरवः स्मृताः ॥’<sup>८</sup>

५. ‘निरन्तरशैत्याच्च’ नास्ति—शा. मुशा. ६. ती तु कोमलो—शा. मुशा.

७. ‘एकान्तेन शैत्यमेकान्तशैत्यमिति बाहुलकात्समासः । परिणाहो विद्यते यस्य  
तत्परिणाहि ।’ अपा.—व. व. ल. भ. न, शा. मुशा. ८. अयं श्लोको

नास्ति—व. ल. भ. न. शा. मुशा

एतावता नन्वनुमेयशोभि’ काञ्चीगुणस्थायमनिन्दितायाः ।

आरोपितं यद्विरिशेन पश्चादनन्यनारीकमनीयमङ्गम् ॥३७॥<sup>१</sup>

१. ०यकान्ति—शा. ०यशोभम्—मुशा. २. ३६—मुशा. अ. ना.

एतावतेत्यादि ॥ [काञ्चीगुणस्थानं] काञ्चीगुणो मेललादाम तिष्ठति  
यत्र तत् काञ्चीगुणस्थानं श्रोणीषिष्यम् । [अनिन्दितायाः] प्रशस्तलक्षणाया<sup>१</sup>  
देव्या अप्रत्यक्षदृश्यत्वात् । एतावता एव अनुमेयशोभि<sup>२</sup> यत् पदचात्  
उत्तरकाले शिवेनाङ्गमारोपितमुत्सङ्गे गृहीतम् । कदाचित्तस्योत्सङ्गो<sup>३</sup> बहुतर-  
बधूभोग्यः स्यादित्याह—[ अनन्यनारीकमनीयमङ्गम् ] अन्यासां नारीणाम-  
काम्यं देवस्योर्ध्वरेतस्त्वात् । एवं यदि तदुत्कृष्टं न स्यात्कथं भगवाना-  
द्वियेत । अनिन्दिता प्रशस्ता । कुमारीरूपवर्णनकालेऽप्यङ्गमारोपितमिति  
कवेरेतदनुमानं<sup>४</sup> न विरुद्धं, कविकाव्यकाले विवाहस्य वृत्तत्वात् । एतदेव

पश्चाद्ग्रहणं कृतम् । एवमुत्तरत्र । चैत्यभुवनादिवद्विरिशब्दोऽपि भाषायां  
प्रयोगार्हः । यदि वा गिरिः कैलासो विद्यते यस्य स गिरिशः<sup>१</sup> । लोमा-  
दित्वाच्छः<sup>२</sup> । गिरिं वा शयति इति गिरिश इत्यन्ये<sup>३</sup> ॥३७॥

५. ब्र ५।० सू० ५-२-१०

६ 'गिरिं शेते इति विग्रहः ।'-भषा-न०

तस्याः प्रविष्टा नतज्ञाभिरन्त्रं रराज तन्वी नवरोमराजिः ।  
नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥३८॥<sup>४</sup>

१ ३७-मुशा अ ना

तस्या इत्यादि ॥ तस्या देव्या नवरोमावलिस्तनीयसा रेजे । नत गभीर  
नाभिवियर प्रविष्टा तत्रैव विच्छेदं प्राप्ता । सा<sup>१</sup> काष्ण्यादुत्प्रेक्ष्यते-मेखला  
मध्यमणेः रशानानायकभूतस्य सितेतरस्य<sup>२</sup> इन्द्रनील<sup>३</sup> स्याचिः कान्तिरिव ।  
नीवीमतिक्रम्योच्चयमुल्लङ्घ्योपरि प्रविष्टेति । नीवी हि मेखलाया ऊर्ध्वं  
क्रियते । यदि वा नीवीशब्देन नीव्या यदुग्रथ्यते<sup>४</sup> तद्भोवासो लक्ष्यते ।  
तेनाम्बर भित्त्वाभ्यन्तरमर्चिरिव प्रविष्टा । एतच्च<sup>५</sup> कदा । यदा<sup>६</sup> दासस  
उपरि मेखला क्रियते । अर्चिशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽपि । सितादितरः सितेतर  
इति 'पञ्चमी' [पा० सू० २-१-३७] योगविभागात्समासः । शुक्लकृष्ण-  
योर्विपक्षतया प्रसिद्धेः सितेतरादिभिः कृष्णवर्ण एव प्रतीयते<sup>७</sup> ।

१ सा ष-शा मुशा २ सितेतरस्य<sup>१</sup>-नास्ति-न व ल ३ नीलमणे-शा  
४ उच्यते-व भ, कथ्यते-न ५ एतच्च .. यदा-नास्ति ब.  
भा, ल, शा मुशा ६ प्रतीत-व, प्रभा-व शा मुशा

मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या वलित्रयं चारु धमार वाला ।  
आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रपुक्तम् ॥३९॥<sup>८</sup>

१. ३८-शा. मुशा अ ना



प्रथमः सर्गः ।

मध्येनेत्यादि ॥ वेदिरग्न्यादितानां त्रेताग्निस्यानं तद्वद् विलग्नं क्षामं<sup>१</sup>  
मध्यमुदरं यस्याः सा । बाला देवी मध्येन<sup>२</sup> रम्यं वलित्रयं त्रिवलीमुवाह ।  
उत्प्रेक्षते । नवयौवनेन कामस्यारोहणाय<sup>३</sup> सोपानमिव प्रयुक्तमिति<sup>४</sup> । तारुण्ये  
हि मदनाविर्भावः ॥३९॥

१. 'क्षाम' नास्ति-भ. २. 'मध्येन' नास्ति-भ. ३. ०रोहणार्थम्-भ. व. ल.  
४. एतदुचितम्-भ. न. व. शा

अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं पाण्डु<sup>१</sup> तथा प्रवृद्धम्<sup>२</sup> ।  
मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ॥४०॥<sup>३</sup>

- १ चारु-शा चा २ विवृद्धम्-शा. मुसा. ३. ३९-शा. मुसा. अ. ना.

अन्योन्यमित्यादि ॥ तस्याः कुबलयनयनायाः कुचयुग्मं गौरं तथा  
प्रकारेण<sup>१</sup> [प्रवृद्धम्] विवृद्धं<sup>२</sup> यथा तदन्तरे त्रिसतन्तोरप्ययकाशो दुर्लभः<sup>३</sup> । यतः  
परस्परमुत्पीडयत्<sup>४</sup> । श्याममुखस्य नीलचूचुकस्येति स्वरूपकथनम् ॥४०॥

१. तेन-अपा.-शा. मुसा. २. घनीभूतम्-अपा.-भ. न. व. ल.  
३. ०तन्तोरभ्यन्तरमलम्बम् कुप्राप-भ. न. ४. 'प्रेरयत्'-अपा.-भ. व.  
'सपट्टपत्'-अपा.-ल

शिरीषमाला<sup>१</sup> धिकसौकुमार्यां बाहू तदीयाविति मे वितर्कः<sup>२</sup> ।  
पराजितेनापि कृतौ हरस्य यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥४१॥<sup>३</sup>

१. ०गुला०-भ. चा. ग. अ. ना २. प्रतर्क-अ. ना. ३. ४०-शा  
मुसा. अ. ना.

शिरीषमालेत्यादि ॥ देव्या भुजौ शिरीषकुसुममालातोऽप्यधिकं<sup>१</sup>  
 सुकुमाराविति<sup>२</sup> मे वितर्कः<sup>३</sup> । कथमित्याह-यद्गन्धेनापि मकरध्वजेन<sup>४</sup> शिवस्य  
 तौ कण्ठपाशौ वशीकरणौ कृतौ । सुकुमार<sup>५</sup>प्रहरणः किल कामो मृदुनास्त्रेण  
 तेन जगद् वशीकार्यम् । यदि च पुष्पेभ्योऽपि तद्बाहुयुग्मं मृदु न भवेत्,  
 तत्सत्स्वपि शिरीषादिकुसुमेषु पराभूतेनापि<sup>६</sup> तेन पूर्वं यो हरो न वशी-  
 कृतस्तं कथमधुना जयेत् । यदि वा सुकुमारस्वभावस्तत्राप्यशरीरः कथं  
 स कठोरं वस्तु पाशीकुर्यादिति भावः । यत्र या विन्यस्य<sup>७</sup> स्याते यदिति  
 हेतुपदं न्याय्यम् । यथा - 'आरोपितं यद्गिरिशेन' [कुमार० १-३७]  
 इत्यत्र ॥४१॥

१. मालातोऽप्यधिकम्-भ ल व २. 'कोमलो'-अपा-न. ल. व.  
 ३. 'ऊह'-अपा शा. मुशा ४. मोनकेतुना-भ. न. व. ल. ५. 'कुसुम'  
 अपा. भ. व ल ६. अपराभूतेनापि-शा. मुशा ७. अत्र याविन्यस्य-  
 मुशा, ० विन्यस्य-शा

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।  
 अन्योन्यशोभाजननाद्वभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥४२॥<sup>१</sup>

१. ४१-शा. मुशा. अ. ना.

कण्ठस्येत्यादि ॥ देव्याः कण्ठस्य मुक्ताहारस्य च अन्योन्यशोभोन्पा-  
 दनात्साधारणं भूषणभूष्यत्वमासीदिति रगाभाविकशोभाकथनम् । यतो  
 गलस्य स्तनाभ्यां यन्धुरस्य मनोज्ञस्यापरस्यापि निस्तलस्य वृत्तस्य ।  
 अविद्यमानं तलमस्येति कृत्वा । वाक्यार्थस्य<sup>१</sup> भूषणत्वे तात्पर्यात्प्रधानतया<sup>२</sup>  
 भूषणशब्दस्य पूर्वनिपातः । एतच्च हेतुपदेन्योक्तम् ॥४२॥

१. 'कृत्वा वाक्यार्थस्य'-नास्ति-ल. २. कृत्वा वाक्यार्थस्य भूषणत्वेनार्था-  
 त्प्रधानतेति-च भूषणत्वे तात्पर्यप्रधानतेति-ल.

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माधिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।  
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥४३॥<sup>१</sup>

१. ४२-शा. मुता अ ना.

चन्द्रं गतेत्यादि ॥ गौर्या मुखं शशिकमलनिभमित्येतदेव वस्तु  
भङ्गयन्तरेणाह-श्रीरिन्दौ स्थिता कमलकान्ति नोपभुङ्क्ते । निशि तस्य  
संकुचितत्वात् । पद्ममपि<sup>२</sup> याता चान्द्र<sup>३</sup>मसीमभिख्यां<sup>४</sup> नानुभवति । दिश  
शशिनो विच्छाद्यत्वात् । देव्यास्तु सा वक्त्रमासाद्योभयाधिष्ठानं सौख्यं<sup>५</sup>  
लेभे । तन्मुखस्योभयसादृश्यात् । यतो लोला लंपटा उभयगुणार्थिनी ॥४३॥

१. अवनम्-व ल २ चान्द्रीम्-भ ल ३ शोभाम्-भ व ल.

४. सौभाग्यम्-भ. व.

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मृत्काफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।  
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठ<sup>१</sup>पर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥४४॥<sup>२</sup>

१. ०स्ताम्रौष्ठ-स २. ४३-शा मुता अ ना

पुष्पमिति ॥ पुष्पमौक्तिके यदीदृशे<sup>१</sup>स्यातां ततो देव्या विमल<sup>२</sup>विभ्रा-  
धरगतं हसितमनुकुर्याताम्<sup>३</sup> । कीदृशं पुष्पं प्रवालोपहितं किस्त्रलयापितं<sup>४</sup>  
तन्मध्यगतम्<sup>५</sup> । मृत्काफलमपि विमल<sup>६</sup>विद्रुमगतम् । एवं हि शौक्यस्य  
लोहितस्य च व्यतिकरादनुकारः पूर्णो भवेदित्यनुमानप्रतिपादनायोत्पाद्यो-  
पमानोपमेयम् । तात्रे ओष्ठे पर्यस्ता पतिता<sup>७</sup> रुक्कान्तिर्यस्य तस्य ताम्रौष्ठ-  
पर्यस्तरुचः । स्मितस्येति संयन्धविधक्षया पठ्यते । 'न मापाणामश्रीयात्'  
इतिवत् । पुष्पशब्दोऽत्र सिते वर्तते ॥४४॥

१ ईदृशे-मुता व ल २ विमलम्-न व व मुता ३ अनुकुर्यात-

व ल भ ४...४ विमलयमध्यस्थम्-मुता ५ निर्मल-न व ल

व मुता ६ 'पतिता'-नास्ति-मुता

स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव 'प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।

अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ॥४५॥'

१. सजल्पि०-अ ना

२. ४४-शा मुशा. अ. ना.

स्वरेणेत्यादि ॥ तस्यां पार्यत्यामभिजातवाचि कोमलगिरि स्वरेण प्रजल्पितायां' वस्तुं प्रवृत्तायां' सत्यां श्रोतुरन्यपुष्टापि कोकिलापि प्रतिकूलशब्दोद्देगकारिणी भवति । विस्वरा तन्त्रीरिव वाद्यमाना' । तदीयां मूर्द्धा वाचं य आकर्णयति तस्य कोकिलाऽपि वितन्त्रीयत्कर्णासुख'कारिणी-त्यर्थः । स्थानचलिता हि तन्त्रीरतितरा'मुद्देगजननी । कीदृशेन स्वरेण । अमृतं स्रवतीत्यमृतस्रुत् तेन इव, माधुर्यामृतं स्रवतेव । स्वरोऽत्र शब्द-मात्रम् । 'विशेषणयोगार्थं च तदुपादानम्' । शिशूनां कोकिलानां कारु-पोषितत्वादन्यपुष्टेति यथार्थं नामेति शुद्धजात्यभावात्' । तन्त्रीरिति 'अवितृस्तृत्तन्त्रिभ्यः ईः' [ ३० मू० ४३८ ] । विस्वरा चासौ तन्त्री यितन्त्रीः ॥४५॥

१ 'जल्पितुम्'-अपा शा

२ प्रवृत्तायाम्-भ न व प्रवृत्तितायाम्-ल

३ ताड्यमाना-भ न व ल

४. वितन्त्रीरिव न सुख०-म. वितन्त्रीवत् न

सुख०-न. ५ नितराम्-न. व. ल. न व ल ६...६ विशेषणो-

पनार्यत्वात्तदुपादानम्-भ व विशेषणयोगाय तदुपादानम्-ल

७ शुद्ध-जातेश्चाभावात्-भ न, 'लोपभावः'-अपा-मुशा.

प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या ।

तथा गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥४६॥'

१ ४५-मुशा शा. अ ना.

प्रवातेत्यादि ॥ अधीरं कानर यद्विप्रेक्षितं धीक्षणे तन्न जानीमः । किं तथा पार्यत्या' मृगीणां सकाशादात्तं किं वा तस्या. सकाशान्मृगीभिर्गिति' । सादृश्यान्न निश्चयः । यतः' प्रवाते प्ररुष्टे चाते यन्नीलोत्पलं तेन निर्वि-शेषमभिन्नम् । नु यितकं ।

१ मुदशा-न व मुनयनया-ल.

-अपा-न व. ल

२ हरिणीभिः-न व ल ३ 'उभयपत्रि'

-अपा-न व. ल

तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव कान्तिर्ध्रुवोरानतलेखयो<sup>१</sup>र्या ।  
तां वीक्ष्य लीलाचिकुरा<sup>२</sup>मनङ्गः स्वचासौन्दर्यमदं मुमोव ॥४७॥<sup>३</sup>

१. ०रायतलेखयो०-भ. स. ०रानतरेखयो०-ज ना. २ ०चतुरा०-  
अ. ना. म. चा. ३. ४६-शा मुशा अ. ना.

तस्या इत्यादि ॥ तस्या देव्या आनतलेखयो<sup>१</sup>र्ध्रुवोर्या कान्तिः शोभा  
तामालोऽस्य<sup>२</sup> कामो निजं कार्मुकरामणीयकजं दर्शयत्याक्षी<sup>३</sup> दित्युपमानैर्गुण्य-  
कथनमुपमेयस्य<sup>४</sup> शोभातिशयोक्तिः । शलाका तूलिका तथा यदञ्जनं कज्जलं  
तेन निर्मितेव लिखितेवेति तनुत्वकार्णव्योपेतः<sup>५</sup> । लीलया विलासेन चिकुरां<sup>६</sup>  
सुन्दराम् । चिकुरामित्यप्रसिद्धादार्पः पाठः<sup>७</sup> ॥४६॥

१ कृटिलयो-न व ल आनतया धनुराकारा०-शा. २...२ कामोऽपि  
स्वकार्मुकरामणीयकजर्वम्-व. ०रामणीयस्वगर्वम्-ल ३ अपंगेन-द.  
४. ०कार्णव्योक्तिः-शा. मुशा ५. चतुराम्-भ. न व ल  
५. चतुरामित्यनार्यः पाठः-व. न., चतुरामित्यनार्यो पाठः-ल, ०प्रसिद्धत्वादार्पः  
पाठः-शा. मुशा

लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।  
तं<sup>१</sup> केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥४८॥<sup>२</sup>

१ तत्-अ ना. २ ४७-शा मुशा, अ ना

लज्जेत्यादि । पशूनां मनसि लज्जा त्रपा यदि अमविष्यत्  
[ असंशयम् ] निश्चितं [ पर्वतराजपुत्र्याः ] पार्वत्यास्तं केशपाशं शिरोरुह-  
कार्ण्यशोभा<sup>३</sup>मालोऽस्यः चमर्यः [ बालप्रियत्वम् ] प्रियपुच्छत्वं शिथिलमेवा-  
करिष्यन् । तां हि चमर्यो वीरुद्गहनल<sup>४</sup>गलाङ्गुल<sup>५</sup>बाल<sup>६</sup>विच्छेदकातरा

१. शिरोरुहलापम्-भ. न व ल. २ 'बाल'-नास्ति-शा मुशा.  
कु. स. ३

व्याघसायकप्रहारमङ्गीकुर्वते<sup>३</sup>, न तु बालभङ्गम् । यदा<sup>४</sup> तु स्वगुणपराजयेऽपि  
तिर्यङ्मो न लज्जन्ते तदा देवीकेशपाशदर्शनेऽपि<sup>५</sup> । तासां बालानि  
प्रियाणि<sup>६</sup> ॥४८॥

३. प्रहारानूरीकुर्वते—म व, 'नाशकरम्'—अपा—मुशा. ४...४ 'यदा...  
नेऽपि'—नास्ति—शा मुशा. ५ 'अत्र क्रियातिपत्त्या 'भूते च'  
[पा० सू० ३-३-१४०] इति लङ्भावश्चिन्त्यः । तमिति सर्वनाम केशपाशस्य  
रभ्यत्वेन प्रसिद्धिमाह । केशपाशशब्दः प्रशसायाम्—अपा—मुशा, यदा यस्या  
चेतस्याय[त ?]न विषय । पुत्रीति क्षाज्ञंरवादिषु पुत्रशब्दात् स्त्रीन् । . . . प्रशमा-  
वचनादिति [द्र पा० सू० १-१-६] मयूरव्यसकत्वात्समास । बालप्रिय इति  
'वा प्रियस्य' [द्र महा० भा० २-२-३५] इति पूर्वं[पर ?]निपात ।  
—शा मुशापाटी

विभागतो<sup>१</sup>ऽवयवान् वर्णयित्वे<sup>२</sup>दानीं निकुरम्बी<sup>३</sup>कृत्याह—

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।

सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥४९॥<sup>४</sup>

१. विभागेन—भ. व. विभागशो—मुशा. २ निर्वण्य—मुशा. ३ निकु-  
रम्बी—न मुशा., निकुरकृत्य—भ ४ ४८ शा मुशा. अ. ना.

सर्वोपमेत्यादि ॥ किं बहुना सर्वोपामुपमाद्रव्याणां शशि<sup>१</sup>कमलकुवलय-  
रम्भादीनां समुच्चयेन सङ्घटेन<sup>२</sup> सा देवी [प्रयत्नात्] प्रयत्नेन<sup>३</sup>  
[विश्वसृजा] विधात्रा [निर्मिता] निर्ममे<sup>४</sup> । तेन च यथाप्रदेशं<sup>५</sup> विनि-  
वेशितेन निहितेन, शशिशोभा<sup>६</sup> हि मुख एव रचिता । कुवलयकान्तिर्नैत्रयोः

१ ०कला—भ व २. सघटमानेन—न सघटनेन—ल सघटनेन—मुशा.  
३ प्रवीणेन—मुशा ४. विनिर्मिता—मुशा ५ 'यथानुरूपम्'—अपा—व.  
न म व मुशा ६. शशिकमलशोभा—न मुशा. ल शशिप्रभा—भ व.

कदली\* चोर्वोरित्यादि । उत्प्रेक्षते । एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव [सर्वोपमा-  
द्रव्यसमुच्चयेन] उपमानघस्तुसमुच्चयेन निर्मिता । विप्रकीर्णमेतत् मत्तितरां-  
रम्यमेकस्थं पश्यामि कीदृशमेतदिति\* । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । स चासौ  
इत्ये चेति द्रव्यसमुच्चयश्च । प्रवेशस्यानतिक्रमेण\* यथाप्रवेशम् ॥४९॥

७ कदलीचारुता-शा मुशा ८ विप्रकीर्णं तावदतितराम्-व भ, विप्रकीर्णं  
तावत् ०-न, विप्रकीर्णमेतन्नात्यन्तरम्यम्-व, द्रव्याणां समुच्चयं तावद्विप्रकीर्णम्-  
मुशा ९ 'अतो बृद्धयैव विधिनोत्पादितेत्यर्थे'-अपा-मुशा १० यो  
य प्रवेश-व ल मुशा

तां नारदः कामचरः कदाचित्कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।  
समादिदेशकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य ॥५०॥

१ ४९-शा मुशा अ ना

तां नारद इत्यादि ॥ ततः कदाचिद् एव निरूपितां\* [कन्यां] कुमारीं  
[पितुः समीपे] जनसभायां प्रेक्ष्य विलोक्य एव [कामचरः] स्वेच्छाचारी  
[नारदः] नारदो मुनिः हरस्य एकवधू भवित्रीं सपत्नीरहितां\* भार्या  
भवित्रीं समादिदेश उक्तवान् । प्रेम्णा प्रीतिशयात् शरीरार्धहराम् अर्ध-  
देहमाक्रम्य स्थिताम् । किल इत्यागमसूचनार्थः । तथा चोक्तं मुनिना\* -

'यथा भार्या जगद्गर्तुर्धृषाङ्कस्य\* महीधर\* ।

शरीरार्धहरा देवी\* भविष्यति\* न संशयः ॥

इति मत्स्यपुराणे [१] । कामेन स्वेच्छया चरतीति\* कामचरः\*\* ॥५०॥

१ ०रूपा ताम्-व. न ल शा मुशा २ असपत्नीवाम्-भ न व. शा  
मुशा, असपत्नीम-ल ३ 'मुनिना'-नास्ति-मुशा ४ शङ्करस्य-मुशा  
५ महेश्वरी-शा-नास्ति-मुशा ६ 'देवी'-नारित-मुशा. ७ भवत्येष  
-शा ८ 'इति मत्स्यपुराणे'-नास्ति-शा मुशा ९ चरत्यटतीति-शा  
मुशा १० भविष्यतीति भवित्री । शरीरार्धहरा समप्रविभागविवशाय  
पत्नीसमाप्त'-अपा-शा. मुशा

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्तथौ<sup>१</sup> निवृत्तान्यवरामिलापः ।  
ऋते कुशानोर्न हि मन्त्रपूतमर्हन्ति तेजांस्यपराणि हव्यम् ॥५१॥<sup>२</sup>

१ तथा-चा म २ ५०-शा. मुशा अ. ना

गुरुः प्रगल्भ इत्यादि ॥ ततो नारदेनादिष्टः<sup>१</sup> अतः कारणाद् गुरुः  
पिता अस्याः [वयसि] तारुण्ये अपि निवृत्तान्यवरामिलापः तस्यौ ।  
निवृत्ताऽन्यस्मिन्वरे भतर्यभिलापो यस्य सः<sup>२</sup> । भवादन्व्यं<sup>३</sup> वरं मनसापि  
नाचक्रम इत्यर्थः<sup>४</sup> । युक्तं चैतत् । यतः कुशानोः ऋते अग्निवर्जं<sup>५</sup> मन्त्रपूतं<sup>६</sup>  
पवित्रं हव्यं आहुतिः । [अपराणि] अर्काद<sup>७</sup>न्यानि तेजांसि नार्हन्ति । हव्यते  
इति हव्यम् । कुशानोः ऋतेयोगे<sup>८</sup> पञ्चमी ॥५१॥

१. नारद एवमादिष्टवान्-य न अ शा मुशा, आदिनात्-ल. २ 'एवविष्ट  
आसीत्'-अपा-भ न ल व, शा. मुशा ३ हरादन्व्यम्-शा. मुशा  
४. 'भवात्... इत्यर्थ'-नास्ति-व इति वाक्यार्थ-ल ५. बलि विना-  
व मुशा. ६. मन्त्रेण पूतम्-मुशा ७. 'अर्काद्'-नास्ति-शा. मुशा.  
८. ऋतेनब्दप्रयोगे-मुशा.

यद्येवं तर्हि प्राप्तवरसमयाऽपि सा अन्यस्मै वराय न दीयते, हराय  
कथं न दीयत इत्याशङ्क्याह<sup>१</sup> ।

अयाचितारं न हि देवदेवमग्निः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।  
अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्य<sup>२</sup>मिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥५२॥<sup>३</sup>

१ 'यद्येवं...याह'-नास्ति-व यदि तर्हि असौ अ-यस्मिन्न दीयते तदा भवाय  
कथं न दीयत इत्याह-भ, यदि .....दीयते तदा आहूय दातुं हराय कथं न  
श्रियते इ-वाह-न, तर्हि स्वयमेव तानः स व(स्मान् वा)हराय न ददावियाह  
-मुशा वा मुशा. २ माध्यस्थ्य-यू म. ३. ५१-अ. ना शा. मुशा.

अयाचितारमित्यादि ॥ देवदेवं महेश्वरं [अयाचितारम्] अप्रार्थयमानं  
सन्तं [अग्निः] दिमवान् [सुतां] दुहितरं ग्राहयितुं [न शशाक] नाशक्त<sup>१</sup> ।  
१ 'नाशक्तं'-नास्ति-शा. मुशा.



यावत्तेनाऽसाधामहान्नार्थिता<sup>१</sup> तावन्न ददाविति तात्पर्यार्थः<sup>२</sup> । यस्मा-  
न्मत्तसि [इष्टे] अभिमते अपि [अर्थे] वस्तुनि<sup>३</sup> माध्यस्थ्यम् औदासीन्यं  
अवलम्बते<sup>४</sup> । कुतः [अभ्यर्थनाभङ्गभयेन] प्रार्थनाभङ्गभयेन<sup>५</sup> । कदाचित्ता-  
मपि न नारीं स्वीकुर्यादिति भयेन । हि शब्दो हेत्वर्थे<sup>६</sup> ॥५२॥

२...२ यावद्भवता सा नार्थयिता तावत् तर्भ  
गिरिस्ता न ददावित्यर्थः ।—शा. मुशा ३ प्राप्तेऽपि—अपा—व.  
४. श्रयति—व भ व ल. शा. मुशा ५ ०वासेन—शा मुशा ६ हि  
शब्दोऽत्र उत्तरार्धे हेत्वर्थः ।—व भ व ल, नास्ति—शा. मुशा 'गत्वयिना  
तथैव च' [म भा १-४-५१] इति चकारादग्रहिप्रभृतियोगेऽपि  
द्विकर्मकता । यथा—अजिग्रहत् त जनको धनुस्तत् [भट्टिकाव्य-२-४२]  
(इति—शा) 'देवामुरंरमृतमम्बुनिधिममन्ये' [किरात० ५-३०] (इति—शा)  
मुक्ताञ्जल चिरपरिचित स्याजितो देवगन्था' [मे० ९३] (इति—शा)  
'त्वामप्यस्त नवजलमय मोक्षमिष्यत्यवश्यम्' [मे० ९१] (इति—शा) गगर्ग. शत  
(च तम्—शा) दण्डयन्ताम्, [म० भा० १-१-१] इति—'अपा—मुशा  
'भाष्यकारप्रयोगादतत्वेन निर्गतत्वात्कर्मसंज्ञा । यदि वा नोपादानमात्र प्रहेर्योऽपि  
तदज्ञानविषयोपादानं प्राहुर्मितुमित्यर्थः । एवज्ञानीयकाश्च बुद्धयर्था भवन्ति ।'  
—अपा—शा

इदानीमीश्वरस्य व्यापारं<sup>१</sup> वर्णयितुमाह<sup>२</sup>—

यदैव पूर्वे<sup>३</sup> जनने<sup>४</sup> शरीरं सा दक्षरोपात्स्वयमुत्ससर्ज ।  
तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥५३॥<sup>५</sup>

१ व्यापारान्—भ २. विवर्णयिषुराह—व ल शा. मुशा ३ पूर्वा०  
—शा. पूर्वम् स ४ ज्वलने—स ५ मुदती—म चा अ ना.  
६ ५२—शा मुशा अ ना

यदैव पूर्वं इत्यादि ॥ [यदा एव] यस्मिन्नेव काले [पूर्वं जनने]  
पूर्वस्मिन्ननेऽन्यजन्मनि [सा] देवी [दक्षरोपात्] पितृकोपात् स्वयं

[शरीर] देहम् [उत्सर्ज] अत्याक्षीत् [तदाप्रभृत्येव] तत एवारभ्य  
 [विमुक्तसङ्ग] परिहृतविषयत्वात् [पशूनां पतिः] भूतनाथः अपरिग्रहः अभूत्  
 त्यक्तदार' आसीत्' । प्रेमवशाद्ब्रह्मचर्यं चचारेत्यर्थः' । तदेति पञ्चम्यर्थे'  
 प्रभृतिशब्द आरभ्यार्थे निपातः' । सजन्ति' [द्र. घा० पा० ९.८७]  
 संयन्ति आत्मानं तेष्विति सङ्गा विषयाः । परिगृह्यन्ते इन्द्रियार्था  
 अनेनेति परिग्रहो दाराः' ॥५३॥

१ अकृतदार-व व भ-शा मुसा अकलत्र-ल २ वभूव-भ व  
 ३ चकार०-शा ४ ४ तदेति पञ्चम्यर्थवृत्तिनिपात-शा मुसा  
 ५ सजन्ति-शा मुसा ६ परिगृह्यत इति परिग्रहो दारा-व न ल  
 भ व शा मुसा

स कृत्तिवासा तपसे यतात्मा गङ्गाप्रपातो'क्षित'देवदारु ।  
 प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि किञ्चित्क्षण'त्किन्नरमध्युवास ॥५४॥'

१ ऽपवाहो०-म स २ ऽतोत्थित०-अ ना ३ गुणत-स  
 ४ ५३-शा मुसा अ ना

स कृत्तिवासेत्यादि ॥ [कृत्तिवासा] कृत्तिर्गजाजिनं वासोऽम्बरं यस्य  
 स भगवान् । यतात्मा यतेन्द्रियः' [तपसे] तपोऽर्थ' हिमाद्रेः प्रस्थमध्युवास'  
 मेजे । कीदृशम् । [गङ्गाप्रपातोक्षितदेवदारु] गङ्गायाः प्रपातेन निर्झराम्मसा  
 उक्षिताः सिञ्चिता' देवदारवो यत्र । तथा [मृगनाभिगन्धि] मृगानां  
 कस्तुरिकाकुरङ्गाणां नाभिगन्धो विद्यते यस्य' । [किञ्चित्क्षणत्किन्नरं]  
 किञ्चित्' कण्ठगतो गायन्तः किन्नरा यत्र इति विशेषणं प्रस्थस्य' चारुत्वे  
 सेव्यत्वकथनम् । प्रस्थशब्दः पुंसपुंसरूपोः ॥५४॥

१ मयनात्मा-न, जितेन्द्रिय सन्-म व ल २ मयतेर्द्रव्यस्तपार्थं  
 -शा मुसा ३ प्रस्थ सान्मध्युवास-शा मुसा ४ तिका-व  
 न व ल शा मुसा ५ यत्र-शा मुसा 'मृगनाभि हि कस्तुरिका'  
 -अपा शा ६ ननुष्य-शा मुसा ७ 'विशेषणं प्रस्थस्य'  
 नास्ति-शा मुसा

गणा नमेरुप्रसवावतंसा भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्वसानाः<sup>१</sup> ।

मनःशिलाविच्छुरिता निपेदुः शैलेयनद्वेषु<sup>२</sup> शिलातन्त्रेषु ॥५५॥<sup>३</sup>

१. दधाना -म स २. ०गन्धेषु-अ ना ३. ५४-शा. मुशा. अ. ना.

गणा नमेरु इत्यादि ॥ गणाः नन्दिचन्दिप्रमुखाः<sup>१</sup> पार्षदाः । शिलातलेषु उपलपट्टेषु<sup>२</sup> निपेदुः उपविविशुः । शैलेयनद्वेषु शिलाघट्टेषु । यत्र भगवान् तत्र तैर्भाव्यम् । कीदृशाः [नमेरुप्रसवावतंसाः] नमेर्भाव्या<sup>३</sup> वृक्षा बीरुधो धा तेषां प्रसवेन पुष्पफलेनावतंसाः शैलरो<sup>४</sup> येषाम् । तथा स्पर्शवतीः सुकोमला भूर्जत्वचः वसानाः परिदधानाः<sup>५</sup> [मनःशिला-विच्छुरिताः] मनःशिलया धातुविशेषेण विच्छुरिता अनुलिप्ताः । कीदृशेषु । [शैलेयनद्वेषु] शैलेयैः<sup>६</sup> शिलाकुसुमैर्नद्वेषु छन्नेषु, शिलैश्च शिलाघट्ट<sup>७</sup> इति योगविभागात् 'नहो धः' [पा० सू० ८-२-३४] नद्वशब्दस्य<sup>८</sup> । ५५ ॥

१. 'नन्दि' प्रमुखा -नास्ति-शा. मुशा २. ०गन्धेषु-शा. व ल ३. 'तैर्भाव्यो'-अपा-व म ल सा. ४. अवतंसः शैलरः-मुशा ५. परिदधतः-शा. मुशा. भ. ल. न ६. 'शिलाया भव शैलेयम्'-अपा-शा. व. म ल. ७. शैलेयम्-शा. मुशा. ८. 'योग' शब्दस्य -नास्ति शा. मुशा, चत्तैर्द्विजि 'शिलाया प्रकृते' [पा. सू. ५-३-१०२] इति योगविभागादद्वज् । -अपा-मुशा.

तुषारसंघातशिलाः खुरग्रैः समुल्लिखन् दर्पकलः कुकुब्जान् ।

दृष्टः कथंचिद् गवयैर्विविग्नैरसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥५६॥

तुषारसंघातेत्यादि ॥ कुकुब्जान् हरद्वयभः उन्ननाद जगर्ज, तत्राह<sup>१</sup> । कीदृशः । [तुषारसंघातशिलाः] हिमानीः खुराग्रैः<sup>२</sup> [समुल्लिखन्] दारयन्, यतो<sup>३</sup> दर्पकलः भद्रमधुरः । अतश्च असोढसिंहध्वनिः केसरिनादमप्यसहमानः ।

१. 'तत्राह'-नास्ति-शा. मुशा. २. बाकाग्रैः-शा. मुशा. ३. 'यतो.' नास्ति-शा. मुशा.

अत एव [गद्यैः] नवयारयैः प्राणिभिः विविग्नैः विव्रस्तैः \* कथंचिद् दूरात्  
[दृष्टः] ईक्षित । उक्तं च ५ -

‘कीदृग्गवय इत्येवं पृष्टो नागरिकैर्यदा ।

वदन्त्यारणिको वाक्यं यथा गौर्गवयस्तथा ॥’

ककुद् विद्यते यस्य स ककुद्मान् १ । ५७ ॥

४ खि नं-शा ५ अलो० दा० १-१-५ उप० १ ५ ५‘उक्त  
तथा’-नास्ति-शा मुशा ६ ‘यवादित्वादित्वाभाव । दान्तोऽयं न तु तावत् ।  
विविग्न इति ओविजे [घा० पा० १०९४]’-अपा-न मुशा

तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।

स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार ॥५७॥’

१ ५६-शा मुशा अ ना

तत्राग्निमित्यादि ॥ तत्र हिमवत १ सान्तौ भगवान् [अग्निम् आदाय]  
अग्न्याधानं कृत्वा केनापि कामेन अविज्ञातेच्छया २ तपश्चचार अतपस्यत् ३ ।  
अज्ञानस्य कारणमाह-तपसः फलानां स्वर्गापवर्गादीनां स्वयं विधाता कर्ता,  
सर्वेश्वरत्वात् ४ । कीदृशं बद्धिम् ५ । [समित्समिद्धं] समिद्धिं समिद्धं  
दीप्तम् । स्वमेव मूर्त्यन्तरम् आत्मीयमेव तनुविशेषम् । यत् अष्टमूर्तिः ।  
क्षितिजलपवनहुताशनयजमानाकाशसोमसूर्याद्या ६ शम्भोरष्टतनव ७ । अन्या  
मूर्ति मूर्त्यन्तरमिति सुप्सुपेति समासः । ५८ ॥

१ हिमवत-शा मुशा २ कयाप्यज्ञातेच्छया-शा मुशा ३ ‘अतपस्यत्-  
-नास्ति-शा मुशा, चकार-व न ल ४ ईश्वरत्वात्-शा मुशा  
५ अग्निम्-शा मुशा ६ ६ ०सूर्या हि शम्भोरष्टो मूर्तय-शा मुशा

अनर्घमर्घेण तमद्रिनाथः स्वर्गोक्तसामर्चितमर्चयित्वा ।

आराधनायास्य सखीसमेतां समादिदेश प्रथतां तनूजाम् ॥५८॥’

१ ०समग्राम्-अ ना २ ५७-शा मुशा अ ना

प्रथमः सर्गः ।

अनर्घ्यमिति ॥ ततोऽद्रिस्त<sup>१</sup> निजसानुनि तपस्यन्तमीशं ज्ञात्वा  
नारदवचनं स्मरन्<sup>२</sup> तम् अर्घ्येण [अर्चयित्वा] अभ्यर्च्य<sup>३</sup> तत् [भाराधनाय]  
सेवार्थं [सखीसमेतां] वयस्यासहितां [प्रयतां] सनियमां तनूजां सुतां  
समादिदेशाज्ञापितवान् । कीदृशं तम् । अनर्घ्यम् अपरिच्छेद्यमज्ञेयत्वात्  
स्वर्गौकसाम् नाकिनाम्<sup>४</sup> [अर्चितम्] पूज्यम् । 'कस्य च वर्तमाने'  
(पा० सू० २-३-६७) इति पठ्यते । अर्घ्यमुदकादिकमर्घ्यम्, 'पादार्घ्यां च'  
[पा० सू० ५-४-२५] इति यत्<sup>५</sup> ॥ ५८ ॥

१. 'अद्रिः'—नास्ति—शा. मुशा. २. अनुस्मरन्—शा. मुशा. ३. अर्चापूर्वम्—  
शा. मुशा. व. भ. ल. ४. देवानाम्—शा. मुशा. ५. 'ओको गृहम् ।  
तनुशब्द ऊकारान्तोऽपि ।'—अपा.—मुशा, तनूशब्द ऊकारान्तोऽपि । आपः  
क्षीरमित्वादि—शा.

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूपमाणां गिरिशोऽनुमेने ।  
विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ ५९ ॥<sup>१</sup>

१५८—शा. मुशा अ ना

प्रत्यर्थिभूतामिति ॥ तां देवीं शुश्रूपमाणां सेवमानां सतीं [गिरिशः]  
भगवान् अनुमेने अङ्गीचकार । अनुमतं प्राप्तम्<sup>१</sup> । यतः समाधेः नियमस्य  
प्रत्यर्थिभूतां स्त्रीत्वात् प्रतिपक्षरूपाम् । यदि वा भूतशब्द उपमानवचनः  
विपक्षसदृशीमित्यर्थः<sup>२</sup> । कथं तर्ह्यङ्गीचकारे<sup>३</sup> त्याह—यस्माद् विकारहेतौ  
सति अपि येषां चेतांसि न विक्रियन्ते विकारं न भजन्ते<sup>४</sup> ते एव धीराः  
सत्त्वयन्तः । शुश्रूषा सेवा । श्रोतुमिच्छेति परं द्युत्पत्तिमात्रमिदं  
सेवायामपि<sup>५</sup> ध्रुवणं विद्यते<sup>६</sup> । सेवकोऽपि शृणोति न त्यवहेलयति ।  
'ज्ञात्वास्मृदशां सनः' (पा० सू० १-३-५७) इति आत्मनेपदम् । विक्रियन्ते  
कर्तृकर्मणि प्रयोगः<sup>७</sup> । ५९ ॥

१. अनुमनन च प्राप्तम्—शा. मुशा. २. शत्रुसमामित्यर्थं—शा. ३.  
अनुमेने—मुशा. ४. नीयन्ते—शा. मुशा. ५. वा—शा. मुशा. ६. ग्रहणं  
विद्यत इत्यर्थः—शा. मुशा. ७. 'कर्मकर्तरि तु 'वेः' शब्दकर्मणः' [पा० सू०  
२-३-३४] 'अकर्मकाच्च' [पा० सू० २-३-३५] इत्यात्मनेपदाकर्मकत्वात्  
'गिश्चन्धिप्रन्धि' [ड. म० भा० ३-१-८९] इति यङ्निपेयः स्यात् ।'—अपा.  
—शा. मुशा. ।

अवचितत्रलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा

नियमविधिजलानां वह्निषां चोपनेत्री ।

गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी

नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः ॥ ६० ॥

१ ५९-शा मुशा अ ना

अवचितत्रलिपुष्पेति ॥ सा सुकेशी देवी अनुज्ञाता सती प्रत्यहं अनुदिनं गिरिशमुपचचार असेरत<sup>१</sup> । तामेव सेयामाह-[अवचितत्रलिपुष्पा] अवचितानि क्षुण्टितानि<sup>२</sup> वल्ययं<sup>३</sup> पुष्पाणि<sup>४</sup> यया<sup>५</sup> । [वेदिसंमार्गदक्षा] वेदे. संमार्गं नमस्त्रिकुण्डसंमार्जने दक्षाऽतिचतुरा<sup>६</sup> । [नियमविधिजलानां] नियमविधये वह्निषां च<sup>७</sup> उपनेत्री ढौकयित्री<sup>८</sup> । 'ननु सा सुकुमाराङ्गी कथं सततमेतत्कारणाद्गो खिद्यतीत्याह'-[तच्छिरश्चन्द्रपादैः] हरमौलिमृगाङ्गमयूषैः [नियमितपरिखेदा] नियमितोऽपास्तः परिखेदः श्रमो यस्या, इति भगवत्प्रसाददर्शनसूचकं विशेषणम्<sup>९</sup> । सम्मार्जनं संमार्गः । घञ् । 'मृजे-र्युद्धि.' [पा० सू० ७-२-११४] । गत्वम्<sup>१०</sup> । उपनयतीति उपनेत्री । अहनि अहनि प्रत्यहम् । यथार्थेऽप्ययीभावः<sup>११</sup> । सुकेशी 'स्याद्वाचोपसर्जनाद्' [पा० सू० ४-१-५४] इति ङीप् । मालिनीवृत्तम् ॥ ६० ॥

१ सिपेवे-शा मुशा न ल २ उच्छित्तानि-शा उच्छित्तानि-मुशा  
३. पूजायम्-अपा-शा मुशा. ४ 'कुसुमानि'-अपा-शा ५ सा-अपा-शा  
मुशा ६ ०चतुरा-मुशा ७ 'दर्शानाम्' अपा-शा मुशा ८ ढौकयि-  
-शा मुशा ९-९ 'ननु आह'-नास्ति-शा मुशा १० ०दर्शनफलम्-शा. मुशा  
११ 'वज्रो कु' [पा० सू० ७-३-५२] इति कुत्वम् ।-मुशा १२  
'अनञ्च' [पा० सू० ५-४-१०८] 'नपुंसकादप्यतरस्याम्' [पा० सू० ५-४-१०९]  
इति टच्, टिलोप ।'-अपा-शा मुशा

इत्यानन्ददेवात्मजवल्लभविरचितायां कुमारसम्भवटीकायां प्रथम सर्गः<sup>१</sup> ।

१ इति श्रीकुमारसम्भवे प्रथम सर्गः । -व इति कुमारसम्भवे महाकाव्ये कविश्रीशालिदासविरचिते पञ्चिकायामानन्ददेवायनिवृत्तभट्टतो सुबोधदुर्बोधे टीकायां प्रथम सर्गः -म ..पञ्चिकायाम्-नास्ति-व. आनन्ददेवायनिवृत्तभट्टविरचितायां कुमारसम्भवटीकायां उद्धृतसारायां ..ल. इति कुमारसम्भवे महाकाव्ये आनन्ददेवाय[नि] वृत्तभट्टविरचितायां कुमारसम्भवटीकायामुपलब्धतिर्नाम प्रथमः सर्गः -न इत्यानन्ददेवात्मजवल्लभदेवकृतायां कुमारसम्भवटीकायां प्रथम सर्गः । -शा इत्यानन्ददेवात्मजवल्लभदेवविरचितायां कुमारसम्भवटीकायां प्रथम सर्गः । -मुशा

आनन्ददेवायनिवल्लभविरचितायां कुमारसंभवपत्रिकायां

## द्वितीयः सर्गः

तस्मिन्विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।

तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायंभुवं ययुः ॥ १ ॥

तस्मिन्नित्यादि ॥<sup>१</sup> यदा गिरिजा गिरिशं उपसृज्य<sup>२</sup> तस्मिन् एव [काले] अवसरे तारकेण वज्रांग<sup>३</sup> तनयेनासुरेण विप्रकृताः उपद्रुताः सन्तः दिवौकसः देवाः तुरासाहं इन्द्रं पुरोधाय अग्रेकृत्य स्वायंभुवं धाम ब्रह्मलोकं<sup>४</sup> ययुः जग्मुः । दिवशब्दोऽकारान्तोऽपि यथा—‘दिशो याद्व दिवं शिरः ।’<sup>५</sup> [म०भा० ६-६१-५४] स्वयंभूर्ब्रह्मा तस्येदं स्वायंभुवम् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः<sup>६</sup> [द्र. काशिका ६-४-१४६] इति गुणाभावः । सर्गेऽस्मिन् पथ्यावकुजादिकं<sup>७</sup> वृत्तम् ॥१॥

१. तस्मिन् काले गिरी पार्वती महेश्वर अवासरत्—भ. २. समध्यवसत्—भ. व., अवरिवसत्—शा. मुशा. ३. वज्राङ्ग—भ. न. ४. ब्रह्मसदनम्—भ. ५. तस्यास्पदम्—ल. ६. वेण्यादिवत् भाषायामपि तुरापादशब्द.—०पादछन्द० अपा—शा. मुशा. ‘इति’ ओर्गुण’ [पा० सू० ६-४-१४६] इति ।<sup>७</sup>—अपा—शा. मुशा ७ ७ अनुष्टम्भो—मुशा. ।

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम् ।

सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव ॥ २ ॥

तेषामित्यादि ॥ तारकविप्रकारात् [ पारिम्लानमुखश्रियाम् ] नष्टवक्त्रकान्तिनां तेषां देवानां ब्रह्मा विरञ्चिः आविरभूत् प्रत्यक्षीभूतो<sup>१</sup> न

तु तद्दर्शने विघ्नमुदपादि<sup>३</sup> । [इव] यथा[सुप्तपद्मानां] सङ्कुचितारविन्दानां  
[सरसां] तोषाशयानां [ प्रातर्दीधितिमान् ] प्रभाते रविराविर्भवति । रवेरु-  
पमानेन<sup>४</sup> शोकविनाशोन्मुखः प्रसादः<sup>५</sup> सूचितः ॥२॥

३ दर्शनविघ्नम—भ व ल शा मुसा ४ रविराविर्भवतीत्युपमानेन—भ व ल,  
कमलानामित्युपमानेन—व ० तीत्युपमा । अनेन—शा मुसा

५ ० विनाशा-मुखप्रसाद—शा मुसा

अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।

वागीशं वाग्भिरर्थाभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥

अथ सर्वस्येत्यादि ॥ ततः सर्वे अखिला एव सुराः वागीशं ब्रह्माणं  
प्रणिपत्य प्रह्वीभूय वाग्भि र्भर्थाभि सत्याभिर्गीभि<sup>१</sup> उपतस्थिरे तुष्टुधिरे<sup>२</sup> ।  
कीदृशम्<sup>३</sup> । सर्वस्य धातार विश्वस्य धातार स्रष्टार सर्वतोमुख चतुर्मुख  
मित्यर्थः । यदि वा बहुद्वारमखिलागमस्तुत्यत्वात् । [वागीशं] वाचां  
वेदशास्त्रमयीनामीशं पतिं प्रभवम् । तदुक्तम्<sup>४</sup>—

‘योगो ज्ञान तथा सारथं विद्याः शिल्पानि कर्म च ।

वेदा शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं चतुर्मुखात्’ ॥

—[महा० १३-१३५-१३९]

[अर्थाभिः] अर्थादनपेता अर्था<sup>५</sup> ‘धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते’ [पा० सू०  
४-४-९२] यत्<sup>६</sup> ॥३॥

१ अर्थयुक्ताभि—भ २ तुष्टुवु स्तुतिमारेभिरे—भ ३ ‘एन्’—अपा-  
शा मुसा., ४. तदुक्तम्—शा. मुसा ५ वेदा ज्ञान च शास्त्राणि एतत्सर्वं  
जनादनात्—भ ल व पितामहात्—मुसा. ६ ‘अनध्यासापितार्था’—अपा-शा  
मुसा ८ उपतस्थिरे इति ‘उपादेवपूजा’ इति तट् १—अपा-शा मुसा

तामेव स्तुतिमाह—

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ।

गुणत्रयविभागाय पश्चाद्भेदमुपेयुषे ॥ ४ ॥

१ नृतिमाह—न मुसा



नम इत्यादि ॥ त्रिमूर्तये हरिहरब्रह्मवपुषे तुभ्यं नमः । सृष्टेः [प्राक्] पूर्यं तु केवलात्मने अभिन्नरूपाय । गुणानामक्षुभितत्वात्<sup>१</sup> । [गुणत्रय-विभागाय] गुणत्रयस्य सत्त्वरजस्तमोलक्षणस्य विभागाय । पश्चाद्भेदं ब्रह्मविष्णुरुद्रलक्षणं<sup>२</sup> उपेयुषे प्राप्ताय । अविभक्ता हि गुणा न कार्यकरणे समर्था<sup>३</sup> इति देवमनुष्यतिर्यग्भेदाः प्रजा<sup>४</sup> निर्मातुं न घटन्ते । गुण-विभागाच्च<sup>५</sup> त्रिमूर्तित्वमागतमेव । तदुक्तम्—

‘नमो रजोजुषे सृष्टौ स्थितौ सत्त्वमयाय च ।  
तमोमयाय संहारे त्रिरूपाय स्वयंभुवे<sup>६</sup> ॥४॥ इति

१. ‘गुणानामक्षुभितत्वात्’—नास्ति—म. ल. व. ‘तत’—अपा-शा. मुशा.  
२. ‘ब्रह्म...लक्षणम्’—नास्ति—म. ३. कार्यकारणक्षमा—म. ल. व. शा. मुशा.  
४. ० तिर्यग्प्रजा प्रजाम्—शा. मुशा. ५. गुणभागात्—न. ६. तुभ्यं त्रेधा  
स्थितात्मने—म. ल.

यदमोघमपामन्तरूपं बीजमज त्वया ।

अतश्चराचरं विश्वं प्रभवत्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥

यदमोघमित्यादि ॥ हे अज<sup>१</sup> सनातन यत्त्वया अपामन्तः तोयमध्ये<sup>२</sup> अमोघम् अवन्ध्य<sup>३</sup> कार्यजनक<sup>४</sup> बीजं वीर्यम् उपलब्धं क्षिप्तम् । अतः बीजात् चराचरं स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वं जगज्जायते<sup>५</sup> । अतश्च तस्य विश्वस्य त्वं प्रभवः कारणं<sup>६</sup> गीयसे<sup>७</sup> । मुनिमिरुच्यते । यदुक्तम्—

‘सोऽभिधाय हारीरात्स्वात्<sup>८</sup>सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

अथ एव सप्तर्षिर्वा तासु वीर्यमवासृजत्<sup>९</sup> ॥—[मनु० १-८]

चरं चाचरं च चराचरम् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवोऽयं<sup>१०</sup> ॥५॥

१. न जायते [इति] अजस्तस्यामन्त्रणे—अपा—शा. २. अपा पातीयाना  
अन्तर्मध्ये—म. ल. ३. सफलम्—म. ल. ४. कार्यजननम्—न. म. ल. व. शा.  
मुशा. ५. बभूव—म. ल. व. नास्ति—शा. मुशा. ६. उत्पत्तिस्थानम्—ल.  
७. कप्यसे—ल. ८. हारीरात् वासि०—न. ल. व. ९. अवागृजत्—म. न.  
ल. व. बीजमवासृजत्—मनु. १-८, ०मपाक्षिपत्—शा. मुशा. १०. ‘अयं’—  
—नास्ति—म. व. ल. शा. मुशा.

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।

प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥ ६ ॥

तिसृभिरिति ॥ त्वं हरिहरब्रह्मरूपाभिः तिसृभिः [ अवस्थाभिः ]  
दशाभिः [ महिमान् ] माहात्म्यं [ उदीरयन् ] कथयन् [ प्रलयस्थितिसर्गाणां ]  
संहाररक्षासृष्टीनां एकः एव [ कारणतां ] निदान्त्वं [ गतः ] प्राप्तः ।  
यदुक्तम्—

ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् रुद्रत्वे संहरत्यपि<sup>१</sup> ।

विष्णुत्वे पालयत्येष<sup>२</sup>स्ति स्रोऽवस्थाः स्वयम्भुवः ॥

स्थितिः सत्ता पालनम् ॥ ६ ॥

१ सहरत्यपि पुरुष । —भ. कालो वै सहरत्यपि—ल. न., कालत्वे सहरत्यपि—  
ता मुशा. २. पुरुषत्वं उदासीन—ता मुशा.

स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्ते<sup>१</sup> सिमृक्षया ।

प्रसृतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥ ७ ॥

स्त्रीपुंसाविति ॥ [ स्त्रीपुंसौ ] नारीपुरुषौ<sup>१</sup> [ ते ] तव आत्मभागौ अंशौ<sup>२</sup>  
यतः [ सिमृक्षया ] स्रष्टुमिच्छया [ भिन्नमूर्तेः ] द्विधाकृतवपुषः तावेव<sup>३</sup>  
प्रसृतिभाजौ योनिजस्य सर्गस्य सृष्टेः [ पितरौ ] मातापितरौ [ स्मृतौ ]  
उक्तौ । यदुक्तम्—

‘द्विधा कृतात्मनो देहधर्मेन पुरुषोऽभवत् ।

अर्धेन नारी तस्यां स विराजम<sup>४</sup>सृजतमभुः ॥’—[ मनु० १-३२ ]

१. प्रकृतिपुरुषौ—न. ल. शा. मुशा २. रूपम्—न. ल. व. भ० तवात्मनो  
भागवशो—ता मुशा ३. ‘स्त्रीपुंशौ’—अपा—ता मुशा ४ विरञ्चम०  
—भ विभाग०—ल. ५. प्राकृतमानसादीनामपि सर्गाणां सभवात् प्रसृति—  
भाष्यहम् । स्त्री च पुमाश्च स्त्रीपुंशौ । अचतुरादित्वाद् [ इ. पा० सू० ५-४-७७ ]  
माता च पिता च पितरौ । ‘पिता माता’ [ पा० सू० १-२-७० ]—अपा—मुशा  
त्वेवशेष ।’—अपा.—ता.

स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिदिवस्य ते ।  
यौ तु स्वप्नावबोधौ<sup>१</sup> तौ भूतानां<sup>२</sup> प्रलयोदयो ॥ ८ ॥

१ यौ स्वप्नावबोधौ तावेव-शा मुशा, २ स्वप्नावबोधौ भूताना तावेव-स,

स्वकालेत्यादि ॥ [ते] तव यौ स्वप्नावबोधौ<sup>१</sup> तौ एव भूतानाम् [प्राणिनां]  
[प्रलयोदयो] विनाशाविर्भावौ<sup>२</sup> । यदुक्तम्-

‘यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।  
यदा स्यपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते<sup>३</sup> ॥’

—[मनु० १-५२]

कीदृशस्य ते । स्वकालपरिमाणेन निजसमयमानेन [व्यस्तरात्रिदिवस्य]  
व्यक्तं विभागीरुतं रात्रिदिवमहोरात्रौ येन तस्य । यदुक्तम्-

सहस्रयुगपर्यन्तमहस्त<sup>४</sup>द्ब्रह्मणो विदुः ।  
रात्रिं युगसहस्राभ्या<sup>५</sup>महोरात्रविदो जनाः ॥—[मगी० ८-२७]

अन्यत्राप्युक्तम्—

यदेतत्परिसंख्यातमादौ मर्त्यंचतुर्युगम् ।  
एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥  
दैविकानां युगानां तु सहस्रपरिसंख्या ।  
ब्राह्ममेकमहर्षेण तावती रात्रिरुच्यते<sup>६</sup> ॥—[मनु० १-७१, ७२]

१ स्वप्नावबोधौ-शा मुशा २ ‘इति जातो’-अपा-भ व, विनाशादयो-ल  
३ निमोलति-न

४ महर्षे-न व महर्षे-भ व, महस्तु-ल महर्षे-शा मुशा ५ सहस्रान्ता  
ती-भ न ल, व शा मुशा ६ रात्रिरेव च-न व शा मुशा  
‘इदं दिवानन्दं प्रातिपदिवार्षमात्रवृत्तित्वाभावात्, अधिकरणार्थत्वे ‘दोषाम-य  
महं दिवाम-या रात्रि’ [३ महा० भा० १-१-१४] इत्यादौ कर्मभावो दुपट  
स्यात् ।’-अपा -व भ व न शा मुशा [०मात्रवृत्ति नाधिकरणार्थवृत्ति  
निरसम्’-अपा -मुशा

जगद्योनिरयोनिस्त्वणनन्तो जगतोऽन्तकः<sup>१</sup> ।

जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशोऽप्यनीश्वरः<sup>२</sup> ॥ ९ ॥

१ जगदन्तो निरन्तक — भ अ ना, अनन्तो जगदन्तोऽप्यन्तक — मुदा २ जगदीशो निरीश्वर — भ अ ना

जगदित्यादि ॥ ब्रह्मरूपेण<sup>१</sup> सृष्ट्यात्मकत्वात्<sup>२</sup> त्वम् [जगद्योनिः] जगतां योनिः प्रभवः<sup>३</sup> । [त्वम् अयोनिः] तव तु न कश्चिद् योनिरजत्वात् । तथा त्वम् [जगतोऽन्तकः] विश्वस्यान्तको रूद्ररूपेण संहारात् तव [अपि] तु न कश्चिदन्तको<sup>४</sup>ऽन्तकारी, अविनाशित्वात् । तथा [जगदादिः] जगत आदिः त्वम् पुराणपुरुषत्वात्<sup>५</sup> । [त्वम् अनादिः] तव तु न कश्चिदादिनित्यत्वात्<sup>६</sup> । तथा [जगदीशः] जगतस्त्वमीश्वरः, सर्गस्थिति<sup>७</sup> प्रलयानां त्वदायत्तत्वात् । [अनीश्वरः] तव [अपि] तु न कश्चिदीश्वरः, परिपूर्णत्वात् । अपि विरोधे सर्वत्र सम्बन्धनीयः । विरोधस्तु नञ् समासेन<sup>८</sup> तत्पुरुषाभ्रयेण, बहुव्रीहिणा त्वविरोधः । ९ ॥

१. ब्रह्मत्वेन — न ल शा मुशा. २. 'सृष्ट्यात्मकत्वात्' — नास्ति — न शा मुशा. ३. ब्रह्मत्वे तत्त्व तत्राधिकरणार्थवृत्ति — य तत्राधिकरणार्थवृत्ति — शा मुशा. ४. ०३-तो ०-शा मुशा. ५. पुराणत्वात् — य भ न ल व शा मुशा. ६. 'हिरण्यगर्भं समवर्तताम्' [ऋ० वे० १०-१२१-१] इत्युक्ते — अशा शा ७. ०लयानाम् — शा. मुशा ८. पदानाम् — शा मुशा

आत्मानमात्मना वेत्ति सृजस्यात्मानमात्मना ।

आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥ १० ॥

आत्मानमिति ॥ तव अष्टा संहर्ता वेदिता वाऽन्यः कश्चिन्नास्तीति<sup>१</sup> वाक्यार्थः । अयं यो नित्यस्वस्य स्वयमपि कीदृशीं सर्गसंहारो । यद्यतार-मेदेनेत्यदोष<sup>२</sup> । तदीया हांशाः<sup>३</sup> कार्यार्थमुत्पद्यन्ते च प्रलीयन्ते च । यदि वा पुरुषबहुत्वादिसुक्तम्<sup>४</sup> । कृतिना प्रवीणेन सर्गधिदा । प्रलीयसे इति लट् कर्तरि ॥ १० ॥

१. नान्य कश्चिदस्तीति — न. ल व व २. तव चादा — ल न व, त्वदीया लशा — शा मुशा ३. कर्मा ०-ल. य व ४. ०दित्यमुक्तम् — शा. मुशा

द्रवः संचातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः ।

व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥ ११ ॥

द्रव इत्यादि ॥ [ते] तव विभूतिषु भूम्यादिषु महिमासु प्राकाम्यं बाहुल्यं यथेच्छता वा । तथा हित्वमेव द्रव रसात्मकत्वात्<sup>१</sup> [संचातकठिन] संचातः परमाणुसमूहः ।<sup>२</sup> गवाक्षादि विवरप्रविष्टरधिकिरणसंगलिता रेणवः परमाणुशब्देनोच्यते<sup>३</sup> । स चासौ तेन वा कठिनः<sup>४</sup> परतादिरूपत्वात्<sup>५</sup> । स्थूल पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतमयत्वात्<sup>६</sup> । सूक्ष्म इन्द्रियशक्त्यात्मकत्वात् । [लघुर्गुरु] लाघवगौरवेऽपि त्वदीये विभूती सर्वशक्त्यात्मकत्वात् ब्रह्मणः । स्थूलेऽपि लघुर्नावादेवद् भवति सूक्ष्मेऽपि गुरु कनकवलयवदिति<sup>७</sup> पृथगुपादानम् । तथा त्वमेव व्यक्त दृश्यो महदादिरूपत्वात् । व्यक्तेतरश्च अव्यक्तः प्रकृतिपुरुषमयत्वात् । यदिदं किञ्चित् दृश्यादृश्यमेव भवद्विभवलयः<sup>८</sup> इति वाक्यार्थः ॥ ११ ॥

१ रसात्मक-गा मुगा २ २ गवाक्ष उच्यते<sup>३</sup> । नास्ति-व न व न ल गा मुगा ३ संचातरूपवाच्यम् इत्यर्थः ।-व ७ व, बठोर-अपा-गा मुगा ४ पवतादिरूपत्वात्<sup>५</sup> नास्ति-गा मुगा ५ पृथिव्यादिमयत्वात्-व न, पृथि यादिमहाभूतमयत्वात्-ल गा मुगा ६ पवनवलयवद्-७ व ७ भगवान्-न ८ उभु पवनपूयादिरूपत्वात् । गुरुविश्वरूपमूर्तित्वात् । एव शक्तिप्रपञ्चाय नानारूपैरनिरूपितम् । पृथिव्यापञ्च तेजश्च स वायुश्चैव पञ्चमः ॥ १२-स्पर्शस्त्वप्य च रमो गन्धश्च पञ्चमः । आत्र त्वव चाक्षुषी त्रिदा प्राण चैव तु पञ्चममः ॥ १-अवा-गा

उद्गीयः<sup>१</sup> प्रणवो यासा न्यायैस्त्रिमिरुदीणम् ।

कर्म यत्र फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रमनो गिराम् ॥ १२ ॥

उद्गीथ इत्यादि ॥ तासा गिरा वाचा प्रभव उत्पत्तिस्थानम्<sup>१</sup> ।  
 कासामित्याह । यासा प्रणय ॐकार [उद्गीथ] उद्गीथारय । वेदे  
 हास्योद्गीथसंज्ञया व्यवहार । केचिदारम्भसमापक<sup>२</sup> चोद्गीथमाहु । पाठे  
 ह्याद्यन्तयोरवश्यमोकार प्रयुज्यते । यासा च त्रिभि न्यार्यै ध्ययस्थाभिस्तार,  
 मन्द्रमध्यै, संहितापदत्रमेर्वा, ऋग्यजुसामभिर्या, उदात्ताऽनुदात्तस्वरितर्वा,  
 अध्ययनाध्यापनकर्मभिश्च उदीरणम् । यासा च कर्म यज्ञ यजमानव्यापार  
 फलं च स्वर्गं तासा [गिरा] श्रुतीनामित्यथ । एतेन वेदाना प्रथमस्य  
 स्मृतिपरममन्त्रादीना प्रवर्तक<sup>३</sup> इत्युक्तं भवति ॥१२॥

१ योनि-शा २ कचित्कायारम्भकम्-न ल, कविच्चारम्भकम्-उ भ  
 केचित्चारम्भकम्-शा मुगा ३ कर्ता प्रभव-भ य समर्ता प्रवर्तक-गा  
 मुगा

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।  
 तद्वर्तिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥१३॥

त्वामित्यादि ॥ त्वा साय्याचार्या प्रकृतिं बुद्धिं [आमनन्ति] कथयन्ति ।  
 बुद्धिर्मेन इति पर्याय<sup>१</sup> । कीदृशीम् । [पुरुषार्थप्रवर्तिनीं] पुरुषस्यार्थे प्रयोजने<sup>२</sup>  
 प्रवर्तते ताम् । सर्वा हि प्रवृत्ते प्रवृत्तिः, पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं गुणप्रकर्ष  
 भेदज्ञानार्थ<sup>३</sup> च । उक्तं च-

‘सर्वं’ प्रत्युपभोग तस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धि ।  
 सैव च विशिनष्टि पुन प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥’

-[सा० का० ३७]

योऽपि चाऽसौ पुरुष त्वाम् एव विदुः जानन्ति । कीदृश  
 [पुरुषम्] ता प्रवृत्तिं पश्यन्तीति तद्वर्तिनम् । दृष्टा हि पुरुषो दृश्या तु  
 बुद्धिरिति वापिला । तथा उदासीन निष्क्रियम् ।<sup>४</sup> पुरुषो हादासीन, एतद्व  
 शुभाशुभ कर्म कुर्वती प्रवृत्तिं पश्यतीत्यर्थ<sup>५</sup> । यदुक्तम्-

‘तस्मान्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।

कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ — [सां० का०-१९]

१ ‘मनो मनः’ [इ पा० सू० ७-३-७८] — अण-मुणा २ पुरुषार्थेन  
जप्रयोजनन-शा. मुणा. ३ गुणप्रकपभेददर्शनायम्-ल. व. गुणपुरुषभेदज्ञानार्थम्-  
व शा मुणा. ४ ज्ञानम्-शा मुणा ५...५ ‘पुरुषो .....पश्यतीत्यप १’  
नास्ति-व भ. शा. मुणा.

त्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता ।

परतोऽपि परश्चासि विधाता वैधसामपि ॥१४॥

त्वं पितृणामित्यादि ॥ [पितृणां] पितरः सप्तविधाः देवविशेषास्तेषाम्  
अपि त्वम् पिता, श्राद्धे तर्पणीयत्वात् । [देवानां] देवानामिन्द्रादीनाम्  
[अपि] देवता, आराध्यत्वात् । परतोऽपि सूक्ष्मेभ्योऽपीन्द्रियाद्येभ्यस्त्वं  
परः सूक्ष्मतरः । यदुक्तम्—

‘इन्द्रियेभ्यः परा हार्ता अर्थेभ्यस्तु’ परं मतः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्युद्धेरात्मा ततो महान् ॥-[क० उ० १-३-१०]

महत्तः परमध्यक्तमध्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥

—[क० उ० १-३-११]

तथा वैधसाम् अपि प्रजापतिनामपि दक्षमन्यादीनां त्वं विधाता\*छष्टा ।  
अपि विस्मये ॥१४॥

१. देवतापोनिवात्-भ. व. पूज्यत्वात्-ल. याग्यत्वात्-ग. मुणा  
२ अर्थेभ्यश्च-१० उ० पाठ ३ महान्-पर-१० उ० पाठ ४. वैधा-मुणा.

कर्तृकर्मणोरद्वैतमाश्रित्य स्तुतिमाह\*—

त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शश्वतम्\* ।

वैशं च\* वेदिता चासि द्याता ध्येयं च यत्परम्\* ॥१५॥

१ स्तुतिरित्यम्-शा मुणा. २ नाश्वत-भ. त. अ. ना ३ रश्म-भ  
वेद्य-५ ना. ४ यत्परम्-अ. ना.

त्वमेवेत्यादि ॥ यः [होता] जुहोति यश्च [हव्यं] हव्यते यः [भोक्ता]  
विधिवद् भुंक्ते यश्च [भोज्यं] भुज्यते यः [वेदिता] वेत्ति यच्च [वेद्यं]  
ज्ञेयं यः ध्याता यत् च पर उत्कृष्ट ध्येयं तत्सर्वात्मकं त्वमेव ब्रह्मेति ।  
शाश्वतम् अविनश्वरम्<sup>१</sup> । उत्तानस्तुत्यर्था लाघवत्यान् व्याप्याता विस्तरस्तु  
शास्त्रान्तरे पर्यालोचनादनिष्टमेतत्<sup>२</sup> ॥१५॥

१ शश्वदभव शाश्वतम्-अपा-शा २ अ-वेष्ट-यमेतत्-व, अन्वेप्यमेतत्  
-भ व

इति तेभ्यः स्तुतीः<sup>१</sup> श्रुत्वा यथार्था हृदयंगमाः ।  
प्रसादामिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥१६॥

१. नृती-शा. मुखा न

इति तेभ्य इत्यादि ॥ [इति] इत्थ [तेभ्यः] सुरेभ्य स्तुती<sup>१</sup> [श्रुत्वा]  
आकर्ण्य [प्रसादामिमुख] प्रसादेन अभिमुखो [वेधाः] ब्रह्मा [दिवौकस]  
नीर्वाणान् [प्रत्युवाच] प्रत्ययोचत्<sup>२</sup> । कीदृशी । यथार्था सत्याभिधेया ।  
अत एव हृदयंगमाः मन प्रिया<sup>३</sup> ॥१६॥

१ नृती-न शा मुखा २ प्रवीपमवोचत्-न शा, प्रवीदमवाचत्-मुखा  
३ गमश्चेति खच' [इ पा० सू० ३-२-३८] -अपा-मुखा शा

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखममीरिता ।  
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥१७॥

पुराणस्येत्यादि ॥ तस्य आद्यस्य पुराणस्य कवे ब्रह्मण<sup>१</sup> [चतुर्मुख  
समीरिता] चतुर्वक्त्रैरुच्चारिता<sup>२</sup> शब्दानां द्रव्यगुणजातिप्रियाभेदेन  
[चतुष्टयी] प्रवृत्ति चरितार्था आसीत्<sup>३</sup> अभग्न, साक्षाद्भगवदुक्तं गत् ।



चतुर्णां मुखानां समाहारश्चतुर्मुखम्<sup>१</sup> । चत्वारोऽवयवा यस्याः सा  
चतुष्टयी । 'संख्याया अवयवे तयण्' [पा० सू० ५-२-४२] 'हस्यात्तादी  
तद्धिते पत्वम्' [पा० सू० ८-३-१०१] ॥१७॥

१ सर्वविद्-न भ व ल मुशा

२ समीरिता-न

३ 'कृतार्था'-अपा-शा मुशा ४ 'पात्रादि'-[द्र महा० भा० २-४-३०]

-अपा-मुशा, 'पात्रादिरुपयुक्तार्था समीरिता उक्ता'-अपा-शा

किमुवाचेत्याह —

स्वागतं स्वानधीकारान्प्रमाधैरवलम्ब्य वः ।

युगपद्युगवाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥१८॥

स्वागतमित्यादि ॥ हे प्राज्यविक्रमाः प्रभूतवीर्या वः युष्मभ्य स्वागतम् ।  
क्रियामहणात् सम्प्रदानत्वम् । [स्वागतम्] आगमनस्य<sup>१</sup> द्वारेणाशिष<sup>२</sup>  
सुराब्देन प्रतिपाद्यन्ते । कीदृशेभ्यो व । स्वान् अधीकारान् नियोगान् [प्रमादैः]  
महिमाभि अवलम्ब्य अपरित्यज्य<sup>३</sup> युगपद् [प्राप्तेभ्यः] आगतेभ्यः । न<sup>४</sup>  
हि ते स्वान् नियोगान्<sup>५</sup> हित्वा तत्रायाताः । [युगवाहुभ्यः] युगप्रमाणा  
बाहवो यैरां ते युगवाहवस्तेभ्यः<sup>६</sup>, चतुर्द्वयस्य द्वा<sup>७</sup> युगम् ॥

१ आगतस्य-भ व २ पूजाद्वारेणाशी-न व भ व मुशा, क्रिया०-

शा ३ परिग्रह-शा, मुशा ४ न हि ते आदित्या नभोगतिम्-

भ व ल शा मुशा ५ 'विपुत्रभुजेभ्य'-अपा-न, आजानुभुजेभ्य-भ व

'आजानुभुजेभ्य'-अपा-मुशा ६ 'हस्तद्वय सयुगम्'-अपा-व ल, हस्तद्वय-

द्वयसयुगम्-भ शा मुशा

किमिदं<sup>१</sup> द्युतिमान्मीयां न विभ्रति यथा पुरा ।

हिमकिलष्टप्रसादानि<sup>२</sup> ज्योतींषीव मुखानि वः ॥१९॥

१ किमिति-न

२ प्रकाशानि-म

त्वमेवेत्यादि ॥ यः [होता] जुहोति यश्च [हृद्यं] ह्रियते यः [भोक्ता]  
विधिवद् भुंक्ते यश्च [भोज्यं] भुज्यते यः [वेदिता] वेत्ति यश्च [वेद्यं]  
ज्ञेयं यः ध्याता यत् च परं उत्कृष्टं ध्येयं तत्सर्वात्मकं त्वमेव ब्रह्मेति ।  
शाश्वतम् अविनश्वरम्<sup>१</sup> । उत्तानस्तुत्यर्था लाघवत्वात् ध्यायता विस्तरस्तु  
शास्त्रान्तरे पर्यालोचनादनिष्टमेतत्<sup>२</sup> ॥१५॥

१ शाश्वदभव शाश्वतम्-अपा-शा २ अन्वेष्टव्यमेतत्-व, अन्वेष्ट्यमेतत्  
-भ व

इति तेभ्यः स्तुतीः<sup>१</sup> श्रुत्वा यथार्था हृदयंगमाः ।  
प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥१६॥

१. नृती-शा. मुशा न

इति तेभ्य इत्यादि ॥ [इति] इत्य [तेभ्यः] सुरेभ्यः स्तुती<sup>१</sup> [श्रुत्वा]  
आकर्ण्य [प्रसादाभिमुख] प्रसादेन अभिमुखो [वेधाः] ब्रह्मा [दिवौकस]  
गीर्वाणान् [प्रत्युवाच] प्रत्यवोचत्<sup>२</sup> । कीदृशी । यथार्थाः सत्याभिधेयाः ।  
अत एव हृदयंगमाः मनःप्रियाः<sup>३</sup> ॥१६॥

१ नृती-न शा मुशा २ प्रतीपमवोचत-न शा, प्रतीपमवाचत्-मुशा  
३ वमरवेति सत् [इ पा० सू० ३-२-३८] -अपा-मुशा शा

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखममीरिता ।  
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥१७॥

पुराणस्येत्यादि ॥ तस्य आद्यस्य पुराणस्य कवे ब्रह्मणः<sup>१</sup> [चतुर्मुख-  
ममीरिता] चतुर्वक्त्रैरुच्चारिताः<sup>२</sup> शब्दानां द्रव्यगुणजातिक्रियामेदेन  
[चतुष्टयी] प्रवृत्तिः चरितार्था आसीत्<sup>३</sup> ममस्त, साक्षाद्भगवदुक्तम् ।

द्वितीयः सर्गः ।

चतुर्णां मुखानां समाहारश्चतुर्मुखम्\* । चत्वारोऽवयवा यस्याः सा  
चतुष्टयी । 'संख्याया अवयवे तयप्' [पा० सू० ५-२-४२] 'ह्रस्वाच्चादौ  
तद्धिते पत्वम्' [पा० सू० ८-३-१०१] ॥१७॥

१ सर्वविद-न भ व ल. मुशा

२ समीरिता-न

३ 'कृतार्था'-अपा-शा मुशा ४ 'पात्रादि'—[द्र महा० भा० २-४-३०]

—अपा-मुशा, 'पात्रादिरूपयुक्तार्था समीरिता उक्ता'-अपा-शा

किमुवाचेत्याह—

स्वागतं स्वानधीकारान्प्रभावैस्वलम्ब्य वः ।

युगपद्गुणवाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥१८॥

स्वागतमित्यादि ॥ द्वे प्राज्यविक्रमाः प्रभूतवीर्याः वः युष्मभ्य स्वागतम् ।  
क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् । [स्वागतम्] आगमनस्य<sup>१</sup> द्वारेणाशिपः<sup>२</sup>  
सुशब्देन प्रतिपाद्यन्ते । कीदृशेभ्यो वः । स्वान् अधीकारान् नियोगान् [प्रभाविः]  
महिमाभिः अलम्ब्य अपरित्यज्य<sup>३</sup> युगपद् [प्राप्तेभ्यः] आगतेभ्यः । त<sup>४</sup>  
दि ते स्वान् नियोगान्<sup>५</sup> हित्वा तत्रायाताः । [युगवाहुभ्यः] युगप्रमाणा  
वाहवो येषां ते युगवाहवस्तेभ्यः<sup>६</sup>, चतुर्हस्तद्वयसदारु<sup>७</sup> युगम् ॥

१ आगतस्य-भ व २ पूजाद्वारेणाशी-न व भ व मुशा, क्रिया०-  
शा ३ परिगृह्य-शा. मुशा ४. ४ न हि ते आदित्या नभोगतिम्-  
भ व ल ना मुशा ५ 'विपुलभुजेभ्य'-अपा-न, आजानुभुजेभ्य-भ व  
'आजानुभुजेभ्य'-अपा-मुशा ६ 'हस्तद्वय सप्तगम्'-अपा-व ल, हस्तद्वय-  
द्वयसप्तगम्-भ शा मुशा

किमिदं<sup>१</sup> द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा ।

हिमविलष्टप्रसादानि<sup>२</sup> ज्योतीषीव मुखानि वः ॥१९॥

१ किमिति-स

२. ०प्रकाशानि-म

किमिदमित्यादि ॥ [चः] युष्माकं [मुखानि] वक्त्राणि यथा [वृत्तिं]  
 कान्ति [पुरा] पूर्वमविभक्तं<sup>१</sup>स्तथा अद्य न विभ्रति न वहन्ति, किमिदं ब्रूत  
 किमेतत् । [हिमविहृष्टप्रकाशानि] हिमेन नीहारेण विलष्टः<sup>२</sup> कदधित<sup>३</sup>  
 प्रसादो नैवेत्यं येषां तानि ज्योतीनि इव तारा<sup>४</sup> यथा न दधति तेज<sup>५</sup>स्तथा  
 भवद्यदनानि न वहन्ति<sup>६</sup> ॥१९॥

१. धृतवन्तः—अपा—शा मुशा २. आविलष्ट—अ व ३. तारा—  
 न ल ४. वृत्तिम्—त व भ ल शा मुशा. ५. 'न वहन्ति'—  
 नास्ति—व भ व ल शा मुशा

प्रशमादचिषामेतदनुद्गीर्णसुरायुधम् ।

वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥२०॥

१. अनुद्गीर्ण—स

प्रशमादित्यादि ॥ अथवा [वृत्रस्य हन्तुः] वृत्रासुररिपोरिन्द्रस्य [कुलिशं]  
 वज्रं [कुण्ठिता—अधि—इव] लक्ष्यते भग्नधारमिव दृश्यते, [अचिषां]  
 प्रशमात्] क्षीप्तिनिर्वाणात् । [अनुद्गीर्णसुरायुधम्] अनुदितेन्द्रचापम्<sup>१</sup> ।  
 शकस्य धनुर्हि वज्रशक्तिप्रसरादुदेतीत्याहुः<sup>२</sup> । अधिर्घारा<sup>३</sup> ॥

१. अप्रकटितेन्द्रघनु—व न, अनिष्ठितेन्द्रचापम्—शा मुशा. २. 'आपाप्य'—  
 अपा—ल ३. 'कुण्ठिता अथयो धारा प्रभाचक्रवाल वक्ष्येत्यर्थ'—अपा—शा

किं चायमरिदुर्धरः पाणौ पाशः प्रचेतसः ।

मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥२१॥

१. किमिदम—शा

किं चेत्यादि ॥ किं कस्मात् च अयं [प्रचेतसः] वरुणस्य<sup>१</sup> पाशः  
यः पूर्वम् अरिदुर्वारः आसीत् । सोऽयं मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनः नागस्य<sup>२</sup>  
[दैन्यं] दीनतां विस्लवत्यम् आश्रितः । निर्विपत्तर्वन्नष्टशक्तिसम्पन्न  
इत्यर्थः ॥२१॥

१. 'पाशो हस्ते'—अपा—भ. २. सर्पस्य—घ, —नास्ति—ल

कुवेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् ।

अपविद्धगदो बाहुर्भग्नशाख इव द्रुमः ॥२२॥

कुवेरस्येत्यादि ॥ अपविद्धा त्यक्ता गदा येन स अपविद्धगदः  
[कुवेरस्य] वैश्रवणस्य [बाहुः] भुज [मनःशल्यं] मनसः शल्यभूत पीडाकरं  
[पराभव] शत्रु<sup>१</sup>परिभय [शंसति इव] कथयतीव । न ह्यपरिभूतः स्वायुधं  
क्षिपति । गदात्यागाच्च<sup>२</sup> छिन्नशाखतरुल्यता ॥२२॥

१ अरि०—ल न शा. मुशा २ अपविद्धगदाच्च—न., 'अत एव कुवेरस्य  
भ्लान्तशरीरस्य'—अपा.—घ. शा. मुशा

यमोऽपि विलिखन्भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।

कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम् ॥२३॥

यम इत्यादि ॥ [यमः अपि] वैश्रवणोप्ययं वैलङ्घ्यात् स्वायुधेन दण्डेन  
[भूमिम्] ऊर्ध्वं [विलिखन्] उल्लिखन्<sup>१</sup> [निर्वाणालातलाघवम्] निर्वाणस्य  
प्रशान्तस्यालातस्योत्सुकस्य<sup>२</sup> यल्लाघवमनादरस्तत् कुरुते । यतः अस्तमित-  
त्विषा नष्टशान्तिना । 'निर्वाणोऽवाते' [पा० सू० ८-२-५०] निर्वाणशब्दस्य  
निपातः<sup>३</sup> ॥२३॥

१ 'प्रचण्डेऽस्मिन् दण्डे'—अपा—घ. न. मुशा २ ०स्योत्सुकस्य—मुशा.,  
०निशेषस्य—शा ३ 'बलात्सुमुमुज' ज्ञेयमुच्चज्वालास्य निर्वाणः ।'—अपा—  
भ., 'य सर्वप्राणिनामन्तकरो कन्याधिपार (?)'—अपा.—शा

अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षति'शीतलाः ।

चित्रन्यस्ता इव गताः प्रकामालोकनीयताम् ॥२४॥

१. ०क्षय०-अ ना

अमी चेत्यादि ॥ [अमी] एते च [आदित्याः] सूर्याः प्रतापक्षतिशीत-  
लत्वात् [कथम्] कस्मात् [चित्रन्यस्ताः] आलेख्यगता इव [प्रकामा-  
लोकनीयताम्] यथेच्छालोकनीयतां [गताः] प्राप्ताः, दृश्यत्वं सम्पन्नाः,  
पूर्वमेते वीक्षिता मनागपि दृष्टिमवाधुः ॥२४॥

१. 'सम्पन्ना' -नान्ति-शा मुसा

पर्याकुलत्वान्मरुतां वेगमह्नोऽनुमीयते ।

अम्भसामोघसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥२५॥

पर्याकुलेत्यादि ॥ मरुतां वेगमह्नोऽनुमीयते ग्यरोध ऊह्यते कुतः<sup>१</sup> ।  
पर्याकुलत्वात् पुष्पीभूतत्वात् सम्भ्रान्तत्वात् । वेगाद्धि ते प्रसरन्तो नाकुला  
भवन्ति । यथा [अम्भसाम्]<sup>२</sup> ओघः पुरः प्रतीपगमनात् आशंफयते ॥२५॥

१. तवर्धते-न. भ. ल. व. शा. मुसा

२. जलानाम्-अपा.-शा. मुसा

आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।

रुद्राणामपि मूर्धानः क्षताहंकार'शंसिनः ॥२६॥

१. क्षतहृकार०-म. स

आवर्जितेत्यादि ॥ महाप्रभाणामपि<sup>१</sup> रुद्राणां देवविशेषाणां मूर्धानः  
[क्षताहंकारशंसिनः] क्षतं नष्टमहंकारं स्वविशेषं<sup>२</sup> शंसन्ति कथयन्ति

१. महाप्रभाणानाम्-व. न. व. अनन्तप्रभाणानाम्-मुसा.  
मन्त्रविशेषम्-न. अल०-व. मुसा

२. हृकार

तथाविधाः सञ्जाताः । यतः आवर्जितजटामौलिधिलम्बिशशिकोटयः जटा  
एव मौलयो मुकुटानि तदाकारत्वाज्जटारूपा वा मौलयः केशाः ।  
जटामौलयः जटानां वा मौलयो जटामौलयः, आवर्जिताः स्रस्ता या  
जटामौलयस्तासु विलम्बिनी शशिकला<sup>१</sup> येषु । मुक्तकेशता हि परिभव<sup>२</sup>  
शंसिनी<sup>३</sup> ॥२६॥

३. कोटि-व. मुशा. ४ भूरिभय०-भ ल व ५ 'शतहुकारशसिन  
इति जरत्पाठोऽत्र रम्यतरः'-अपा-व. 'शनाहकारशसिन इति जरत्पाठोऽत्र  
रम्यतरः'-अपा.-न व. न मुशा.

लब्धप्रतिष्ठा प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः<sup>१</sup> ।  
अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥२७॥

१. खलु स्य बलवत्तरं-अ ना, ०रणोत्तरं:-तपाटी.

लब्धेत्यादि ॥ ये [प्रथमं] पूर्वं यूयं भवन्तः लब्धप्रतिष्ठाः प्राप्त-  
स्थितयस्तेऽद्य किम् इति [बलवत्तरैः] यलिभिः परैः शत्रुभिः<sup>१</sup> कृतव्या-  
वृत्तयः विहितास्पर्द्धाभङ्गाः । अपवादैः उत्सर्गाः इव । सामान्यलक्षणे हि  
प्रथमं स्वविषये लब्धप्रतिष्ठितमपि परेण विशेषलक्षणेन बलवत्त्वादात्म-  
विषयेऽपास्यते<sup>२</sup> ॥२७॥

१ अरिभिः-व. मुशा. २. बाध्यते-न.

तद्भूत यत्साः किमितः प्रार्थयध्वे<sup>१</sup> समागताः ।  
मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा शुष्मास्वस्थिता ॥२८॥

१. प्रार्थयध्वम्-म स

तदित्यादि ॥ हे [वत्साः] पुत्रका यदि परिभूता यूयं [भूत] तत्  
 कथयत । किं इतः मत्सकाशात् प्रार्थयध्वे इच्छथ । किम् शब्दः संशय-  
 पूर्वकः<sup>१</sup> प्रश्ने<sup>२</sup> । यदि सृष्टिं प्रार्थयध्वे तद् भद्रम् । यस्मात् मयि<sup>३</sup> सृष्टिः  
 लोकानां मदायत्ता सृष्टिरित्यर्थः । रक्षा तु युष्मासु भवत्सु लोकपालेषु  
 अवस्थिता स्थिता । अत्र प्रार्थयध्वमिति अपप्रयोगः<sup>४</sup> । अत्र किं शब्द-  
 प्रयोगात् किं वस्तु भवन्तोऽर्थयन्त इति संशये लट्प्रयोगो युक्तः<sup>५</sup> ॥२८॥

- १ मशये-ल २ सर्गरक्षयोर्मध्यात्-अपा.-व. न न मुशा ३ वेधति-  
 मुशा. ४ अपपाठ-भ. व मुशा, 'सशयप्रश्ने लोड्यस्यावाचकत्वात् ।  
 निषेधपरे हि वाक्यार्थे विध्यर्थो युज्यते । यथा-किं ददातु किमश्नातु नर्तन्य  
 भरणकुल । उदारमतिराप्तेऽपि जगतिप्रतयमाश्रके ।' -अपा. - मुशा  
 ५ न्याय्य-मुशा

ततो मन्दानिलोद्भूतकमलाकरशोभिना ।

गुरुं नेत्रसहस्रेण प्रेरयामास<sup>१</sup> वासवः<sup>२</sup> ॥२९॥

१. नोदयामास-ग. चोदयामास-अ. ना २. बृहदा-म

तत इत्यादि ॥ ततः प्रेत्येति ध्रुवणाकांक्षामवधारयान्तरं [वासवः]  
 इन्द्रः [गुरुं] गुरुगुरुं [नेत्रसहस्रेण] अश्रिपुञ्जेन<sup>१</sup> [प्रेरयामास] अचूनुदत्<sup>२</sup> ।  
 अनध्याक्षिकमप्यशात् [मन्दानिलोद्भूतकमलाकरशोभिना] मृदुपवन-  
 कंपितसरसिजवनकान्निता । अनिमिश्रणामपि देवानां इच्छावशान्नेत्रचरने  
 युज्यते इति नाऽप्राशिविकारो<sup>३</sup> दुर्घटः ॥२९॥

- १ अपपदेन-न मुशा २ अनुनुदत्-ल ३ अनिमिश्रणाम्-मुशा  
 ४ अतर्काच-व. भ. न, अतिवाच-मुशा

स द्विनेत्रं दरेक्षतुः सदसनयनाधिकम् ।

वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजामनम् ॥३०॥



स द्विनेत्रमित्यादि ॥ ततः सः बृहस्पतिः [प्राञ्जलिः] ब्रह्माञ्जलिः  
[जलजासन] विरञ्चिम् इदं वक्ष्यमाणम् [उवाच] जगाद् । किंभूतः द्विनेत्रम्  
अपि हरेः इन्द्रस्य सहस्रनयनाधिकं चक्षुः नेत्रम् । चक्षुरिव चक्षुः । यावत्  
किलासौ पश्यति तत्सर्वं तेनेक्षते, न तावन्नयनसहस्रेण । अत एव तच्चो-  
दनम् । नेत्रविशेषणत्वेऽपि 'गुरोर्विशेषणं कृतम्' । तस्यैव चक्षुस्वरूपे  
निरूपितत्वात् । सहस्रं नयनानि समाहृतानि इति सहस्रनयनं, द्विगु-  
समासः<sup>१</sup> । एकवचनं संहितत्वात् । त्रैव्यगिरिशिवद् भाषार्या वाचस्पति-  
शब्दो रूढः<sup>२</sup> ॥३०॥

- १ 'पश्यति'—नास्ति—श. मुञ्जा. २...२. अपि गुरोरेवंते विशेषणे बोद्धव्ये-  
न व. शा. मुञ्जा. ३ तस्यैव चक्षुषा बोधितत्वात्—अ. व., चक्षुष-  
रूपितत्वात्—शा. ४ 'तद्विद्यार्थोत्तरपदसमाहारे च [पा० सू० २-१-५१]  
द्विगु ।'—अपा—मुञ्जा. ५. 'रूढ'—नास्ति—शा. मुञ्जा. इ. कुमार० २-१

किमुवाचेत्याह—

एव यदात्य भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् ।

प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यति प्रभुः<sup>१</sup> ॥३१॥

१. ज्ञास्यति प्रभो—वा. न स

एवमित्यादि ॥ हे भगवन् यत् त्वं लब्धवतिष्ठः सम्प्रति, परिभूता  
इति' यद् आत्य निरूपयति तदेवमिन्धमेतत् । परिभूता वयं यतो नः  
अस्माकं<sup>२</sup> [पदम्] आस्पदम् आमृष्टम् अपहतम् न च भगवता ज्ञातम् पतत्  
कथम् । यः सर्वस्य प्रत्येकं [विनियुक्तात्मा] आत्मारूपेणावस्थितः [प्रभुः]  
ईश्वरः, स कथमिदं न ज्ञास्यति, न वेत्ति । आत्येति प्रुवः 'पञ्चानामादित  
आहो प्रुवः' [पा० सू० ३-४-८४] । भगवन्निति पूजापदम्—

१. 'सम्प्रति', इति—नास्ति—ल. व. न. भ. व. शा. मुञ्जा. २. 'परैः अरिभिः'  
—अपा—न. व. ल. व., अरिभिः—शा. मुञ्जा. ३ उत्पुष्टितम्—शा. मुञ्जा.  
४ अद्भुतम्—अपा—व. न. शा. मुञ्जा.

‘ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यज्ञसः श्रियः ।

कामस्याथ प्रयत्नस्य’ पण्णां भग इति स्मृतः ॥’

ज्ञास्यतीति ‘अपह्वये ज्ञ.’ [पा० सू० १-३-४४] । ‘अकर्मकाच्च’ [पा० सू० १-३-४५] इत्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्<sup>१</sup> । वतेमानेऽपि नष्ट प्रायेण प्रयुजते । यथा ‘स्वस्ति धोऽस्तु गमिष्यामि ।’ [रामा० १-४३-१५] ‘कार्ये शुक्ण्यात्मसमं नियोष्ये’ [कुमार० ३-१०] ‘तस्याः करिष्यामि दद्वानुतापम्’ [कुमार० ३-८] इत्यादौ ॥३१॥

५ वंशस्यस्याऽथ प्रयत्नस्य-व ज्ञानवंशस्ययोश्चैव-भ-१ पादटिप्पण्याम, वंशस्यस्याथ मोक्षस्य-मुशा इ वि० पु० ६-५-७४ ६ आत्मनेपद विभाषितम्-मुशा.

‘आमृष्टं नः परैः पद’ [कुमार० २-३१] इति सामान्येनोक्त्या विशेषेणाह—

भवल्लब्धवरोदीर्ण<sup>१</sup> स्तामकारुयो महासुरः ।

उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥३२॥

१ त्वया दत्तवराद गूर्ण-स, ०दीर्ण-अ ना

भवल्लब्धेत्यादि ॥ [भवल्लब्धवरोदीर्णः] भवत्सकाशे<sup>१</sup> लब्धेन घरेण उदीर्णः प्रचण्डः । वज्रांकात्मजः [तारकारयः] तारकनामा [महासुरः] महादैत्यः [लोकानां] जगतः [उपप्लवाय] यद्यार्थं धूमकेतुरिवोत्थितः । केतूदयो हि लोकोपद्रवाय । धूमाकारः केतुर्धूमकेतुः । स चातिविषमः । उदीर्ण इति ‘अ गतो’ [घा० पा० १४१८] क्तः जातः । ‘रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः’ [पा० सू० ८-२-४२] इति घातोर्नत्वम्<sup>२</sup> ॥३२॥

१ ०सकाशात्-म न ल व ना मुशा २ ‘अत इदातो’ [पा० सू० ७-१-१००] रपरत्वम् ।-ता मुशा, ‘दीपत्वम् । नत्वम् । णत्वम् ।’-अपा-व व

तत्रोदीर्णत्वमाह—

पुरे तावन्तमेवास्य तनोति<sup>१</sup> रविरातपम् ।

दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते<sup>२</sup> ॥३३॥

१ ०स्यातनोति—चा.

२ सिध्यति—अ. ना.

पुर इत्यादि ॥ तदीये [पुरे] नगरे [तावन्तम् एव] तावन्मात्रं [रविः] अर्कः [आतपं तनोति] तपति [यावत्] यावता [दीर्घिकाकमलोन्मेषः] यक्षिणीनलिनविकासो [साध्यते] जन्यते । न त्वधिकं तदुपान्ते<sup>१</sup> तद्गथात् । दीर्घिकाशब्दे 'संज्ञायां कन्' । <sup>२</sup>तावत्परिमाणस्य तावत्स्वार्थे मात्रम्<sup>२</sup> ॥३३॥

१ 'तदुपान्ते'—नास्ति—न न मुशा.

२...२. यत्परिमाणस्य यावान् ।

ततः स्वार्थे मात्रम्—मुशा

सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलामिर्निषेवते ।

नादत्ते केवलां लेखां<sup>१</sup> हरचूडामणीकृताम् ॥३४॥

१. रेखाम्—अ. ना

सर्वाभिः इत्यादि ॥ [सर्वाभिः] अखिलाभिः कलाभिः [सर्वदा] अजस्रं [चन्द्रः] इन्दुः त [निषेवते] सेवते । केवलां [हरचूडामणीकृताम्] ईश्वर-मौलिमृताम् एकां [लेखां] कलां न गृह्णाति, महाप्रभावत्वाद्देवस्य । एवं यदा लोके हित्वा नित्यं परिपूर्णः शशी भयात् तमेवाराधयति तदा लोको-पप्लवः । एवमुत्तरत्र । अत्र च हरश्शशिनोऽर्थे मेद् गृहीत्वा हरश्शशिलेखा च कदाऽस्योपयुज्यत इति रमसादविचार्य नादत्त इत्युक्तम्<sup>१</sup> ॥३४॥

१ महेश्वरनिर्मातृत्वात् शिरः कला दयवता । न स्वराक्ष्या इत्यन्ये । अयो-क्तिः । हरतीति हरश्चोर । तेन चोरयित्वा शिरोमणीकृतं वस्तु महोन्नतो न गृह्णाति लज्जाकरत्वात् । — भ—१ पादद्विषय्यामधिकपाठः ।

व्यावृत्तगतिरुधाने<sup>१</sup> कुसुमस्तेयसाध्वसात्<sup>२</sup> ।

न वाति वायुस्तत्पाद्वै तालवृन्तानिलाधिकम् ॥३५॥

१. ०रुधान०-मुगा

२. ०साहसात्-अ. ना.

व्यावृत्तेत्यादि ॥ [तत्पाद्वै] तस्य निकटे [वायुः] समीरः [तालवृन्ता-  
निलाधिकं] तालवृन्तानिलाद् व्यजनपवनादधिकं न वाति<sup>१</sup> । यत उधाने  
[कुसुमस्तेयसाध्वसात्] कुसुमापहरणभयात् [व्यावृत्तगतिः] निःप्रसरः<sup>२</sup> ।  
यदि हि वेगेन गृहेत् तदा कदाचिदुपवनप्रसूनान्यपवाहयेत् । ततोऽस्य  
दण्डो भवेत् ॥३५॥

१ 'गृहति'-अपा — व भ ल व शा मुगा

२ निवृत्तप्रसर-न व मुगा ;

निपिद्वगति-भ व

पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसंभारतत्परा ।

उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते ॥३६॥

पर्यायेत्यादि ॥ यस्तत्तादयः<sup>१</sup> पट्टतयः [पर्यायसेवामुत्सृज्य] क्रमेण  
सेवां हित्वा [उद्यानपालसामान्यम्] उद्यानपालयत् सदैव तम् उपासते<sup>२</sup> ।  
सेवन्ते । अत्युष्णशीतादिकं दोषं त्यक्त्वा केवलं [पुष्पसंभारतत्पराः]  
कुसुमार्जनपरायणाः । समानमेव सामान्यम् । तत्पराशब्देऽत्र तच्छब्दप्रयोगो  
न तथा न्याय्यः, परामृश्यस्य साक्षान्निर्देशात् । यथा-‘तदर्जनपरी करी’  
इत्यादि<sup>३</sup> । पुनः श्रुतिवशात् तद्व्यघारणं<sup>४</sup> प्रतीयते, तत्परा एवेति ॥३६॥

१ वसन्तग्रीष्मप्रावृत्तशरद्धेमतांतिगिरलक्षणा-ल. भ व

२. ‘समुपासते’-अपा.

-ल. भ. व.

३. तद्दर्शनपरी-मुगा

४. व्यघारणादवधारणम्-मुगा.

तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः ।

कथमप्यभ्यसामन्तरानिपत्तेः प्रतीक्षते ॥३७॥

तस्येत्यादि ॥ [सरितां पतिः] समुद्रः [अम्भसामन्तः] तोयमध्ये  
[तस्योपायनयोग्यानि] तारकोपचारार्हाणि<sup>१</sup> रत्नानि कथमपि प्रतीक्षते  
गवेपयति । आनिष्पत्तेः समाप्तिपर्यन्तं यावत्, तद्योग्यातिलाभ<sup>२</sup> इत्यर्थः ।  
प्रतीक्षत इत्यत्रावेक्षत<sup>३</sup> इति रम्य. पाठः प्रतीक्षणस्य पालनार्थत्वात्<sup>४</sup> ॥३७॥

१ ओकोपायनार्हाणि-न. ल, ओकोपघाहाणि-शा. मुशा २ अम्भसामन्त-  
-शा. मुशा ३ न परोक्षते-न ओपेक्षते-शा. मुशा ४. 'प्रतिपालना-  
र्थत्वात्'-न, नास्ति-शा. मुशा.

ज्वलन्मणिशिखाश्चैनं वासुकिप्रमुखा निशि ।  
स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजङ्गाः पर्युपासते ॥३८॥

ज्वलन्मणीत्यादि ॥ यं च [ज्वलन्मणिशिखाः] ज्वलन्मणिशिखत्वाद्  
[वासुकिप्रमुखाः] वासुकितक्षकादयः [भुजङ्गाः] नागेश्वराः [स्थिरप्रदीपतां]  
स्थिरप्रदीपताम् [एत्य] प्राप्य [निशि] रात्रौ [पर्युपासते] सेवन्ते । स्थिर-  
त्य तु तैलाद्यनपेक्षत्वात्, वातादिराधाभावाच्च । अत्र शृङ्गारिणस्तारकस्य  
निशि भुजंगसन्निधानमुचितं न वेति सहृदयैर्विचार्यते<sup>१</sup> । एनमिति 'द्वितीया  
टोस्त्वेनः' [पा० सू० २-४-३४] ॥३८॥

१ विचार्यम्-व न ल व शा. मुशा.

तत्कृतानुग्रहापेक्षी प्रत्यहं<sup>१</sup> दूतहारितैः ।  
अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः ॥३९॥

१ त मुहु-म स अ ना

तत्कृतानुग्रहेत्यादि ॥ आसतां तावदन्ये<sup>१</sup> सुराः { इन्द्रोऽपि } सुर-  
नाथोऽपि [दूतहारितैः] दूतमापितैः [कल्पद्रुमविभूषणैः] कल्पपादपालंकारैः  
[प्रत्यहम्] अनुदिनमेवम् [अनुकूलयति] आराधयति । यतस्तारककृत  
प्रसादमर्ययते । हरति शान्तावपि वर्तते ॥३९॥

१ आसतामन्ये-व न भ व. शा. मुशा २ 'न दोष एव'-अपा.,-व व  
भ, न भोष एव-शा. मुशा

इत्थमाराध्यमानोऽपि किलश्राति भुवनत्रयम् ।

शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥४०॥

इत्थमित्यादि ॥ इत्थम् उक्तप्रकारेण रविशशिपन्ननक्तूदधिभुजंग-  
सुरेशैः [आराध्यमानः] सेव्यमानः अपि असौ [भुवनत्रयं] जगन्ति  
[किलश्राति] बाधते एव । न चैतदाश्चर्यम् यत्<sup>१</sup> [दुर्जनः] खलः [प्रत्य-  
पकारेण] प्रतीपमुपद्रवेण<sup>२</sup> शाम्येत् शान्तो भवेत् न तु उपकारेण ।  
लट्येयमादौ सम्भावने ॥४०॥

१ यत्-व २ ०ण्व-व भ ब शा मुशा

तदेव<sup>१</sup> फलेशमाह—

तेनामरवधूहस्तसदयालूनपल्लवाः ।

अभिज्ञाच्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥४१॥

१ तमेव-शा मुशा

तेनामरेत्यादि ॥ तेन [नन्दनद्रुमाः] देवोद्यानतरवः छेदपातानां छेद-  
पातयोः अभिज्ञा<sup>१</sup> अनुभाजुकाः क्रियन्ते छेद्यन्ते पात्यन्ते चेत्यर्थः । कदाचिद्  
तद्योग्या एव ते स्फुरित्याह [अमरवधूहस्तसदयालूनपल्लवाः] अमरवधूहस्तैः  
सुरललनारुरैः कर्णपूरार्थे<sup>२</sup> सद्यमात्तूनपल्लवाः कृत्तकिसलयाः । एव  
कलरवृक्षविनाशान्महानुपपन्नवः<sup>३</sup> कृतो भवति । अभिज्ञानातीत्यभिज्ञाः  
कः<sup>४</sup> ॥४०॥

१ द्विधीभावो-मूलनानामभिज्ञा-शा. मुशा २ ०पूराद्यर्थम्-भ. ल व  
शा मुशा., ०पूराद्यर्थो-न ३ उपद्रव-ल ४ अभिज्ञानन्ति अभिज्ञाने  
क-भ व

वीज्यते म च<sup>१</sup> संसृप्तः श्वाससाधारणानिलैः ।

चामरैः सुखन्दीमि<sup>२</sup>र्वाप्सि<sup>३</sup> शीकर<sup>४</sup>वर्षिमिः ॥४२॥

१ हि-म न २ सुखवन्दीनाम-म न ३ वाष्प-म शा. मुशा.  
४ ०मीकर-म.

वीज्यत इत्यादि ॥ स चासुरः [संसृप्तः] शयितः सन् [सुरबन्दीभिः]  
देवधूमिः [चामरैः] बालव्यजनैः वीज्यते निर्वाप्यते । कीदृशैः<sup>१</sup> ।  
[श्वाससाधारणानिलैः] उच्छ्वासेन<sup>२</sup> साधारणः सामान्यो मिश्रितोऽनिलो  
येषां, तैः तथा [वाष्पशीकरवर्षाभिः] वाष्पशीकरानश्रुकणान् वर्षन्ति  
मुञ्चन्ति तैः । ता हि दुःखादुच्छ्वसन्ति रुदन्ति च । प्रलेन हता रिपुनारी  
यन्दी इति । 'ईज गतौ' [धा० पा० १८२] इति विपूर्वस्य णिचि कर्मणि  
वीज्यते इति रूपम् । अयेकार्थाश्च धातवः । च पूर्वापेक्षया समुच्चये ।  
'हि' इति तु पाठे चार्थे हिः । 'चामरैः' इति करणे तृतीया । यन्दीभिः  
इति कर्तरि [तृतीया] । 'यन्दीनाम्' इति पाठे चामरापेक्षया षष्ठी ।  
वीजनेस्तु सन्निधाताद् वन्ध एव कर्ता चामराणि वा ॥४२॥

१. किं विशिष्टं-भ. य. २. श्वासेन-मुद्रा.

उत्पादूय मेरुशृंगाणि क्षुण्णानि हरितां सुरैः ।  
आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेष्मसु ॥४३॥

उत्पादयेत्यादि ॥ तेन [मेरुशृङ्गाणि] सुरशिखरिशिखराणि [उत्पादूय]  
उन्मूल्य [स्वेषु वेष्मसु] निजसदनेषु आक्रीडपर्वता. कीदृशैला.<sup>१</sup> [दृष्टिनाः]  
रचिताः । आक्रीड्यन्ते येष्वित्याक्रीडास्ते च ते पर्वताश्च<sup>२</sup> । दृष्टिनाम्  
अश्वानां<sup>३</sup> सुरैः क्षुण्णानि पिष्टानि, इत्युच्चत्योक्तिः ॥४३॥

१. केलिशैला-य. न. ल. शा. मुद्रा. २. 'कीदृशानि'-त्रया.-द. शा. मुद्रा.  
३. रविरथहयानाम्-य. न. शा. मुद्रा

मन्दाकिन्याः पयः शेषं दिग्धारणमदाविलम् ।  
हेमाम्बो<sup>१</sup>रुहसस्यानां<sup>२</sup> तद्वाप्यो घाम सांप्रतम् ॥४४॥

१. हेमाम्बु०-अ. ना २. सस्यानाम्-य. रु.

मन्दाकिन्या इत्यादि ॥ नद्याः<sup>१</sup> अद्य पयः शेषं तोयमेवावशिष्यते ।  
[दिग्धारणमदाचिलं] दिग्गज<sup>२</sup>मदेनाविलं कलूपम् । ते हि तत्र जलकेत्यर्थः<sup>३</sup>  
मागच्छन्ति<sup>४</sup> । तर्हि कनककमलानि क्व गतानीत्याह- [हेमाम्मोक्ता-  
सस्यानां] हेमाम्मोक्ताण्येव सस्यं फलं<sup>५</sup> तेषां तद्वाप्यः तदीया दीर्घिकाः  
साम्प्रतं सम्प्रति धाम स्थानम् । तत उत्त्राय तन्नारोपितानीति<sup>६</sup> । सारा-  
पहरोन्नितः । शिष्यत इति शेषम् । भाववर्जितो घञ् वाच्यलिङः । सम्प्रत्येव  
साम्प्रतम् प्रज्ञादित्यादण् ॥४४॥

१ स्वनंदापु-व, स्वनंदा गगाया-र खनद्याद्-शा मुसा

२ दिङ्नाग-भ ३ ओमीडा-भ न मुसा. ४ आयाति-भ. न

शा मुसा ५ सस्यानि फलानि-भ ६ ओपितत्वादिति-व शा. मुसा

भुवनालोकनप्रीतिः नाकिभिर्नानुभूयते ।

खिलीभूते<sup>१</sup> विमानानां तदापातभयात् पथि ॥४५॥

१. स्वर्गिभि-स म २ खिले भूते-मुसा.

भुवनालोकनेत्यादि ॥ नाकिभिः देवैः [भुवनालोकनप्रीतिः] भुवनानां<sup>१</sup>  
दर्शनेन<sup>२</sup> परितोषः<sup>३</sup> न अनुभूयते । कुत इत्याह-गगने विमानपथि<sup>४</sup>  
खिलीभूते<sup>५</sup> शून्ये सम्पन्ने<sup>६</sup> [तदापातभयात्] तस्य तावत्स्यापात  
आस्कन्दस्ततो यद् भयं ततः । तेषां निःशङ्कं हि भ्रमतां<sup>७</sup> कदाचिदसाया-  
गत्य सहस्रापरि पतेत् ॥४५॥

१. मनुष्यलोकानाम्-भ. न ल व. २. आलोकनेन-न. शा. मुसा.

३. परितोषेण प्रीति-भ. र व. ४ विमानानां पथि-व. शा. मुसा.

५ खिले भूते-मुसा. ६. सम्पन्ने कुत-न. भ ७. तत्र पन्ताम्-न.,

भ्रमताम्-मुसा.

यज्वभिः संमृतं हव्यं विततेष्वधरेषु सः ।

जातवेदोमुखान्मायी म्रियतामान्छिनत्ति नः ॥४६॥



तस्मिन्नित्यादि ॥ तस्मिन् तारके [नः] अस्माकं सामदानमेदृश्या  
श्चत्वारोऽपि उपायाः [प्रतिहतक्रियाः] नष्टशस्तयः । यतः क्रूरे विपक्षे  
[इव] यथा [वीर्यवन्ति] शक्तिमन्ति औषधानि सांनिपातिके त्रिदोषजे  
विकारे व्याधौ क्रूरत्वात्<sup>१</sup> निष्फला भवन्ति । घातूनामभ्योन्यविरोधात् ।  
सन्निपातस्य कोपनः सांनिपातिकः । 'सन्निपाताच्चेति वस्तुव्यम्'<sup>२</sup>  
इति ठक् ॥४८॥

१ सन्निपातजे-व न २ मृतत्वात्-भ. व ल ३ वातिकमिदम्-  
द म० भा० ५-१-३८

तदेव प्रतिहतक्रियत्प्रमाह—

जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा ।

हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्क इवार्पितः<sup>१</sup> ॥४९॥

१ निष्कमिवार्पितम्-म स

जयाशेत्यादि ॥ यत्र चक्रे सदैव (अस्माकम्) नः जयाशा 'नूनमेतेन  
वयमरीन् विजेष्यामहे'<sup>१</sup> इति । तेन हरिचक्रेण सुदर्शनेन अस्य कण्ठे निष्क इव  
अर्पितः । शिरश्छेदेच्छया क्षिप्तं स्पर्शलंकरणवच्छोभितुमारब्धम्<sup>२</sup> ।  
नष्टशक्तिसम्पन्नमित्यर्थः । केवलं [प्रतिघातोत्थितार्चिषा] गलगतिघातप्रशा-  
दुत्थितान्यर्चीषि यस्य तेन । तत्कण्ठस्य वज्रनिभत्वात् । उरस्याभरणं  
निष्कः<sup>३</sup> ॥४९॥

१. विजेष्याम—न. भ. ल व. २. छेदया—व, छेदनाय—भ. ल. व  
३ निष्कवत्—व. भ. न व सा मुता ४ प्रवृणम्—य. न सा मुता  
५ निष्कम्—व न. ल. सा मुता

तदीयास्तोयदेष्वथ पुष्करार्तकादिषु ।

अभ्यस्यन्ति तटाघातं<sup>१</sup> निर्जितैरावता गजाः ॥५०॥

१ तटाघातान्—भ ल व. सा मुता

तदीया इत्यादि ॥ [तदीयाः] तारकीया [गजाः] द्विरदा [निजितै-  
रावता] परिभूतसुरकरित्वात् [पुष्करावर्तकादिषु] पुष्करावर्तरूपभृतिषु  
कल्पान्तमेधेषु<sup>१</sup> तटाघात<sup>२</sup> वप्रपरिणतिक्रीडाम् अभ्यस्यन्ति । ते हि तत्प्र-  
हारक्षमाः ॥५०॥

१ 'अद्य'—अपा—व न शा मुशा

२ तटाघातान्—म ल व शा मुशा

एवं परिभवमुद्धाट्या<sup>१</sup> गमनप्रयोजनमाह—

तदिच्छाम<sup>२</sup> विमो सृष्टं<sup>३</sup> सेनान्यं तस्य शान्तये ।

कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षुः ॥५१॥

१ उत्पाद्य—म व ल

२ तदिच्छामि—व, ०च्छामो—म स

३ सृष्टम्—म स.

तदिच्छामे इत्यादि ॥ [तद्] तस्मात् तस्य शान्तये नाशाय सेनान्यं  
सेनार्पति त्वया विमो सृष्ट निर्मितम् इच्छाम<sup>१</sup> वयमभ्यर्थयामहे । त्वया  
चोक्तमेतत् 'मयि सृष्टिर्हि' [कुमार० २-२८] इति । यथा भवस्य  
संसारस्य शान्तये [कर्मबन्धच्छिदं] 'कर्मपाशच्छेदित धर्मं पुण्ययोगं  
मुमुक्षुः योगिनो वाञ्छन्ति<sup>२</sup> । ज्ञानानलाद्भि<sup>३</sup> कर्मन्धनदाहः । सृष्टमिच्छाम  
इति 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' [पा० सू० ३-४-१] । यदि वा सोत्साहो  
दर्पवान् सृष्ट उच्यते । यथा—'अहं हरादाप्तवता दुराणं येनेन्द्रलोका  
विजयाय सृष्टा' [रघु० ६-६२] इति । क्लृप्तमिच्छामीत्यपपाठ एव । सेना  
नयति यस्तं सेनान्यम् 'स्तसृष्टिप' [पा० सू० ३-२-६१] इति क्विप् ।  
'परनेकाचोऽसंयोगपूर्णस्य [पा० सू० ६-४-८२] इत्यादिना यणादेशः ।  
'इच्छाम' इति प्रार्थने लोट्<sup>४</sup> ॥५१॥

१ इच्छामि—व

२...२ कर्मणा बन्ध कर्मबन्ध त छिनत्ति य स त,

धर्मचिरण विना मोक्षो न लभते—म व.

मुशा ३ ज्ञानानलेन हि—व शा

मुशा ४ 'केचित् सृष्टमिति पठन्ति'—अपा—म, 'सेतो लाडिति पञ्चमी

विभक्तिनिर्देश'—अपा—शा

गोप्तारं सुरसेनानां<sup>१</sup> यं पुरस्कृत्य गोत्रमिह ।

प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो वन्दीमिव जय<sup>२</sup> श्रियम् ॥५२॥

१. ०गंन्यानाम्—म. स

२ गुरो—अ ना

गोप्तारमित्यादि ॥ कीदृशं सेनान्यम् । सुरसेनानां गोप्तारं [पुरस्कृत्य]  
अग्रतो विधाय गोत्रभिद् इन्द्रः [शत्रुभ्यः] शत्रूणां सकाशात् [जयश्रियं]  
जयलक्ष्मीं [प्रत्यानेष्यति] प्रतीपमानेष्यति [बन्दीम् इव] 'नारीमिव हयमपि  
प्रत्यानेष्यतीत्यर्थः । पुरस्कृत्येति 'पुरोऽध्यम्' [पा० सू० १-४-६७] इति  
गतिवै 'नमस्पुरसोर्गत्योः' [पा० सू० ८-३-४०] इति सत्वम् । गां  
भुवं त्रायन्त इति गोत्राः पर्वतास्तान् भिन्नवानिति<sup>१</sup> गोत्रभिदिन्द्रः ॥५२॥

१ 'हठहृतान्'-अपा-व

२ भिन्नसीति-न

वचस्यवसिते<sup>१</sup> तस्मिन्<sup>२</sup> ससर्ज गिरमात्मभूः ।

गजितानन्तरां वृष्टिं सौभाग्येन जिगाय या<sup>३</sup> ॥५३॥

१ ऽस्युपरते-पा

२ तस्य-स

३ सा-म. स अ. ना

वचसीत्यादि ॥ तस्मिन् बार्हस्पतेः<sup>१</sup> [वचसि] वचने अवसिते समाप्ते  
सति [आत्मभूः] ब्रह्मा [गिरम्] वाचं [ससर्ज] अवधीत्<sup>२</sup> । या गी-  
सौभाग्येन साफल्येन [गजितानन्तरं] गजितादनन्तरं परतो भाविर्मा वृष्टिं  
जिगायातिशिष्ये । गुरुप्रार्थनानन्तरस्य<sup>३</sup> सफलीकरणात्<sup>४</sup> । जिगायेति  
'सन्निटोर्जे' [पा० सू० ७-३-५७] इति कुत्वम् ॥५३॥

१. बार्हस्पत्ये-शा मुगा.

२ उवाच-ल.

३. ऽनाऽप्वरस्य-मुगा.

४ अनुष्ठानात्-भ. व न ल

तमेव गिरमाह-

संपत्स्यते वः कामोज्यं कश्चित् कालः प्रतीक्ष्यताम् ।

न त्वस्य सिद्धयै<sup>१</sup> यास्यामि मर्गव्यापारमात्मना ॥५४॥

१. सिद्धौ-म. अ. ना. गा मुगा.

द्वितीयः संगः ।

संप्रत्यते व इत्यादि ॥ सेतानीसमुपलक्षणं. कामः मनोरथ  
[वः] भवतां [संप्रत्यते] घट्टियते । सम्प्रति [कश्चित्] मनाक् [काल]  
समयः [प्रतीक्ष्यताम्] परिपाल्यताम्<sup>१</sup> । यस्मा<sup>२</sup> दहमेतस्य कार्यस्य [सिद्धये]  
सिद्धिनिमित्तं [सर्गव्यापार] सृष्टिलक्षणं व्यापार<sup>३</sup> [आत्मना] स्वयं न  
[यास्यामि] नजामि ॥५४॥

१ प्रनिपाल्यताम्—शा. मुशा २ यद्—भ व ३ ०लक्षणव्यापारम्—  
भ व ल

कस्मादित्याह—

इतः स दैत्य प्राप्तश्रीनेत एवार्हति क्षयम् ।  
विपवृक्षोऽपि संवर्ध स्वयं छेनुमसांप्रतम् ॥५५॥

इत स इत्यादि ॥ सः [दैत्यः] यज्रांगसुतः<sup>१</sup> इत मत्तः [प्राप्तश्रीः]  
वरवशादासादितसमृद्धिः इत च मत्त एव [क्षय] नाशं न कर्हति ।  
यस्मादास्तामन्यः फलवृक्षः विपवृक्षः विपतत् अपि [संवर्ध] वृद्धिं नीत्या  
स्वयं [छेत्तुं] निर्दलितुम्<sup>२</sup> असाम्प्रतम् अयुक्तम् न छिद्यते । साम्प्रत-  
शब्दोऽयं युक्तार्थः स्वभावाद् गर्भाकृतकर्मशक्तिरिति । तेनैव कर्मणोऽभि<sup>३</sup>.  
हितत्वाद् विपवृक्ष इति द्वितीयाभावः । वर्धनक्रियापेक्षयाप्यसौ<sup>४</sup> नार्हति  
सुर्यकर्मणोऽभिहितत्वादेन ह्ययुक्तम्—‘प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिर  
भिहितवत् प्रकाशते ।’ यथा—‘रिपुरानीय बध्यताम्’ इति । वृक्षविदो-  
पणत्वे<sup>५</sup> च सामान्योपक्रमादसाम्प्रतमिति स्थितिनिर्देशः<sup>६</sup> ॥५५॥

१ तारक—ल, २ लवितुम्—व भ व शा. मुशा ३ कर्माऽभि०—  
न ४ विपदुक्षात—शा मुशा ५ ‘भदितुम्’—अपा—भ व ल  
६ ०त्वऽपि—मुशा ७ यथास्थिति निर्देश—मुशा

अथ कस्मात् त्वयैवायमुपद्रव कृत इत्याह—

वृत्तस्तेनेदमेवाहं मया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।  
वरेणशामितं लोकानलं दग्धं हि तत्तपः ॥५६॥

१ प्राङ्—व म मुशा २ वरेण तमितम्—न ल म स.

वृत्तं तेनेत्यादि ॥ तेन तारकेण<sup>१</sup> इदम् एव वृत्तं याचितम् । यथा सप्तधासरशिशुधर्जं देवानामप्यवध्यो भूयासमिति । मया अपि अस्मै<sup>२</sup> तथैव प्रतिश्रुतम् अङ्गीकृतम् । यस्मात् [तत्तपः] तस्य तपः [वरेण] वरदानेन अशमितम् अनिर्वापितं<sup>३</sup> सन् लोकान् भुवनानि दग्धुम् अलं शक्तम्<sup>४</sup> । तपसस्तावत्फलेनावश्यं भाव्यम् । यदि च वरेण तन्न जडीक्रियते ततोऽधिकोपद्रवक्षमं स्यात् । अस्मै इति 'प्रत्याङ्भ्यां ध्रुवः .....'[पा० सू० १-४-४०] इति सम्प्रदानम् ॥५६॥

१. 'प्राक्, ऊर्ध्वम्'-अपा.-व व. 'प्राक्, पूर्वम्'-अपा.-शा मुशा  
 २ तस्मै-शा. मुशा ३ निर्वापितम्-न ल ४ समर्थम्-भ व  
 ५ ततस्तदधिका०-मुशा

अस्माकमेव<sup>१</sup> तर्हि तद्वधशक्तिर्विधीयतामित्याह—

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः ।

अंशादृते निपिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥५७॥

१. अस्माप्तेव-न व शा मुशा

संयुग इत्यादि ॥ [संयुगे] समरे [सांयुगीनं] कृतोत्साहं भवतां मध्ये कः [प्रसहेत] सोढुं शक्नुयात् । [नीललोहितरेतसः] नीललोहितरेतः शर्वस्य शुक्रं तस्य निपिक्तस्य क्षेत्रे प्रक्षिप्तस्य<sup>१</sup> [अंशाद्] योऽंशो भागोऽयतास्तस्मात् ऋते तं यजयित्वा । हरतनयो यदि पशं तं जेतुं शक्तः<sup>२</sup> इत्यर्थः । अतस्तं सांयुगीनं संग्रामपण्डितम्<sup>३</sup> । साध्यर्थे 'प्रतिजनादिभ्यः एष' [पा० सू० ४-४-९९] । अंशादिति ऋते शब्दयोगे पञ्चमी ॥५७॥

- १ क्षेत्रक्षिप्तस्य-भ ल. व, क्षेत्रे क्षिप्तस्य-शा मुशा. २. शक्नुयाद-न.  
 ३. रणपण्डितम्-भ ल. न. व शा मुशा

अथ यत्रेन्द्रोपेन्द्रादयो न शक्तास्तत्र कथं हरांशाऽपि मत्तः म्यादित्याह—

स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे प्रतिष्ठितम् ।

परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना ॥५८॥

१ व्यवस्थितम्-म.

स हि देव इत्यादि ॥ यस्मात् महादेवः तमःपारे प्रतिष्ठितम् अविद्यायतीतं<sup>१</sup> परम् उत्कृष्टं सूक्ष्मं ज्योतिः तेजः परमात्माप्यमतश्च न मया न च विष्णुना [परिच्छिन्नप्रभावर्द्धि] 'निश्चयीकृतमहिम्नाम् ऋद्धिः सम्पद् यस्य स तथोक्तः । अतश्च य एवं महाप्रभावस्तदीयोऽशः कथं विपक्षविदारणो न स्यात् ॥५८॥

१ अनाद्यन्तम-शा मुशा. २. 'परिच्छिन्ना' ०-अपा.-न ल, परिच्छिन्ना निश्चिता'-अपा.-व. शा मुशा

तदशसम्भवे चोपायमाह—

उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।

शंभोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥५९॥

उमारूपेणेत्यादि ॥ [उमारूपेण] पार्वती<sup>१</sup>वपुषा ते यूयं [संयमस्तिमितं] समाधिनिश्चलं शम्भोः [मनः] चेतः [आक्रष्टुम्] अपहर्तुं यतघ्नम् उद्यच्छध्यम् । [अयस्कान्तेन] अयस्कान्तमणिना<sup>२</sup> लोहवत् अय इव<sup>३</sup> । त इति सर्वनाम्ना पयस्नपरतां सूचयति । अयसः कान्तोऽयस्कान्तः 'अतः कृकमि .....' [पा० सू० ८-३-४६] इत्यादिना [सकाङ्गः]<sup>२</sup> ॥५९॥

१. गीते ०-व शा मुशा २... २ 'अय... इव'-नास्ति-मुशा

२. कृकमीत्यप्राप्तेऽभ्युपहार, कस्कादिषु पाठात्-व शा मुशा, कृकमीत्यादिना सकार-व भ

गौर्या अलाभाद्युपत्यन्तरेण किं हरचेतःकरणं शक्यं<sup>१</sup> न वेत्याह—

उमे एव क्षमे सोढु<sup>२</sup>मुमयोर्वीर्यमाहितम् ।

सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम ॥६०॥

१ 'किम्'-अपा-शा मुशा. २ बोहु ०-अ, ना स

उमे एवेत्यादि ॥ उभयोः सम्वन्धि वीर्यं रेतः [आहितं] क्षिप्तं सत्  
उमे एव स्त्रियौ सोढु क्षमे धारयितुं समर्थे । कयोः के इत्याह । सा वा  
शम्भोः<sup>१</sup> तदीयाः तनुर्मम ब्रह्मणोः वीर्यमप्सु क्षिप्तमासीत् । आपश्चाष्ट-  
मूर्तेरेव मूर्तिः । एतच्च प्रसंगादौपम्यविधेः सद्योस्तम्<sup>२</sup> । यथापो मदीर्यं  
सोढुं क्षमा, एवं गोरीर्यं हरतेजः इत्यर्थः<sup>३</sup> । वाशब्दावन्न समुच्चये ।  
प्रधानश्चायं पक्षो यत् समुच्चयोः समानि समुच्चयपदानि<sup>४</sup> । यथा—

आहृतोऽपि सहायैरोमित्युक्त्वा विमुस्तनिद्रोऽपि ।

गन्तुमना अपि पथिरुः संकोचं नैव शिथिलयति<sup>५</sup> ॥६०॥

—घन्यालोकः-१-१३ (अनन्तरम्)

१ 'शाम्भवी चाब्रूपा'-अपा-शा मुशा.

२ ऽदिधित्सयोकम्-मुशा

३ प्रधानश्चायं पक्षा यदौपम्यतमधिकानि ( समर्थकानि ? ) पदानि ।-व  
यद्द्योत्यसमानि द्योतकानि-मुशा

तस्यात्मा सिति<sup>१</sup> कण्ठस्य सेनापत्यमुपेत्य वः ।

मोक्षयते<sup>२</sup> सुर<sup>३</sup>वन्दीनां वेणीवीर्यविभूतिभिः ॥६१॥

१ सिति०-म स

२ मोक्षयति-शा मुशा.

३ स्वर्ग०-शा मुशा

तस्यात्मा सिति<sup>१</sup>त्यादि ॥ तस्य एवं विधस्य [ सितिकण्ठस्य ] शम्भो<sup>२</sup>  
आत्मा पुनः<sup>३</sup> [ वः ] पुष्पाकं [ सेनापत्य ] चमूनाथत्वम् [ उपेत्य ] प्राप्य  
बद्धानां [ सुरवन्दीनां ] सुरमुन्दरीणां [ वेणीः ] कयरीः [ वीर्यविभूतिभिः ]  
शक्तिसमृद्धिभिः [ मोक्षयते ] उन्मोक्षयति<sup>४</sup> । बद्धाया हि नार्याः स्नाभि-  
नैवोन्मोच्यः कयरी<sup>५</sup> मोक्षः कार्य इत्याचारः । कालकूटपानवशाच्छिरस्य  
नीलगल<sup>६</sup>त्वम् ॥६१॥

१. हरस्य-व न. शा मुशा

२ 'कातिरेय'-अपा-अ व

३ मोक्षयति-

शा मुशा

४ केश०-न

५ कण्ठ०-न.

इति व्याहृत्य विबुधान् विश्वयोनिस्तिरादधे ।

मनस्याहितकर्तव्यामतेऽपि प्रति दिवं ययुः<sup>१</sup> ॥६२॥

१ प्रतिययुश्चिन्म-अ. ना शा मुशा.

द्वितीयः सर्गः ।

इति व्याहृत्येत्यादि ॥ [विबुधान्] देवान् [इति] इत्थं [व्याहृत्य] उक्त्वा  
[विश्वयोनिः] वेद्याः तिर्योदधे अन्तर्हितः । [ते] देवाः अपि [मनसि]  
चेतसि [आहितकर्तव्याः] कृतकार्याः [दिवं] सुरभुवनं<sup>१</sup> प्रति [ययुः]  
जग्मुः ॥६२॥

१ स्वर्गम्-न भ. ल. वा मुसा

तत्र निश्चित्य कंदर्पमगमत् पाकशासनः ।  
मनसा कार्यसंसिद्धित्वराद्विगुणरहंसा ॥६३॥

तत्रेत्यादि ॥ ततः तत्र<sup>१</sup> देवनाथः कथं हरगौरीसमागमः कार्य इति  
मन्त्रिभिः सह निश्चित्य [पाकशासनः] शक्रः<sup>२</sup> [मनसा] चेतसि<sup>३</sup> (सा ?)  
तदा [कंदर्पं] स्मरम् अगमत्, कामं सस्मारेत्यर्थः । कीदृशेन मनसा ।  
[कार्यसंसिद्धित्वराद्विगुणरहंसा] कार्यस्य हरगौरिसमागम<sup>४</sup>लक्षणस्य या  
संसिद्धिर्निष्पत्तिः, तत्र या त्वरा शीघ्रता तथा द्विगुणरहंसा महास्कन्देन<sup>५</sup> ।  
अगमादिति लुङि ल्यदित्यादडादेशः । पाको नामासुरस्तस्य यद्यादिन्द्रः  
पाकशासनः ॥६३॥

१ नाके-अपा-शा मुसा. २ इन्द्र-व भ व शा मुसा. ३ चेतसा-  
भ व शा. मुसा ४. ०मगम०-भ न व ५ महाजवेन-न,  
महास्यदेन-मुसा

अथ सललित<sup>१</sup>योपिद्भूलतानारुणं  
रतिवलयपदाङ्गे चापमासज्य कण्ठे ।  
सहचरमधुहस्तन्यस्तनृताङ्गरास्रः  
शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्या<sup>२</sup> ॥६४॥

१. न ललित०-भ स, मुललित०-वा. २ पुष्पकेतु-वा शा मुसा

अथ सललितेत्यादि ॥ अथ अनुस्मृतः [पुष्पधन्या] कामः [प्राञ्जलिः]  
अञ्जलिं विधाय [शतमखम्] इन्द्रम् उपतस्थे वृद्धोक्ते । सौगतकरणे लिट्<sup>१</sup> ।

१. तट्-मुसा णट्-शा.



किं कृत्वा । प्राञ्जलित्वात् कण्ठे [चापं] धनुः [आसज्य] निधाय । कीदृशम्  
[सललितयोपिद्भूलताचारुगृहम्] सललिता<sup>२</sup> विलासान्विता या योपि  
तोऽङ्गनास्तासां भूलतावत् चारुगृहं रम्याटनिकौटिल्यं<sup>३</sup> चक्रीकरणाच्च ।<sup>४</sup>  
कीदृशे कण्ठे [रतिवलयपदाङ्गे] रतिरस्य भार्या तस्या वलयपदानि  
कटकमुद्रा [एव] अङ्गश्चिह्नं यस्य तदाश्लेषवशात् । कीदृशः कुसुमध्वजः ।  
[सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्गरास्त्रः] वयस्यः योऽसौ मधुर्यसन्तस्तस्य हस्ते  
न्यस्तोऽर्पितश्चूताङ्गुर एवास्त्रं शरो येन स तथोक्तः । मालिनीवृत्तमिति  
भद्रम्<sup>५</sup> ।

२ सलीला-भ. ३ ०कौटिल्यात्-मुशा ४ वशीकरणाच्च-मुशा

५ 'इति भद्रम्'-नास्ति-मुशा, श्रेय-शा

आनन्ददेवायनिवल्लभविर्चितायां कुमारसंभवपञ्चिकायां कामागमो  
[नाम] द्वितीयः सर्ग<sup>१</sup> ॥

१ इति श्रीकुमारसंभवे तृतीय सर्ग-व. न, इति कुमारसंभवे महाकाव्ये  
वविश्रीकालिदासविरचिते पञ्चिकायामानन्ददेवायनिवल्लभकृतो सुबोधदुर्बोधे  
टीकाया द्वितीय सर्ग समाप्त । -भ 'पञ्चिकायाम्'-नास्ति-य आनन्ददेवाय  
निवल्लभविरचिताया कुमारसंभवलघुटीकाया उद्धृतसाराया ..... । -ल  
इत्यानन्ददेवात्मजवल्लभदेवविरचिताया कुमारसंभवटीकायाम्... .. मुशा .....  
देवकृताया...शा. इति कुमारसंभवे महाकाव्ये आनन्ददेवाय[नि]वल्लभविरचि-  
ताया कुमारसंभवटीकाया ब्रह्मसाक्षात्कारो नाम द्वितीय सर्ग समाप्त. ।-न

॥ श्रीः ॥

आनन्ददेवायनिवल्लभविरचितायां कुमारसंभवपञ्चिकायां

## ॥ तृतीयः सर्गः ॥

तस्मिन्मघोनस्त्रिदशान्विहाय सहस्रमक्ष्णां युगपत्पपात ।  
प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥

१. ०तेऽपि—अ ना

तस्मिन्नित्यादि ॥ <sup>१</sup>मघोनः शक्रस्य<sup>२</sup> अक्षणा सहस्र तस्मिन् कामे  
युगपत् समकाल<sup>३</sup>मेव पपात जगाम । नयनदशशत्या<sup>४</sup> तमपश्यदित्यर्थः ।  
[त्रिदशान्] देवान् [विहाय] हित्वा । युक्तं चेत्तत् । यत् प्रभूणाम्  
आश्रितेषु भृत्येषु<sup>५</sup> गौरवं प्रायेण [चलम्] अस्विरम्<sup>६</sup> । कुतः [प्रयोजना-  
पेक्षितया] प्रयोजनाधीनतया कार्यघटनेन । तदुक्तम्—

‘औरस्या’नपि पुत्रांस्ते त्यजन्त्यनुपकारिणः ।

‘अनुगृह्णन्ति तु प्रीता परानप्युकारिणः’ ॥<sup>७</sup> —[गामा० २-२३-३३]

सर्गेऽप्योपजातयो वृत्तम्<sup>८</sup> ॥ १ ॥

१ ततो—अपा—शा मुशा २ इन्द्रस्य—व न ल.—शा मुशा, देवन्द्रस्य—  
म ३ एककालम्—म व, समकालम्—शा मुशा ४. ‘समप्रसपा’—  
अपा—व न ल शा. मुशा ५ सेवकेषु—व शा मुशा. ६. बाहुल्येन  
चलम्—म ७ औरसान्—व न शा मुशा ८ ... ८. ‘अनु ...  
कारिण’—नास्ति—शा मुशा ९ ‘प्रायत’—अपा—व न ल शा. मुशा

स वासयेनासनसंनिकृष्टमितो निपीदेति निवृष्टभूमिः<sup>१</sup> ।

मर्तुः प्रमादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना वक्तुं मिथः प्राक्रमतैरमेनम्<sup>२</sup> ॥ २ ॥

१ विवृष्टभूमि—म स २. ०तैरमेवम्—व स

स वासवेनेत्यादि ॥ अतोऽसौ स्मरः<sup>१</sup> [भर्तुः प्रसादम्] प्रभुप्रसाद  
मूर्ध्ना शिरसा [प्रतिनन्द्य] अभिवन्द्य मिथः रहसि एतम् आखण्डलं वस्तु  
[प्राक्रमत] प्रारम्भे<sup>२</sup> । तदेव<sup>३</sup> स्वाम्यनुग्रहमाह । इतः अत्र मदीयविष्टरनिकटे  
[निपीड] त्वमुपविश इति स्वयं [वासवेन] शक्रेण निखट्टभूमिः दत्तस्थानः ।  
आसनस्य सन्निकर्षो<sup>४</sup> यत्र तदासनसन्निकृष्टम्, आसनसमीप इत्यर्थः ।  
इतः<sup>५</sup> इति आद्यादित्वात् तस्<sup>६</sup> । प्राक्रमत इति 'प्रोषाभ्यां समर्थान्याम्'  
[पा० सू० १-३-४२] इत्यात्मनेपदम् ॥२॥

- १ तत स स्मर-व, तत स्मर-न २. आरम्भे-व न. व. शा मुशा  
३. तमेव-शा मुशा ४ सन्निकृष्टम्-शा मुशा ५...५ 'इतः...  
तस्'-नास्ति-शा. मुशा

किमुवाचेत्याह—

आज्ञापय ज्ञातविशेष पुंसां लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ।  
अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तमिच्छामि संवर्धितु<sup>१</sup>माज्ञया ते ॥३॥

१ संवर्धित०-म अ ना

आज्ञापयेत्यादि ॥ गौरवकरणात्<sup>१</sup> हे [पुंसां] पुरुषाणां ज्ञातविशेष  
यत् [ते] तव [लोकेषु] जगति<sup>२</sup> करणीय कर्तव्यम् अस्ति तत् [आज्ञापय]  
निरूपय<sup>३</sup> । यस्मात् [संस्मरणप्रवृत्तम्] अनुध्यानोद्भवम्<sup>४</sup> [अनुग्रहं] प्रसादं  
[ति आज्ञया] त्यदादेशेन संवर्धितुम् [इच्छामि] कामये । 'एष एव किल  
मयि महाननुग्रहो यत् स्मरणीयेन भवता स्मृता वयम् । तदधुनाऽऽदे-  
शश्चेत् कुत्रचिद्दीयते तत् द्विगुणीकृतोऽसौ भवति । संवर्धितुमिति अन्त-  
र्भावितव्यर्थः । 'उदितो वा' [पा० सू० ७-२-५६] इतीडागमः<sup>५</sup> ।  
ज्ञातविशेषेति आत्मन उत्कर्षः सूचितः<sup>६</sup> ॥३॥

१. 'गौरवकरणात्'-नास्ति-शा. मुशा. २. विदितानन्तर-शा. ज्ञानप्रेरक-  
मु शा ३. सुवनेषु-मुशा. ४. वयम्-मुशा ५. ध्यानोद्भवम्-  
न म ल व ६. ६ 'एष...सूचित'-नास्ति-मुशा ७ 'इति  
विकल्पेनेडागम' इति वैयाकरणसूचिन पाठ ।

द्वितीयः सर्गः ।

इदानीमात्मोचितां शक्तिं प्रश्नपूर्वकमाह<sup>१</sup>—

केनाभ्यसूया फल<sup>२</sup>कांक्षिणा ते नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः ।  
यावद्भवत्याहितसायकस्य मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती ॥४॥

१. प्रमाणपूर्वकम्—भ. ल. प्रणामपूर्वकम्—व., 'नास्ति'—शा. मुशा.

२ पद०—भ. च. स.

केनाभ्यसूयेत्यादि ॥ केन [फलकांक्षिणा] स्वर्गापवर्गेच्छुना [नितान्त-  
दीर्घै] चिरसञ्चितैः तपोभिः [ते] तव अभ्यसूया<sup>१</sup> अक्षमा<sup>२</sup> [जनिता]  
उत्पादिता । यावत् [आहितसायकस्य] आरोपितशरस्य<sup>३</sup> [मत्कार्मुकस्य]  
मत्कोदण्टस्य अस्य [निदेशवर्ती] आक्षाविधेयः [भवति] अस्तु<sup>४</sup> । मदीय-  
शरपातेनाङ्गनाविधेयत्वात् । असूया कण्डवादिभ्यो यकि<sup>५</sup> असूयाशब्दः ॥४॥

१. 'ईया'—अपा—व. शा. मुशा. २. 'अक्षमा'—नास्ति—शा. मुशा.

३. ०वाणस्य—ल. ३...३ सभृतशरस्येत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—न., तव  
वश्रिङ्गारायोऽस्ति । आज्ञापय । यावदधुनेवाज्ञा करोमीत्यर्थः । —मुशा.

४. द्र० पा० सू० ३-१-२७

असम्मतः कस्तव मुक्तिमार्गं पुनर्भवकलेशभयात्प्रपन्नः ।  
बद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणामारेचितभ्रूललितैः<sup>१</sup> कटाक्षैः<sup>२</sup> ॥५॥

१. ०भूचतुरै.—व. भ. स २. विलासै.—व. स

असम्मत इत्यादि ॥ 'कः वा तव असम्मतः अनिष्टो [पुनर्भवकलेश-  
भयात्] भूयः संसारे<sup>१</sup> जन्ममरणादिष्वेदवासात्<sup>२</sup> [मुक्तिमार्गं] मोक्षमार्गं  
प्रपन्नः] यियासति । यावत् [सुन्दरीणां] कामिनीनां कटाक्षैः अपाङ्गैश्चितैः<sup>३</sup>  
[यद्भिः] निगडितो [तिष्ठतु] भवतु । कीदृशैः । [आरेचितभ्रूललितैः]  
आरेचिताभिर्नर्तितभिर्भ्रूललितैर्मनोहरैः । चतुरस्रनितानयनोपान्ताग्रलोकनेन  
किलास्य तन्मयत्वात् कुतोऽपवर्गः । आरेचितः नर्तितः भ्रमित इति  
सम्यग्धः' ॥५॥

१.. १. अत्र मुद्रितशरवासां सर्वेष्वेव भिन्न. पा६: । २. जन्म०—ल. न  
व. ३. मारणदिनीत.—न. ४. रामापाङ्गैश्चितैः—ल. व.

अध्यापितस्योशनसापि नीतिं प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विपस्ते<sup>१</sup> ।  
कस्यार्थधर्मा वद पीडयामि सिन्धोस्तटाचोघ इव प्रवृद्धः ॥६॥

१ ० प्रणिधि-चा ना मुगा

अध्यापितस्येत्यादि ॥ अपि<sup>१</sup> [ वद ] कथय कस्य [ ते ] त्वदीयस्य  
[ द्विप ] अरे [ उशनसा ] भार्गवेण अपि [ अध्यापितस्य ] अर्थशास्त्र  
योधितस्य<sup>२</sup> धर्मा<sup>३</sup>र्थो [ पीडयामि ] क्लेशयामि<sup>४</sup> [ सिन्धो ओघ ] सरित्पूर  
[ प्रवृद्ध ] उल्लसित [ तटौ ] सैकते इव । [ प्रयुक्तरागप्रणिधि ] प्रयुक्तो  
राग एव प्रणिधिश्चरो<sup>५</sup> यस्य । अनुरागवशाद्धि कामैकसक्तत्वात् धर्मा  
र्थहानि<sup>६</sup> ॥६॥

१ १ अत्र मुद्रितशारदाया सवयव भिन्न पाठ । २ नितितस्व-  
न व ल ३ क्षिपयामि-ल ४ दूत अपा ल व

कामेकपत्नी<sup>१</sup> व्रतदुःखशीलां लोलं मनश्चारुतया प्रविष्टाम् ।  
नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जा कण्ठे स्वयंग्राहनिपक्त्वाहुम् ॥७॥

१ कामेकपत्नीम-व २ ० विपक्ष ०-अ ना मुगा

कामेकपत्नीत्यादि ॥ का<sup>१</sup> नितम्बिनीं सुश्रोणीं [ मुक्तलज्जा ] मुक्त  
लज्जात्वात् कण्ठे स्वयंग्राहनिपक्त्वाहुम् इच्छसि । स्वयं गृहीतो इति स्वयं  
ग्राहो । विनाया ग्राह<sup>२</sup> [ पा० सू० ३-१-१४३ ] इति ण ॥ जलचरो  
ग्राह एव न तु जलचर [ एव ] ग्राह स्वयंग्राह । स्वयंग्राहो निपत्नी  
लग्नो बाह्व यस्यास्ता स्वयमेव श्लिष्यन्ती<sup>३</sup> का सभर्तृकामिच्छसीत्यर्थः ।  
कीटशीं ताम् [ एकपत्नीव्रतदुःखशीलाम् ] एक [ एव ] पतिर्यस्या सा एक  
पत्नी, तस्या व्रतमेकपत्नीव्रत तदेव दुःखं शीलयति<sup>४</sup> अभ्यस्यति या तां  
पतिव्रतामित्यर्थः । तत्र च लोच चपत् [ मन ] चेत [ चारुतया ] सुरूप  
त्वात् प्रविष्टाम् । तस्य च लोलत्वम् अहल्यादिमुनिपत्नीकाम्रतात्  
प्रसिद्धम्<sup>५</sup> ॥७॥

१ १ मुद्रितशारदाया सवयव भिन्न पाठ । २ पत्यवतीम-न  
३ गीत्यते-अ ल व

तृतीयः सर्गः ।

कयासि कामिन्सहस्रापराधा'त्पादानतः कोपनयाञ्चभूतः ।  
तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥८॥

१ सुरतापराधात्-भ स 'सरसापराधात्'-मुशा

कयासीत्यादि ॥ हे कामिन् । कामुक', कया कामिन्या [सहसा-  
पराधात्] प्रत्यग्रदोषत्वात्' [पादानतः] चरणपतितस्त्वम् अवधूत-  
तिरस्कृतः । तस्याः [शरीर] यषुः [दृढानुताप] तीव्रपश्चात्तापत्वात्'  
[प्रवालशय्याशरणं] किसलयशयनीयपरायणं [करिष्यामि] विदधामि' ।  
सा हि त्वत्प्रार्थनामगणयित्वाऽनुतप्यमाना' सन्तापशान्तये' कुंसुमपल्लव-  
शय्यामभिलपिष्यतीति' ॥८॥

१ १ मुद्रितनारदाया सर्वथैव भिन्न पाठ । वराङ्गनाकामुक-भ न ल व  
२ सरस आर्द्रोऽपराधो यस्याऽसौ सरसापराध प्रत्यग्रदोषत्वलीक-मुशा शा.  
३ पश्चात्तापवशात्-भ न व ल ४. विदधे-भ न व ल  
५ मदपुष्पयिताज्ञो सती-न ल ६ मदनपुष्पयिताज्ञी तत्तापशान्तये-भ व

प्रसीद विश्राम्यतु वीर यज्ञं शरैर्मदीयै कतमः सुरारिः ।  
विमेतु मोधीकृतबाहुवीर्यः स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥९॥

प्रसीदेत्यादि ॥ हे वीर । [प्रसीद] प्रसाद कुरु । त्वदायुध यज्ञम्  
पतत् [विश्राम्यतु] प्रशाम्यतु' आस्ताम् । कतम' किं जातीय. [सुरारि.]  
असुर मदीय. शरै' मोधीकृतबाहुवीर्यः अस्मात्पृथक्प्रशमितभुजयल सन्  
कोपस्फुरिताधराभ्य स्त्रीभ्य. अपि विमेतु । यदा हि कुपिता मानिन्य'  
ओष्ठ कम्पयन्त्यस्तमीक्षन्ते' तदैवाऽसावखिलं कार्यमुपेक्ष भयात्प्रसाद-  
नपरो भवति । प्रसीद विश्राम्यतु इति प्रार्थने लोट् । तथा विमेतु इति  
प्राप्तकाले लोट् । दैत्यदानवराक्षसादीनां सुरासीनां यदुत्वाज्जातिपरि-  
ग्रहता सम्मयतीति कतम इति क्लमजुवृत्तिः' ॥९॥

१ 'उन्'-प्रपा -न ल व भ व, तदास्ताम्-मुशा. २ 'आमिय'-द  
ना मुशा ३ समीक्षते-शा मुशा ४ 'त्रिलोकीतृणवशेषा करवा'  
करिष्यते । ते.पि बुध्यस्त्रिष्यनेत्रिभागघ्राजिमीरव ॥'-धरा-भ. व  
कु म ९

अथ चेदात्थ कस्मात्तवैवविधा शक्तिरित्याह—

तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।  
कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युति के मम धन्विनोऽन्ये ॥१०॥

१. भवत्प्रसादात्—शा. मुशा

तव प्रसादादित्यादि ॥ [कुसुमायुधः] पुष्पास्त्रः अपि अहं तव प्रसादात् एकं सहायं मधुं वसन्तम् एव [लब्ध्वा] प्राप्य<sup>१</sup> पिनाकपाणेः शिप्य अपि धैर्यच्युतिं कुर्याम् । अतश्च अन्ये अपरे वराका<sup>२</sup> धन्विनः घानुष्का<sup>३</sup> मम के । अकिञ्चित्करा इत्यर्थः । चापहस्त हरं यत्रार्हं जेतुं समर्थः तत्रान्ये मम रूपणा घानुष्काः किमपकुर्युरित्यर्थः<sup>४</sup> । तव प्रसादात् इत्यनौद्धत्यसि पादनपरम्<sup>५</sup> । मधुश्चैवस्तेन वसन्तो लक्ष्यते । मधुमाघवात्मकत्वात् । तस्य कुर्यामिति सम्भावने लिङ् । पिनाकं शार्व धनुः शूलं वा । धन्यास्त्रं विद्यते येषां ते धन्विनः । वीह्यादित्यादिनिः<sup>६</sup> ॥१०॥

१ प्रसादेन-अपा - व भ न. व ल २ आसाद्य-न व भ व ह  
शा मुशा. ३ 'वराका'-नास्ति भ ल व. ४. घनुग्रहा-भ ल व, न  
५ किं मम कुर्युं-व शा मुशा, कि कुर्युं-ल ६ जनौद्धत्यपरम्-ल  
व न व शा मुशा ७ द्र. पा० मू० ५-२-११६

अथोरुदेशादवतार्यपादमाक्रान्तिसंभावितपादपीठम्<sup>१</sup> ।  
संकल्पितेऽर्थे<sup>२</sup> विवृतात्मशक्तिमाखण्डलः काममिदं वभाषे ॥११॥

१ पादपीठ-अ ना २. संकल्पितार्थे-म.

अथोरुदेशादित्यादि ॥ [अथ] ततः [आखण्डलः] शक्रः इदं वक्ष्यमाणं जगाद । वीदृशम् [संकल्पितेऽर्थे<sup>१</sup>] चिकीर्षिते वस्तुनि [विवृतात्मशक्तिं] व्याख्यातनिजसामर्थ्यं<sup>२</sup> 'कुर्यां हरस्यापि.....धैर्यच्युतिम्' [कुमार० ३-१०] इति<sup>३</sup> 'वदतात्मनोऽभिलषितेऽर्थे प्रकटीकृतनिजमाहात्म्यम्'<sup>४</sup> । अतश्चादरात्-

१. माहात्म्यम्-व, स्वमाहात्म्यम्-न निजमाहात्म्यम्-शा. मुशा २. २  
'वदता...माहात्म्यम्'-नास्ति-शा. मुशा.

[शय] वशात् ऊर्ध्वदेशात् ऊरुतः [पाद] चरणम् अवतार्य [वभाषे] भाषितवान्<sup>३</sup> । कीदृशं पादम् । [आक्रान्तिसम्भावितपादपीठम्] आक्रान्त्याक्रमणेनाधिष्ठानेन सम्भावितमनुगृहीतं गुरुत्वं नीतं पादपीठं येन । एष एव तस्यानुग्रहो यदुपरिचरणविन्यासः<sup>४</sup> ॥११॥

३ भाषणम्—मुखा ५. 'किमब्रवीदित्युत्साहयन्नाह'—अपा—शा मुखा

सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतदुभे ममास्त्रे कुलिशं भयांश्च ।  
वज्रं<sup>१</sup> तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठ त्वं सर्वतो गामि च साधकं च ॥१२॥

१ पूनम्—अ ना

सर्वं सख इत्यादि ॥ सखे इत्यामन्त्रणं गौरवार्थम् । हे वयस्य । यत् त्वमात्य सर्वम् एतत् त्वयि उपपन्नं घटते<sup>१</sup> । यस्मात् मम अस्त्रे [उभे] द्वे एव, वज्रं त्वं च । [उभयो.] विशेषमाह—वज्रं [तपोवीर्यमहत्सु] तपोबल-दुर्जयेषु मुनिषु<sup>२</sup> कुण्ठं भग्नम<sup>३</sup> शक्तम् । मुनिषु<sup>४</sup> प्रहर्तुमशक्यत्वात् । एष पुनः [सर्वतो गामि] सर्वविषयमस्त्रम् तापसेष्वपि रागोत्पादनात् । कुलिशं<sup>५</sup> तु 'लिशं गती' [घा० पा० १४२२] कुपु त्रिजगत्सु लिशति गच्छतीति कुलिशमिति स्वरूपेणासामान्योक्तिः । एष च कीदृशः । भवान् तेजस्वी भा दीप्तो [घा० पा० १०५१] भातीति भातेर्ङ्यतुः । अस्त्रापेक्षया भूत-समुच्चयः<sup>६</sup> । साधकं कार्यनिष्पादकमिति<sup>७</sup> ॥१२॥

१ सुषटम्—ल न व ब शा मुखा २ तापसेषु—भ न शा मुखा  
३ 'भग्नम्'—नास्ति—न व शा मुखा ४ तापसेषु—शा मुखा ५...५ 'कुलिशं गमुच्चय'—नास्ति—शा मुखा ६ 'अस्त्रापेक्षया भूतसमुच्चय'—अपा—न. शा. मुखा, अस्त्रापेक्षया स्थितित्वम्—न. ल व. व

अयमि ते सारमत खलु त्वां कार्ये गुरुणात्मसमं नियोक्ष्ये ।  
व्यादिश्यते भूधस्तामवेक्ष्य कृष्णेन देहोद्बहनाय शेषः ॥१३॥

अयमि त इत्यादि ॥ तदा च ते सारं यत्नं [अयमि] जाने । अतः त्वां [गुरुणि] महति कार्ये<sup>१</sup> [आत्मसमम्] आत्मानमिव [नियोक्ष्ये] व्यापार-यिष्ये<sup>२</sup> । तथा च [भूधस्ताम्] अखिलो<sup>३</sup> र्धोवहने शक्तिम्<sup>४</sup> [अवेक्ष्य] आलोक्ष्य

१ 'हृत्वे'—अपा—न व भ ल मुखा २ व्यापारये—न. ल व शा मुखा  
३ निमित्तो—अ न व शा, मुखा ४ ऽवहनशक्तित्वम्—मुखा



विष्णुना [देहाद्वहनाय] आत्मवपुर्धारणार्थम् [शेगः] अनन्तः [दयादिशयते] आज्ञाप्यते<sup>१</sup> । भुव धारयतीति भूवरः<sup>२</sup> । बहुलमन्यत्राऽपि<sup>३</sup> ॥१३॥

५ नियोज्ये इति 'स्वराद्यन्तोपमृगत्' [महा० भा० १-३-६४] इत्यात्मनेपदम् ।  
-न व भ ल शा मुशा ६ व्याकरणदृष्ट्या समीचीन पाठ 'धरतीति  
धर, भुव धर भूधरः' इति । ७ 'सत्ताच्छन्दसा इति णितुक्'-अपा-  
शा मुशा

आशंसता याणगतिं वृषाङ्के कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।  
निशेध यज्ञांशभुजाभिदानीमुच्चैर्द्विषामी<sup>१</sup> स्तितमर्यमत्र<sup>२</sup> ॥१४॥

१ ०मुच्चैस्तरामी०-अ ना २ ०नमेतदेव-म

आशंसतेत्यादि ॥ [त्वया] भवता [वृषाङ्के] हरे [याणगतिं] शर-  
प्रसरम् [आशंसता] कथयताधुना [कार्यं] प्रयोजन [न] अस्माकं  
[प्रतिपन्नरूपम्] अङ्गीकृतम्<sup>१</sup> । यतः यज्ञांशभुजां देवानाम् [ईप्सितम्]  
अभिलषितम् [अर्थं] कृत्यम् अत्र निशेध जानीहि । यतः उच्चैर्द्विषां  
घलवदरीणामिति भङ्ग्या तमेवार्थं सूचयति । निशेधेति<sup>२</sup> भौतादिकस्य  
रूपम् । कष्टादयमर्थः<sup>३</sup> ॥१४॥

१ अङ्गीकृतप्रायम्-व ल व शा मुशा २ .२ 'बुध बोधन' [पा  
पा०-८७५] इत्यस्य स्वरितेनो निशेधेति रूपम् । -गा मुशा

अस्मादयं हरायत्तोऽर्थ एवामित्या<sup>१</sup> ह-

अमी हि वीर्यप्रभयं हरस्य<sup>२</sup> जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ।  
स च त्वदेकेषुनिपातसाध्यो ब्रह्माङ्गभूर्त्रसणि योजितात्मा ॥१५॥

१. ०यत्त प्रदाजनमा०-शा मुशा २ भयस्य-म. मुतापाटी

अमी हीत्यादि ॥ अमी देवाः हरस्य [वीर्यप्रभयं] रेतसमुन्ध [सेनान्यं]  
दण्डनायकं<sup>१</sup> [जयाय] जयार्थम् दशानि याञ्छन्ति । स च<sup>२</sup> [त्वदेकेषु-

१. सेनापतिम्-न व भ व शा मुशा २ 'हर'-अना-गा मुशा

तृतीयः सर्गः ।

निपातसाध्यः] त्वदीयैकशरनिक्षेपेण<sup>३</sup> [साध्यः] चालयितुं शक्यः, कलनीयः ।  
यतः ब्रह्मणि आत्मविज्ञाने [योजितात्मा] नियोजितात्मा, आत्मनिक्षिप्तचेताः ।  
अतश्च त्वदन्यः कः वशीकर्तुमीशो भवेत् । तथा ब्रह्माङ्गभूस्तनूजो यस्य स  
ब्रह्माङ्गभूः । ब्रह्मणो वा अङ्गभूरिति केचित् । वयं तु ब्रूमः । ब्रह्मणोऽङ्गानि<sup>४</sup>  
पञ्चषट् मन्त्रविशेषाः शैवागमप्रसिद्धा<sup>५</sup> स्तेषां भूः प्रभवः, तेषां तत्सम्भव-  
त्वा<sup>६</sup> मन्त्राणाम् । उच्यन्तीति 'वश कान्तौ' [घा. पा. १०८०] ॥१५॥

३. त्वदीयेन केनैवे पुनिपातेन—शा मुशा ४ ब्रह्माण्यङ्गानि च—म. न य.  
ल. व, शा. मुशा ५ शैवप्रसिद्धा—न व व, नास्ति—शा मुशा.  
६ तत्प्रभवत्वात्—व व शा. मुशा, तत्परत्वात्—न

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनुजां यतात्मने<sup>१</sup> रोचयितुं यतस्व ।  
योषित्सु तद्वीर्यनिपेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभुवा हि दिष्टम्<sup>२</sup> ॥१६॥

१ जितात्मने—स २ भुवोपदिष्टम्—म स व

तस्मै हिमाद्रेरित्यादि ॥ अतश्च तस्मै हराय [हिमाद्रे तनुजां पार्वतीं  
[रोचयितुम्] अभिलषयितुं [यतस्व] यतं कुश हि यस्मात् [योषित्सु] स्त्रीषु  
मध्ये [तद्वीर्यनिपेकभूमिः] तस्य हरस्य शुक्रक्षेपोर्वी सा एव क्षमा इति  
[आत्मभुवा] ब्रह्मणा [दिष्टं] दृष्टं वा । तनु<sup>३</sup> रस्मादिषु दिव्यनारीषु विद्यमानासु  
सतीषु कथं तस्य रुच्यर्थं सैवेत्याशङ्क्याह [योषित्सु] स्त्रीषु मध्येत्यादि ।<sup>४</sup>  
यतात्मने इति तद्व्यापारस्येन सामर्थ्यमाह । [यतस्व] न हि सनियमस्य<sup>५</sup>  
स्वयं पशुत्तिः । तस्मै इति 'रुच्यर्थानां प्रियमाणः' [पा० सू० १-४-३३]  
इति चतुर्थी<sup>६</sup> ॥१६॥

१ अयम्यशुक्र०—शा मुशा २.....२ 'तनु त्वादि'—नान्ति—शा. मुशा  
३ सनियमयो—व. शा मुशा, सनियमाया—व ४. संप्रदानत्वम्—व.  
शा मुशा 'केचित् भूवा हि दिष्टम् इति पठन्ति'—अपा—व.

न चासौ दूरस्था येन तद्रोचने<sup>१</sup> दुष्करा स्यादित्याह—

गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या स्याणुं तपस्पन्तमधित्यकायाम् ।  
अन्वास्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः ॥१७॥

१. रोचना—शा. मुशा.

गुरोर्नियोगादित्यादि ॥ गुरोः [नियोगात्] पितृनिर्देशेन [नरोन्द्रकन्या] पार्वती स्थापुं<sup>१</sup> तपस्यन्तम् [अन्वास्ते] सेवते । इति अप्सरसां [मुख्येभ्य] मुखात् [धृतं] आकर्णितम् । ननु भवतामग्रे ताभिः कथं निवेदितमित्याह । यस्मात् [सः वर्गः] असौ सुरवधूसमूहः<sup>२</sup> मत्प्रणिधि मम चरः । अधिक्य का अत्रेः उपरितनभूमौ<sup>३</sup> ॥१७॥

१ पिताकिनम्—व न सा मुखा २ सुरवधूसाय—व ल. भ न

३ उपाधिभ्या त्यकन्तासन्नारूढयो [पा० सू० ५-२-३४] । च इन्द्र पूर्वपिक्षया समुच्चये, एवमन्यत्र । -अपा.-व न भ व सा मुखा, प्राय भिन पाठ मुद्रितसारदायाम् ।

तद्गच्छ सिद्धये कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थोत्तर<sup>१</sup> भव्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलव्यै<sup>२</sup> वीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥१८॥

१ अर्थान्तरभाव-म अ ना अर्थान्तरभव्य-स २ प्रत्ययमुत्तम त्वा-व म स अ ना

तद्गच्छेत्यादि ॥ हे अर्थोत्तर प्रधानप्रयोजन काम[तद्] तस्मात् सिद्धये सिद्धये [गच्छ] व्रज<sup>१</sup> । [देवकार्य] सुरकृत्य [कुरु] विधेहि । यस्मादयम् अर्थ कुमारजन्मलक्षण. भव्य भविता एव । <sup>२</sup>कथं स्वयमेव न निष्पद्यत इत्याशङ्क्याह<sup>३</sup> । केवलम् अङ्गलव्यै आत्मोत्पत्तये भवन्तं प्रधानं प्रत्ययं कारणं [अपेक्षते] प्रार्थयते । यथा<sup>४</sup> कुम्भकारकरव्यापारपरम्पराप्रचलित वण्डचक्रचीरादयो घटस्य निष्पत्तये सहकारकारणाणि तथा त्वमेव तस्मिन्<sup>५</sup> । [उदयात्] वीजाङ्कुरोत्पत्तेः [प्राक्] पूर्वम् [वाम्भ इव] जलमिव । उपादानकारणाद् वीजाङ्कुरेण भाव्यमेव, तोयं तु सहकारि<sup>६</sup>, तेन पिना नासौ भवितुं शक्नोति । तत्र तस्यापेक्षया । भव्य शब्द कर्तरि निपातः<sup>७</sup> ॥१८॥

१ प्रयाहि—व व भ सा मुगा २ कथं ज्ञाह—नास्ति—व न भ व सा मुगा ३ 'भवन्त प्रधानम्'—नास्ति—व न भ व ४ 'यथा

त्वमेव तस्मिन्—नास्ति—व न भ. व गा. मुगा ५ सहकारिकारणम्.—व भ सहकारिणम्—मुगा ६ कर्तरोक्ति—भ कर्तरि निपातित—व व—गा मुगा—कर्तरि साधित—न, कर्तरि भविष्यति इति निपातित—ल [द्र पा० सू० ३-४-६८]

कृतीयः सर्गः ।

इदानीमुत्साहयन्नाह<sup>१</sup>—

अस्मिन्सुराणां विजयाम्युपाये तवैव नामा<sup>२</sup>स्त्वगतिः कृती त्वम् ।  
अप्यप्रसिद्धं<sup>३</sup> यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म ॥१९॥

१. वाक्यद्वयमाह—व भ. शा. मुशा. 'इदानी ..आह'—नास्ति—व. २. तस्मिन्—  
म. ३. कामा०—व. स. ४ अपि प्रसिद्धम्—स मुशापाटी.

अस्मिन्नित्यादि ॥ [सुराणां] देवानां [विजयाम्युपाये] विजयोपाये  
[अस्मिन्] हरे तवैव [नाम] अस्त्वगतिः<sup>१</sup> । अतश्च कृती कृतार्थः प्रवीणः  
त्वम् । यस्मात्<sup>२</sup> अप्रसिद्धं स्वल्पमपि कर्म यावत् अनन्यसाधारणम् अन्येत  
कर्तुमशक्यं तदपि [ कर्तुं यशसे] यशस्कारि, किं पुनर्महत् । <sup>३</sup>ननु तावत्  
प्रायेण यशोधनानां तापसेष्वभिचारको घाणशरस्त्याज्यत्वात् तुच्छोऽ-  
कीर्तये भवेत् । तदेतन्न युक्तमित्याह । यस्मात् अप्रसिद्धम् अपि स्वल्पमपि  
[यशसे] कीर्तये<sup>३</sup> ॥१९॥

१ 'न त्वन्यस्य'—अपा—व न भ. ल. व., शा. मुशा. २. तस्मात्—न.  
न ३ ३ 'ननु...कीर्तये'—नास्ति—व न ल. व. शा. मुशा. नामशब्दः  
सभावेन, तवैतत्कर्म सभाव्यमित्यर्थः । हरस्य विजयोपायत्वमत्रकारण कारण-  
त्वात् । कृतमस्यास्तीति कृतो कृतार्थः ।—अपा.—व. न भ. ल. शा. मुशा

सुराः समभ्यर्थयितार एते कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।  
चापेन ते कर्म न चातिहिंस्रमहो यतासि<sup>१</sup> स्पृहणीयवीर्यः ॥२०॥

१. ययासि—अ ना

सुरा इत्यादि ॥ महोयत<sup>१</sup> शन्द्रायेकार्यायत्र विस्मयाधिक्यं प्रुत ।<sup>२</sup>  
महदादचर्यमेतत् यत् त्वं [स्पृहणीयवीर्यः] अभिलषणीयपराक्रमः । तथा हि  
सर्व एव<sup>३</sup> [सुराः] देवाः महाप्रभायाः एते [समभ्यर्थयितारः] अर्थिनः ।  
[त्रयाणां विष्टपानां] त्रिभुवनस्य [कार्यं] प्रयोजनम् । तत्रापि [ते] तय  
[चापेन] धनुर्मन्त्रेण कर्म व्यापारः । तदपि न [अतिहिंस्रं] हिंसात्मक  
प्रयुक्त प्रीतिकारि ॥२०॥

१. विस्मये—शा. मुशा. २. एवमेते—व.

तव<sup>१</sup> प्रसादादत्युद्दिश्य तमाह<sup>२</sup>—

मधुश्च ते मन्मथ साहचर्यादिसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।

समीरणः प्रेरयिता<sup>३</sup> भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥२१॥

१. भवत्प्र०—शा. मुशा. २. आह—शा. मुशा. ३. नोदयिता—म. शा.  
चोदयिता—मुशा अ. ना.

मधुश्चेत्यादि ॥ मदाज्ञां विनापि हे मदन अयं [मधुः] वसन्तः  
[अनुक्तः] अथाचितः अपि [साहचर्यात्] सहचरत्वात् सहाय एव, न  
तूदासीनः । तथा हि [हुताशनस्य] अग्नेः [प्रेरयिता] उद्दीपयिता भव  
इति केन [समीरणः] वायुः [व्यादिश्यते] आज्ञाप्यते । तौ किल सहचरौ ।  
नहि वातं विनाग्निर्वाज्वल्यते<sup>१</sup> । सह साकमपते इति सहायः ॥२१॥

१. 'तव'—अपा—व शा मुशा २. ज्वलति—न. व., ज्वल्यते—शा. मुशा.

तथेति शेषामिव मर्तुराज्ञामादाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे ।

ऐरावणा<sup>१</sup> स्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः ॥२२॥

१ दिग्धारणा०—व. स. शा. मुशा., ऐरावता०—म.

तथेतीत्यादि ॥ तथा इति एवमस्तु सम्पादयामि त्यदादेशमिति  
[मूर्ध्ना] शिरसा [भर्तुः आज्ञां] स्वामिनिदेशं [शेषां] माल्यम् इव [मदनः]  
स्वरः [आदाय] गृहीत्वा [प्रतस्थे] प्रययौ । प्रसाददत्ता मङ्गलार्थं माला  
शेषे<sup>१</sup> त्युच्यते । इव सहायै, शेषामिव मालया सह । तामप्यादायेत्यर्थः ।  
प्रयाणकाले हि माला दीयत इति स्थितिः । तस्य च घञतः अङ्गं  
स्पृष्टे शिरो वा प्रीतिसूचनार्थम् । [हस्तेन] पाणिना [इन्द्रः] शक्रः पस्पर्श  
परामृशत् । कीदृशेन । [ऐरावणास्फालनकर्कशेन]<sup>२</sup> ऐरावणस्य<sup>३</sup> प्रोत्साहनेन  
तेजो विवृण्वे यश्चास्फोटस्तद्वशात्कठोरेण ॥२२॥

१ शेषा, तामिवेति महोक्तिः—व. न. व. ल., शा. मुशा. २. यदास्फालन-  
भाषातस्तद्वशात्कर्कशेन कठोरेण—व. ल. न, शा. मुशा. ३. दिग्धारण  
ऐरावणस्तस्य—शा. मुशा.

तृतीयः संगः ।

स माधवेनाभितेन सरूया रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।  
अङ्गव्ययप्रार्थितकर्म<sup>१</sup>सिद्धिः स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ॥२३॥

१. स्वाङ्ग०-स. २ ०कार्य०-म चा

स माधवेनेत्यादि ॥ स कामः स्थाण्वाश्रमं हराश्रमं<sup>१</sup> [जगाम]  
ययौ । कीदृशम् हैमवतम् । कीदृशेन [अभिमतेन] इष्टेन [सरया] मित्रेण  
[माधवेन] यसन्तेन रत्या जायया च विषममिदं कर्म संदिग्धमुत्तरणमिति  
साशङ्कम् [अनुप्रयातः] अनुगत<sup>२</sup> । साशङ्कं सभयम् यतः [अङ्गव्ययप्रार्थितकर्म-  
सिद्धिः] देहनाशेनापि प्रार्थिता<sup>३</sup> चिकीर्षिता कर्मसिद्धिर्येन । मरणमप्यङ्गी-  
कृत्यावश्यं सुरकार्यं करवाणीति । अत एव तयोर्भयम्<sup>४</sup> । माधवशब्दो  
यसन्तेऽपि प्रवृत्तः<sup>५</sup> ॥२३॥

१. हिमवद्भव हरतपोवनम्-शा मुशा २ 'अङ्गव्ययेन'-अपा -न व व  
शा. मुशा ३. एवाशङ्का-व न व. ल, शङ्का-शा मुशा. ४ 'मघोर्ज-  
च' [पा. सू. ४-४-१२९] मधुमाधवेयोर्जादयः सुवविपरम्परया भाषायामपि  
प्रयुज्यन्ते । -अपा -शा मुशा

तस्मिन्वने संयमिनां मुनीनां तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती<sup>१</sup> ।  
संरूपयोनेरभिमानभूतमात्मानमाधाय<sup>२</sup> मधुर्जजृम्मे ॥२४॥

१. समाधिप्रतिकूलवृत्ति-अ ना २ ०मादाय-व. अ ना मुशापाटी

तस्मिन्वने इत्यादि ॥ ततः [तस्मिन् वने] तदाश्रमे<sup>१</sup> मधुः पुण्यादि  
रूपेण आत्मानम् आधाय उत्पाद्य जजृम्मे उल्ललास । तत्र वनेऽकाले  
यसन्तं प्रादुरभूदित्यर्थः<sup>२</sup> । कीदृशः । [संयमिनां] शान्तानामपि [मुनीनां]  
करीणां [तपःसमाधेः] तपसः समाधेश्च मनसः<sup>३</sup> ऐकाग्र्यं समाधिः ।<sup>४</sup>  
प्रतिकूलवर्ती विपक्ष<sup>५</sup> । उत्कण्ठाजननात् । तं तु संकल्पयोनेः मनोभवस्य  
अभिमानभूतं दर्पकलं दर्पमित्र, औपम्ये भूतशब्दः । तद्वशात् तस्य  
दुर्जयः<sup>६</sup> ॥२४॥

१. तत्राश्रमे-व न भ. शा मुशा २. प्रादुर्भव-व न. शा. मुशा  
३ ३. 'मनसः समाधिः'-नारित-शा मुशा. ४ समाधिरैकाग्रता-अपा.-  
शा मुशा, 'ध्यान धारणा समाधिरिति त्रयाणामेवम त्रयम् । तयोर्ध-  
नयोपवाताद्यर्थं समाधिरैकाग्र्यं तस्य प्रतिपन्नमृत-अपा -शा

तमेव मधुमधुना वर्णयितुमुपक्रमत<sup>१</sup> इत्यादि—

कुवेरजुष्टां<sup>२</sup> दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलंघ्य ।

दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिःश्वासमिवोत्ससर्ज ॥२५॥

१ उपक्रमते—शा मुग्धा

२ ऽगुप्ताम्—म स, ऽनायाम-अ ना

कुवेरजुष्टामित्यादि ॥ दक्षिणा दिग् अपाची मुखेन वक्त्रेण गन्धवह  
वातम् उत्ससर्ज चिक्षेप । मघौ हि मलयाचलान्मारुतो<sup>१</sup> वहति<sup>२</sup> । कदा  
समयं कालं विलंघ्य अतिक्रम्य । क्व सति । कुवेरजुष्टा धनदाभ्युषिता  
[दिशम्] आशम् [उष्णरश्मौ] सूर्ये [गन्तुं] यातुं [प्रवृत्ते] प्रस्तुते सति ।  
वसन्ते ह्युत्तरा दिशं रवि सेयते । तदा तस्य ता सेवितुमकालो दक्षिणा  
यनस्य प्रस्तुतत्वात्<sup>३</sup> अतश्चोत्प्रेक्षते<sup>४</sup> । व्यलीकनि श्वासम् इव मन्यूच्याष्ट  
समिव, प्रियवृतापराधनि श्रसितमिव । यदा हि नायक समयं शपथ  
मप्यतिरम्य कुप्रेरेण निन्दयपुषा सेविता हीनाङ्गना रागेण गच्छति, तदा  
दक्षिणा अनुकूला नायिका मन्युना नि श्वसति । वेर शरीरम्<sup>५</sup> ॥२५॥

१ मलयमारुतो—शा मुग्धा

२ भवति—न ३ प्रवृत्तत्वात्—म व ना

मुग्धा प्रवृत्तत्वात्—न

४ उत्प्रेक्ष्यते—अ ल मुग्धा,

५ 'व्यगीव प्रियवृतापराध । गन्धवहादय पचादो द्रष्टव्या'—अपा -शा मुग्धा

अमृत सद्यः कुसुमान्यगोकः स्कन्धात्प्रभृत्येव सपल्लवानि ।

पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां संपर्कमासिञ्जितनूपुरेण ॥२६॥

अमृतेत्यादि ॥ [अशोक । अशोकतरु [सद्यः] सपद्मि [स्कन्धात्]  
विटपात् । [प्रभृति] आरभ्य [कुसुमानि] पुष्पाणि । सपल्लवानि] सपद्मानि<sup>१</sup>  
अमृत<sup>२</sup> मुमोच । कालस्य प्रत्युत्तयासौ [आसिञ्जितनूपुरेण] गणितमग्रीरेण  
[सुन्दरीणां पादेन] युगतिचरणेन [संपर्क] प्रहार न [अपैक्षत] आर्ययत ।  
नूपुरालस्तकपादताहितो ह्यसौ पुष्यति ॥२६॥

१ पद्मसहितानि—न व ना मुग्धा

२ उदवादन—अपा -व ना मुग्धा

सरयु<sup>१</sup> प्रयालोद्गमचारुपत्रे नीते समाप्ति नवचूतपाणे ।

निवेशयामास मधुर्द्विरेकान्नामाक्षगणीव मनोमयम् ॥२७॥

१ सरयु—म व ल

तृतीयः सर्गः ।

सख्युः प्रवालेत्यादि ॥ [नवचूतबाणे] नवं चूतकुसुममेव बाणः शरः  
कामस्य तस्मिन् [समाप्ति नीते] समाप्ते<sup>१</sup> समग्रे जाते मधुः [द्विरेफान्]  
बलीन् [निवेशयामास] न्यवेशयत्<sup>२</sup> । उत्प्रेक्षते<sup>३</sup> । सख्युः [मनोभवस्य]  
चेतोभुवः नामाक्षराणि इव संज्ञालिपिरिव<sup>४</sup> । शरे हि स्वामिनो नाम  
लिख्यते । शरे<sup>५</sup> च पत्रैर्भाष्यम् । तत्र [प्रवालोद्गमचारुपत्रे] प्रवालोद्गमः  
किशलयविर्भाव एव चारुणि पत्राणि यस्य<sup>६</sup> ॥२७॥

- १ समाप्ति-अपा-ब न ल व, शा मुशा २ निवेशयत-भ ल व  
३ उत्प्रेक्षते-न ४ वर्णानिव-ब न ल, शा मुशा, संज्ञावर्णानिव-ब  
५ बाणे-ब न व शा मुशा ६ पक्ष-०-ब न ल व, शा मुशा.  
७ 'तस्मिन्'-अपा-न व ल भ व, तस्मिन्-शा मुशा

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया<sup>१</sup> स्म चेत्तः ।  
प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥२८॥

१ निर्गन्धमिति-शा मुशा

वर्णप्रकर्ष इत्यादि ॥ [कर्णिकार] कर्णिकाराख्यं पुष्प<sup>१</sup> [वर्णप्रकर्षे]  
रूपसौन्दर्यं सति अपि [निर्गन्धतया] असुरभित्वात् [चेतः] मनः दुनोति  
स्म, अपीडयत् । सुगन्धित्वं कथं नाकरीत्याह । गुणानां सामग्र्य-  
विधौ साकल्यकरणे प्रायेण [विश्वसृजः] वेधसः [पराङ्मुखी] विमुखः  
[प्रवृत्तिः] प्रसरः । न ह्यसौ सर्वान् गुणानेकत्र कुस्ते । अर्थान्तरन्यास<sup>२</sup> ।  
अत्र चान्यदुपक्रान्तमन्यच्चार्थान्तरन्यस्तम् । अतश्चैवं वक्तव्यम्—

‘मुच्येन हीनं गुणिनं गुणेन दृष्ट्वा न तप्येत् हि क सचेता ।’

यदि वा—

‘तेनेव सद्यो रमते गुणेन येनाशु राजन्ति गुणान्तराणि’ ॥२८॥

- १ कर्णिकारकुसुमम्-ल २ अर्थान्तरन्यासभासध्याय बोद्धव्यो न  
त्वर्थान्तरन्यास, तदर्थरहितत्वात् । प्रधानार्थसमर्पको हि साधर्म्यब-  
धर्म्यामर्थान्तरन्यास । -ब व, अर्थान्तरभागध्याय बोद्धव्यो न तु मुख्य,  
व्यवहितत्वात् । प्रधानार्थसमर्पको हि साधर्म्यबन्धम्यामर्थान्तरन्यास -न ल,  
अर्थान्तरन्यासभासध्याय बोद्धव्य, मुच्यविहितत्वात्-भ.



वालेन्दुवक्राण्यविकासमावाद्भुः पलाशान्यतिलोहितानि ।

सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥२९॥

वालेन्दुवक्रेत्यादि ॥ पलाशानि पलाशकोरकाणि<sup>१</sup> वभुः रेजिरे । कीदृशानि । अविकासमावात्<sup>२</sup> [वालेन्दुवक्राणि] नवेन्दुकला<sup>३</sup>कुटिलानि [मतिलोहितानि] स्वभावाच्चातिरक्तानि । अतश्चोत्प्रेक्षते । पतिनिम्नेन<sup>४</sup> वसन्तेन सुरभिणा [समागतानां] सङ्गतानां [वनस्थलीनां] काननवटीनां सद्यः तत्क्षयं दत्तानि नखक्षतानि इव । करजपदानि हि वक्राण्यतिरक्तानि<sup>५</sup> च भवन्ति ॥२९॥

- १ पुष्पाणि-न, व भ ल व २ 'अविकासात्'-अषा-शा मुशा  
३ शशिकला-न व भ ल व शा मुशा ४ पतिना-न व व भ  
५ वक्राणि लोहितानि-न, व ल भ व शा मुशा

लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं मुखे मधुश्रीस्तिलकं निवेश्य<sup>१</sup> ।

रागेण बालारुण<sup>२</sup>कोमलेन चूतप्रवालोष्टमलंचकार ॥३०॥

- १ प्रकाश्य-व म, अ, ना २ ०बालातप०-शा, मुशा

लग्नेत्यादि ॥ मधुश्रीः वसन्तलक्ष्मीः मुखे प्रारम्भे [तिलकं] तिलकाण्य पुष्पं वृक्षं वा निवेश्य रचयित्वा । ततः [बालारुणकोमलेन] अभिनवाञ्जन<sup>१</sup> सदृशेन रागेण लोहित्येन [चूतप्रवालोष्टं] चूतकिसलयाधरम् अलंचकार प्राभूयत्<sup>२</sup> । कीदृशं तिलकम् । [लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रम्] लग्ना ये द्विरेफा भ्रमरास्ते एव काण्ण्यादञ्जनभक्तिः कञ्जलविच्छिन्नस्तित्या चित्रं रम्यम् । तिलकं परागनिर्भरत्वादलिवृन्दसेयम् । चूतं च किशलयितमिति वाक्यार्थः । यापि नायिका<sup>३</sup> विलासान्विता सा शोभार्थमञ्जन-किन्दुविचित्रमुखे तिलकं विशेषकं निवेश्य ताम्बूलादिगणोष्टमलंकुरुते । कोमलं सदृशम्<sup>४</sup> ॥३०॥

- १ ०वलातप०-शा मुशा २ अभूयत्-व, न ल शा मुशा ३ नारी-न ल, व, भ शा मुशा ४ कोमल सदृश-ल व शा, मुशा, सदृश-मत्र-न भ, व

तृतीयः सर्गः ।

मृगाः प्रियाल'द्रुममञ्जरीणां रजःकणैर्विचित्रतदृष्टिपाताः ।  
मदोद्धता प्रत्यनिलं विचेत्तुर्वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः ॥३१॥

१ प्रियालु०-शा मुशा प्रियाल०-म

मृगा इत्यादि ॥ [ मदोद्धताः ] मदप्रचण्डाः [ मृगाः ] हरिणा-  
प्रत्यनिलं वातामिसुखं [ वनस्थली ] काननानि<sup>१</sup> विचेत् वध्रमु- ।  
वातमनुव्रजत्वात्<sup>२</sup> । कीदृशाः । प्रियालद्रुम<sup>३</sup> मञ्जरीणां [ रजःकणैः ] रेणुलवै-  
[ विचित्रतदृष्टिपाताः ] विचित्रतः प्रतिहतो दृष्टिपातो नैत्रक्षेपो येषां, वातेन  
रजोनिर्भरत्वात्,<sup>४</sup> प्रतिहतनेत्रप्रसराः । "तर्हि कथं तदभिमुखं यध्रमुरि-  
त्याह । मदोद्धताः मदप्रचण्डाः । मत्तो हि मृगा वातं प्रतिधावतीति  
स्वभावः<sup>५</sup> । [ वन ? ] स्थली कीदृशीः । [ मर्मरपत्रमोक्षाः ] मर्मर सशब्द-  
पत्रमोक्षः पर्णपातो यासाम् । तदा हि शुष्कानि पर्णानि<sup>६</sup> निपतन्ति नयानि  
च जायन्ते ॥३१॥

१ कानने-न २ वातमनुमुखत्वात्-न व ल भ शा मुशा  
३ प्रियालवाक्यतरु०-शा मुशा ४ वातस्य परागनिभरत्वात्-न व भ  
ल शा मुशा ५ ५ 'तर्हि .स्वभावः'-नास्ति-व न भ व ल  
शा मुशा ६ पत्राणि-शा मुशा

चूताङ्कुरस्वादकपायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज ।  
मनस्विनीमानविधातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥३२॥

चूताङ्कुरेत्यादि ॥ [ पुंस्कोकिल ] कोकिलयुवा यन्मधुर चुकूज  
मनोज्ञं वयाशे चूताङ्कुरस्वादकपायकण्ठ मधुरगलः तदेव [ मनस्विनीमान-  
विधातदक्षं ] मानिनीरोप'विनाशचतुरम् । [ स्मरस्य ] कामस्य [ वचनम् ]  
अनुनयवाक्यं [ जातं ] सम्पन्नं, तदाकर्णनेन प्रियेषु संमुखत्वात्<sup>१</sup> । वणेवद्  
रसोऽपि कपायः । कण्ठादीनां कपायकटुकमधुरादिव्यवहार औपचारिक ।  
पुंस्कोकिलशब्दे पुंशब्दो विस्पष्टार्थः ॥३२॥

१ ० मान०-व शा मुशा २ समुत्तीभावात्-न. ल भ व शा मुशा

हिमव्यपायाद्विशदाधराणामापाण्डुरी<sup>१</sup>भूतमुखच्छयीनाम् ।  
स्वेदोनवः<sup>२</sup> किंपुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥३३॥

१. ०पाण्डुरी—म. अ. ना.

२. स्वेदोद्गमः—म. अ. ना.

हिमेत्यादि ॥ [किंपुरुषाङ्गनानां] किन्नरीणां [विशदाधराणां] निर्मलो-  
ष्ठीनां [पत्रविशेषकेषु] पत्ररूपेषु विशेषकेषु तिलकेषु स्वेदोनवः नूतनः  
स्वेदः पदं चक्रे स्थानं व्यदधात् । प्रथमं तत्र सुदर्शनत्वात् । कीदृशीनाम् ।  
हिमव्यपायाद् शीतापगमात्<sup>१</sup> [विशदाधराणां] निर्मलोष्ठीनाम् । हेमन्ते  
हि अधरयोराभिजात्याद् विवर्णता जायते । तथा [आपाण्डुरीभूतमुखच्छ-  
यीनां] किञ्चित्पाण्डुरिता वदनकान्तिर्यासाम् । नन्याकालिकत्वात्,  
पत्रस्यतिलकेषु शीतापगमात् पूर्व<sup>२</sup> तुषारकालस्याभावात् कथमत्र तद्-  
धर्मवर्णनम्<sup>३</sup> । सत्यमेतत्, किन्तुपक्षेपमात्रेणासामापिकत्वमपि वसन्तावतारं  
विधायानन्तरं सामान्यरूपेणैवं वर्णयतीत्यदोषः ॥३३॥

१. तापागमात्—न. व. म. द.

२. मधुप्रवृत्ते.—अपा. व. न. म. ना. मुशा.

३. हिमवर्णनम्—न. ल. भ. व. व.

४. सामायिकत्वमभिधायानन्तरम्—

ना. मुशा.

तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्तामाकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।  
प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां कथंचिदीशा मनसां यभूवुः ॥३४॥

तपस्विन इत्यादि ॥ स्थाणुवनौकसः हराश्रमनिवासिनो मुनयः  
ताम् आकालिकीम् असमयजां [मधुप्रवृत्तिं] वसन्ताविर्भूतिं [वीक्ष्य]  
आलोक्ष्य<sup>१</sup> [कथंचित्] कृच्छ्रेण [मनसा] चेतसाम् ईशाः वक्षयितारो  
रक्षितारः यभूवुः अभवन् । यतो मधुकालस्य बलवत्त्वात् [प्रयत्नसंस्तम्भित-  
विक्रियाणां] प्रयत्नेन संस्तम्भिता प्रशमिता विक्रिया विकारो येषां  
मनसाम् । ईशत इति ईशाः प्रभवः । अकाले मया आकालिकी ।  
अध्यात्मादित्याद् ठक्<sup>२</sup> ॥

१. अवलोक्य—न. व. ल. भ. ना. मुशा.

२. 'आकालिककालान्तवचने'

[पा० सू० ५-१-११४] इत्येतत्त्वत्र न सगताब्दम्—ना. मुशा.

तं देशमारोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।  
काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवशः ॥३५॥

तं देशमित्यादि ॥ [आरोपितपुष्पचाप] आरोपित सञ्जीकृत पुष्प  
मय चाप येन तस्मिन् [मदने] स्नरे [रतिद्वितीये] रतिसहिते अथ च  
सपत्नीके । तथा<sup>१</sup> च पत्न्यामपि द्वितीयादमेवेऽपि पवित्रे<sup>२</sup> । त देशम्  
आश्रमे [प्रपन्ने] प्राप्ते सति मृगहरिणहंसादीनि [द्वन्द्वानि] मिथुनानि  
भावम् अभिप्राय क्रियया कर्मणा विवशु प्रकटीचक्रु आचक्षु । कीदृशम् ।  
[काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं] काष्ठा परा कोटिं गत प्राप्तो योऽसौ स्नेह  
प्रीतिस्तथा रसश्च रागश्च ताभ्यामनुविद्ध भावित रतिरागसहित<sup>३</sup>  
मित्यर्थ ॥३५॥

१ १ तथा पवित्र—नास्ति—व न भ ल व णा मुशा २ ऽगमित—  
व न भ ल शा मुशा

क्रिययाविवशु<sup>१</sup> [कुमार ३-३५] इति सामान्येतोक्तं<sup>२</sup> तदेव विशेषेणाह—

मधुद्विरेकः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रिया स्वामनुवर्तमानः ।  
शृङ्गेण संस्पर्श<sup>३</sup> निमीलिताक्षीं मृगीमकण्डयत कृष्णसारः ॥३६॥

१ इत्युक्तम्—शा मुशा २ च स्पश—म अ ना शा मुशा

मधु द्विरेफ इत्यादि ॥ [कुसुमैकपात्रे] कुसुममेवैक साधारण पात्रं  
चपक तत्र [स्वा प्रिया] भ्रमरीम् [अनुवर्तमान] सह [द्विरेफ] मधुप<sup>१</sup>  
[मधु] मकरन्द [पपौ] अपिबत् । तथा [कृष्णसार] कृष्णसाराख्यो  
मृगश्च [संस्पर्शनिमीलिताक्षी] संस्पर्शमुकुलितलोचना<sup>२</sup> [मृगी] प्रिया  
[शृङ्गेण] विषाणेन अकण्डयत अकपत् । सहपान कण्डयनं च रिरसा-  
सूचकम् । तयोरेवानुवर्तन चित्तग्रहणमावर्जनं वा । अकण्डयतेति<sup>३</sup>  
कण्डवादिभ्यो यक् [पा० सू० ३-१-२७] अकण्डयतेति कर्तरि लङ् ।  
दृष्ट्याश्चासौ सारश्चेति विगृह्य 'वर्णे वर्णेन' [पा० सू० २-१-६९]  
इति समास ॥३६॥

१ मधुक—व ल २ ऽवयनाम—म अ ल व शा मुशा ३ कतरि  
चित्वाङ्—अपा—णा मुशा

ददौ सरः'पङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डपजलं करेणुः ।  
अर्धोपभुक्तेन विसेन जाया संभावयामास रथाङ्गनामा ॥३७॥

१ रसात्पङ्कज० म स

ददौ स इत्यादि ॥ करेणु करिणी [गजाय] पत्ये गण्डपजलं मुखा  
सर्व ददौ ध्यतरदपीप्यत् । कीदृशम् । [सर पङ्कजरेणुगन्धि] सरसि पङ्कजानि  
पद्मानि तेषां रेणु परागस्तद्गन्धो विद्यते यत्र तत् सरसिरुहपराग  
परिमलम् । रथाङ्गनामा चक्रवाक अर्धोपभुक्तेन सामिभुक्तेन विसेन  
मृणालेन [जाया] प्रिया [संभावयामास] आवर्जयत् १ ॥३७॥

१ व्यभजत-व भ २ आवर्जयामास-अपा-म

गीतान्तरेषु' श्रमवारिलेशैः किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् ।  
पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किपुरुषश्चुचुम्ब १ ॥३८॥

१ गीता तरे च-गा मुगा १ चुचुम्ब-म

गीता-न्तरेष्वित्यादि ॥ गायन्त्या [प्रियामुख] प्रियाया वदन [किपुरुष]  
किन्नरो रागात् चुचुम्ब पपी । कीदृशम् । [किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेख]  
स्वेदाभ्युर्गर्णीपत्समुच्छ्वासिता विकासिता पत्रलेखा यत्र तत् । तथा  
[पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि] पुष्पभाषितेन मयेन घूर्णिताभ्या नेत्राभ्या'  
शोभते यत् तत् तद्योक्तम् । [गीतान्तरेषु] गीतमध्येषु २ ॥३८॥

१ आघूर्णिताभ्या भ्रमिताभ्या नयनाभ्याम-गा मुगा २ केचित्-  
गीता तरेषु 'म' इति पठन्ति । -अपा-व म ङ गीता तरे गीतमध्ये-  
गा मुगा

पर्याप्तपुष्पस्तमकस्तनाभ्यः' स्फुरत्प्रवालोल्लसन्नोहराभ्यः ।  
लतावधूम्यस्तरौप्यनापुर्विनम्रशाखाभुजगन्धनानि ॥३९॥

१ ० वस्तनीभ्य-मुगा म

पर्याप्तेत्यादि ॥ किं बहुना । आस्तां तावत्सचेतनाः, स्यावरूपाः  
तरयः अपि लतावधूभ्यः बल्लीजायाभ्यः स्रकाशात् विनम्रशाखाभुज-  
बन्धनानि संकुचित<sup>१</sup>प्रतानबाह्यालिङ्गनानि [मृगाषु] लेभिरे । ताभिः<sup>२</sup>  
शाखाभिस्तानादिलप्यन्तो रोहन्ति । कीदृशीभ्य इति वधूसाधर्म्यमाह ।  
[पर्याप्तपुष्पस्नवस्तनाभ्यः] पर्याप्ताः परिपूर्णा पुष्पस्तप्रका कुसुमम्लुब्धा<sup>३</sup>  
एव स्तना यासां ताः । तथा [स्फुरत्प्रजालोष्मनोहराभ्यः] स्फुरन्ति कम्प-  
मानानि प्रवालानि किशलयान्येवाधरास्तर्मनोहरा<sup>४</sup> ललिताः ताभ्यः ॥३९॥

१ आकुञ्चित०-भ व, कुञ्चित०-न शा मुशा २ ता हि-व भ व  
शा मुशा ३ ऽगुल्माः-व शा मुशा, ऽगुच्छा-न ४ मनोहराभ्यो  
रचिराभ्य-व न भ व ल शा मुशा

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्ह्रः प्रसंख्यानपरो बभूव ।  
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥४०॥

ध्रुताप्सर इत्यादि ॥ अस्मिन् क्षणे वसन्ताविर्भावसमये<sup>१</sup> हरः  
भगवानीशः<sup>२</sup> [श्रुताप्सरोगीतिः] निश्चमित<sup>३</sup>सुरललनागेय<sup>४</sup>रतिः अपि  
प्रसंख्यानपरः समाधिनिष्ठः [बभूव] आसीत् । न त्वन्यत्रगतमनाः<sup>५</sup> ।  
यस्माद् ये [आत्मेश्वराः] आत्मन<sup>६</sup>श्चित्तस्येश्वरा वशिन्स्तेषां वसन्तादि  
उत्सवादयो विघ्नाः श्रेयःप्रत्यूहाः [समाधिभेदप्रभवः] समाधिभेदे नियमभङ्गे  
एकाग्रताभङ्गे प्रभव शक्ता न कदाचिदपि [भवन्ति] सम्पद्यन्ते<sup>७</sup> ।  
आत्माशब्देनात्र परिन्दिद्याणि लक्ष्यन्ते ॥४०॥

१ ऽकाले-व न भ व शा मुशा २ भगवा-भव-न ३ विचामित०-  
न, निरुचित०-शा मुशा ४ न तु विकृतमना-व न शा मुशा, नान्य  
गतमना-भ ५ यतात्मन-न भ ६ चलचित्तस्य हि विघ्नाविर्भावः ।  
प्रसंख्यानदयो विशेषरूपा अपि काव्ये एकाग्रतालक्षणपरा ।<sup>७</sup> -अप्रा-व न भ  
व ल शा मुशा

लतागृहद्वारि<sup>१</sup> गतोऽथ नन्दी चामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः ।  
सुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव मा चापलायेति गणान् व्यनैषीत् ॥४१॥

लतागृहेत्यादि ॥ [अथ] ततः नन्दी प्रतीहारः [गणान्] प्रमथान्  
[मुखापितैकाङ्गुलिसंज्ञया] वदननिहिततर्जनीसंकेतेन एव मा [चापलाय]  
चापलार्थं मा इति ध्वनैपीत् न्ययमयत् । न किञ्चिद् व्याहर्तव्यम् । अकारणे  
प्रयतः' कीदृशः । असौ [नन्दी] लतागृहद्वारि गतः लतागृहस्य द्वारदेशे  
गतोऽवस्थितः प्रतीहारत्वात्, तस्य तथा [वामप्रकोष्ठापितहेमवेत्रः] वाम-  
प्रकोष्ठे गोलके कर्पूरांशमध्येऽर्पितो' निहितो हेमः सुवर्णस्य वेत्रं दण्डो  
येन । वेत्रं दाशविशेषस्तं च बाहुल्येन' द्वास्या गृह्णन्ति । सौवर्णादीं त्वीप-  
चारिको वेत्रशब्दस्य ध्वनहारः । 'प्रकोष्ठमन्तः' विद्यादरनिमज्जिष्यन्वयोः' १ ।  
अत्र चाकृत्यार्थ' प्रतिभासादेकाङ्गुलिशब्दस्य प्रयोगे न साधु मन्यते । मूर्त्रो-  
सर्गे ह्येकाङ्गुलिशब्दसंकेतः' ॥४१॥

- १ एवमकारप्रश्लेषेणात्र न किञ्चिद्व्याहर्तव्यं वर्तते'-अथ -व न. व भ. सा मुगा  
२ गोलगिनम्-न भ व द सा मुगा ३ वासस्थार्थ-अप -व न  
४ 'प्रकोष्ठ... व.घट' -इति वात्य इति अमरकोषस्य रामश्रीटीका'वाम  
उद्धृतम् । अमर० २-६-८० ५ अतो 'मुखाग्रस्थपिततर्जनीक'  
इति पाठो युक्तः । -न सा. मुगा

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।  
तच्छासनात्काननमेव सर्वं चित्रार्पितारम्भ'मिवावतस्थे ॥४२॥

१. ०तारण्य०-अ ना

निष्कम्पवृक्षमित्यादि ॥ ततो नन्दिनिर्देशात् [सर्वम्] अतिलम् एव  
[काननं] यत् [चित्रार्पितारम्भम्] आलेख्यलिखितसंस्थानम् इव [अवनम्ये]  
संजातम् । तथा हि । [निष्कम्पवृक्षं] निश्चलानां कटं निभृतद्विरेफं विनीत-  
चञ्चरीकं मूकाण्डजं निःशब्दशकुनिं [शान्तमृगप्रचारं] निवृत्तहरिणादि-  
भ्रमणम् । 'समवप्रविन्यः स्यः' । [पा० छ० १-३-२२] इति वचनादवतस्थ  
इत्यात्मनेपदम् ॥४२॥

दृष्टिपदीपं' परिहृत्य तम्य कामः पुरः शुक्रमिव प्रयाणे ।  
श्रान्तेषु मंसक्तनमेरुशाखं ध्यानाम्पटं भूतपतेर्विवेज ॥४३॥

१ ०प्रवातम्-म. न ०प्रतीपम्-अ ना

तृतीयः सर्गः ।

दृष्टिरीरमि'रादि ॥ ततः [काम] मदन. [भूतानेः] शिवस्य [ध्याना-  
स्य] वनाधिशयं [वेष्टेत्] भवेत् ॥ [नक्ष] भगवतः [दृष्टिप्रदीपं]  
नेत्रज्योतिः पुरः शुक्रम् इव प्रयागे परिहृत्य यथाऽसौ पुरो<sup>१</sup> न पश्यतीत्यर्थः ।  
विजिगीषोरपि यात्रायां सम्मुखो भार्गवो नेक्षते । यदुक्तम्-

‘प्रतिशुभं प्रतिशुभं प्रत्यंगारकमेव च ।

अपि शक्रसमो राजा हतसैन्यो निवर्तते ॥’

कीदृशम् । प्रान्तेषु पर्यन्तेषु<sup>२</sup> [संसक्तनमेरुशाखं] संसक्ता लग्ना नमेरुतट-  
शाखा यत्र ॥४३॥

१. भगवान्-अथा-व भ. व. या मुना २ निकटेषु-न व भ ल.  
या मुना.

स देवदारुद्रुमवेदिकायां शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।  
आसीनमासन्नशरीरपातस्त्रियम्बकं<sup>१</sup> संप्रमिने ददर्श ॥४४॥

१ त्रिलोचनम्-व.

स देवदारुवित्यादि ॥ स कामः तत्र संप्रमिने नियमस्थं ध्यानासन्नं  
त्रियम्बकं त्रिनेत्रं [ददर्श] अद्राक्षीत् । कीदृशम् । [देवदारुद्रुमवेदिकायां]  
देवदारुद्रुमस्य वेदिकायाम् अवस्थित्यां [शार्दूलचर्मव्यवधानवत्यां] ध्यात्रा-  
जिनाच्छादितायां, शार्दूलः चित्रको वा । आसीनम् उपविष्टम् [आसन्न-  
शरीरपातः] आसन्नो निकट. शरीरपातो देहध्वंसो यस्येति कामविशेष-  
मिदम् । पादपूरणार्थम् इत्यादीनां छन्दसि विधानात् भाषायां त्रियम्बकशब्द  
इति प्रयोगो दुर्लभः । [तस्मात्] ‘महेश्वरम्’ इति पठनीयम् । ‘त्रिलोचन  
इत्युपगच्छितरन्त्यासेन तृतीयनेत्रव्यात्कामदेहशब्दं सूचयति’ ॥४४॥

१...१. ‘त्रिलोचन.....सूचयति’-नास्ति-व न भ व ल. या मुना

अथ श्लोकप्रत्येकेन समाचिन्त्ये भगवन्तं वर्णयितुमाह-  
पर्यङ्कवन्धस्थिरसूक्ष्मायमृन्वायतामंनमि<sup>१</sup> नोमयांसम् ।

उत्तानवाणिद्वयसंनिवेशात्प्रकुलरात्रीरमिराद्रुमध्ये ॥४५॥

१ उभायत्र मन्त्रमिदं-न ग



पर्यङ्कवन्धेत्यादि ॥ ज्यम्यकं ददशैर्युक्तम् । तत्र तं कीदृशम्<sup>१</sup> ।  
 [पर्यङ्कवन्धस्तिरपूर्वकायं] पर्यङ्कवन्धेन वासुकिपर्यस्तिकारचनया<sup>२</sup> स्थिरो  
 निश्चलः पूर्वकायो यस्य तम् । पूर्वकाय पूर्वभाग । पर्यङ्को नामासनविशेषः ।  
 तथा [ऋज्वायतासन्नमितोभयांसम्] ऋजू स्पष्टौ आयतौ विशालौ वा  
 ईषत्सन्नमितौ सम्यक् अन्यूनाधिकतया नमितौ उभौ अंशौ यस्य येन या  
 तम् । तथा [उत्तानपाणिद्वयसंनिवेशात्] उत्तानस्योर्ध्वमुखस्य हस्तद्वयस्य  
 सन्निवेशात् संस्थानाद्देतो [अङ्गमध्ये] उत्संगान्तरे [प्रफुल्लराजीरमिर]  
 विकसित नलिनम्<sup>३</sup> इव प्रफुल्ल राजीर यस्य तत् तथाविधमिति ॥४५॥

१ देव ददश'-अपा-व न भ. व गा मुशा २ रचनेन-न व व  
 भ शा मुशा ३ कुशेनपयुतम-व भ शा मुशा

भुजङ्गमो<sup>१</sup>न्नद्वजटाकलापं कर्णा<sup>२</sup>वसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।  
 कण्ठप्रभासङ्ग<sup>३</sup>विशेषनीलां मृग<sup>४</sup>त्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥४६॥

१ ०भावद०-व च ०मोदवद०-स २ करा०-च ३ ०भिन ०-स  
 ०भङ्ग०-अना ४ कृष्ण०-म स

भुजङ्गमोन्नदेत्यादि ॥ अन्यच्च कीदृशम् । भुजङ्गमोन्नद्वजटाकलाप  
 भुजङ्गमेनाहिना<sup>१</sup> उध्वद ऊर्ध्वं यद्धो जटाजूटो यस्य येन या तं तद् वा ।  
 [कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रं] कर्णेऽवसक्तं लगितं निहितं द्विगुणं द्विगुणी  
 कृतमक्षसूत्रं जपमालिका येन तम् । अक्षपूर्णं सूत्रमक्षमूत्र द्विगुणत्व च  
 तस्य सूत्रे ग्रन्थियक्षाद् द्विगुणीकृत्य [कर्णे] प्रवेशात् । तथा [मृगत्वचं]  
 मृगस्य त्वक् हरिणस्य चर्म<sup>२</sup> दधानम्<sup>३</sup> । कीदृशी त्वचम् [ग्रन्थिमतीं]  
 ग्रन्थिविद्यते यस्यास्ता ग्रन्थिता प्राकृताम् । [कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां]  
 कण्ठकान्तयुपलेपेन चाधिरनीलाम्<sup>४</sup> ॥४६॥

१ वासुकिना-न व भ ल शा मुशा २ एणाजिन-भ ल शा मुशा  
 ३ 'वसन'-अपा-भ 'परिदपतम्'-अपा न शा मुशा ४ कण्ठस्य ।  
 कृष्णया प्रमया अम्यका स्तपित्रा छुरितामत एव विशेषनीलामधिरकृष्णाम । देवो  
 हि नीलगतः । अम्यकायो-व गोण । अम्यङ्गेति पाठे वृत्तीयाममास । ग्रन्थिमतीं  
 स्वच्छदेन विद्यताम् 'व्यपुनाम'-अपा-व-न व भ गा मुशा

तृतीयः सर्गः ।

किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारैर्भूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः ।  
नैत्रैरविस्पन्दितपक्षममालैर्लक्षीकृतघ्राणमधोमयूखैः ॥४७॥

१. ० लक्ष्यो०—म स. शा मुशा

किञ्चित्प्रकाशेत्यादि ॥ अन्यदपि कीदृशं तम् । [नैत्रैः] नयनैः लक्षी-  
कृतघ्राणं विपयीकृतनासिकाग्रम् । कीदृशैः । किञ्चित् ईपत् संकुचित-  
पुटत्वात् [प्रकाशस्तिमितोग्रतारैः] प्रकाश्या दृश्या स्तिमिता निश्चला  
उग्रा उद्भटा तारा कनीनिका चक्षुगोलकानि येषां तैस्तथा [भूविक्रियायां]  
भूयोविक्रियायां ध्यानासस्तत्वात् [विरतप्रसङ्गैः] विरतोऽपगतः प्रसङ्गो येषां  
तैः तथा\* [अविस्पन्दितपक्षममालैः] अविस्पन्दिता निश्चलाः पक्षममाला  
नयनावरणलोमलेखा येषां तैः । एवं [लक्षीकृतघ्राणमधोमयूखैः] लक्षी-  
कृतघ्राणत्वादधस्तान्मयूखा\* रश्मयो येषां तैः\* ॥४७॥

१. चण्डा—व भ व न शा मुशा २ 'विरतप्रसरैः—अपा—म. व  
३ प्रसृतामयूखा अश्वो—भ व मुशा शा ४ नैत्रैर्लक्ष्योक्तघ्राणमीक्षते  
नासापुटम् । यदुक्तम्—'सपश्यान्नासिकाग्रं स्व दिशश्चानवलोकयन्' (भ गी.  
६-१३) इति—व ..... दिशश्चावलोकयेत्—भ 'निनेत्रत्वात् बहुवचनम् ।'—अपा.—  
भ शा मुशा

अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहमपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् ।  
अन्तश्चराणां मरुतां निरोधान्निर्वातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥४८॥

१ ० निवात०—म म शा मुशा

अवृष्टिसंरम्भेत्यादि ॥ अथ किम्भूतम् । [अन्तश्चराणां] देहान्तश्चरिणां  
[मरुतां] वायूनां प्राणापानव्यानोदानसमानलक्षणानां निरोधात्\* नियमनात्  
प्रणाशादेवविधम् इव निश्चलं तं ददर्श । कथमिवे'याह । [अवृष्टिसंरम्भ-  
मिवाम्बुवाहम्] अविद्यमानं वर्षाटोप\* जलदम् इव । तथा [अनुत्तरङ्गम्]\*

१ 'धारणादेवविधजलदोदधिप्रदीपनिभम्'—अपा—शा मुशा. २ वर्षणार्थं  
यजिनाहम्बरो यस्य त—व. न व शा मुशा. ३ 'अधिमानि'—अपा.  
पा मुशा

अनुद्गतकल्लोलम् [अपा] जलानान् आधाः जलनिधिम् इव । अनुद्गता  
स्तरहा यस्य तमनुत्तरगम् । तथा [निर्वीतनिष्कम्प] निर्वीते वाताभावे सति  
स्थिर प्रदीपम् इव प्रद्योतकमिव\* ॥४८॥

४ दीप तु निर्वीतत्वात् निष्कम्पमविचलम् । भगवान् हि नि शब्दश्चात्प्र ग  
मप्रसररहितो निष्पदश्चेति उपमावचनम् । -अपा न व अ व ० निष्पद  
सर्वेन्द्रिय-शा मशा

कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैर्ज्योतिप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः ।  
मृणालसूत्राधिकसौकुमार्या' बालस्य लक्ष्मीं' ग्लपयन्तमिन्दोः ॥४९॥

१ ० सौकुमार्यान्-अ ना २ रश्मात-शा ज ना

कपालनेत्रेत्पादि ॥ अन्यदपि किम्भूतम् । बालस्य कलामात्रशेषस्य  
शेषरीरुतस्य' इन्दो लक्ष्मीं कान्ति ग्लपयन्त तिरोदधानम्' । क शिरस्त  
उत्तमाङ्गात् उदिते निर्वीत' [ज्योतिप्ररोहे] ज्योतिषा तेऽसा प्ररोहगुह्यं ।  
कीदृश । [कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैः]\* कपालानि नरशिरासि तेषा यानि  
नेत्राणि नयनरन्ध्राणि तैर्लब्ध समास्तादित पन्था य । लक्ष्मीं कीदृशीम् ।  
[मृणालसूत्राधिकसौकुमार्या] मृणालसूत्रेभ्यो द्धिरत्-तुभ्योऽधिकमतिरिपत  
सौकुमार्य कोमलता यस्यास्ताम् । ज्योतिप्ररोहरिति 'नित्य समासे'  
[पा० सू० ८-३-४५] इति पत्वम् । ॥४९॥

१ मीलितानि ना मृणा २ सण्डय-न व शा मुणा ३ दाताना-दि  
समाधौ उत्तमाङ्गान् तेन २ जसति ।'-त्रपा-न म व ७ ना मुणा ४ कदा  
मूर्धास्थि तस्य नत्राणि रन्ध्राणि त मध्येन ७-व्यमार्गं निगते । ता तु दिवन्त तु  
ता-व्यधिकमप्यस्य । ज्योतिप्ररोहरिति त्रि य समासे [पा० सू० ८-३-४५]  
इति पत्वम् । अन्यद तमिति ग्राह्यावनुवपा च द्वि मिहाना ।-ना मुणा

मनोनवद्वागनिपिद्धवृत्ति हृदि व्यवस्थाप्य समाधिरण्यम् ।  
यमक्षं क्षेत्रविदो' विदुस्तमात्मानमात्मन्यनलोदयन्तम् ॥५०॥

१ वदविदो-व त चा

तृतीयः सर्गः ।

मनोनवेत्यादि ॥ तमात्मानं देहस्थं<sup>१</sup> आत्मनि स्वयंपुपि पश्यन्तम् ।  
कं तमित्याह । क्षेत्रविदो योगिनो यमक्षरमविनाशिनं परं ब्रह्मरूपं विदुर्जा-  
नन्ति । किं कृत्वा । अवलोकयन्तम् । मनो हृदये निवेश्य । अत एव कर-  
नेत्रश्रोत्रास्यनासिकास्तननाभिभिः पायूपस्थयुतैः द्वारैः नवभिर्वपुभिः  
इत्येतेषु नवद्वारेषु निषिद्धवृत्ति निवर्तितप्रसरम् । यतः समाधिना  
एकाग्रतया वश्यम्, आयत्तम्<sup>२</sup> । कुलकम् ॥५०॥

१. देहेश्वरम्—शा. मुशा २ वशनीयम्—शा. मुशा.

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं पश्यन्नदूरान्मनसाऽप्यधृष्यम्<sup>१</sup> ।  
नालक्ष्यत्साध्वससन्नहस्तः स्रस्तं शरावापमपि<sup>२</sup> स्वहस्तात् ॥५१॥

१. ०मायदृश्यम्—शा. २. शर चापमपि स

स्मरस्तयेत्यादि ॥ ततो मदनः ईदृशं [मनसा अपि अधृष्यम्] चेत-  
साप्यनभिभाष्यं [अदूरात्] निकटवलोक्त्य [साध्यससन्नहस्तः] भयात्  
कम्पमानकरत्वात् शरावापं सायकयष्टिं धनुर्धात्मपाणेर्ध्रष्टमपि संभ्रम-  
वशान्नाचेतयत् । शराः उप्यन्तेऽनेनेति शरवापः<sup>२</sup> । बाहुलकाच्चेति घञ् ।

१. चापम्—शा. मुशा २. 'क्षेप्यो मुष्टि शराणां धनुरेव वा । 'हलश्च'  
[पा० सू० ३-३-१२१] इति घञ् ।' अपा—शा. मुशा.

निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं<sup>१</sup> संधुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।  
अनुप्रयाता वनदेवताभ्यामदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥५२॥

निर्वाणेत्यादि ॥ अथास्मिन्नवसरे सखीद्वयादुगता पार्यती अदृश्यत ।  
भगवत्सेवार्थमागतैत्यर्थः । अस्य स्मरस्य वीर्यं बलं निर्वाणभूयिष्ठं प्रशान्त-  
प्रायम् अपि वपुर्गुणेन शरीरसौन्दर्येण संधुक्षयन्तीवोद्दीपयन्तीव यथा  
आलम्बनविभावसंपत्तेः । निर्वाणशब्दोऽवाते निष्ठायाम् 'निर्वाणोऽवाते  
[पा० सू० ८-२-५०] इति नत्वम्, अतिशयेन यद्वा भूयिष्ठं सुषुप्तपेदि

समासः' । 'यहोर्लोपो भू च यहोः' [पा० सू० ६-४-१५८] 'इष्टस्य  
षिट् च' [पा० सू० ६-४-१५९] । निर्वाणेन भूयिष्ठे निर्वाणभूयिष्ठमिति  
तृतीयासमासः ॥५२॥

१. 'सूयुषेति गम'न'-नास्ति-ना, मुदा

तदेव रूपलायण्यादि श्लोकचतुष्टयेनाह—

अशोकनिर्भस्मितपद्मरागमाकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।

मुक्ताचलापीकृतमिन्दुवारं' यमन्तपृष्ठाभरणं यदन्ती ॥५३॥

१ ० मिन्दुवारम्-वा य ना

अशोकेत्यादि ॥ 'बीहरी गौरी' । [यस्यस्यपुष्पाभरणम्] वासुनिव-  
पुष्पाण्येषामाभ्यमलंकरणे मिश्रयद्वदयतेति सूत्रबन्धः । बीहरी तम् ।  
[अशोक.....रागम्] अशोकपुष्पः लोहितत्वात्' निर्मलितमिश्रितः  
पद्मरागमजिर्णम् । तथापि [आकृष्ट... रागम्] विहासत्यादाकृष्टा आनीता  
हेमः गुरुरस्य द्युतिः कान्तिर्मेव तत्तथापि च वर्णिवार यत्र । [मुक्ता...  
वागम्] तिलवात्तच्च मुक्ताचलापीकृत मिन्दुवारं यत्र । मोनिकसुवर्ण-  
पद्मरागाः किरामरजतस्य श्वरिदाः ॥५३॥

१ 'बीहरी गौरी'-नास्ति-ना मुदा २ 'लोहितत्वात्'-नास्ति-ना मुदा

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां पाशो यमाना मृगलोकसंगम् ।

पर्षाण्य'पृष्ठाभरणकारनम्रा मंचानिपी पाटुचिनी' नन्वेव ॥५४॥

१. मृगलोक-मृग, मृगलोक-मृग २. पार्षाण्य-मृग

तृतीयः सर्गः ।

सञ्चारित्वारोपो यथा । 'हिरण्मयी साललतेव जङ्गमा [भट्टीकाव्यम् २-४७]  
इति भट्टेः ॥५४॥

स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना पुनः पुनः केसरपुष्पकाञ्चीम् ।  
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव<sup>१</sup> कार्मुकस्य ॥५५॥

१ ०दाम०-म अ ना. २ मौर्वी द्वितीयामिव-म स व

स्रस्तामित्यादि ॥ [नितम्बात् स्रस्ताम्] श्रोणीभागाञ्चलितां<sup>१</sup>  
[केसरपुष्पकाञ्चीम्] यकुलकुसुमरशनां [पुनः पुनः] असकृदवलम्बमाना  
उत्क्षिपन्ती । उत्प्रेक्ष्यते । स्थानविदा निक्षेपास्पदज्ञेन स्मरेण मदनेन  
निजधनुषो द्वितीयां मौर्वीं ज्यामिव । न्यासीकृतां निक्षेपे स्थापिताम् । सा  
हि यैदम्यस्वरूपतारुण्याविर्भावैः स्थानं स्मरनिक्षेपस्य ॥५५॥

१ श्रोणीतटावलम्बिताम्-न

सुगन्धिनिःश्वासविबुद्धवृष्णं विभ्याधरासन्नचरं द्विरेफम् ।  
प्रतिक्षणं संभ्रमलोलदृष्टिर्लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥५६॥

सुगन्धीत्यादि ॥ [लीलारविन्देन] विलासनलिनेन [द्विरेफम्] प्रति-  
क्षणम् असकृद् [निवारयन्ती] अपास्यन्ती । यतो [विभ्याधरासन्नचरम्]  
विभ्यफललोहितेऽधरे आसन्नं निकटं च चरं च भ्रमन्तम् । कुत इत्याह ।  
[सुगन्धि . ...वृष्णम्] सुगन्धो निश्वासे विबुद्धवृष्णं संजातगन्धं<sup>१</sup>, अत एव  
संभ्रमशालोलदृष्टिश्चकितेक्षणा सहजत्वात्सौगन्धस्यैकान्तिकत्वे सति  
सुगन्धीति 'गन्धस्येदु' [पा० सू० ५-४-१३५] इतीत्वम् । विभ्यतुल्योऽधरो  
विभ्याधर इति शाकपार्थिवत्वात्समासः । तदेतेन रूपवर्णनेन संवनन-  
योग्यत्वं<sup>२</sup> देव्या दर्शितम् । कुलकम् ॥५६॥

१ ०पवंम्-मुता २ हरवशीकरणयोग्यत्वम्-न. अ

तां यीक्ष्य सर्वावयवानवधां स्तेरपि हो पदमा<sup>३</sup>दधानाम् ।  
जितेन्द्रिये<sup>४</sup> शूलिनी पुष्पकेतुः<sup>५</sup> स्वकर्म<sup>६</sup>सिद्धिं पुनराशङ्कसं<sup>७</sup> ॥५७॥

१ ह्रीतिमिवा०-अ ना २ यतेन्द्रिये-मुता ता ३ पुष्पचाप-म

४ स्वकार्य०-म ५ आननासे-म

तां व्रीक्षयेत्यादि ॥ तामेवंविधा गौरीम् [व्रीक्ष्य] अवलोक्य [पुष्पकेतु]  
कुसुमध्वजश्चेतोहरणलक्षणा स्वरुर्मसिद्धि<sup>१</sup> पुनराशशस समभावयत् ।  
यत्. [सर्वावयवानवद्याम्] सर्वेष्ववयवेषु<sup>२</sup> अतवद्यामनिद्यां मनोज्ञाम्, अत  
एव [रते] स्मरवद्या अपि द्वीपदं लज्जास्पदं आदधाना कुर्वन्तीम् । द्विप  
पद द्विपदम् । आशशसेति 'शंसु स्तुतो' [घा० पा० ७२९] इत्यस्य रूपम्,  
न त्वाङ् 'शसि इच्छायाम्' [घा० पा० ६२६] इत्यात्मनेपदिनः<sup>३</sup> । ॥५७॥

१ जितन्द्रियऽपि हरे—अपा—शा मुशा २ 'हस्तपादादिषु'—अपा—शा  
मुशा ३ कुया हरस्यापीत्येतदपेक्षया पुनस्त्वम्' अपा—शा मुशा

उपासितुं सा च पिनाकपाणि<sup>१</sup> समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।  
योगात्स चान्तः परमात्मसंज्ञं दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥५८॥

१ साऽपि पिनाकपाणिम—य भविष्यत पत्युरुमा च शभा—म अ ना

उपासितुमित्यादि ॥ यदैव देवो [पिनाकपाणिम्] भगवन्तं  
[उपासितुम्] सेवितुं प्रतिहारभूमिं द्वारप्रदेशम् [समाससाद] प्राप  
तदैव [स] देवोऽपि हृत्पद्मस्थं परं ज्योतिरात्माख्यमालोक्य योगात्समाधे  
रुपारराम व्याप्यत<sup>१</sup> । परमात्मतेजोदर्शनपर्यन्तं हि योगविधि ।  
चक्षब्दावेककालसूचनार्थौ । एकेन हि समुच्चयमात्रं प्रतीयेत, न तु  
क्रिययोरेककालता । उपाररामेति 'ध्याङ्परिभ्यो रम्' [पा० सू०  
१-३-८३] 'उपाच्च' [पा० सू० १-३-८४] । प्रतिहारो द्वारम् ॥५८॥

१ -यवतत—गा मुशा

ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाभि<sup>१</sup>रथः कथंचिद्धृतभूमिभागम्<sup>२</sup> ।  
शनैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः पर्यङ्कग्रन्थं निविडं विमेद ॥५९॥

१ फणाभि०—म म चा अना २ ०भाग म चा अ ना

ततो भुजङ्गेत्यादि ॥ ततो ज्योतिर्दर्शनादनन्तरमीदरो निविडं दृष्टं  
पर्यङ्कग्रन्थमासनविशेषम्<sup>१</sup> अयसक्तिकारचनां विमेद समापयत्<sup>२</sup> । कीदृशम् ।

१ 'आमनविशेषम्'—नास्ति—गा मुशा

२ अत्याशीन्—न म

तृतीयः सर्गः ।

नागनाथस्य शेषादेः फणाभिः शिरोभिः अघः पाताले कथंचिद्धृतो  
भूमिभागो येन यत्र वा । तत् गौरवं हि महात्मनां सहजं विशेषतः  
समाधिसमये भवति । भगवान् कीदृशः । शनैर्न तु सहसा [कृतप्राणविमुक्तिः]  
कृता प्राणानां वायूनां विमुक्तिस्त्यागो येन सः । समार्धो हि मरुतां  
निरोधः । भुजङ्गाधिपतिशब्दे राजपुरुषवत्पृष्ठीसमासः ॥५६॥

३. 'येन यत्र वा'—नगन्ति—भ. न शा मुशा

तस्मै शशंस प्राणिपत्य नन्दी शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।  
प्रवेशयामास च भर्तृरेणां भ्रूक्षेपमात्रानुमित'प्रवेशाम् ॥६०॥

१ ०मत०—न म स अ ना

तस्मै शशंसेत्यादि ॥ [शैलसुताम्] सेवार्थमागतां गौरीं<sup>१</sup> प्राणिपत्य<sup>२</sup>  
हराय नन्दी व्यजिज्ञापयत् । शंसित्वा च तां प्रावेशयत् । यतः शंभोः<sup>३</sup> भ्रूक्षे-  
पमानानुमितप्रवेशाम् । तस्मै इति क्रियाग्रहणं सम्प्रदानत्वम् ।

१ शैलाधिपतिमुताम्—न० २ प्रणम्य—अपा—न ३ प्रना—न शा पशा

तस्याः सखीभ्यां प्राणिशत'पूर्वं स्वहस्तभूतः<sup>१</sup> शिशिरात्ययस्य ।  
व्यकीर्येत व्यम्बकपादमूले पुष्पोच्चयः पल्लवमङ्गभिन्नः ॥६१॥

१ ०पत्य०—अ ना २ स्वहस्तदून—म च अ ना स

तस्या इत्यादि ॥ ततो देवं प्रणम्य [सखीभ्याम्] वनदेवताभ्यां  
'पावंतीधयस्याभ्यां [व्यम्बकपादमूले] हरचरणमूले [पल्लवमङ्गभिन्नः]  
विसलयखण्डमिश्रः कुसुमप्रकारो व्यकीर्यत व्यक्षेपि । कीदृशः । शिशिरात्य-  
यस्य वसन्तस्य स्वहस्तभूतः प्राणिभिः । तन्मयत्वात् तस्य । अत्ययोऽन्तः ।  
उच्चयशब्दः कधीनां प्रमादजः । 'हस्तादाने चेरस्तेये' [पा०सू० ३-३-४०]  
इति' घञ्, अचो' बाधितत्वात् । भावानयने द्रव्यानयनमित्युच्चितानि  
पुष्पाणि व्यकीर्यतेत्ययमर्थः । भज्यत इति भङ्गः खण्डः । भिन्नो विदोषितः  
मिश्रः<sup>२</sup> ॥६१॥

१ इति वचनात्—न २ 'मिश्र'—नास्ति—अ शा मुशा



उमापि नीला'लकमध्यशोभि विस्रसयन्ती नवकर्णिकारम् ।  
चकार कर्णच्युतपल्लवेन मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥६२॥

१ लोला०-स म

उमापीत्यादि ॥ न केवलं सरयौ यावत् [उमा अपि] पार्थन्यपि [वृषभध्वजाय] वृषकेतुं [मूर्ध्ना प्रणामं चकार] अवन्दत । कीदृशी । [नीलालकमध्यशोभि] रुष्णसीमंतरचितं प्रत्यग्रकर्णिकारकुसुमं प्रणामवशा-  
द्विस्रसयन्ती चालयन्ती । प्रणामादेव मूर्ध्नेः श्रोत्रभ्रष्टकिसलयत्वम् ॥६२॥

अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति सा तथ्य'मेवाभिहिता भवेन ।  
न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्पुण्यन्ति पाके' विपरीतमर्थम् ॥६३॥

१ भाष्य०-अ. ना

२. लोके-म चा

अनन्यभाजमित्यादि ॥ भवेन शम्भुना' अपि प्रणतेरनन्तरं [अनन्य-  
भाजम्] अनन्यसाधारणं [पतिं] मर्तारं [प्राप्नुहि] लभस्य इति सा  
तथ्यमेव [अभिहिता] उक्ता' । तस्याः पश्चात्तेनैवोद्गाहितत्वात् । न  
चित्तादचयं यस्यात् [ईश्वरव्याहृतयः] ईश्वराणामादयानां समर्थानामुक्तयः  
पाके फलकाले विपरीतम् अन्यमेव मर्थं न पुण्यन्ति न फलन्ति । देखेवराः  
फलेशकर्मविपाकदोषैरस्पृष्टत्वात्' । अन्या भजत इत्यन्यभाज । ततो  
नञ् समासः ॥६३॥\*

१ हरेण-व

२. अगदत-व

३. बलेशकर्मविपाकादोषैरस्पृष्ट-

पुरुषविशेष ईश्वरः । [पा०श्री सू० १-२४]-व न ४. अगदतमित्रः पाठ -  
वा. मुना

कामस्तु धाणावमरं प्रतीक्ष्य' पतद्भ्यद्वद्धिमृत्वं विविधुः ।  
उमाममघं हरवदलक्ष्यः' अरामनज्यां मुहुगममग्ने ॥६४॥

१. ०रप्रीश-मुना

२. ०रप-अ. ना

कामस्त्वित्यादि ॥ गौरीश्वरी कृतवन्दनाविशेषो दृष्ट्वा<sup>१</sup> [कामः]  
मदतः पुनः [वाणावसर] शरक्षेपसमयं प्रतीक्ष्यः<sup>२</sup> [शरासनज्यां] स्वधनुर्मौर्वी  
[मुहुः] असकृत् [आममर्श] पस्पर्श । उमासमक्षे [हरखदलक्ष्यः] हर एव  
यद्वं लक्ष्यं येन सः । अत एव [पतङ्गवद्विमुखं] शलभउदग्निउक्त्र<sup>३</sup>  
[विविधः] यियासुः । न हि रुद्रे प्रहृत्य<sup>४</sup> स्वास्थ्यम् ॥६४॥

१ चक्रतु—व भ ल शा मुशा २ ०वमयप्रतीक्ष—शा. मुशा

३ ०मध्य—व भ व ल शा मुशा ४ तत्रापकृत्य—व शा मुशा

अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।  
विशोपितां<sup>१</sup> भानुमतो मयूखैर्मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ॥६५॥

१. विशोपिताम्—स.

अथोपनिन्य इत्यादि ॥ अथ ततः [गौरी] देवी [गिरिशाय] स्थाणवे<sup>१</sup>  
[मन्दाकिनीपुष्करबीजमालां] गंगापद्माक्षवलये ढौकनिकार्थम् उपनिन्ये  
बद्धोक्यत् । यतोऽसौ तपस्यी तादृशैरेव वस्तुभिः प्रीयते । ताम्ररुचा  
लोहित्येनेति ममिलापपतिपादन<sup>२</sup>परम् । भानुमतः मयूखैः विशोपितामिति  
स्वरूपकथनमात्रमिदम्<sup>३</sup> । ननु<sup>४</sup> प्रायेण वस्तूपग्रहणं करेण संभवति । तत्  
किमित् करग्रहणम् । सत्यम्, सुखप्रतिपत्तिरुत्तप्रतिज्ञो भगवान् काव्यकर्ता  
तत्कथमध्याहारेण वर्तयितुमारभते यतस्तदा बालः संशयीत । अतः सुख-  
प्रतिपत्यर्थं प्रतिज्ञाभङ्गमयाद् । किञ्चाध्याहारस्वरूपेणावकथनं स्वरूपोद्दः  
प्रायेण व्याकरणेषु दृश्यते न तु काव्येष्वेव सर्वत्र वेदितव्यम्<sup>५</sup> ॥६५॥

१ 'निजपाणिना'—अपा—न शा मुशा २ ०जनकत्वप्रदर्शन—भ न. व

३ स्वरूपमात्रोक्ति—व. न. भ. शा मुशा ४ 'ननु वेदितव्यम्'—नास्ति

—व. न. व. भ. ल. शा मुशा.

प्रतिप्रदीतुं प्रणयिप्रियत्वात्त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।  
संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोवं समधत्त बाणम् ॥६६॥

प्रतिप्रहितुमित्यादि ॥ ततः प्रणयिप्रियत्वात् प्रियमस्तत्त्वात् यदैव  
देवोऽक्षमालां तां आदातु<sup>१</sup>मुपचक्रमे प्रारमे तदैव [पुष्पधन्वा] काम<sup>२</sup>

१ आपातु—मुशा २ कामदेव—व शा मुशा

[धनुषि] कार्मुके [संमोहनं] संमोहनाख्यं [अमोघं] अवन्ध्यं [घ्राणं] शर  
समघत अपोजयत्<sup>१</sup> । पुष्पैर्धनुष्यस्य स पुष्पघन्वा । उन्मादनसंमोहन-  
तापनशोपणमारणाख्याः पञ्चशराः पञ्चशरस्य प्रसिद्धाः ॥६६॥

३ प्रायोजयत्-शा. मुता

हरस्तु किञ्चित्परिवृत्त<sup>१</sup> धैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।  
उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥६७॥

१. ०रिलुप्त०-भ

हरस्तिवयादि ॥ अथः [हरः] भगवान् [उमामुखे] पार्वतीमुखे  
दृष्टिमक्षिपत् । यतः स्मरशःप्रहारवशात् किञ्चित्<sup>२</sup> परिवृत्तधैर्यः ईषद्<sup>३</sup>  
चलितगाम्भीर्यः । [चन्द्रोदयारम्भे] शशिकरस्पर्शात्वात् [अम्बुराशिः]  
उदधिः इव । [विम्बफलाधरोष्ठे] विम्बवत् लोहितोऽधरोष्ठो यस्येय-  
मिलापाप्रदर्शनपरं<sup>४</sup> मुखविशेषणम् । अथार्थे तु शब्दः द्विपक्षे मुक्तमर्ग-  
दत्वात् ॥६७॥

१ ०वकत्रे-व. भ न व. शा मुता

२ 'मनाक्'-अपा.-न. व व भ २

३ 'ईषद्'-नास्ति-शा. मुता

४ ०प्रतिपादनपरम्-व. शा मुता

विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुट<sup>१</sup>द्वालकदम्बकल्पैः ।  
साचीकृता<sup>२</sup> चारुतरेण तस्थौ मुसेन<sup>३</sup> पर्यस्तविलोचनेन ॥६८॥

१. स्फुरद-म, कुचद-अ ना. २ साचीक्रिया०-अ. ना ३ वक्त्रेण-व

विवृण्वतीत्यादि ॥ [शैलसुता] गौरी अपि लज्जावशात् मुसेन  
साचीकृता तस्थौ तिर्यग्भूताऽभवत् । अत एव [पर्यस्तविलोचनेन] पर्यस्ते  
अथः पतिते लोचने यस्य तेन<sup>४</sup> [चारुतरेण] गतिरस्येण तेनोपमता,  
विवृण्वती प्रकटयन्ती भावम् अभिप्रायम् अङ्गः अवयवः । यतो रोमा-  
न्विततन्वात् स्फुटद्वालकदम्बकल्पैः विदलद्वजस्तकदम्बकुसुमसदृशैः ।  
रोमान्वितत्वात् सादृश्यमिति<sup>५</sup> ॥६८॥

१ ...१ गौरी रोमाञ्चितत्वात्, स्फुटद्वालकदम्बकल्पैः विदलद्वजस्तकदम्ब-  
कुसुमनिर्भरवयवैर्भाविमभिप्रायमभिलाष विवृण्वती प्रकटयन्ती । रात्र्यादि  
रोमान्वितोपति । वदमशना रोममदनात्वादुपमानत्वम् । अपि पुरादिगण-  
ममुच्यते ।-व भ न ल व शा मुता.

अयेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः पुनर्वशित्वाद्बलवन्निनृह ।

हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदक्षुर्दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥६९॥

अयेन्द्रियेत्यादि ॥ अथ गोर्याभिलापकरणं<sup>१</sup> [इन्द्रियक्षोभम्] इन्द्रिय-  
विकारमपेक्ष्य<sup>२</sup> [अयुग्मनेत्रः] व्यक्षः [वशित्वात्] जितेन्द्रियत्वात् [बलवद्]  
यत्नेन निगृह्य वशीकृत्य [स्वचेतोविकृतेः हेतुं] निजमनोविकारकारणं  
दिदक्षया<sup>३</sup> [दिशां] ककुभाम् [उपान्तेषु] पर्यन्तेषु दृष्टिं ससर्ज<sup>४</sup> चक्षुरक्षिपत् ।  
बलं विधत्ते यत्र तद्वलवन्निग्रहणम् । वशोऽस्यास्तीति वशी शक्तः<sup>५</sup> ॥६९॥

१ ओलापकार्यम्-शा मुशा

२ 'अपेक्ष्य'-नास्ति-शा मुशा

३ चिक्षिपया-व न विचिक्षीपु-मुशा

४. चिक्षेप-व न न व शा

मुशा ५ शो-त-व शा. मुशा.

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितमव्यपादम्<sup>१</sup> ।

ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥७०॥

१ ०कानुम्-स

स दक्षिणेत्यादि ॥ ततो भगवान् स [आत्मयोनिं] मनोभवं  
[ददर्श] अदर्शत<sup>१</sup> । कीदृशम् । प्रहर्तुमभ्युद्यतम् । अतश्चापकर्षणवशात्  
[दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं] दक्षिणेऽपाङ्गे नेत्रपर्यन्ते निविष्टो मुष्टिर्यस्य ।  
[नतांसं] नतो घामांसो यस्य । [आकुञ्चितमव्यपादम्] का ईपत् कुञ्चितो  
यकः सव्यो घामः पादो<sup>२</sup> यस्य । [चक्रीकृतचारुचापं] चक्रीकृतं मण्डलितं  
चारु शोभनं धनु<sup>३</sup>र्येन ॥७०॥

१ ऐक्षत-व न भ. शा. मुशा.

२ सव्यपादो-मुशा

३ ०चापम्-व. न भ

ततः परामर्शविष्टमन्योर्भूभङ्गदुप्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।

स्फुरन्नुदधिः सहस्रा तृतीयादक्षः कृशानुः किल निष्पपात ॥७१॥

तपःपरामर्शेत्यादि ॥ ततो भगवतोऽस्य [तृतीयादक्ष्णः] ललाटनेत्राण्  
स्फुरन् उडण्डज्वालो ज्वलन्<sup>१</sup> [उदचिः] चलन् [कृशानुः] अनलः [सहसा]  
क्षटिति [निष्पपात] निर्जगाम । यतः [तपःपरामर्शविवृद्धमन्योः] तपसः  
परामर्शेन खण्डनेन<sup>२</sup> विवृद्धो दुःसहकोपो<sup>३</sup> यस्य । अतश्च [भूमहदुष्प्रेक्ष्य  
मुखस्य] भूमङ्गेन भूमेवेन दुर्दर्शनवक्त्रस्य । किलेत्यागमे ॥७१॥

१ उवलज्ज्वालो-शा. मुशा

२ खण्डनया-शा. मुशा.

३ तीव्रकोपस्य-व. भ. व. शा. मुशा.

क्रोधं<sup>१</sup> प्रभो संहर संहरेति यावद्भिरः खे मरुतां चरन्ति ।  
तावत्स बह्विर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥७२॥

१ कोप-अ. ना

क्रोधमित्यादि ॥ [प्रभो] देव<sup>१</sup> [क्रोधं] मन्युं [संहर संहर] प्रशमय  
क्षमस्वेत्यादि [गिरः] वाचो यावत् [मरुतां] देवानां [खे] आकाशे चरन्ति<sup>२</sup>  
पक्षसुः तावत् एवासौ [भवनेत्रजन्मा] हरनयनभवः [बह्विः] अनलः  
[मदनं] मन्मथं [भस्मावशेषं चकार]<sup>३</sup> अचाक्षीत्<sup>४</sup> । संहर संहरेति संभ्रमे  
द्वित्यम् ।<sup>५</sup> चरन्तीति भूतेऽथ प्रयोगो न न्याय्यः । यतोऽतीते विहिताभिः  
परोक्षादिभिर्भाष्यम्<sup>६</sup> । 'न यावदेतावदपश्यदुत्थितौ'<sup>७</sup> [शिशु० १-१५]  
इति माघे यावत्तावच्छब्दौ निपातितौ क्रियोस्तुल्यकालतामादतुः ॥७२॥

१. 'भगवन्'-अपा-शा. मुशा २. 'प्रसरन्ति स्म'-अपा-न. व. न. शा.  
मुशा ३. 'भूतिशेषम्'-अपा. न. व. भ. ल. शा. मुशा. ४. अचाक्षीत्  
ददाहेत्यर्थः-शा. मुशा.

५...५ चरन्तीति सट् प्रत्ययो न तथा न्यायः,  
भूते लिटादिभिर्भाषितत्वात् । -ल. व. न. भ. व. शा. मुशा.

६. पूर्णश्लोक :-

न यावदेतावदपश्यदुत्थितौ जनस्तुपाराञ्जनपर्वतादिव ।

स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरतनस्तावदभिन्यवीक्षित ॥-शिशु० १-१५

तीव्राभिपङ्गप्रमवेण वृष्टिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातमर्तव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्वभूव ॥७३॥

तीव्राभिपङ्गेत्यादि ॥ तदा च [मुहूर्तं] क्षणमात्रं [मोहेन] मूर्च्छया  
[अज्ञातमर्तव्यसना] मननुभूत<sup>१</sup> पतिविनाशान् रतिः [कृतोपकारा इव]

१. अवेतिव०-व. न. शा. मुशा

तृतीयः सर्गः ।

विहितोपकृतेव [यभूव] आसीत् । यतः चक्षुरादीनां इन्द्रियाणां वृत्ति-  
दर्शनादिध्यापारं [संस्तम्भयता] जडीकुर्वता<sup>२</sup> प्रशमयता [तीव्राभिपङ्क-  
प्रभवेण] तीव्रो दुस्सहोऽभिपङ्गोऽभिघातो दुःखं ततः प्रभवो जन्म यस्य  
तेन<sup>१</sup> ॥७३॥

२. 'जडीकुर्वता'—नास्ति—शा. मुशा. ३. 'इति मोहविशेषणम्'—अपा.—व.  
न शा. मुशा.

तमाशु विघ्नं तपसस्तपस्वी वनस्पतिं वज्र इवावभज्य ।

स्त्रीसंनिकर्षं परिहर्तुकामः सोऽन्तर्दधे भूतपतिः समूतः ॥७४॥<sup>१</sup>

१. परिहर्तुमिच्छन्—म. त. शा. मुशा. २. ७३—स. चा. मुशा.

तमाशु विघ्नमित्यादि ॥ ततोऽसौ [भूतपतिः] गणनाथः<sup>१</sup> [स्त्री-  
संनिकर्षं] अहनासमीपं [परिहर्तुकामः] तित्यश्रुः समूतः गणसहितः  
अन्तर्दधे तिरोहितो यभूव । तं [तपसः विघ्नं] तपोविघ्नं मदनम् भवभज्य  
विनाश्य वज्रः इव अशनिः यथा वनस्पतिं तथे भनक्ति । वज्रशब्दो-  
ऽर्धर्चादिः ॥७४॥

१. भगवन्—न. व. व. भ. शा. मुशा.

शैलात्मजापि पितुरुच्छिन्नसोऽभिलाषं

व्ययं समर्थ्य<sup>१</sup> ललितं वपुरात्मनश्च ।

सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा

शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथञ्चित् ॥७५॥<sup>२</sup>

१. समोदय—अ. ना. २. ७४. शा. मुशा.

शैलात्मन्यादि ॥ अथ [शैलात्मजा] पार्वती [शून्या] शून्यचित्ता  
[भवनाभिमुक्ती] गृहसम्मुखं<sup>१</sup> [कथञ्चित्] रुच्छेण [जगाम] पयो । किं  
शून्या । उच्छिरसः उन्नत<sup>२</sup> कन्धरस्य उन्नतचित्तस्य पितुः अभिलाषम्  
'ईश्वरार्पितां दास्यामि' इति मनोरथं विफलीकृतं [समर्थं] विचार्य [आत्मनः]  
आत्मोद्ये च ललितं सपिलासं [यपुः] देहं व्ययं समर्थं 'किमेतेन निरर्थ-

१. गृहसंमुखम्—न. भ. व. शा. मुशा. २. उद्धर—शा. मुशा.

३. ग. ८

कमनोहरेण वपुषा कार्यम्<sup>३</sup> इति । तथा सख्योः वनदेवतयोः [समंशं] प्रत्यक्षमेव<sup>४</sup> 'अयं मे पराभवः' इति हेतोः [अधिकजातलज्जा] अधिका जाता लज्जा ह्रीः यस्याः सा । अन्यदर्शने हि तथा परिभवो हृदयमाक्रामति<sup>५</sup> । संपूर्वस्यार्थयतेः समर्थ्येति रूपम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥७५॥

३. शरीरकेन मम प्रयोजनम्—व. न. व. भ. ल. शा. मुशा. ४. अवलम्बम्—व. न. व. भ. ल. शा. मुशा. ५. आस्फन्दति—व. न. व. शा. मुशा.

सपदि<sup>१</sup> मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या  
दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोभ्याम् ।  
सुरगज इव बिभ्रत्पद्मिनीं दन्तलग्नां  
प्रतिपथगतिरासीद्वेगदीर्घीकृतात्मा<sup>२</sup> ॥७६॥

१. अथ स—व. शा. मुशा. चा. २. ०कृताङ्गः—म.

सपदीत्यादि॥ तत पबंविधं वृत्तान्तमवगम्य<sup>३</sup> [अद्रिः] हिमवान् अनुकम्प्यां लालनीयां [दुहितरं] सुतां [दोभ्याम्] बाहुभ्याम् [आदाय] गृहीत्वा प्रतिपथगतिरासीत् प्रतीपगामी यभूव गृहानुपययौ<sup>४</sup> इत्यर्थः । कीदृशीं ताम् । [रुद्रसंरम्भभीत्या] शर्व<sup>५</sup> क्षोभत्रासात् मुकुलिताक्षीं सङ्कुचितनेत्रां अत एव [अनुकम्प्याम्] अनुकम्पायोग्याम् । सुरगजः पेरारणः [दन्तलग्नां] विषाणधृतां [पद्मिनीं] नलिनीं [बिभ्रत्] उद्युहन् यया प्रतिपथगतिर्भवत्येवमद्रिराजोऽभूत् । पद्मिनीशब्दनैवमादौ पञ्चान्येव तात्स्थ्यादुच्यन्ते । पथ आभिमुख्येन प्रतिपथम् । 'ऋक्पूरुषधुः पथामानक्षे' [पा० सू० ५-४-७४] । प्रतिपथं गतिर्यस्य स तथोक्तः । वेगेन क्षोमेन दीर्घीकृतं प्रसारितमिवाङ्गं वपुर्वेन । अथ<sup>६</sup> च वेगदीर्घीकृतो आत्मा येन स<sup>७</sup> । मालितीवृत्तम् ॥७६॥

१. ०नवगवत्य—शा. मुशा. २. गृहं ययावित्यर्थः—शा. मुशा. ३. हर०—न. म. शा. मुशा. ४. ...४. 'अथ...म'—नास्ति—शा. मुशा.

आनन्ददेवायनिवल्लभदेवविरचितायां पञ्जिकायां कामदहनाहः  
तृतीयः सर्गः<sup>१</sup> ।

१. कुमारसंभव विष्णो तृतीय सर्गः—व०, आनन्ददेवायनिवल्लभकृतायां कुमारसंभवटीकाया तृतीयसर्गः समाप्तः—न. शा. मुशा. कुमारसंभवपञ्जिकायां.....—य. व.....वृत्तीकायां...ल.

॥श्रीः॥

आनन्ददेवायनिबलभदेवविरचितायां कुमारसंभवपञ्चिकायां

## ॥चतुर्थः सर्गः॥

अथ<sup>१</sup> तत्र विषमनयनानलज्वालाहुतीकृते दुर्विनीते शम्बरसूदने, तत्र  
मगधति क्वापि गते सति त्रिपुरदहने, विदितवृत्तान्ते चागत्य महेश्वराय  
पितुस्तां सुतामादाय निजभवनमुपेयुषि नगाधिराजे, संजातमोहायाः  
कन्दर्पमार्यायाः यद्वृत्तान्तं तदत्र सर्गे प्रतिपादयितुमाह<sup>२</sup>—

अथ मोहपरायणा सती विवशा कामधूर्विबोधिता<sup>३</sup> ।

विधिना प्रतिपाद<sup>४</sup>यिष्यता नववैधव्यमसहवेदनम् ॥१॥

१ ...१. 'अथ'आह'—नास्ति—व. न. भ. ब. ल. शा. मुशा.

२. प्रबोधिता

—या ३. प्रतिबोध०—या

अथ मोहेत्यादि ॥ अथ [मोहपरायणा] मोहनिष्ठत्वात् । विवशा एग-  
धीना<sup>१</sup> सती [कामधूः] रतिः क्षणमात्रेण विधिना वेधसा [असहवेदनं]  
दुःसहत्वात् [नववैधव्यं] प्रत्यग्रं च वेधव्यममर्तृकत्वं बोधयितुं<sup>२</sup> [विबोधिता]  
प्राप्तचेतन्या<sup>३</sup> कृता । मुहूर्तमात्रं हि तया वैधव्यं नाजायि । त्रिगतां  
धयः पतिर्यस्याः सा<sup>४</sup> । सर्गेऽत्र वैतालीयमर्धसमं वृत्तम् ॥१॥

१ अस्वाधीना—व. भ. शा. मुशा

२ प्रतिपादयितुम्—या मुशा.

३ ०चेतना—शा. मुशा

४ 'विधवा । प्रतिपादयिष्यन्ति इत्यत्र त्रिनादा

क्रियार्थायाम्'—अपा—शा. मुशा

अथानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।

न विवेद तपोस्तृप्तयोः प्रियमत्यन्तनिमग्न<sup>१</sup>दर्शनम् ॥२॥

१ ०विलुप्त०—म. अ. ना

अथानेत्यादि ॥ [प्रलयान्तोन्मिषिते] प्रलयो मोहमग्नत्वेन तन्मिषिते  
विकसिते नेत्रे यस्याः सा । दिदृक्षया अथानपरे एकाग्रे [चकार] व्यचारात् ।



चतुर्थः संगः ।

उपमानमित्यादि ॥ हे प्रिय । तव<sup>१</sup> करणं काय<sup>२</sup> यत् [कान्तिमत्तया]  
कान्त्या<sup>३</sup> [विलासिनां] कामिनाम् उपमानम् अभूत् । 'कामदेवसदृशोऽयम्'  
इति । तद् इदम् इदृशीं भस्मरूपां दशाम् अवस्थां गतं<sup>४</sup> तथापि न अहं  
विदीर्यं स्फुट्ये<sup>५</sup> । अतः स्त्रिय [कठिनाः] कठिनचित्ताः<sup>६</sup> । करणानीन्द्रियाणि  
वियन्ते यस्य तत् करणं वपुः । विदीर्य इति कर्मकर्तरिरूपम् । खलुशब्दो  
विपादे<sup>७</sup> ॥५॥

- १ त्वदीयम्—व न भ व. ल शा मुशा      २ शरीम्—व न भ शा मुशा  
३ रूपवत्तया—न. व शा मुशा      ४ गतम्—व न भ व ल शा. मुशा  
५ स्फुटे—शा मुशा.      ६ कठिनचित्तवृत्तय—व., कठिनोदचित्ता वर्तन्ते—भ,  
कठोरचित्ता—न. शा मुशा      ७ 'काव्यालकारे वा'—अपा—व.

क नु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।

नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसंघात इवासि विद्रुतः ॥६॥

क नु मामित्यादि ॥ हे नाथ<sup>१</sup> । [त्वदधीनजीवितां] भवदायन्तप्राणां  
मां विनिकीर्य हित्वा [क्षणभिन्नसौहृदः] क्षणमात्रेण भिन्नं क्षतं सौहृद  
येन स भवान् क क्वचित् [विद्रुतः] गतः<sup>२</sup> पलायित । यथा [क्षतसेतु-  
बन्धनः] सेतुबन्धनं क्षपयित्वा [नलिनीं] पद्मिनीं परित्यज्य [जलसंघातः]  
तोयपूरः विद्रवति ।<sup>३</sup> सौहृदस्य प्रीतेः सेतुरूपमानम्<sup>४</sup> । सुहृदः कर्म सौहृदं  
प्रीतिः । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इत्युभयपदवृद्धयभाव । विनिकीर्येति 'क'  
'विक्षेपे' [घा पा. १०१४] अस्य रूपम् । नु विपादे ॥६॥

- १ 'हे नाथ'—नास्ति—शा मुशा      २ 'गत'—नास्ति—शा मुशा  
३ ...३. सौहृदस्य उपमानम्—नास्ति—व न

कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।

किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥७॥

कृतवानित्यादि ॥ अन्योन्यमप्रीति<sup>१</sup>प्रिधानं किल त्यागकारणम् ।  
तच्चावयोर्नास्ति<sup>२</sup> । अतः [विलपन्त्यै] दुःखितां मां कस्मादागत्य दर्शनेन  
नाह्लादयसीति वाक्यार्थः । विप्रीणातीति विप्रियम्<sup>३</sup> ॥७॥

१. ०-याप्रीति—शा मुशा      २ न सममस्ति—भ व व शा मुशा  
३ 'विरुद्धाचरणम्'—अपा—व.

स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।  
च्युतकेसरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलताडनानि वा' ॥८॥

१ ०ताडनानि च-अ ना वा म

स्मरसीत्यादि ॥ अथ गोत्रस्खलितेषु नामविपर्ययेषु [मेखलागुणे] रसनादामभिः बन्धनं नाथ' [अवतंसोत्पलताडनानि] कुण्डलय'प्रहार च स्मरसि । एतच्च मन्युस्मरणं तव भवति' । यतः सपत्नीनाम्ना समाहृतया मेखलया बद्धोऽसि कर्णोत्पलेन च ताडितो यदि' तप्यसि तर्हि तव विचारकत्वं कथम्' । [च्युतकेसरदूषितेक्षणानि] च्युतेन केसरेण दूषिते ईक्षणे यैरिति ताडनविशेषणम् । शेखर कर्णदेशशिखर कर्णपुष्पावतंस ॥८॥

१ 'नाथ'-नास्ति-शा मुशा २ कणकुण्डलय-अ न भ व शा मुशा  
३ तथास्ति-शा मुशा ४ ४ यदि...कथम्'-नास्ति-भ व व न शा मुशा

हृदये वससीति मत्प्रियं यद्वोचस्तद्वैमि कैतरम् ।

उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥९॥

हृदय इत्यादि ॥ हे प्रिय' । वल्लभत्वात्सदैव [हृदये वससि] चेतसा' त्वा वहामि इति [मत्प्रियं] मम प्रियं [यद् अत्रोच.] यदभ्यधाः तद् मयै कतव्यं धूर्तत्वं' व्याजम् अस्मि जाने । यस्मात् न चेत् यदि एतत् न उपचारपदम् आदर्जनवाक्यं तत् त्व [अनङ्गः] नष्टशरीरोऽहं कथं [अक्षता] अदृग्धा । आधारव्यस्तनेनाघेयस्यापि बाधया भङ्गितव्यम्' । कितवस्य कर्म कैतवम्' ॥९॥

१ 'हे प्रिय -नास्ति-शा मुशा २ चेतसि-न व शा मुशा ३ प्रीत्यम्-भ  
४ भाव्यम्-शा मुशा ५ अवाच इति वच् [परि] आपणे' [घा पा  
१०६३] इत्यस्य रूपम्'-अपा-व न शा मुशा

परलोकनवप्रभासिनः प्रतिपत्स्ये पदधीमहं तव ।

विधिना जन एष बञ्चितस्त्वदधीनं खलु देहिनां मुखम् ॥१०॥

चतुर्थः सर्गः ।

परलोकेत्यादि ॥ भवद्विनाशेन<sup>१</sup> वा न काचिदपि क्षतिर्मम । यतः  
[परलोकनवप्रवासिनः] पर<sup>२</sup>लोकागमिनः अपि तव [पदवीं] पन्थानम्  
अहं [प्रतिपत्स्ये] अनुसरणादाश्रयिष्ये प्रापयिष्ये<sup>३</sup> । [जनः] लोकः पुनः  
एषः [विधिना] वेधसा वञ्चितः यतः [त्वदधीनं] भवदायत्तं [देहितां]  
प्राणिनां सुखम् । सति कामे विषयाः सुखावहाः<sup>४</sup> । त्वयि अचीनं त्वद-  
धीनं सप्तमी [तत्पुरुषः] । अक्षशौण्डेग्वि<sup>५</sup> समासः । ततः '[अपड...]  
अभ्युत्तरपदात्' [पा. सू. ५-४-७] खः । अधिगैश्ये<sup>६</sup> । त्वं सुखस्येश्वर  
इत्यर्थः<sup>७</sup> ॥१०॥

१. नाशेन-व., नाशे-शा. मुशा. २. यम०-शा. मुशा. ३. प्राप्स्यामि-  
व शा. मुशा. ४. सुपकारिणः-व. भ. शा. मुशा. ५. द. पा० सू०-  
२-१-४० ६. 'एवमन्यत्र'-अपा.-शा. मुशा.

रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविवलबाः ।  
यसति प्रिय कामिनां प्रियास्त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥११॥

रजनीत्यादि ॥ हे प्रिय । [रजनीतिमिरावगुण्ठिते] निशीथे<sup>१</sup> ऽन्ध-  
कारावच्छादिते [पुरमार्गे] पत्तनमार्गे<sup>२</sup> [कामिनां] यत्नमानां [यसति]  
सप्त [विधाः] अभिसारिकाः प्रापयितुं त्वदृते कः ईश्वरः शक्तः । यतस्त्वा  
मेघगजितक्रातराः सति हि त्वयि न तिमिरं गण्यते । तथा चोक्तम्-  
'यः प्रस्रियतासि करभोर' इति काव्यम् ।<sup>३</sup> न जलधनरद्वितमयम् ।  
त्यदिति श्रमे कर्मशब्दे पञ्चमी<sup>४</sup> ॥११॥

१. निशा०-व. भ. न. शा. मुशा. २. अमरपथे-न. व. भ. व. शा. मुशा.  
३. द. वर प्रस्रियतासि करभोर घने निशीथे प्राणापिपो वसति यत्र मनःप्रियो  
मे । गङ्गाजिनो यद् वयं न विभेदि बाले नःवक्ति वृत्तिमनारो मदनः गहायः ॥  
अमरशब्दकम् ७१.-नाटि-शा. मुशा. ४. द. पा. सू. २-१-२९. प्रिया इति  
सिद्धां नमः ५. गायत्र्येवावच्छादितमयम् ।-शा. मुशा.

नयनान्यरुणानि पूर्णयन्त्रनानि मयनयन्त्रे पदे ।  
अगनि त्वयि वारुणीमदः प्रमदानामधुना चिदम्बना ॥१२॥

नयनानीत्यादि ॥ [असति] दूरे भूते [त्वयि] भवति [अधुना] इदानीं [प्रमदानाम्] अङ्गनाना विधवानाम् इव धारणीमद सुराहता' क्षीयता । [विडम्बना] उपहास । यत [अरुणानि] लोहितीकृतानि<sup>२</sup> [नयनानि] नेत्राणि [धूर्णयन्] तरलयन् [पदे पदे] प्रतिपदं च [वचनानि] वचांसि स्खलयन् । 'पापि'<sup>३</sup> [पी<sup>४</sup> पिव सुसुखं ममुखासर्वं देहि मे, त्यतत्यज वदद्भूत, भभभभाजनं काचनम् । इति स्खलितजल्पितं मदवशात् कुर्वन्गी दृशा, परो हसितहेतवे सहचारीभिरर्घ्ययत' ॥ एवं शृङ्गार निना त्रपाकर<sup>५</sup>मेतत् ॥१२॥

१ मदिराकृता-व न व २ लाहितीकृत्य-शा मुगा ३ ३ 'पापि ध्वयत'-नास्ति-भ व ल शा मुगा ४ उपहासक-भ व

अवगम्य कथीकृतं वपुः प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।  
बहुलेऽपि गते निशाकरस्तनुता दुःखमनङ्ग मोक्षयति ॥१३॥

अवगम्येत्यादि ॥ हे अनङ्ग नष्टतनो त्व तव प्रियबन्धो वपु देह कथीकृतं कृतकयाशेषमात्रम् [अवगम्य] विज्ञाय [बहुले अपि] कृष्णपक्षा तिक्रमेऽपि [निशाकर] शशाङ्क नून [तनुता] काश्यं दुःख कृच्छ्रेण<sup>१</sup> मोक्षयति त्यक्षयति । यतो निष्फलोदय । तेन हृदितेनोत्कण्ठादिक कार्यम् । तच्च नासति त्वयि । वपुष कथनात् कथाशब्द वाच्यत्वम्<sup>२</sup> । अकथा कथाकृतं कथीकृतम् । 'अस्य चर्चा' [पा० सू० ७-४-३२] इति ईत्यम् । दुःखमित्यत्र क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वम् ॥१३॥

१ कृच्छ्रेण-मुगा २ वाच्यम्-न वाच्यत्वम्-मुगा कथामात्र शपात-या

हरितारुणचारुबन्धनः कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।  
यद संप्रति कस्य चाणता नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥१४॥

हरितारुणेत्यादि ॥ प्रिय । [यद] कथय इदानीमेव [नवचूतप्रसव] चूततरोर्नवप्रसव कुसुमं कस्य अन्यस्य [चाणता] शरत्वं [गमिष्यति] यास्यति । त्वमेव किल चूताङ्कुरास्त्र । कीदृशोऽसौ । [हरितारुणचारु बन्धन] किञ्चिद्वरितं नीलं ईषच्चारुणं चारु मनोहं बन्धन घृन्तं यस्य ।

चतुर्थः सर्गः ।

तथा [कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः] मधुरपरपुष्टरवसूचितः । तस्याऽपि  
सुरताविर्भावात्<sup>१</sup> तदङ्कुरास्वादा<sup>२</sup>च्च तस्य कलत्वम् ॥१४॥

१ सुरभिभावाविर्भावात्—न ल भ २ सहकारस्वादा०—म, स्वरभावा०—शा मुशा.

अलिपंक्तिरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये<sup>१</sup> धनुषो नियोजिता ।

विततैः<sup>२</sup> करुणस्वनै<sup>३</sup>रियं गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥१५॥

१ ०कृत्ये—द स २ विहृतै—व म स ३ ०स्वरै०—व या मुशा

अलिपंक्तिरित्यादि ॥ अपा [अलिपंक्तिः] भ्रमरावली विततैः दीर्घैः  
[करुणस्वनैः] करुणैः स्वनैः गुञ्जारवैः<sup>१</sup> [गुरुशोकाम्] अतिदुःखितां माम्  
अनुरोदिति इव । मम पश्चाच्छाचतीव । अनुरोदनं हि स्त्रीणां सुप्रसिद्धम् ।  
विततैरिति पाठे करुणस्वरैरिति पठनीयम् । स्वराः पङ्कजादयः । कस्तस्याः  
परिचयो यदनुरोदितीत्याह—भूयः धनुषः गुणकृत्ये मौर्वीकार्ये [अनेकशः]  
बहुशः नियोजिता । क्वणदलिकुलं<sup>२</sup> हि कामकार्मुकम् । अनुरोदितीति  
'रुदादिभ्यः सार्धधातुके' [पा. सू. ७-२-७६] इतीडागम । सकर्मका  
अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका<sup>३</sup> भवन्तीति । मामिति कर्मपदम्<sup>४</sup> ॥१५॥

१ गुञ्जितै—न ल व व २ क्वणददिकुलगुणम्—व न ल मुशा

३ सकर्मकत्वम्—अपा मुशा. ४ 'माम...पदम्'—नास्ति—शा मुशा

प्रतिपद्य मनोहरं वपुः पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।

रतिदूतिपदेषु कोकिलां<sup>१</sup> मधुरालापविसर्गं<sup>२</sup> पण्डिताम्<sup>३</sup> ॥१६॥

१. कोकिलान—स २ ०विसर्गं—०म ३ पण्डितान—स

प्रतिपद्येत्वाति ॥ [मनोहरं] रम्यं [वपुः] देह [प्रतिपद्य] आसाद्य  
[रतिदूतिपदेषु] रतिदूतिस्थानेषु [पुनः] भूयः अपि [कोकिलां] परपुष्टाम्  
आदिश प्रहिणु । यतोऽसौ [मधुरालापविसर्गपण्डितां] मधुरालापविसर्गं  
कलघनमोक्षे<sup>१</sup> कलवचनकथने प्रवीणाम् । कलवचना किल दूती क्रियते ।  
'निसर्गे'ति पाठे निसर्गः स्वभाव । रतिरित्यात्मानं निर्दिशति<sup>२</sup> ।  
रमणं वा रतिः । कामस्य हि कोकिलैव दूतिः । तद्वृत्तिनिशमनेन रि-  
सोत्पादनात् । दूतीपदशब्दे 'उणादयो बहुलम्' [पा० सू० ३-३-१] इति  
द्वय ॥१६॥

१ पण्डिताम्—अपा—व न. या. मुशा २ निवशंयति—व.

शिरसा प्रणिपत्य याचितान्युपगूढानि सवेपथूनि च ।

सुरतानि च तानि ते रहः स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे ॥१७॥

शिरसेत्यादि ॥ [प्रणिपत्य] प्रणतिपूर्वं [याचितानि] अभ्यर्चि-  
तानि [सवेपथूनि] कम्पयुक्तानि [उपगूढानि] आलिङ्गितानि<sup>१</sup> अन्यानि  
च नानारूपाणि [सुरतानि] मोहनानि<sup>२</sup> [संस्मृत्य] अनुस्मृत्य [स्मर]  
प्रियः । [न मे शान्तिरस्ति] नाहं निर्वृतिमुपलभे<sup>३</sup> । प्रथमोऽत्र च शब्दः  
परिचुम्बनाद्यनुकसमुच्चयार्थः । उपगूढशब्दो भावे संस्मृत्य न शान्तिर-  
स्तीति भिन्नकर्तृकत्वात् कत्वाप्रत्ययो दुर्लभः । यदि वा शमिक्रियापेक्षेव  
पूर्वकाल्यमेतत्संस्मृत्य नाहं शान्स्यामीत्यर्थः । एवमन्यत्र यथाशक्ति  
योज्यम् ॥१७॥

१ तव आलिङ्गनानि-व शा मुशा

२ मनोहराणि-व.

३ निर्वृति

लेभे-व. न शा. मुशा

रचितं रतिपण्डित त्वया स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तवम् ।

ध्रियते कुसुमप्रसाधनं तव तन्चारु वपुर्न दृश्यते ॥१८॥

रचितमित्यादि ॥ हे [रतिपण्डित] रतिकर्मकुशल । [कुसुमप्रसाधनं]  
कुसुमालंकरणम् इदम् आर्तवं वासन्तिकं [त्वया] भवता स्वयम् एव  
मम [अङ्गेषु] अवयवेषु [रचितं] विनिवेशितं<sup>१</sup> ध्रियते तिष्ठति । तव [चारु]  
सुन्दरं<sup>२</sup> वपुः पुनः न दृश्यते न लक्ष्यते । अहो कष्टमेतत् देहभृताम-  
सारता । ऋतुप्राप्तस्योत्पत्तिर्गार्तवम् ॥१८॥

१ 'रचितम्'-अपा-मुशा.

२ मनोहरम्-व न. भ. शा. मुशा

विबुधैरसि यस्य दारुणरसमाप्ते प्रतिकर्मणि<sup>१</sup> स्मृतः ।

तमिमं कुरु दक्षिणेतरं चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥१९॥

१. 'परिकर्मणि'-म व म. भ

विबुधैरित्यादि ॥ यस्य<sup>१</sup> असमाप्ते प्रतिकर्मणि<sup>२</sup> प्रसाधने त्वं [दारुणः]  
निर्दयः [विबुधैः] नाकिमिः [स्मृतः] आराधितः<sup>३</sup> तम् इमं मे [दक्षिणेतरं]

१. चरणस्य-अपा-व.

२ परिकर्मणि-म-व.

३. आध्यात.-व.

चिन्तित.-व शा. मुशा.

सद्यं वामं [चरणं] पादम् [एहि] आगत्य [निमित्तरागं] सालक्तकं<sup>१</sup>  
[कुरु] विघेहि । स हि तमलकुर्वन्निन्द्रेणाऽनुस्मृतः । दारुणत्वमत्र प्राणा-  
न्तक्रे कर्मणि विनियोगात् ॥१९॥

४ समाप्तालक-मुशा

अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्गाश्रयिणी भवामि ते ।  
चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे<sup>१</sup> दिवि ॥२०॥

१ विलुप्पमे-स

अहमेत्येत्यादि ॥ [पतङ्गवर्त्मना] पतङ्गोऽग्निः स एव वर्त्मा मार्गस्त-  
त्समीपप्राप्त्युपायभूतत्वात् । तेन अहम् [एत्य] आगत्य [ते] [अङ्गाश्रयिणी]  
भवत्समीपवर्तिनी<sup>१</sup> [पुन] भूयो भवामि यावत् [चतुरैः] निपुणैः  
[सुरकामिनीजनैः] अप्सरोलोकैः [दिवि] नाके [प्रिय] कान्त । न  
विलोभ्यसे ॥२०॥

१ भवदुत्तमङ्गवर्तिनी-न व भ शा. मुशा

मदनेन विनाकृता<sup>१</sup> रतिः क्षणमात्रं किल जीवितेति<sup>२</sup> मे ।  
वचनीयमिदं व्यवस्थितं रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥२१॥

१ विना क्षितः-स

२ जीवतीति-स

मदनेनेत्यादि ॥ हे [रमण] वल्लभ<sup>१</sup> । यद्यपि त्वाम् [अनुयामि]  
अहमनुसरामि<sup>२</sup> तथापि [वचनीयं] धाच्यता [इदम्] इयं [मे] मम लोके  
[व्यवस्थितं] रूढेय यत् कामे स्वर्गाभूतेऽपि रतिः [क्षणमात्रं] मुहूर्तमपि  
जीविता इति । तादृशे हि प्रेम्णि तदैव हृदयविशरणमुचितम् ॥२१॥

१ कामदव-भ

२ अनुसरणेनानुगच्छामि-व न भ व ल

३ हृदयस्फोटनेन मरणमुचितम् । विनाकृतति सुषुप्तेति समास-व न  
शा मुशा अनुयामीति वर्तमानसामीप्ये . [पा० मु० ३-३-१३१] इति  
लट -न

क्रियतां<sup>१</sup> कथमन्त्यमण्डनं परलोकान्तरितस्य ते मया ।  
सममेव गतोऽस्यतर्कितां गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥२२॥

१ क्रियते - व०

क्रियतामित्यादि ॥ परलोकान्तरितस्य परत्र<sup>१</sup> व्यवहितस्य [ते] तव  
कुसुमवसनाङ्गरागादिकम् [अन्त्यमण्डनम्] अवसानभूषणं कथं मया [क्रियतां]  
विधीयताम् । यतः [अङ्गेन जीवितेन च] जीवितदेहाभ्यां [समं]<sup>२</sup> युगपत्  
[अतर्कितां गतिं गनोऽसि] नष्टोऽसि । अन्यस्तु मृतोऽपि शरीरमात्रेण  
तिष्ठतीति<sup>३</sup> ॥२२॥

१ परलोके—व, नास्ति—मुद्रा २ 'सह'—अपा - व ३. तिष्ठति—म  
मुद्रा

ऋजुतां नयतः स्मरामि ते शरमुत्सङ्गनिपणधन्वनः<sup>१</sup> ।  
मधुना सह सस्मितां कथां नयनोपान्तविलोकितानि तत्<sup>२</sup> ॥२३॥

१ ०धन्विन—व २ विलोकित च यत्—म

ऋजुतामित्यादि ॥ [ते] तव [उत्सङ्गनिपणधन्वनः] अङ्गे चापम-  
वस्थाप्य [शरं] सायकम् [ऋजुतां नयतः] स्पष्टीकुर्वतः [मधुना] सुरमिणा  
सस्मितां कथां [नयनोपान्तविलोकितानि] अपाङ्गक्षणानि च इति सर्वं तदई<sup>१</sup>  
[स्मरामि] अनुस्मरामि । नेत्रान्तेश्चक्षुषं स्मरस्य रतेर्या [ग्राहम्] ॥२३॥

१ सर्वमहम्—व मुद्रा

क्व नु ते हृदयंगमः सखा कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।  
न खलुग्ररुपा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् ॥२४॥

क्व नु त इत्यादि ॥ क्व असौ [ते] तव [हृदयंगमः] अतिप्रियः [सखा]  
वपस्यः [मधुः] वसन्तः । तव [कुसुमायोजितकार्मुकः] कुसुमैः विरचितं  
चापं येन । [खलु उग्ररुपा] क्वचिदतिक्रोधेन<sup>१</sup> [पिनाकिना] रुद्रेण  
सोऽपि<sup>२</sup> [सुहृद्गतां गतिं गमितः] त्वयेव सह नीतः । दग्धस्तेन  
सोऽपीत्यर्थः<sup>३</sup> ॥२४॥

१. ० रोषेण—व न शा. मुद्रा. २.....२. सोऽपि तावन्नीमवरुपा नीतः ।  
न सोऽपि तेन दग्ध इत्यर्थः ।—भ. व. न शा मुद्रा

अथ तैः परिदेविताश्चरैर्हृदये दिग्धक्लेशैरिवार्दितः<sup>१</sup> ।  
रतिमम्युपपनुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत्पुनः ॥२५॥

१. दिग्धक्लेशैरिवार्दित—म.



चतुर्थः सर्गः ।

अथ तेरित्यादि ॥ [अथ] ततः [मधुः] वसन्तः [आतुरां] दुःखितां  
[रतिं] मित्रजायाम् अभ्युपपत्तुं 'त्रातुं' प्रतिबोधयितुं वा [पुरः] तदग्रतः  
आत्मानम् अदर्शयत् आविरभूत् । यतस्तदीयैः [परिदेविताक्षरैः] प्रलापवचोभिः  
[हृदये] यत्नसि [अर्दितः] पीडितः दिग्धफलैः विपलिस्त<sup>१</sup>शरैः इव ।  
'अपितः'<sup>२</sup> इति पाठेऽपितो गृहीतो विद्ध इत्यर्थः<sup>३</sup> ॥२५॥

१. परिनातुम्-व. भ. व. ल. शा. मुशा. २. विपलिस्त०-व.  
३. अपित...इत्यर्थः-नास्ति-शा. मुशा.

तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं स्तनसंवाधमुरो जघान च ।  
स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥२६॥

तमवेक्ष्येत्यादि ॥ ततः [तं] मधुम् [अवेक्ष्य] आलोक्य [सा]  
रतिः [भृशं] नितरां [रुरोद] शुशोच' [स्तनसंवाधं] स्तनसंकटं च  
[उरः] यक्षः [जघान] अताडयत् । यस्मात् [स्वजनस्य] यन्धोः  
[अग्रतः] पुरः<sup>१</sup> दुःखं [विवृतद्वारम्] इव उपजायते उच्छृङ्खलमिवोत्पद्यते ।  
अनवरतप्रवृत्तेः ॥२६॥

१. अधूनि मुमोच-न० २. पुरतः-शा. मुशा

इति चैनमुवाच दुःखिता सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ।  
यदिदं कणशः प्रकीर्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्तुर्म<sup>१</sup> ॥२७॥

१. तदिदं-म. २. कणशो विकीर्यते-म. स. य. ३. ०पाण्डुरम्-व.

इति चैनमित्यादि ॥ एनं च वसन्तमिदं सा उवाच अग्रणीत्<sup>१</sup> । हे  
[वसन्त] सुरभे । पश्य<sup>२</sup> किं तव [सुहृदः] मित्रस्य स्थितं सम्पन्नम् ।  
यदिदं [कपोतकर्तुर्म] कपोतधूसरं तदीयं भस्म [पवनैः] घातैः कणशः  
कणं कणं प्रकीर्यते विक्षिप्यते । भस्ममयः स त्वत्सुहृत्सम्पन्न इत्यर्थः ॥२७॥

१. प्रपवादीत-न. २. विलोक्य-प्रपा.-व. ३. विकीर्यते-म.

अपि सप्रातः देहि दर्शनं स्मर पशुत्सुक एष माधवः ।  
दयितास्वनस्थितं नृणां न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥२८॥

अयि संप्रतीत्यादि ॥ [अयि स्मर] हे प्रिय । संप्रति अधुना [दर्शनं देहि] आत्मानं दर्शय । यस्मात् [एषः] असौ [माधवः] सुरभिः तव [पर्युत्सुकः] उत्कण्ठितो दर्शनेनाह्लादनीयः । यतः [नृणां] नराणां

१ 'सा...माह'-नास्ति-सा. मुशा २ व्यसनेन धूमिताम्-म०, ०प्रदूषिताम्-मुशा

[दयितासु] प्रेयसीषु [प्रेम] प्रीतिः [अनवस्थितम्] अस्थिरा न तु [सुहृज्जने] मित्रलोके । तेन मम [नाम] दर्शनं मा दाः, मधुमागत्य पदय<sup>१</sup> ॥२८॥

१ आह्लादय-मुशा

स्यादेतत् किं ममेतेन सुहृत्त्वं कृतमित्याह—

अमुना ननु पार्श्ववर्तिना जगदाज्ञां ससुरासुरं तव ।

विशतन्तुगुणस्य कारितं धनुषः पेलव<sup>१</sup>पुष्पपत्रिणः ॥२९॥

१, कोमल०-व., पेसल०-व

अमुना नन्यित्यादि ॥ अमुना वसन्तेन ननु [पार्श्ववर्तिना] निकटस्थेन तव धनुष एवविधस्यापि ससुरासुरं जगदाज्ञां कारितम् निदेशे स्यापि-तम् । यशीकृतमित्यर्थः । वसन्ते कामस्य दुःसहत्वात् । कीदृशस्य । विशतन्तुरेव गुणो यस्य [पेलवपुष्पपत्रिणः] पेलवानि<sup>१</sup> मृदूनि पुष्पाण्येव पत्रिणः शरा यस्य । ननुरमयं हेतौ वा ॥२९॥

१ पेसलानि-व०

सा वसन्तमाह<sup>१</sup>—

गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहतः ।

अहमस्य दशेय पश्य मामविषह्यव्यमनप्रधूमिताम्<sup>१</sup> ॥३०॥

१ 'सा...माह'-नास्ति-मुशा. २. ०प्रदूषिताम्-मुशा

गत एवेत्यादि ॥ [ते] तव यमस्यः गत एव विनष्ट एव । प्रकारेण यद्वाऽप्यच्छिन्नं तत्स्वरूपेणाह-न निवर्तते न प्रत्यागच्छति । [इव] यथा

चतुर्थः सर्गः ।

[अनिलाहतः] वातेन नुन्नः<sup>१</sup> दीपः नश्यति, न तु निवर्तते । अहम् अस्य कामप्रदीपस्य परिशेषत्वात्<sup>२</sup> दशा इव वर्तितुल्या । अतश्च [अविपक्ष-  
व्यसनप्रधूमितां] दुस्सहेन व्यसनेनार्थेन दुःखेन प्रधूमितां<sup>३</sup> तप्यमानां मां  
[पश्य] ईक्षस्व । दशा हि दीपे गते प्रधूमिता<sup>४</sup> भवति<sup>५</sup> ॥३०॥

१. वातच्छिन्नः—भ. व. वातनुन्नः—मुशा. २. परिशेषात्—व. ३. प्रदूषिताम्  
—व.—न. शा. मुशा. ४. प्रदूषिता—शा. मुशा. ५. तिष्ठति  
—व. न. शा. मुशा.

विधिना कृतमर्थवैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।

अनघापि हि<sup>१</sup> संश्रयद्रुमे<sup>२</sup> गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥३१॥

१. अनघापिनि — म. २. संश्रिता द्रुमे—स. व.

विधिनेत्यादि ॥ अद्य विधिना कामवधे मां [विमुञ्चता] त्यजता  
[अर्थवैशसं] वैशसार्थम् अर्थमारणत्वं<sup>१</sup> कृतम् । यदि<sup>२</sup> मामपि हन्यात्-  
दुःखाऽननुभवाद्युक्तं तेन चरितं स्यात् । मुञ्चता तु मां सुष्ठु वैशसं  
विहितम् । मम तु तद्वधे मरणं सामर्थ्यप्राप्तमेव । तथा [संश्रयद्रुमे]  
आश्रयभूते पादपे [गजभग्ने] करिमयिते सति वल्लरी कृता अनघा अपि  
अखण्डिताऽपि<sup>३</sup> [पतनाय] पातायैव भवति । आधारवाधयाधेयस्यापि  
सामर्थ्याधाधितत्वात् । अर्थेत्यत्रापपाठः । एकतरवधे हि वैशसं न  
तुभ्यवाधायाम् ॥३१॥

१. नृसंस्तरवम्—व. न. २. यद्यसौ—व. स. न. ३. अपरिखण्डिताऽपि  
—व. भ. व. अखण्डापि—शा. मुशा.

शोचित्वेदानीमवश्यकर्तव्योपदेशेनाऽऽह—

तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।

विधुगं ज्वलनातिसर्जनान्ननु मां प्रापय मर्तुं<sup>१</sup>रन्तिकम् ॥३२॥

१. पत्युः—म. व. स.

तदिदमित्यादि ॥ किं बहूना । अधुना [भवता] त्वया इदं [बन्धुजन-  
प्रयोजनं] मित्रजायाकार्यं [क्रियतां] विधीयताम् । [विधुरां] दुःखितां  
मां [ज्वलनातिसर्जनात्] भर्तुः [अन्तिकं] निकटं प्रापय । अनुमरणेन किल  
पतिलोकाप्राप्तिरिति ध्रुतेः । ननु चाऽऽभिमुख्ये । तदित्युपसंहारे । विधुर-  
त्वेनाग्निदाने इत्ययमसामर्थ्यमाह । अतिसर्गो दानम् ॥३२॥

न चानुमरणं नाम न केनचिदनुष्ठितमित्याह-

शशिना सह यति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते<sup>१</sup> ।  
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥३३॥

१ विलीयते - म स

शशिना सहेत्यादि ॥ [प्रमदाः] स्त्रियः [पतिवर्त्मगा इति] भर्तृमार्गमनुयान्तीत्येतद् यदा [विचेतनैः] अचेतनैः अपि<sup>१</sup> मूर्खैरथ विचेतनैः ज्योत्स्नादिभि<sup>२</sup> रप्यनुष्ठितम् । तदा ममानुगमनं नायुक्तम् । तथा हि शशिना सृगाकेन [सह] साकं [कौमुदी] ज्योत्स्ना [याति] शाम्यत्येव<sup>३</sup> । [मेघेन] जीमूतेन च [सह] सार्धं [तडित्] प्रलीयते<sup>४</sup> नश्यत्येव । 'कौमुदी कान्तिनिशाकरे सुचन्द्रिका विवक्षिता ।'<sup>५</sup> 'प्रलीयते' इति लीडः कर्तरि ॥३३॥

१ ... १ 'मूर्ख' ..... दिभि' - नास्ति - भ ल. न. व. ल. वा मुग

२. अस्तमेत्येव - व. भ. न

न चाऽहं मरणकातरेति वक्तुमाह-

अमुनैव कपायितस्तनी सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।  
नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥३४॥

अमुनैवेत्यादि ॥ [अमुना] एतेन [सुभगेन] मतिवल्लभेन [प्रियगात्र-भस्मना] वल्लभदेहभूतिचन्दनेन कपायितस्तनी अनुलिप्तकुचा [नवपल्लव-संस्तरे] सरसकिशलयशयनीये[यथा] इव [विभावसौ] बनले निर्भयं [तनुं] देहं [रचयिष्यामि] विधास्यामि । समाप्तस्य<sup>१</sup> किल किशलय<sup>२</sup> पल्लव-संस्तर उचितः । कपायितं रूपितम् ॥३४॥

१. समालम्ब्य-मुता.

२. 'कीशलय' नास्ति-मुता

न च तथाऽग्निदानेन साहाय्यकरणमनुचितमिति वक्तुमाह-

कुसुमास्तरणे सहायतां बहुशः मौम्य गतस्त्वभावयोः ।  
कुरु संप्रति तावदाशु मे प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चिताम् ॥३५॥

चतुर्थः सर्गः ।

कुसुमास्तरण इत्यादि ॥ हे सौम्य । भवान् [आवयोः] अस्माकं [कुसु-  
मास्तरणे] पुष्पशय्यायां<sup>१</sup> [बहुशः] असकृदेव हि सहायतां साहाय्यकं<sup>२</sup> गतः  
प्रातः । [संप्रति] तदधुनापि [प्रणिपाताञ्जलियाचितः] प्रणिपातमिश्रितेना-  
ञ्जलिनाभ्यर्चितः सन् चितां मे [कुरु] विवेकीति । सोम इव सौम्यः  
'शास्त्रादिभ्यां यत्' [पा० सू० ५-३-१०३] । यन्वीयत इति चिता काण्ड-  
रचना ॥३५॥

१ पुष्पशय्याभि.-व शा. मुशा. २. सहायताम्-व, सहायवत्वम्-मुशा

तदनु ज्वलनं मदपितं<sup>१</sup> त्वस्येर्दक्षिणवातवीजनैः ।  
विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सइते न मां विना ॥३६॥

१ समपितम्-म-१,

तदन्वित्यादि ॥ [तदनु] ततः मदपितं दत्तं [ज्वलनम्] अग्निं<sup>१</sup>  
[दक्षिणवातवीजनैः] मलयपद्मनावक्षेपैः त्वस्येः संशुश्रूयेः । यस्मात् [विदितम्]  
अयमतमेतत् [ते] त्वया [मां] मया विना [स्मरः] कामः [क्षणं] निमेषम्  
अपि न उत्सहते सोढुं न शक्नोति । अत्र हि 'सर्वं पदचातृवर्तते' इति  
भाष्यकारवचनप्रामाण्यादन्वयादयोऽपि पष्ठीसमासाः साधवः । मया-  
पितमिति मदपितः सप्तमीसमासः । 'समपितम्'<sup>२</sup> इति पाठान्तरम् ।  
वीज्यत अनेनेति वीजनम्<sup>३</sup> ॥३६॥

१ बह्निम्-व. २. समपितम्-मुशा. ३. 'मदिति विनाशब्दयोगे  
'पृथग्विना'.....[पा० सू० २-३-३२] इति पञ्चमी ।'-प्रपा.-व. भ. मुशा.

' इति चापि विधाय दीयतां सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।  
अविभज्य परत्र यन्मया सहितः पाम्यति ते स बान्धवः ॥३७॥

१ यम्-म-१, तम्-म.

इति चापीत्यादि ॥ अग्निं दत्त्वा ततः नौ आयास्यां साधारणः एकः  
एव [सलिलस्य अञ्जलिः] जलाञ्जलिः [दीयतां] त्वया देयः । यत् यस्मात्  
अविभज्य अविभागेन मया सह परत्र परलोके स [ते] त्वत् [बान्धवः]  
वयस्यः पास्यति । आवयोहि सहपानभोजनं सदैवेष्टम् । पृथग्दानेन तु

तद्दुर्घटम् । यदिति हेतुपदम् । 'यम्' इति पाठेऽञ्जलिनिर्देशः । नो इति 'युष्मदस्मदो' [पा मू ८-१-२०] इत्यादिना चतुर्थीद्विवचनान्न स्याऽस्मदो नावादेशः ॥३७॥

परलोकविधा च माधव स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ।

निषेपेः सहकारमञ्जरीः प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥३८॥

परलोकेत्यादि ॥ हे माधव । परलोकविधौ और्ध्वदैहिके [स्मरमुद्दिश्य] मित्रोद्देशेन [विलोलपल्लवा] चलत्पल्लवा २ सहकारमञ्जरी

१ नव०-म व २ ०किसलया व मुगा

निषेप दद्या । यस्मात् स हि ते [सखा] वयस्य सद्यः [प्रियचूतप्रसव] चूत<sup>३</sup>पुष्पप्रिय सहकारश्च चूतमेद एव । अत्यन्तमेद<sup>४</sup> तु निरुद्धमेद<sup>५</sup> वचन यदन्यस्य प्रियत्वेऽयस्य दानम् । प्रेतोद्देशेन दानं निगम ॥३८॥

३ ०नुगुम०-य न भ मुगा ४ चूतविषेण एव वाच्य-व

इति देहविमुक्तये स्थिता रतिमाकाशभवा सःस्वती ।

शफरी हृदशोपविह्वला प्रथमा वृष्टिरिवा-वक्त्रपयत् ॥३९॥

इति देहेत्यादि ॥ [इति] इत्थं [देहविमुक्तये स्थिता] शरीरत्याग निश्चितता [रति] कामवधू आकाशभवा अदृश्या [सःस्वती] वाणी<sup>१</sup> अन्धकम्पयत् पर्यायत<sup>२</sup> । रतिरक्षणार्थमाकाशात्भारत्युच्चचारेत्यर्थः । [इव] यथा शफरी मत्स्यी [हृदशोपविह्वला] जलशोषणाकुला प्रथमोपना [वृष्टि] अम्बुद<sup>३</sup>उग्रिरनुस्पते । तथाऽसौ ताम् । भवतीति भवा । यस्य निभापितत्वाच्च<sup>४</sup> ॥३९॥

१ वाक—व २ परिजातवती—व ३ जलागम०-व भ न व न  
नवधर०-मुगा ४ 'आकाशाभवा आकाशभवा' -अपा-मुगा

तामेव वाचमाह-

कुसुमायुधावति दुर्लभस्तत्र भर्ता न चिगद्मप्रियति ।

शृणु येन स कर्मणा गतः जलमत्वं हरलोचनार्चिषाम् ॥४०॥

१ ०अर्चिषि - न म

कुसुमायुधेत्यादि ॥ हे [कुसुमायुधपति] कामजाये । वेदं मा त्याक्षीः ।  
 यस्मात् तव [भर्ता] पतिः [न चिरात्] अचिरात् [भविष्यति] सुलभो भविता<sup>१</sup> ।  
 येन च कर्मणा [स] असौ [हरलोचनाचिपां] त्रिनयन<sup>२</sup> दहनज्वालानां  
 शलभत्वं<sup>३</sup> प्राप्तः । [शृणु] तदाकर्णय । कुसुमायुधः पतिर्यस्याः सा  
 कुसुमायुधपत्नी । 'विभाषा सपूर्वस्य' [पा० सू० ४-१-३४] इति ङीप्-  
 नकारो ॥४०॥

१. भविष्यति — व. न. शा मुशा. २. त्रिनयनत्रयन०—व. त. भ. शा मुशा.  
 ३. 'पतङ्गत्वम्' — अपा. — व. न. भ. व. शा मुशा.

अमिलापमुदीरितेन्द्रियः स्वसुतायामकरोत्प्रजापतिः ।

अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिशप्तः फलमेतदन्वभूत् ॥४१॥

अमिलापमित्यादि ॥ एवमागमो यथा [प्रजापतिः] ब्रह्मा उदीरिते-  
 न्द्रियः चलचित्तमनाः सन् [स्वसुतायां] निजदुहितरं तिलोत्तमाम् [अभि-  
 लापम्, अकरोत्] अचकमत । [अथ] ततः तेन वक्षित्वात् [विक्रियां]  
 वेतोविकारं निगृह्य अभिशप्तः । त्वत्प्रियः एतत् फलं देहदाहलक्षणं  
 [अन्वभूत्] अनुवभूय ॥४१॥

१. देहदाहलक्षणम्—व. ग. न.

परिणेष्यति पार्वतीं यदा तपसा तत्प्रवर्णीकृतो हरः ।

उपलब्धसुखस्तदा स्मरं वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥४२॥

इति चाह स धर्मयाचितः स्मरशापान्तशिवां सरस्वतीम् ।

अशनेरमृतस्य चोभोर्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥४३॥

१. शापान्तशिवां—म.

परिणेष्यतीत्यादि ॥ इति चाद्येत्यादि ॥ ततः [धर्मयाचितः]  
 धर्मं सृष्टिरक्षार्थं वेद्या अभ्यर्थितः सन् [स्मरशापान्तशिवां] स्मरशापान्तेन  
 शिवां भद्रां सरस्वतीं यानम् इति एवम् [आह] उवाच । कां वाचमित्याह-  
 तपसा तत्प्रवर्णीकृतः आत्मैकपरायणतां नीतः [हरः] शिवः यदा [पार्वतीं]  
 गौरीं [परिणेष्यति] उपयंस्यते तदा [उपलब्धसुखः] प्राप्तविषयसंगसुखः

॥ श्रीः ॥

आनन्ददेवाय निवल्लभदेवविरचितायां कुमारसंभवपण्डिकायां

## ॥ पञ्चमः सर्गः ॥

अद्भुत<sup>१</sup> रतिकामोदन्तमारयायेदानीं देवीवृत्तं वर्णयितुमाह<sup>२</sup>—

तथा समक्षं दहता मनोभव पिनाकिना भग्नमनोरथा सर्ता ।  
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती त्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥१॥

१ अद्भुतम्—नास्ति—मुग्धा

२ देवीवृत्तान्तरमाह—मुग्धा

तथेत्यादि ॥ अथ [पार्वती] गौरी हृदयेन चेतसा रूपं 'रामणीयकं  
निनिन्द जगद्' ।<sup>१</sup> 'धिग् मदीयं रूपं येन हरो वशी नाकारि ।'<sup>२</sup> यत  
[पिनाकिना] शम्भुना तथा पूर्वोक्तप्रकारेण समक्षमेव<sup>३</sup> [मनोभवं] कामं  
[दहता] प्लुप्यता [भग्नमनोरथा] भग्नो नाशितः 'शिवो मे भर्ता भूयात्'  
इति मनोरथो यस्या सा तथोक्ता । किमित्येवता रूपं निन्दितवती । हि  
यस्मात् चारुता [त्रियेषु] भर्तृषु सौभाग्यफला त्रिविधे सौभाग्ये  
बाल्लभ्यमेव फलं यस्याः सा । बल्लभा यदि भवस्य भवेत् ततः कथमसौ  
मदनं वहेत् । या च न सुभगा तस्याः किं रूपेण । लावण्यसौभाग्ययोः  
स्वरूपमाह—

<sup>१</sup>सज्जल्पन-सन्निरीक्षण-सद्गमनानीति वदन्ति लावण्यम् ।

स्पृहणीयो रतसुभगः स्पर्शगुणो भवति सौभाग्यम्<sup>२</sup> ॥

१ 'धिग्...नाकारि—नास्ति-व व. भ वा मुग्धा २. प्रत्यक्षमेव-भव २  
३ सज्जल्पन...सौभाग्यम्'—नास्ति-व न भ व वा मुग्धा, 'अनेन  
वस्तुवृत्तम्'—अपा—य ल. न वा मुग्धा.

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां ममाधिमास्थाय तपोमिरात्मनः ।

अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च नादृशः ॥२॥



पञ्चमः सर्गः ।

इयेपेत्यादि ॥ ततोऽसौ समाश्रित्य आस्थाय<sup>१</sup> आश्रित्य तपोभिरात्मनः अवस्थ्यरूपतां सकलरम्यत्वं<sup>२</sup> [कर्तुं] विधातुम् [इयेष] अचकमत<sup>३</sup> । न वेतद्भुतम् । यतः अन्यथा तपसा विना [तथाविधं] तादृशं देहार्थ-दाननिदानं प्रेम तादृशः चतुर्दशभुवनाधिपतिः पतिः भगवान् महेश्वर इति कथम् एतत् द्वयम् [अवाप्यते] समासाद्यते, अपि<sup>४</sup> तु न । यतस्तपो-मूलमिष्टपदवी । तदुक्तम्—

‘यद्दूरं यद्दुदुराराध्यं यच्च दूरे ध्यवस्थितम् ।  
तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥’

वाशब्दः पूर्वोक्तापेक्षया । तादृशतथाविधशब्दौ सामान्यार्थावपि विशेषणयोरुक्तकृष्टत्वेन पक्षिद्धत्वाद्विशेषणान्तिशयनिष्ठावेव ॥२॥

१. ‘नियमाधिनियमम्’—अपा. —भ. ‘नियमम्’—अपा. मुशा. २. सकल रमणीयत्वम्—  
न मुशा. ३. चक्रमे—व. न. मुशा. ४. सप्त०—शा. मुशा.  
५. ५. ‘अवि...दुरतिक्रमम्’—नास्ति—व. न. शा. मुशा., इ. मनु० ११-२२८

निश्चयं चैनां तपसे कृतोद्यमां सुतां गिरीशं प्रति सक्तमानसाम्<sup>१</sup> ।  
उवाच मेना परिरम्य वक्षसा निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥३॥<sup>२</sup>

१. गिरीशप्रतिमक्तमानसाम्—म. २. मुद्रितशारदायामय श्लोको नास्ति ।

निश्चयेत्यादि ॥ [सुतां] बुद्धितरं गिरीशं ईश्वरं प्रति सक्तमानसाम् भारोपितचित्तामाहितान्तःकरणां सतीं [तपसे तपोऽर्थं [कृतोद्यमां] विहितो-द्योगां निश्चयं श्रुत्वा मेना वक्षसा हृदयेन च [परिरम्य] आलिंग्य सुताम् उवाच । किं कुर्वती । महतः गरीयसो दुश्चरात् मुनिव्रताम् जपनियमाम् निवारयन्ती निषेधयन्ती । व्रतं शास्त्रविहितो नियमः ॥३॥

कथमनुशासतीत्याह—

मनीषिताः सन्ति गृहेऽपि देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।  
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥४॥

१. गृहेषु—म. २. ३-शा. मुशा.

मनीषिता इत्यादि ॥ [यत्से] हे पुत्रि । यदि तदर्थं च तपस्यासि<sup>१</sup>  
तदलं, यतः [गृहे अपि] निजचेष्टमन्येव [मनीषिताः] वाञ्छिताः [अभिमताः]  
देवताः देवाः सन्ति । अतश्च क्लेशात्मकं क्व तपः । क्व च सुकुमारं  
तापकं त्वदीयं [चपुः] शरीरम् । तदेव दृष्टान्तेन दृढयति । ऐतद्वं सुकुमार  
शिरीषपुष्पं [अमरस्य] पट्पदस्य पदम् अवस्थानम् [सहेत] सोढु  
शक्नुयात् न [पुनः] तु [पतत्रिणः] शुकादेः पक्षिणः । मनीषितमभिप्रेतं  
यथा-‘मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा [रघु० ५-३३] इति ॥४॥

१ देवताराधनार्थं चेत्तपस्यति-व भ ल शा मुशा

इति श्रुतेच्छा<sup>१</sup>मनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।  
क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चय मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥५॥

१ ध्रुवेच्छा०-म स ल व २ ४-शा मुशा

इतीति ॥ श्रुतेच्छां तपोविषये श्रुता इच्छाऽभिलाषो यस्यास्तां श्रुतेच्छां  
ज्ञाताशया [सुता] दुहितरम् [इति] इत्यम् अनुशासती उपदिशन्त्यपि मेना  
उद्यमात् उत्साहात् नियन्तुं<sup>२</sup> न शशाक<sup>३</sup> । अतः [ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं]  
ईप्सितेऽर्थे<sup>४</sup> स्थिरो दृढो निश्चयो द्यवसायो<sup>५</sup> यस्य तत् तादृश  
मनः कः प्रतीपयेत् व्यावर्तयेत् । प्रतीकरोतीति प्रतीपयति निम्नाभिमुखम्  
अथः प्रसृतं पयः तोषामिव<sup>६</sup> ॥३॥

१ निवारयितुम्-अपा ल २ न प्राभवत्- व शा मुशा ३ ‘विही  
पित वस्तुनि’-अश-ल न ४. अध्यवसाय-ल ५ च शब्दोऽन्यार्थ-  
अपा-ल न

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा मनोरथज्ञं पितरं मनसिनी ।  
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥६॥<sup>१</sup>

१ ५-ना मुशा

कदाचिदित्यादि ॥ ततः [कदाचित्] कतिपयकालावगमेऽसौ  
[आसन्नसखीमुखेन] निकटवयस्याद्वारेण [पितरं] जनकम् ज्ञातमन-  
[अरण्यनिवासं] रणावस्थानम् [अयाचत] प्रार्थयत् । किमर्थम् [फलोदयान्ताय]  
ईश्वराराधनमेव फलं तस्योदय उत्पत्तिः स एव [अन्त] उदयान्तो यस्य  
तस्मै तादृशाय [तपःसमाधये] तपोऽर्थं समाधये नियमार्थम् । मनोरथज्ञम्

पञ्चमः सर्गः ।

इत्यनुज्ञासम्पत्तिं ब्रूत इति ।<sup>१</sup> यो ह्यभिलाषत्वरं न वेत्ति नासावनु-  
जानाति । [ मनस्विनी ] तेजोऽहङ्कारादिभिर्जासितं<sup>२</sup> मनो यस्याः  
सा मनस्विनी मानिनी । सत्योः समक्षं पराभयं नासहतेति भावः ।  
'अस्मायामेधास्त्रजो विनिः' [पा० सू० ५-२-१२१] इति विनिः प्रत्ययः ।  
'तसौ मन्वये' [पा० सू० १-४-१९] इति भत्वाद्भूत्वाभावः ॥६॥

१ अनुज्ञासम्पन्नं सूचयति-व न, ०सत्तिं सूचयति-मुद्या २ साभिमानम्  
-ए न मुद्या

अथानुरूपामिनिवेशतोपिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।  
प्रजातु पञ्चात्प्रथितं तदारूयया जगाम गौरीशिखरं शिखण्डिमत् ॥७॥<sup>१</sup>

१ ६-सा मुद्या

अथानुरूपेत्यादि ॥ [अयं] पितृप्रार्थनानन्तरं ततः [गौरी] देवी  
[शिखरं] शृङ्गमद्रिशिखरं तपोऽर्थं [जगाम] अयासीत् । यतः गरीयसा  
पूज्येन गुरुणा पित्रा [कृताभ्यनुज्ञा] दत्तानुमता । तेनच दुष्करे कर्मणि  
रथमनुज्ञातेति चेदिदमाह-[अनुरूपामिनिवेशतोपिणा] योग्याग्रहनुष्ठेन'  
'स्थानेऽस्या अभिनिवेशो यातु हारागधनाय' इत्येवं 'घन्योऽहम्' इति  
विचिन्त्य दृष्टः । किं शिखरमित्याह-गौरीशिखरम् इति<sup>१</sup> । शिखण्डिमत्  
सदा मयूरयुतमिति रम्यत्योन्तिः ॥७॥

१ ०परितुष्टेन-य, तापिणा-मुद्या २ बहिर्भूतम्-य ३ 'गौरीश्वरदेवैर्देव  
यज्जगति पञ्चादशन्तरं लोके प्रविष्ट गौरीशिखरमिति ।'-अथा-ए न सा, मुद्या,

विमुच्य मा हारमहार्पनिश्चया विलोलवष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।  
वचन्ध बालारुणवध्रु बलकलं पयोधरोत्सेधविशीर्णमंदनि ॥८॥<sup>१</sup>

१ ७-सा मुद्या

विमुच्येत्यादि ॥ [अहार्यनिश्चया] तपस्यहार्यो हनुंमदादयो निश्चयो  
यस्याः सा गौरी<sup>१</sup> [हारं] मुक्ताहारं [विमुच्य] अगम्य तदारूयये [यन्कलं]  
यत्कलचीरं [यन्ध्रं] दधे<sup>२</sup> । कीदृशं हारम् । [विशोऽष्टिप्रविलुप्तचन्दनं]

१ देवी-य न २ परिदधे-य

कीडाकम्पानुयन्धादिलोलया चट्टलया<sup>३</sup> यष्टया, तदा प्रविलुप्तं कृत्स्नं  
चन्दनरागं<sup>४</sup> येन स तं [यन्ध] दधे । [वालाखणवधु] नवोदिता-  
खणकपिशं<sup>५</sup> भूर्जत्वचम् । तथा [पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति] स्तनोच्छ्रयेण  
त्रुटिर्न सन्धिशब्धं यस्य तत् ॥८॥

३ चपलया—मुद्रा. ४ लतयोत्पुन्निताङ्गरागम्—मुद्रा ५ ०तानूहकपिलम्—मुद्रा.

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैर्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।

न पट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं सशेखलासङ्गमपि प्रकाशते ॥९॥<sup>१</sup>

१ ८-वा मुद्रा

यथा प्रसिद्धैरिति ॥ [तत्] गौयां: [आननम्] मुखं प्रसिद्धः अलं-  
कृतैः [शिरोरुहैः] केशैः कृष्णकोमलकुटिलप्रलम्बनीरन्ध्रैः<sup>१</sup> यथा [मधुरं]  
मनोजम् [एवं] तथैव जटाभिः अपि [अभूत्] अभूव । तथाहि [पङ्कजं]  
कमलं [न केवलं पट्पदश्रेणिभिः] धमराशलिभिः एव [प्रकाशते]  
शोभते यावत् [सशेखलासङ्गं] शेखलासम्पर्केणापि । सह शेखला संगेन  
वर्तते यत्तच्छशेखलासङ्गम् ॥९॥

१. कृष्ण.. रन्ध्रौ—नान्ति—वा मुद्रा

प्रतिक्षणं सा कृतरोमवित्रियां व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां वभार याम् ।  
अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तथा सरागमस्या रशनागुणास्पदम् ॥१०॥<sup>१</sup>

२ ९-वा मुद्रा.

प्रतिक्षणमिन्यादि ॥ [प्रतिक्षणं] मुहुर्मुहुर्विहिततपस्विधेया सा [व्रताय]  
व्रतार्थं त्रिगुणां मौञ्जीं मेखलां [वभार] उवाह । तथा तस्याः [रशनागुणा-  
स्पदं] काञ्चीगुणस्यान सरागं लोहितम् अक्षानि ध्ययापि । यतः [तत्पूर्व-  
निबद्धया] तत्पूर्वं तदादि निबद्धया<sup>१</sup> । अनश्च नितम्बस्य सौकुमार्यात्  
मौञ्ज्याश्च पारुष्याद्भक्तवादानम्<sup>२</sup> ॥१०॥

१ ०गुणनिबद्धया—व.

२ ०रक्तनापादनम्—मुद्रा.

विस्पृष्टरागादधरान्निवर्तितः स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात्<sup>१</sup> ।  
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गलिः कृतोऽधसूत्रप्रणयी तथा करः ॥११॥<sup>२</sup>

१ वञ्चुवात्-त २. १०-शा मुशा

विस्पृष्टरागादित्यादि ॥ तथा अधरात् कन्दुकात् च [कर] पाणिः  
[निवर्तितः] निषिद्धः अक्षसूत्र<sup>३</sup> प्रणयी व्यसनी [कृत] विदधे । इदानीं<sup>४</sup>  
तस्योचितत्वात् । आदौ त्रसौ<sup>५</sup> रागोत्पादनाय ओष्ठसन्तालक्तकः<sup>६</sup>  
आसीत् । क्रीडाार्थं च कन्दुके । कीदृशादधरात् । [विस्पृष्टरागात्] विस्पृष्ट-  
स्यक्तः उपेक्षितो रागोऽलक्तकादिर्येन यस्य वा । रज्यतेऽनेनेति रागः ।  
कन्दुकात् [स्तनाङ्गरागारुणितात्] स्तनाङ्गरागेण कुचकुङ्कुमेनाऽरुणिता-  
दिति प्रियत्वोक्तिः । कीदृशः करः । [कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गलिः] कुशाङ्क-  
रादानेन दर्भसूत्रीप्रद्वणेन परिक्षताङ्गलिः पाटितकरशाखः । प्रीतिविद्यते  
यस्याऽसौ प्रणयी ॥११॥

१. जपमाला ०-अ पा-ल २ तदानीम्— व. ल, मुशा ३ ०अपर  
—अपा—ल

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।  
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी निपेदुपी स्थण्डिल एव केवले ॥१२॥<sup>१</sup>

२ ११-शा मुशा.

महार्हेत्यादि ॥ या देवी पूर्वं [महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः] उन्मृष्ट<sup>२</sup>-  
शयनचलनपतितैः [स्वकेशपुष्पैः] निजग्रथीकुसुमैः अपि दूयते स्म अलिखत ।  
[सा] असौ तदा [बाहुलतोपधायिनी] भुजलतामुपधानीरुत्य निपेदुपी  
निरण्णा उपविष्टव हस्तमूलं भूमाधारोप्याऽवष्टभ्य, यतो योगनिद्रा समाधौ  
उपविष्टः त्रियते ।<sup>३</sup> केवले निगावरणे शाद्वलगदिते । स्थण्डिले स्थले  
पय [अशेत] अथः सुख्याप । यतश्चेन स्थण्डिलशयनस्योचितत्वात् ।  
मदानुरूपोऽहो योग्यो यस्याः सा महार्हा यद्या ददुयना । बाहुलता-  
मुपधाति शिरसि करोतीति बाहुलतोपधायिनी । दूयते स्म इति 'लट् स्मे'  
[पा. सू. ३-२-११८] ॥१२॥

१ परार्धे ०-मुशा २...२ यतो... विद्यते'-नास्ति-भ. ल शा. मुशा  
३...३ 'यत' इत्यात्'-नास्ति-भ. ल शा. मुशा ।

तपोवशाद्विभ्रमत्यागोऽत्र कपिभिरुह्यते—

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया द्वयेषु<sup>१</sup> निक्षेपमिवा<sup>२</sup>पितं द्वयम् ।

लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं विलोलदृष्टं<sup>३</sup> हरिणाङ्गनासु च ॥१३॥<sup>४</sup>

१ द्वयस्य न द्वयोषु—स च २ निक्षेप इव—स म च ३ दृष्टिम्  
—व च ४ १२-शा मुगा

पुनर्ग्रहीतुमित्यादि ॥ तया गोप्या [नियमस्थया] व्रतस्थया निकट-  
वर्तिषु [द्वयेषु] उभयेषु द्वयम् इदं निक्षेपम् इव न्यासमिव<sup>१</sup> [पुनर्ग्रहीतुं]  
पुनरादातुम् अपितं निहितम्<sup>२</sup> । केषु स्मित्याह—तन्वीषु लतासु [विलास-  
चेष्टितं] विभ्रमपरिभ्रमणं । [विलोलदृष्टं] चटुलं च धीक्षितं [हरिणाङ्गनासु]  
मृगीषु । विशेष्यस्य स्त्रीत्वेऽपि द्वयेष्विति सामान्योपक्रमादस्त्रीलिङ्गेन  
निर्देशः । निक्षिप्यत इति निक्षेपः । द्वयविशेषणत्वाच्चपुस्तकत्वम्<sup>३</sup> । एतदेव  
[च] दशयितुं लतासित्यादि द्वयस्तिथेः शवयवापेक्षया एकरचनम् ॥१३॥

१ न्यासभूतमिव—य मया २ स्थापितम्—अया —व मुगा  
३ तन्वानुपपन्नम्—व भ ल

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान् घटस्तनप्रसवणैर्व्यवर्धयत् ।

गृहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मना न पुत्र्यात्मलक्ष्मणाकरिष्यति ॥१४॥

१ प्रथमाप्त०—त

अतन्द्रितेत्यादि ॥ सा देवी [अतन्द्रिता] अनलसा सती वृक्षान्  
अल्पतरून् [घटस्तनप्रसवणैः] क्लृप्तकुचपयोभिः [स्वयमेव] आत्मनैव  
[व्यवर्धयत्] पुणोष । येषां [प्रथमाप्तजन्मनां] पूर्वलक्ष्मणात् [गृहः]  
कुमार अपि [पुत्र्यात्मलक्ष्मणं] पुत्रस्नेहं न अपाकरिष्यति ।<sup>१</sup> पूर्वजानो हि  
मातृप्रियः । पुत्रश्च स्तनप्रसवणेन<sup>२</sup> गोप्यते । अल्पा हस्या या वृक्षाः  
वृक्षकाः । तन्द्रा आलस्यम् । तावन्नादित्यादितच्<sup>३</sup> ॥१४॥

१ न ऊनीकरिष्यति—व न हरिष्यति—या मुगा २ उपलब्धेन—म या मुगा  
३ 'वचिप्रसवणैरिति पठितं'—अया —भ व

अरण्यबीजाभ्रलिटानलालितास्तया च तस्यां हरिणा विगदगसुः ।

यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्पुनः मग्नीनाममिमीत लोचने ॥१५॥<sup>४</sup>

१ १२-या मुगा

पञ्चमः सर्गः ।

अग्नयेयादि ॥ [अरण्यवीजाञ्जलिदानललिताः] अरण्यवीजानि नीवारा-  
दिवीह्यस्तेषां मुष्टिभिः<sup>१</sup> पोषिताः<sup>२</sup> हरिणाः तथा तेन प्रकारेण [तस्याः]  
गौर्या विशाश्वसुः विश्वासमाश्रयुर्विश्रम्भमाशुः । यथा तदीयः [नयनैः]  
नेत्रैरसौ [कुतूहलात्] कौतुकात् [पुरः] अग्रतः<sup>३</sup> सखीनां [लोचने] लोचनानि  
अमिमीत पर्यच्छिदत् कस्य विशालानीति । नेत्रमानमत्र सखीनां न  
स्यात्मनस्तपःस्थाया अनौचित्यात् । अमिमीतेति माहो लङ् । भृजामित्  
[पा० सू० ७-४-७६] इह न्याय्याः ॥१५॥

१. अञ्जलिदानेन-म. व. २. तपोषिता-व. : अग्ने-म. ४ नेत्र-  
-सा. मुता.

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासंगवतीमधीतिनीम् ।<sup>१</sup>  
दिदक्षवस्तामृषयोऽप्युपागमन्<sup>२</sup> धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥१६॥<sup>३</sup>

१. निरीतिनीम्-स. २. अभ्युपागमन्-म. न. ३ १५-सा. मुता.

कृताभिषेकामित्यादि ॥ तां एवंविधां [दिदक्षवः] दृष्टुं [कपयः]  
वृद्धमुनयः अपि [उपागमन्] आययुः । कीदृशीम् । [कृताभिषेकां] त्रिकाल-  
विहितस्नानां हुतजातवेदसं कृताग्निकार्याम् । [त्वगुत्तरासंगवतीं] चत्क-  
लोत्तरीपधतीम्<sup>१</sup> [अधीतिनीम्] अधीतं विद्यते यस्यास्तामधीतिनीं हुत-  
स्याध्यायाम् । ननु चिरन्तनास्ते कथं तां यालां द्रष्टुमाजगमुस्तियाह-[धर्म-  
वृद्धेषु] <sup>२</sup>सुकृतसम्भारोन्नतेषु वयः न [समीक्ष्यते] ईक्ष्यते<sup>३</sup> । तदुक्तम्-

‘न तेन वृद्धो भवति येनाऽस्य पलितं शिरः ।

यो यं युवाऽप्यधोपानस्तं देवाः स्वयिरे विदुः ॥ [-मनु० २ १५६]

१. उत्तरीय विषते यस्याः ताम् । लाघवमनादियमाणा. धर्मधारयान्मन्त्रधर्षय  
प्रयुञ्जत एव । यथा-‘वितन्निमलच्छेपाधेयवन्तः’ [मेष० १२] इत्यादी ।-यदि  
या स्वया उत्तरागवतीमिति तृतीयासमागः’ अथा-मुता. २...२ ‘वृद्ध...  
ईक्ष्यते’ - नास्ति-मुता.

विरोधिमच्चोज्झितपूर्वमत्सरं द्रुमैरपीष्ट<sup>१</sup>प्रसवार्चितातिथि ।

नमोऽजाभ्यन्तरसम्भृतानलं तपोवनं तच्च वभूव पावनम् ॥१७॥<sup>२</sup>

१. ओरपीष्ट-म २ १६-मुता

विरोधीत्यादि ॥ तत् देव्या तपोवनं [पावन] पवित्रं [बभूव] आसीत् ।  
 मीढशम् । [ विरोधिसत्त्वोद्भिन्नतत्त्वमस्तम् ] अहिमयूगादिभिर्विरोधिभि  
 सत्त्वै प्राणिभि त्यक्तशाश्रुतिकपूर्ववरम् । यदुक्तम्—[ अहिंसाप्रतिष्ठाया ]  
 'तत्सन्निधौ धैर्याग' [पातञ्जलयोगसूत्रम् २-३५] इति । तथा आस्ता  
 सचेतना । स्थावरै । द्रुमै । तरुभि अपि [इष्टप्रसवादितातिथि] प्रियै  
 पुष्पफल पूजितागन्तुकम् । [नयोदजाभ्यन्तरसंभ्रतानलं] पर्णशृङ्गमद्ये  
 सञ्चिताग्निम् ॥१७॥

यदा फलं सर्वतपःसमाधिना<sup>१</sup> न तापता लभ्यममेस्त काङ्क्षितम् ।  
 तदानपेक्ष्य<sup>२</sup> स्वशरीरमार्दवं तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥१८॥<sup>३</sup>

१ पूर्वतप समाधि १-म स व सर्वसमाधिसाधन - गा मुगा २ अत  
 वेक्ष्य-स ३ १७ शा मुगा

यदा फलमित्यादि ॥ यदा असौ [काङ्क्षितं] अभिमतं फल [सर्व  
 तप समाधिना] अखिलनियमाधानत्वात् तापता परिमितेन तपसा [न लभ्य]  
 दुर्लभम् अमेस्त<sup>१</sup> अज्ञासीत्, तदा [स्वशरीरमार्दवं] निजवपु सोढुमार्यम्  
 [अनपेक्ष्य] अवगणयैव [महत् तप] कष्टानि व्रतानि<sup>२</sup> [चरितुं] कर्तुं  
 [प्रचक्रमे] आरमे । लब्धुं शक्यं लभ्यम् ॥१८॥

१ सुलभ नामस्त-मुगा २ नाशनीत - मुगा, ३ वा द्रायणाशीनि<sup>१</sup>  
 -अपा -मुगा

कृमं ययौ कन्दुकलीलयापि या तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।  
 ध्रुवं वपु शञ्चनपद्मनिर्मितं मृदु प्रकृत्या च सुमारमेव च ॥१९॥<sup>१</sup>

१ समार०-स म २ १८-गा मुगा

कृमं ययामित्यादि ॥ या देवी [कन्दुकलीलया] व्रीटया अपि  
 [कृमं] रोदं [ययौ] जगाम । तथा नीव्रतपद्मचर्यया कठिनकायानां [मुनीनाम्]  
 तपोजा [चरितं] चेष्टितं व्यगाह्यत पस्पृशे । अतश्चोत्प्रेक्षते<sup>१</sup> तदीय  
 [वपु] शरीर [ध्रुवं] निश्चितं काञ्चनपद्मनिर्मितम्<sup>२</sup> । यत् [प्रकृत्या]  
 स्वभावेन मृदु अथ च सुसारं रढं फलेशसहम् । कनकफलं हि सौवर्ण  
 त्वात् दृढ पदात्मान्मृदु<sup>३</sup> ॥१९॥

१ अनुमीयते-व उत्प्रेक्ष्यते-मुगा २ 'इतम'-अपा-व गा मुगा

३ 'समिन्निर्मितं समितमिति च पाठावभाषा' । अपा-व ल न



शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।  
विजित्य नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥१०॥'

१ १९ शा मुशा

शुचावित्यादि ॥ [शुचौ] आपाटे मासि [ज्वलता] देदीप्यमानानां  
चतुर्णां [हविर्भुजा] आग्नेना [मध्यगता] मध्यस्था सती देवी [नेत्रप्रति-  
धातिनीं] नयननाशिनीं [प्रभाम्] अर्कदीप्तिं [विजित्य] परिभूय<sup>१</sup> [अनन्य-  
दृष्टिः] तद्गतदृष्टि [सवितारं] सूर्यम् [मैक्षत] अद्राक्षीदिति पञ्चाग्निनतप  
साधना कथिता<sup>२</sup> । शुचिस्मिता निर्मलहसितेति अङ्गान्तित्वकथनम् ॥२०॥

१ अनुभूय-व., अभिभूय-मुशा २ ०तप कथनम्-मुशा

तथापि तप्तं सवितुर्गमस्तिभिर्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।  
अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥२१॥'

१ तथा तत्तप्तम्-म तथाभितप्तम्-स २ २० शा मुशा

तथापीन्यादि ॥ तथा तेन<sup>१</sup> प्रकारेण [सवितु गमस्तिभि] रवि-  
रश्मिभि तप्तम् अपि [तदीयं मुखं] देवीवक्त्रं [कमलश्रियं] नलिनलक्ष्मीं  
[दधौ] उवाह<sup>२</sup> । कमलं<sup>३</sup> हि तपनतापाद् विकसति । केवलम् अस्य  
[अपाङ्गयोः] नेत्रप्रान्तयोः [शनैः शनैः] क्रमात् [श्यामिकया] कालिम्ना  
पदं कृतम् । अतिसौकुमार्यात् ॥२१॥

१ पूर्वोक्त०-व ल २ वमार-शा मुशा ३ पद्मम्-ल

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकश्चोद्धुपतेश्च रमयः ।  
बभूव तस्याः किल पारणाविधिर्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥२२॥'

१ २१-शा मुशा

अयाचितेत्यादि ॥ तस्याः देश्याः पारणाविधि शरीरस्यात्रासम्पत्तिः  
[वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः] वृक्षवृत्तेर्द्व्यतिरिक्तसाधनोऽधिकोपकरणो न  
[बभूव] आसीत् । तद्वृत्तितुल्यो बभूव<sup>१</sup> । तथा हि [अयाचितोपस्थितम्]  
अपार्थितोपनतम्<sup>२</sup> [अम्बु] तोयं केवलम् अस्या पारणम् । [रसात्मकः]  
अमृतमय [उद्धुपते] मयूखा<sup>३</sup> च । द्रमाणामप्यम्बु शीताशुरदमयश्च  
जीवितम्<sup>४</sup> । किल इत्यागमे ॥२२॥

१ अभूव-प्रपा-व ल मुशा २ अप्रापितापनतम्-व ल

३ जीवनम्-व

निकामतप्ता द्विविधेन<sup>१</sup> वह्निना नभश्चरेणेन्धनसंभृतेन च ।  
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥२३॥<sup>२</sup>

१ विविधेन-म २ २२-गा मुगा

निकामतप्ते यादि ॥ सा देवी रविकाण्डजमेदात् द्विविधेन द्विरूपेण  
[वह्निना] अग्निना पूर्वं [निकामतप्ता] ग्लपिता सती तत तपात्यये  
घमान्ते<sup>१</sup> [नभः] प्रथम [वारिभिः] जल<sup>२</sup> [उक्षिता] सित्का भूरिव  
[ऊर्ध्वगम्] ऊर्ध्ववृत्तम् [उष्माणं] वाष्पम् [अमुञ्चत्] मुमुच पानि शसत् ।  
२५ [भुवा] उर्ग्या सह । पृथिवी हि दावाग्निना अर्केण च तापिता  
ततो<sup>३</sup> मेघजलसित्का उष्माणं मुञ्चति<sup>४</sup> ॥२३॥

१ शीष्मा ते व २ प्रथमजल-मुगा ३ वपासु-प्रपा-व गा  
मुगा ४ तपा याध्य-अपा भ व गा मुगा

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।  
पलीपुतस्या स्पलिताः प्रेपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदधिन्दवः ॥२४॥<sup>१</sup>

१ २३ वा मुगा

स्थिता क्षणमित्यादि ॥ तस्या गौर्या प्रथमोदधिन्दव प्रथमप्रवृत्ता  
उदधिन्दवो पलकणा चिरेण [नाभिं] नाभिस्थान [प्रेपेदिरे] प्रापु<sup>१</sup> ।  
तथा हि पूर्वं [क्षणं] क्षणमात्र पक्ष्मसु अक्षिलोमसु स्थिता विनम्रनयन  
त्वा<sup>२</sup>न्नाभ पतिता ॥ तत ताडिताधरा<sup>३</sup> । ततोऽपि [पयोधरोत्सेधनि  
पातचूर्णिता] स्तनोच्छ्रयेण स्तनपातेन चूर्णिता । तदनु नमित्तान्<sup>४</sup>  
[पलीपु] पलीनयमध्ये स्पलिता । अनन्त नामो मग्ना । तदनेन प्रथम  
प्रावृट्स्वरूप कथयता देव्या रूपातिशय सूचित । उदकस्य विन्दव उद  
धिन्दव । 'मथोदन- ' [पा सू. ६-३-६०] इत्यादिना उदादश ।  
उत्सेध उच्छ्राय ॥२४॥

१ प्राप्ता-न न २ घनत्वात्-गा मुगा ३ आहोष्ठा<sup>१</sup>-अपा  
ल न ४ निमित्तत्वात्-व व न गा मुगा

शिलाशया नामनिकेतवामिनीं निरन्तराम्बन्तरार्पे<sup>१</sup> वृष्टिषु ।

व्यमोरुपन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयेर्महातपःमाभ्य इव स्थिताः क्षपाः  
॥२५॥<sup>२</sup>

१ ०वात्-न मू व ० ०४-गा मुगा

शिलाशयमित्यादि ॥ तां पार्वतीं क्षपाः निशाः [तड्निमयैः] विद्युद्रूपैः  
उन्मिषितैः ध्वलोक्यन् दृढशुः । उत्प्रेक्षते महातपः [साक्ष्य.] साक्षित्वे  
स्थिताः इव । साक्षी ह्यसकृत्पश्यति । कीदृशीं ताम् । [शिलाशयां]  
शिलायां शेते इति शिलाशया तां वृषदि संवेशिनीम् । स्थण्डिले हि तदा  
पङ्कसद्भावः । [अनिकेतवासिनीं] बहिरेव स्थायिनीम् । कदा । निरन्तरासु  
मण्डितासु<sup>१</sup> अन्तरवर्षवृष्टिषु अन्तरे मध्ये वर्षं जलमयं यासां तासु वृष्टिषु  
करकारूपासु सतीषु, अगोनिवर्षेषु पतत्स्वित्यर्थः । एवं हि तपसो महत्त्वं  
भवति । वर्षवृष्टिशब्दयोरेकार्थयोः प्रयोगादत्र विशेषोऽवसेयः<sup>२</sup> । साक्षिणो  
भावः कर्म वा साक्ष्यम् ॥२५॥

१. पार्वत्या उत्कटतपसः क्षपाः साक्षिणो जाता इत्यर्थः—अपा—म. व. न.  
२. सहतासु—व. भ. व. ३. व्याख्यान्तराणि स्वहृद्यत्वात् दशितानि ॥  
अपा.—भ. व. ल. न. मुशापाटी.

निनाय सात्यर्थहिमोत्तरानिलाः<sup>१</sup> सहस्परात्रीरुदवासतत्परा ।  
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने कृपायती ॥२६॥<sup>२</sup>

१. सात्यर्थहिमोत्तरानिलाः—म. सात्यर्थहिमोत्तरानिला—म. २. २५—शा मुगा

निनाय सत्यादि ॥ सा गौरी सहस्र रात्रिः पौषनिशा अतिशीतला  
[उदवासतत्परा] जलवासतत्परा सती निनाय अत्यवाहयत् । कीदृशीः ।  
[सात्यर्थहिमोत्तरानिलाः] अत्यर्थहिमोत्तरस्तुषारा<sup>१</sup>धिकोऽनिलो वायुर्यासु  
ताः । उत्तराशब्द आधिक्यं भूषाणः संमिश्रत्वमाह । यथा—‘कम्पोत्तं भीरु  
तयोपगृहम्’ [रघु. १३-२८]<sup>२</sup> इत्यादि । कृपायती सदया, स्वयं वियोग-  
व्यथानुमायात् । [पुरः] अग्रतः वियुक्ते विश्लिष्टे [चक्रवाकयोः] गथाङ्क-  
युगले कृपायती विश्लेषयशात् । परस्पराक्रन्दिनि कूजिनि । एकस्थानस्थि-  
तयोर्हि तयोर्गन्धोऽदर्शनमेव वियोगः । उदके वासः उदवासः,<sup>३</sup> उदवासे  
नम्परा । शरद्-सन्तपोरनुष्णशीतत्वान्न तयो वर्णनम्, शिशिरेऽपि  
हेमन्तेनैकयोगक्षेमः ॥२६॥

१. ०६म०—म. २. ‘सत्योत्तर रागवशात्त्वन्वन्ते’ [रघु. १९-६०], दूर्वा-  
यवारट्टपुरलक्ष्यगमिप्रपुटं तरन्’ [रघु. १०-१०]—अपा.—मुगा. ३. ‘य-  
वामाह्नधिषु च’ [पा. मू. ६.—३-५८] इत्युदाहरण—अपा—मुगा.

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।  
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसंपदां सरोजसंधानमिवाकरोदपाम् ॥२७॥<sup>१</sup>

१ २६-शा मुसा

मुखेन सेत्यादि ॥ [तुषारवृष्टिक्षतपद्मसंपदां] हिमसेकेन दग्धाब्जारी  
नाम् [अपा] ,वारीणाम्<sup>२</sup> । सा देवी तोयन्तस्था । [पद्मसुगन्धिना]  
कमलसुरभिणा [मुखेन] वक्रत्रेण [सरोजसंधानम् इव] जलजसन्धानमिव  
अकरोत् पद्मरचनामिव ध्यधत्त । पद्मे हि पलाशैर्भाध्यम् । तत्तु [प्रवे  
पमानाधरपत्रशोभिना] प्रवेपमानः कम्पमानो जाड्यवशाद् योऽसारधर  
स्तेनैव तत्रेण शोभते । निशि इति तदाप्यत्यागो जलमध्ये<sup>३</sup> प्रतिपाद्यते ।  
'पद्मन्नोमासहृन्निश ' [पा० सू० ६-१-६३] इत्यादिना निशाया  
निशादेशः ॥२७॥

१ दग्धाब्जारीणा-व भ ल न शा मुसा २ नीराणा-व शा मुसा

३ ०वास-अपा-व न

स्वयंविशीर्णद्रुमपवृर्णचिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।  
तदप्यवाकीर्णमतः प्रियंवदां वदन्त्यपर्णामिति<sup>१</sup> तां पुगविदः ॥२८॥

१ ० त्यपर्णेति च-व न न २ २७-शा मुसा

स्वयमित्यादि ॥ तपसः एषा परा काष्ठा कोटि<sup>२</sup>र्यत् । स्वयंविशीर्ण  
द्रुमपर्णवृत्तिता] आत्मना पतितेन तरुपत्रेण<sup>३</sup> वृत्ति<sup>४</sup> शरीरधारा प्रियते ।  
तथा पुनः तु तदपि अपाकीर्णं त्वपतं तदा तां प्रियंवदां प्रियभाषिणीम्  
अपर्णां पुगविदः चिरन्तनाः वदन्ति । न भुक्तं पर्णमपि यथेति हत्वा  
गौर्या अपर्णेति नाम । यदुक्तम्-'अपर्णा चक्रपर्णा च तथा स्यादेकपाटला'<sup>५</sup>  
इति । अपर्णामिति कथं द्वितीया । इतिशब्देन हि प्रतिपदिकायमात्रेऽ-  
पस्यापनात् प्रथमया भवितुं न्याय्यम् । यथा-'प्रमादमुं नाग्द इत्यशेषि  
स' [शिग्रु० १-३] इति चिन्त्यमेतत् । यदि धेतिशब्देन पुराविदः  
सम्बन्धो न त्वपर्णायास्तां देवीमपर्णामनो वदन्ति इति पुगविदः आदृष्टि  
त्यर्थः ॥२८॥

१ प्रान्तभूमि-व भ २ ०र्णाणि-व न ३ प्राणवृत्ति-व न  
न ४ 'अपर्णा...पाटला-नाम्नि-प्र व

मृणालिकापेलव<sup>१</sup>मेवमादिभिर्व्रतैः स्वमङ्गं<sup>२</sup> ग्लपयन्त्य<sup>३</sup>हर्निश । मृ  
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥२६॥

१. ०कोमल०-स व २. तदङ्ग-मुशा ३ क्षपयन्त्य०-व. शा. मुशा.

मृणालिकेत्यादि ॥ एवमादिभिः पञ्चाग्निप्रभृतिभिः [व्रतैः] तपोभिः  
मृणालिकापेलवं विश<sup>१</sup>सुकुमारम् [अहर्निशं] दिवारात्रं [स्वं] निजम्  
[अङ्गं] वपुः [ग्लपयन्ती] फलेशयन्ती देवी [तपस्विनां] वृद्धमुनीनां [कठिनैः]  
कठोरैः [शरीरैः] देहैः [उपार्जितं] सञ्चितं तपः दूरम् अत्यन्तम् अधश्चकार  
जिगाय । पेलवशब्दः केपाञ्चिन्मते ग्याय्यो<sup>२</sup> न सर्वेषाम् ॥२९॥

१. बिसिनी०-मुशा. २. गाय्य-मुशा

अथाजिनापादधरः प्रगल्भवाग्ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।  
विवेश कञ्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरवद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥३०॥<sup>१</sup>

१ २९-शा. मुशा

अथाजिनेत्यादि ॥ [अथ] ततः कदाचित् जटिलः विप्रः [तपोवनं]  
गौर्याश्रमं [विवेश] आययी । कीदृशः । [अजिनापादधरः] अजिनं  
सृगचर्म, मापादः पलाशदण्डस्तौ विभक्तिं यः । [प्रगल्भवाक्] प्रगल्भा  
वाचाला वाग् यस्य [ब्रह्ममयेन तेजसा] ब्राह्म्या कान्त्या [ज्वलन् इव]  
देदीप्यमान इव । अतश्चोत्प्रेक्षते-शरीरवद्ध देहवान् प्रथमाश्रमः यथा  
ब्रह्मचारीव<sup>२</sup> ॥३०॥

१. 'ब्रह्मण आगत ब्रह्ममय तेन वेदसमुत्प्रेक्षते तेजसा'-अपा.-मुशा.

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।  
भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वधि<sup>१</sup>गौरवाः क्रियाः  
॥३१॥<sup>२</sup>

१ ०ष्वति०-म २. ३०-शा. मुशा.

तमातिथेयीत्यादि ॥ तं विप्रं [पार्वती] गौरी<sup>१</sup> [बहुमानपूर्वया]  
गौरवपुरःसत्या [सपर्यया] अर्चया [प्रत्युदियाय] प्रत्युज्जगाम पूजार्थमग्रतः

१ देवी-व व शा मुशा

वायया<sup>१</sup> वित्यर्थः । यतोऽसौ [आतिथेयी] परिचरणचतुरा ।<sup>२</sup> ननु साऽपि स्वयं तपस्विन्येव, नैतस्माद्गुना तत् कोऽस्यास्तदर्चा प्रति भर इत्याह- यतः निविष्टचेतसां निरहङ्का<sup>३</sup>रमनसां साम्येऽपि सति वपुर्विशेषेषु रूपातिशयेषु [अधिगौरवाः क्रियाः] सप्रदुमानचेष्टाः प्रसरन्ति<sup>४</sup> । आडम्बराणि किल पूज्यानि । स चाजिनादियुक्तत्वात् वेपवान् । केचित्तु साम्येऽपि समदृष्टत्वेऽ<sup>५</sup>पीति किलाहुः । कण्ड्यादिषु सपरशब्दस्य [घा० पा० १९६४] पाठात्सपयर्थेति यक्षप्रत्ययात्<sup>६</sup> ॥३१॥

२ निर्वयावि०-व ल न शा मुना ३ ०कुशला-व न, ना 'पथ्यतिपिबय तित्वपतेहंज' [पा० सू० ६-४-१०४] अपा-मुना ४ प्रशात० -भ शात-ल वा मुना ५ अधिगौरवाक्रिया चेष्टा भवन्ति । बरिक् गौरव यामु ता ।'-अपा भ व ६ समदृष्टत्वे-व न, ७ द्र कण्डवादिभ्यो यक् । [पा० सू० ३-१-२७]

विधिप्रयुक्तां प्रतिगृह्य<sup>१</sup> सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् । उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥३२॥<sup>२</sup>

१ परिगृह्य-भ २ ३१ शा मुना

विधिप्रयुक्तामित्यादि ॥ ततः [स] अर्धो जटी [विधिप्रयुक्तां] सम्यक्कल्पितां [सत्क्रियाम्] अर्चा [प्रतिगृह्य] आदाय [क्षणं] किञ्चित् च<sup>३</sup> [परिश्रमं] विनीय विश्रम्य [वक्तुं] गदितुं [प्रचक्रमे] प्रारम्भे । अनुज्झितक्रमः आश्रितपरिपाटीक<sup>४</sup> वक्तव्यस्य सप्रमाभिधानात् । रागद्वेषहितपादं शृजुना एव स्पष्टेनैव [चक्षुषा] नेत्रेण [उमां] देवीं पश्यन् । अनन्तरं किलाऽसौ क्रोधे रागं<sup>५</sup> च दर्शयिष्यति ॥३२॥

१ '(नाम) किल'-अपा-व ल मुना २ रागद्वेषम्-व न, वा मुना तमेव क्रममाह-

अपि क्रियाद्यं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिश्चमाणि ते । अपि म्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥३३॥<sup>१</sup>

१ ३२-शा मुना

अपि क्रियाद्यमित्यादि ॥ अपि इतीष्टशब्दे<sup>२</sup> । [क्रियाद्यं] होमनं कथित् [ते] तप [समित्कुशम्] इन्धनदर्मादि [सुलभं] सुमायम् [अपि] च

पञ्चमः सर्गः ।

[जलानि] तोयानि [स्नानविधिक्षमाणि] विपाद्यदूषितत्वादभिपेक्षयोग्यानि  
[अपि] कञ्चिच्च [स्नानाभ्यां] देहसामर्थ्यमवेक्ष्य<sup>१</sup> [तपसि] प्रवर्तसे व्रतानि  
कुरुष्व न तु मूढाग्रहेण । यस्मात् [आद्यं] मुख्यतः शरीर धर्मसाधनम् ।  
<sup>२</sup>यदुक्तम्—

‘शरीरं धर्मसंयुक्तं रक्षणीयं प्रयत्नतः ।

शरीराज्जायते धर्मः पर्यतात् सलिलं यथा’ ।<sup>३</sup>

तस्माद्धर्माधारमेतत् । समिधश्च कुशाश्च समित्कुशम् । ‘जातिर-  
प्राणिनाम् ।’ (पा० सू० १-४-६) ।

१. अपि इति कामलाम-यणे-म व ारिप्रश्ने-ज, अपिरिष्टप्रश्ने-मुशा  
२. समीक्ष्य-मुशा. ३. ३ ‘यदुक्तम्...यथा’-नास्ति-व भ ल व न.  
शा मुशा.

अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।  
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥३४॥<sup>१</sup>

१ ३३-शा मुशा

अपि त्वदित्यादि ॥ [अपि] कञ्चित् मासा वीरुधां लतानां त्वद्वत्तो-  
दकसंभृता<sup>१</sup> [प्रवालं] किसलयम् अनुबन्धि सरलं वर्तते । किंभूतम् ।  
[त्वदावर्जितवारिसंभृतं] त्वया क्षिप्तेन पानीयेन संभृतं प्रवृद्धम् । [चिरो-  
ज्झितालक्तकपाटलेन] यदुक्तालक्तकपाटलेनाऽपि पाटलेन [ते] त्वदीयेन  
दन्तवाससा दशनाच्छादनेन यत् तुलां साम्यम् आरोहति स्पृशति । द्वयोरपि  
स्वभावालोहितत्वात् । ‘अथ चिरात्परित्यक्तेऽपि अलक्तके पाटलस्ताम्रः’ ।  
अनुबन्धात्युत्पद्यत इत्यनुबन्धि ॥३४॥

१. भवद्वत्तेकादकसंभृतम्-व शा मुशा २ २ ‘अथ...ताम्र’ ।-नास्ति  
-व ल व भ न शा मुशा

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः कस्यदर्भप्रणयापराधिपु<sup>१</sup> ।

य उत्पलक्षेपचक्रे<sup>२</sup> विलोकितै<sup>३</sup> स्तवाक्षिसापत्न्य<sup>४</sup> मिव प्रवृजते ॥३५॥<sup>५</sup>

१ ऽवहारिपु-म स २ उत्पलाक्षि प्रचलं-म ग. ३ विलोकनं-म  
अ ना म ४ ५ ३४-शा मुशा

अपि प्रसन्नमित्यादि ॥ [अपि] कच्चित् [ते] तव हरिणेषु मत्तः प्रसन्नं प्रीतिमत् स्थितम् । कुतोऽप्रसादश्चेत्याह—[करस्थदर्भप्रणया-पराधिपु] त्वत्पाणितलधतिकुशापहारेणापराधिपु कृतागस्तु । तथा हसह-नीयत्वे कारणमाह—ये च मृगाः [विलोभितैः] वीक्षणैः [तवाक्षिसापन्न्यं] त्यदक्ष्णोः सापन्न्यं वैरं स्पर्धामिव [प्रयुज्यते] कुर्वते चटुलत्वात् । कीदृशः [उत्पलक्षेपचलैः] उत्पलानां क्षेपः प्रेरणं<sup>१</sup> तद्वच्चलैः । क्षिप्यमानस्य कुवलयस्य<sup>२</sup> कम्पानुयन्धादतितरां शोभा भवति । आक्षेपस्त्वपपाठ एव ।<sup>३</sup> न चापि सुरम्यपक्षमारूढं 'य उत्पलाक्षेपचलैः' पाठः<sup>४</sup> ॥३५॥

१ कम्पोत्पादम्—अपा—२ शा. मुशा २ कुमुदस्य—ल. ३...३ प्रणय प्रार्थना, सपत्न शत्रु तस्य धर्मं सापन्न्य, वैरं स्पर्धा वा ।—प्रपा—व व ल भ. न शा मुशा.

यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।  
तथा हि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥३६॥<sup>१</sup>

१ ३५—शा. मुशा

यदुच्यते इत्यादि ॥ हे पार्वति । यत् इदं लक्षणज्ञैः उच्यते ज्ञातं यत् [पापवृत्तये] पापा चाऽसौ वृत्तिराचारः पापवृत्तिस्तदर्थं रूपं न भवति । 'यथाकृतिस्तत्र गुणाः वसन्ति'<sup>२</sup> । तत् इदानीं [वचः] वचनम् अव्यभिचारि सत्यम् । कुत इत्याह—तथा हि [ते] तव शीलम् [उदारदर्शने] विपुल-नयने [तपस्विनां] मुनीनाम् अपि [उपदेशतां] शिष्यवत्त्वं<sup>३</sup> [गतं] सम्पन्नम् । धर्मिष्ठा अपि हि त्वदीयं चरितं शिष्यन्ते<sup>४</sup> इत्यर्थः । यदि च रूपवन्तो दुःशीलाः स्युरस्तत्र भवती धर्मपरा न स्यात् । तस्यास्तु रूपवत्त्वमुदारनयनत्वेनैवाक्षितम् ॥३६॥

१ स्यु—व. भ ल न २. शिष्यवत्त्वसम्पन्नम्—व. व शा. मुशा

विकीर्णसप्तर्षिवलिप्रहासिभि'स्तथा न गाङ्गेः सुलिलैर्दिवश्च्युतः ।  
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्महीधरः पाचित एव सान्वयः ॥३७॥<sup>१</sup>

१ ०प्रवाहिभि—व. २ ३६—शा. मुशा.

विकीर्णसप्तर्षीत्यादि ॥ एव स [महीधरः] हिमवान् [सान्वयः] सपुत्रपौत्रः यथा त्वदीयैः अनाविलैः [चरितैः] चेट्टिनैः [पाचितः] परिश्री-



पञ्चमः सर्गः ।

कृतः न तथा । दिवश्च्युतैः स्वर्गपतितैः सुरसैन्धवैरपि<sup>१</sup> [सलिलैः]  
निर्मलैरुदकैः । गङ्गा हि नाकात्तच्छिरसि पतिता । [विकीर्णसप्तर्षिवलिप्रहा-  
सिभिः] विकीर्णो विक्षिप्तो यः सप्तर्षिभिः पुष्पादिको बलिरुपहारस्तेन  
प्रहासिभिः, सितत्वात्स्मयमानैरिय ॥७॥

१ सौरते-धर्व -व. व शा मुशा

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भामिनि<sup>१</sup> ।  
त्वया मनो निर्विषयार्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥३८॥

१ भामिनि-म स २ ३७-शा मुशा

अनेनेत्यादि ॥ हे भामिनि । भा विद्यते यस्याः [इति भामिनी],  
मानिनी । आदौ सारत्वेन ज्ञातोऽपि [सविशेषम्] अद्य [त्रिवर्गसारः]  
त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामलक्षणस्य धर्मः सार उत्कृष्टः मे [प्रतिभाति] प्रति-  
भासते । यत् त्वया [निर्विषयार्थकामया] अर्थकामावनादित्य स एक एव  
[प्रतिगृह्य] अङ्गीकृत्य सेव्यते । यदि ह्यसौ सर्वोत्कृष्टो न स्यात्तत्कथं भवती  
धर्मार्थिनी तपस्येदिति ॥३८॥

गङ्गानिमीलितैर्नैव धर्महेतुकत्वं तपसोऽस्या<sup>१</sup> उक्त्वेदानीं विशेषजि-  
ज्ञासयाह—

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमर्हसि ।  
यतः<sup>१</sup> सतां संनतगात्रि संगतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥३९॥<sup>२</sup>

१ यदा-मुशा २ ३८-शा मुशा

प्रयुक्तेत्यादि ॥ हे [संनतगात्रि ।] नतांगि ।<sup>१</sup> मां परम् अन्यं  
संप्रतिपत्तुं<sup>२</sup> धोक्नुं न अर्हसि । यतः [प्रयुक्तसत्कारविशेषम्] आत्मना  
स्वयमेव न त्वन्यमुखेन प्रयुक्तः<sup>३</sup> पूजातिशयो यस्य स तम् । योऽप्या-  
त्मनाऽर्चितः स किमेतावता नान्यत्वमित्याह—यतः [सतां] साधूनां संगतं  
सण्यं [मनीषिभिः] बुधैः<sup>४</sup> साप्तपदीनमुच्यते । येन सह साप्तपदान्मुच्य-  
यितानि<sup>५</sup> स सखेऽपर्ययः । यदुक्तम्—‘सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः’ [रघु० २-५]  
इति । भावयोश्चालापं<sup>६</sup> जातमेव ॥३९॥

१ कृशाङ्गि-व. न शा. मुशा २ ‘सत्कारविशेष’-अपा.-व. व. मुशा  
३ पण्डितं -व शा मुशा, विद्वद्भि-व भ ४ ‘मां वाकान्तां’-अपा.-भ.  
५ वाट्मिलन-शा. मुशा

अतोऽत्र<sup>१</sup> किञ्चिद् भवतीं बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।  
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद् रहस्यं प्रतिवक्तुं<sup>२</sup>मर्हति<sup>३</sup>  
॥४०॥

१ अतोऽत्र-श। मुना २ प्रतिगोप्तु-चा ३. प्रतिबोधयिष्यति-अ ना.  
४. ३९-मुना

अतोऽत्रेत्यादि ॥ अतः सखिभावात् अत्र तपसि किञ्चित् भवतीं  
कर्मतापन्नां बहुक्षमां कदर्थनासहां [अयं जनः] अहं [प्रष्टुमनाः] प्रष्टुकामः ।  
द्विजातिभावात् ब्राह्मण्यात् [उपपन्नचापलः] उपपन्नं सुलभं चापलं  
यस्य । यदुक्तीतुकादहं पृच्छामीत्यर्थः । [चित्] यदि चैतत् न रहस्यं न गोप्यं  
तत् [प्रतिवक्तुं] प्रतीदं कथयितुम् अर्हति । यतो बहुक्षमा त्वम् ।  
'इक्षिक्शमिभ्यां च'<sup>४</sup> इति णः । प्रष्टु मनो यस्य स प्रष्टुमनाः । 'तुंका-  
ममनसोरपि'<sup>५</sup> [इति मलोपः] ॥४०॥

१ ब्राह्मभावात्-भ २. 'कीतुकम्'-अपा-भ. शा मुना. ३. द. पा० सू०  
३-२१ अ-नर्गते...द पा० सू० ३-२-१ अ-नर्गते वातिकम् ।  
४ द लुपेदवश्यम् कृत्ये तु कामनसोरपि ।-काशिका ६-१-१४४

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसः त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं<sup>१</sup> वपुः ।  
अमृग्यमैश्वर्यमुखं नवं वयस्तपःकलस्यात्किमतः परं वद<sup>२</sup> ॥४१॥

१ ०मिवाजित-अ. ना., ०मिवोदित-चा २ तव-व. ३. ४०-  
ना मुना.

कुले प्रसूतिरित्यादि ॥ [वद] कथय अतः [वपुः] अधिकं तपःकलं  
किं [स्यात्] भवेत् । यत् यत्तपसाऽर्धनीयं<sup>३</sup> तत्सर्वं सचास्तीत्यर्थः ।  
तथाहि-प्रथमस्य वेधसः<sup>४</sup> शम्भोः कुले [प्रसूतिः] जन्म । हरनिर्माणं हि  
हिमवानित्यागमः । तथा च भारविः-‘प्रययितुं विभुतामभिनिर्मितं  
प्रतिनिधिं जगतामिव शम्भुना ।’ [किरात० ५-३] अन्ये त्वादु-  
प्रथमो विधाता ब्रह्मा प्रजापतिर्या तस्य लोकमपन्यम् । ‘प्रथमं परतः परतः’  
इति ध्रुवेः । वपुः च ते मूर्तिः [त्रिलोकसौन्दर्यम् उदितं] त्रिलोकसौन्दर्य-

१. प्रापनीयम्-व. ब. शा मुना. २. आपस्य प्रजापते.-व. शा मुना

पञ्चमः सर्गः ।

पुञ्जितम्<sup>३</sup> [इय] । एदर्यसुखम् अपि [अमृग्यम्] अप्रार्थनीयं, पर्वत-  
राजपुत्रीत्वात् । वयः अपि नयं प्राप्तयौवनत्वात्, अतश्च तपःफले  
स्यात्किमतः परं वद<sup>४</sup> ॥ ४१ ॥

३ सौन्दर्यमिवोत्थितम्—व व शा मुशा, त्रिभुवनरामणीयकमिवादितमुत्थितम्—ल.

४ 'त्रिसंख्यो लोकस्त्रिलोक'—अपा—शा मुशा

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।  
—विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कुशोदरि<sup>१</sup> त्वयि ॥ ४२ ॥

१ तनुदरि—स शा मुशा, तलोदरि—अ ना २ ४१—शा मुशा ४२—स

भवत्यनिष्टेत्यादि ॥ अपि च [मनस्विनीनां] मानिनीनां दुःसहात्  
अनिष्टात् वैधध्यलक्षणाद् इदृशी प्रतिपत्तिः अनुष्ठानं तपश्चर्यालक्षणं  
भवति । तथा हे [कुशोदरि] कुशमध्ये । तत् अनिष्टं [त्वयि] तव [विचार-  
मार्गप्रहितेन] विवेकपदवीतिक्षिप्तेन चेतसा<sup>२</sup> न दृश्यते<sup>३</sup> ॥ ४२ ॥

१ मनसा—अपा—व व न शा मुशा २ लक्ष्यते—व व न शा मुशा  
कुत इत्याह—

अलभ्यशोकाभि<sup>१</sup> भवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।  
पराभिमर्शो<sup>२</sup> न तवास्ति कः कं प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥<sup>३</sup>

१ अनन्यशोकाभि—स २ पराभिमर्शो—शा मुशा चा ३ ४२—शा  
मुशा, ४४—स

अलभ्यशोकेत्यादि ॥ [अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिः] अलभ्योऽनर्हः  
शोकेन फलान्तिर्पस्याः सा तादृशी इयम् आकृतिः सस्यानम् । अस्यां  
हि आकृतौ वैधध्यं न योग्यम् । परिभवादपि वैराग्यं स्यात् । तदपि तव  
न सप्तमस्तीत्याह—पितुः गृहे सुभ्रु कुतः [विमानना] अवगणना [परा-  
भिमर्शः] परकृतोऽप्यभिमर्शो विध्वंसमहस्पर्शः<sup>१</sup> तत्र न अस्ति ।<sup>२</sup> शत्रु-  
भूतेन, केनचित् पराभवार्थं भवती कदाचिदपि न संस्पृष्टेत्यर्थः<sup>३</sup> । यस्मात्  
[पन्नगरत्नसूचये] हरगस्य मणिशलाकाग्रहणाय कः [कर] पाणि  
[प्रसारयेत्] न हि त्यक्त्वा परिभवहृत्स्थो भवति । सुभ्रुशब्दो ह्रस्वः प्रमादजो  
नदीसंज्ञानिपद्यात् ॥ ४३ ॥

१ विध्वसनाय सत्पर्शः,—शा मुशा<sup>१</sup> २ 'शत्रुभूतेन संस्पृष्टेत्यर्थः'—  
नास्ति—व ल य

किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम् ।  
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका' विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥४४॥'

१ ०तारके-व व शा मुता, विनिकीर्णतारके-अ ना २ ४३-शा  
मुता., ४२-अ

किमितीत्यादि ॥ इतश्च' [कि] कस्मात् [यौवने] तारुण्ये एव  
[आभरणानि] अलंकारान् [अपास्य] अपहाय [वार्द्धकशोभि वल्कलम्]  
स्थविरोचितवल्कलं चीरं [त्वया] भवत्या [धृतं] गृहीतम् । यत्किंल चतुर्थे  
वयसि योग्यं तद् यौवनेऽनुचितम् । यद्येवं न स्यात् तर्हि कथं' [स्फुट-  
चन्द्रतारका] प्रकटशशिनक्षत्रा' [विभावरी] निशा यदि अरुणाय कल्पते  
लौहित्येन परिणमति । अरुणो ह्यसौ प्रभाते भवति । अरुणशब्दोऽत्रान्त-  
र्भावितभावार्थः । वल्कलस्य च रक्तत्वात्तदुपमानम् । 'कलुषि सम्पद्यमाने  
च' इति चतुर्थी । आभरणानां चन्द्रतारका उपमानम् । वृद्धस्य भावो  
वार्द्धम् यौवनत्वाद्गू । वार्द्धमेव वार्द्धकम् । केचिच्च मनोशादिषु वृद्धशब्दं  
पठन्ति । 'केचिदस्फुटतारका इति पठन्ति । उदयमात्रत्वादस्फुटता तत्रैव  
प्रथममुदयमानाश्चन्द्रतारका भविष्यदलंकारभागभूता अपास्य कथमन्य-  
थयस्तुल्याऽरुणोदयोचिता अलंकाराः स्युः ।' ॥४४॥

१ अतश्च-व. शा. मुता. २. तथा च वयसि-व. अ. ३. ०तारके-  
व. व, शा मुता 'रात्रिमुखे'-अपा.-शा. मुता ४. पा. सू. १-४-४४  
-अन्तगत कातिकम् । ५...५. 'केचिद...स्यु ।' नास्ति-शा मुता.

तपसि कारणान्तराणि निषेधयितुमा'ह-

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।  
अथोष्यन्तारमलं समाधिना न स्तनमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥४५॥

१ उदाह्य दूषयितुमा-व व शा. मुता २. ४४-शा. मुता

दिवं यदीत्यादि ॥ [दिवं] स्वर्गं [यदि] चेत् तपसा [प्रार्थयसे]  
अभिलषसि [वृथा] तन्निरर्थकोऽयं [श्रमः] फलेशः । यतः [तत्र] त्वत्-  
[पितुः प्रदेशाः] पितृप्रदेशा एव [देवभूमयः] सुरपुरम्' । अथ [उपयन्तारं]  
अन्तार वाञ्छसि तत् अलं समाधिना मा नियमं कृथाः । यतः स्तनं न

१. सुरपुराणि-व. शा. मुता.

पञ्चमः सर्गः ।

वृद्धीतारम् अन्विष्यति गवेष्यति अपि तु दृष्टात् तत् अन्येन मृग्यते अर्थ्यते ।  
एवं त्वमर्थनीया न तु त्वमर्थयसे । उपयच्छत इत्युपयन्ता<sup>२</sup> पतिः । अलं  
समाधिना इति प्रकृत्यादित्वात् तृतीया, चतुर्थीविधौ तु पर्याप्त्यर्थस्याऽ-  
लमेव ग्रहणम् ॥४५॥

२. उपयच्छति स्वीकरोतीत्युपयन्ता—व. ब. ल. शा. मुद्रा.

इदानीं वरकथावसरे गौर्या उष्णोच्छ्वासमालोभ्य<sup>१</sup> तत्स्वरूपमाह—  
निवेदितं निःश्वसितेन शोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।  
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥४६॥<sup>२</sup>

१. ० आलक्ष्य—व. ब. शा. मुद्रा. २. ४५—शा. मुद्रा

निवेदितमित्यादि ॥ [शोष्मणा] उष्णेन [निःश्वसितेन] निःश्वासेन  
मे सूचितं यथा पतिमिमिलपसीति । तथापि<sup>१</sup> [मे] मम [मनः] चेतः [संशयं  
गाहते] संशेते । यतः [प्रार्थयितव्यः] काम्यः अत एव न ते [दृश्यते]  
समोऽस्ति । [कथं] पुनः [प्रार्थितदुर्लभः] अर्थितो दुष्प्रापः [भविष्यति]  
स्यात् । तय स्त्रीरत्नत्वादिति भावः । प्रार्थयितव्य इति कृत्यप्रत्ययः ॥४६॥

१. तथापि—व. शा. मुद्रा

तथेदानीं पतिप्रार्थनामेव तूष्णीभावाग्निश्चित्याह—

अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।  
उपेक्षते यः श्लथलम्बिलम्बिनीर्जटाः<sup>१</sup> कपोले<sup>२</sup> कलमाप्रपिङ्गलाः ॥४७॥<sup>३</sup>

१. श्लथलम्बिनीरिमा—स. श्लथलम्बिनी. जटाः—चा. अ. ना. म. २. कपोल-  
देवे—म. अ. ना. चा. ३. ४६—शा. मुद्रा.

अहो स्थिर इत्यादि ॥ अहो चित्रं कः अपि स्थिरः ध्रुवः क्रूरः  
[युवा] तरुणः [तय ईप्सितः] आप्तुमिष्टः । यः तय [कर्णोत्पलशून्यताम्]  
अपनसोत्पल<sup>१</sup> हिनस्त<sup>२</sup> [गते] प्राप्ते कपोले [श्लथलम्बिनीः] शिथिलबन्ध-  
शात् असमाना जटाः उपेक्षते । न समारचयति । [कलमाप्रपिङ्गलाः]  
कलमाभ्यः शालिस्तस्याग्रं किंशायः कणिशं<sup>३</sup> तद्वत् पिङ्गलाः कपिलाः  
स्नेहामाधात्<sup>४</sup> ॥४७॥

१. ध्रुवण्डुवलद—य. शा. मुद्रा. २. 'कणिशम्'—नास्ति—व. ब. शा. मुद्रा

३. पिङ्गकास्त्रिलगत्काराभावात्—व. शा. मुद्रा.

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकृशितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।  
शशाङ्कश्रेष्ठा<sup>१</sup>मिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते<sup>२</sup> ॥४८॥

१ ०२सा०-म० २ दीयते-चा अ ना ३. ४७-शा मुश

मुनिव्रतैरित्यादि ॥ [मुनिव्रतैः] मुनिव्रतानि कृच्छ्र<sup>१</sup>चान्द्रायणादीनि  
तै [अतिमात्रं] अत्यर्थं [कृशिता] तनूकता त्वां [दिवा] दिने [शशाङ्क-  
श्रेष्ठा] शशिकलाम् इव [पश्यत] अवलोकयत. कस्य [सचेतसः] सदैव  
यस्य मन न दूयते स्फुटति । तेन त्वद्दर्शनान्मम चित्तपीठेति भावः ।  
[दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम्] रविणा<sup>२</sup> दग्धान्यतिसौकुमार्यादलंकार-  
स्थानि यस्यास्ताम् । प्लुष्टेरुदितः प्लुष्टमिति रूपम् । दीर्यत इति  
कर्मकर्तरि ॥४८॥

१ 'कृच्छ्र'-नास्ति-व व सा मुश २ आप्लुष्टानि-अपा-व. सा. मुश

अवैमि साभाग्यमदेन वञ्चितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकितः ।  
करोति लक्ष्यं चिर<sup>१</sup>मस्य चक्षुषो न वक्त्रमात्मीयमगलपक्ष्मणः ॥४९॥

१ रवि०-स स्थिर०-शा मुश २ ४८ सा मुश

अवैमि सौभाग्यमदेन्यादि ॥ तव प्रियं बल्लभं [सौभाग्यमदेन] गर्वेण<sup>१</sup>  
वञ्चितं विप्रलब्धम् [अवैमि] अत्रगच्छामि । यत. त्वदीयस्य अस्य [चक्षुषः]  
नेत्रस्य आत्मीयं [वक्त्रं] मुखं सन्निधानेन [लक्ष्यं] लक्ष्यमूत न करोति ।  
यं त्वं नेत्रस<sup>२</sup> इत्यर्थः । भवदीय<sup>३</sup>दर्शनेन हि तस्य जन्मनः साफल्यम् ।  
कीदृशस्य चक्षुषः । चतुरावलोकितः मधुरदर्शिनः, चतुर किञ्चिदुच्छ्रजं  
सान्मधुरायतता भूयोः । अत एव अगलपक्ष्मणः नतरोष्णः<sup>४</sup> अघोदृष्टि-  
त्वात् ॥४९॥

१. बाल्लभ्यगर्वेण-शा मुश २ न नश्यते-व ३ त्वदीय०-व सा  
मुश ४ जन्मनरोष्ण-व

कियच्चिरं श्राव्यसि गौरि विद्यते ममापि पूर्वाश्रममंचितं तपः ।  
तर्धमागेन लभन्व काङ्क्षितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितम्  
॥५०॥<sup>१</sup>

१ ४९-शा मुश

पञ्चमः सर्गः ।

क्रियच्चिरमित्यादि ॥ हे गौरि । क्रियत् [चिरं] कालं ध्याम्यसि । कृतः कालादारभ्य तपश्चरसि । यदि वा क्रियदधिकं चिरकालं तपस्यसीत्यर्थः । मम अपि तावत् [पूर्वाश्रमसंचितं] ब्रह्मचर्यार्जितम् तपोऽस्ति । तद् [अर्धभागेन] अर्धांशेन त्वं [काङ्क्षितम्] अभिलषितं शोभनं वर [लभस्व] आप्नुहीत्याशीः । तं च तद् वरं साधु सम्यक् [वेदितुं] ज्ञातुम् इच्छामि । योग्यश्चेत् तदनुमन्यत इति भावः । अर्धश्चासौ भागोऽर्धभागः ॥४६॥

१. अभिमतम्—२. सा मुना

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाकं शंसितुम् । अथो वयस्यां परिपार्श्वतिनीं विवर्तिता नञ्जननेत्रमक्षत ॥५१॥

१. निवर्तिता—अना २ ५०—सा मुना

इति प्रविश्येत्यादि । [इति] इत्थं [द्विजन्मना] द्विजेन प्रविश्य अन्तर्भूय [अभिहिता] उक्ता [सा] असौ शालीनत्वात् [मनोगतम्] अभिप्रायं [शंसितुम्] वक्तुं न [शशाक] अशकत् [अथो] अथानन्तरं कथनार्थं [परिपार्श्वतिनीं] निकटस्थां [वयस्यां] सखीम् पेशनं अदर्शयत् प्रेरयामास । कथम् । [विवर्तिता नञ्जननेत्रं] विवर्तितं चलितमनजननेत्रं यत्र । कथय त्वमस्येति, अक्षितिकोचेनालीमचोदयदित्यर्थः । पार्श्वमेव परिपार्श्वम् ॥५१॥

१. १ 'अदर्शयत् प्रेरयामास'—नास्ति—सा. मुना, अवादीत्—व अवोचयत्—म.

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं निगोघ साधो तव चेत्कुतूहलम् । यदर्थमभोजमिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥५२॥

१. निजगाद—व सा मुना. २ वाञ्छितम्—अ.ना ३. ५१ सा.मुना

सखी तदीयेत्यादि ॥ ततः [तदीया] देव्याः सखी वर्णिनं विप्रम् [उवाच] अवोचदित्यर्थः । हे साधो । [निगोघ] हृद्यु यदि चित् कुतूहलं कौतुकम् यदर्थम् [एतया] मनया [अभ्यभोजं] संरोहहम् इव उष्णदारुणम् आतपत्र तपःसाधनं घृतनिर्घृतकं वपुः [कृतं] विहितम् । यथेपाप्नस्यतपवारणात् यदर्थना तथैव तत्कायस्य तपश्चरणादित्यर्थः ॥५२॥

१. जानीहि—प्र. पा.—म. २. निवारणात्—व. ना मुना.

इयं किलेन्द्रप्रभृतीनधिश्चिद्यश्चतुर्दिगोशानवमत्य' मानिनी' ।  
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्पिनाकपाणिं पतिमाप्नुमिच्छति ॥५३॥'

१. ० नवमन्य-शा. मुशा म स २. भामिनी-अ. ना  
३. ५२-शा मुशा.

इयं महेन्द्रेत्यादि ॥' [इन्द्रप्रभृतीन्] इन्द्रवरुणघनदयमान् [अधि-  
श्चियः] अधिलक्ष्मोक्तान्' [चतुर्दिगीशान्] ककुप्चतुष्टयप्रभून् [अमन्य]  
अनपेक्ष्य इयं किल [मानिनी] मनस्विनी साभिनवरूपधारिणी [पिनाकपाणि]  
हरम् [इच्छति] लिप्सते प्रियतमम् । एवंविधा अपि कथं तेन परित्यक्ते  
त्याह-[मदनस्य] स्मरस्य [निग्रहात्] दाहात्' [अरूपहार्यं] रूपसोऽर्पेण  
हर्तुमशक्यम् । यदि ह्यसौ रूपवश्यः स्यान्न तदेतन्निमित्तं कामं' दहेत् ।  
हरजिगीषोन्मुखत्वमस्या मानिनीति पदेनाह' ॥५३॥

१.. १. मुद्रितशारदाया सर्वथा भिन्न पाठ । २. अधिगतविभवान्-शा  
मुशा ३ अङ्गदाहात्-व भ. ४ मदनम्-व.

इदानीं प्रसंगान्मदनावस्थां तस्या. कथयति-

असह्यहंकारनिवर्तितः पुरा स्मरारि'मप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।  
इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणा'द्विवशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥५४॥'

१. पुरारि०-म अ. ना २ अक्षणी०-व चा ३. ५३ ना मुशा.

असह्ययेत्यादि ॥ [पुरा] पूर्वं [पुष्पधन्वनः शिलीमुखः] पुष्पेपुणा'  
हरमुद्दिश्य यः सायकः प्रहितः स स्मरारिम् [अप्राप्तमुखः] अप्राप्तमुखत्वात्  
इमाम् पय प्रत्युत हृदि अक्षिणोत्' जघान । यतः शम्भुना [असह्यहंकार-  
निवर्तितः] दुर्जयेन हुकारास्त्रेण निवर्तितः पराङ्मुखीरुतः । विशीर्णमूर्ते'  
अपि दग्धवपुषोऽपि सायकक्षेपानुपदमेव ह्यसौ हरेणादाह । [व्यायनपात]  
दीर्घप्रवेशम् ।' [अप्राप्तमुखः] न प्राप्तं मुखं यस्यासावप्राप्तमुखः । प्राप्तमिति  
कर्तरि । स्मरारिमिति गुणक्रियापेक्षा द्वितीया । यथा-'कृतपूर्वी कटे,  
भुक्तपूर्वी ओदनाम्' इति । पुणैः पुष्पाणि या धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा  
'धनुषश्च' । [पा० सू० ५-४-१३२] इत्यनङ्गादेशः ॥५४॥

१ मरु-न-व २. अक्षणीन्-व ३ 'अक्षिणोदिति श्रुतिविरोदस्य  
रुदम्'-प्रवा-ना मुशा



पञ्चम. सर्गः ।

ततः<sup>१</sup> प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।  
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥५४॥

१ तदा-म स शा मुशा

ततः प्रभृतीत्यादि ॥ ततः [प्रभृति] आरभ्यासौ स्मरव्यधिताङ्गत्वात्  
[तुषारसंघातशिलातलेषु] तुहिनिकरदृपदृष्टेषु अपि निर्वृतिं सौख्यं  
न [जातु] कदाचित् [लभते] लेभे । [ललाटिकाचन्दनधूसरालका] सन्ताप-  
विच्छिन्नस्ये<sup>१</sup> उलंकारविच्छिन्नया ललाटे निहितं चन्दनं तेन धूसरा अलका  
मलिनकुन्तला<sup>२</sup> । 'कर्णललाटात्कनलङ्कारे' [पा० सू० ४-३-६५] । हिम-  
समूहे दृपदृष्टेष्वपि । उक्तं च-'तलस्ताले च पट्टे च तलं चाऽधः  
स्वरूपयोः'<sup>३</sup> ॥५४॥

१ सन्तापनुत्तये-व. शा. मुशा २ ओक्ता-व शा. मुशा ३ तदेति  
पञ्चम्यर्थे वृत्तिः-अपा-व म व शा मुशा ४...४ हिम...स्वरूपयोः  
-नाम्ति-शा मुशा

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सबाष्पकण्ठ<sup>१</sup>स्खलितैः पदैरियम् ।  
अनेकशः किन्नरराजकन्यका वनान्तसंगीतसखीसरोदयत् ॥५६॥<sup>२</sup>

१. ओक्कट्टे-चा २ ५५-शा मुशा

उपात्तेत्यादि ॥ [वनान्तसंगीतसखीः] वनान्ते उपवने संगीतसखीः  
गुणनिकायालीः [किन्नरराजकन्यकाः] गान्धर्वराजपुत्री किन्नरी [इयम्]  
एषा विरहार्ता [अनेकशः] असहस्रं सरोदयत् । कैः<sup>१</sup> [सबाष्पकण्ठस्त-  
लितैः पदैः] सबाष्पे कण्ठे स्खलितैः पदैर्वचोभिः । कदा । पिनाकिनः चरिते  
त्रिपुरयघावदाने उपात्तवर्णे वर्णीकृते गीयमानेऽतद्वचः प्रियस्यैव चरिते  
कीर्त्यमाने द्विगुणतररसाभिर्भावादस्रोतस्या वचसामस्पष्टता । सखीनां च  
कारुण्यादनुरोदनम् । यर्णा नेपशास्त्रप्रसिद्धाः स्थाय्यारोहादयः ॥५६॥

१ वेन-व, वेव-शा मुशा.

त्रिभाशेगपासु निशासु च ध्वजं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।  
क नीलकण्ठ प्रजमीत्यलक्ष्यबागसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥५७॥<sup>१</sup>

१ ५६-शा मुशा

त्रिभागेत्यादि ॥ [त्रिभागशेषासु] चतुर्थे यामे सा । एषा कथमपि [क्षणं] क्षत्रमात्रं निद्रावशात् [नेत्रे] अक्षिणी [निमील्य] संकोच्य [सहसा] झटिति [व्यबुध्यत] प्रबुद्धा उग्निद्रौ । पव [नीलकण्ठ] प्रियतम व्रजसि इति [मलक्ष्यवाक्] अस्फुटं वदन्ती [असत्यकण्ठापितबाहुवन्धना] असत्येऽ-  
पारमार्थिके कण्ठेऽपितं बाहुवन्धनं भुजपाशो यया । स्वप्ने होतया स  
एवागतो दृष्टः ॥५७॥

यतो<sup>१</sup> बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्ति भावस्थमिमं कथं जनम् ।  
इति स्वहस्तालिखित<sup>२</sup> इव मुग्धया रहस्युपालम्भ्यत चन्द्रशेखरः ॥५८॥

१ यदा-म स शा. मुशा, मदा-अ ना २ स्वहस्तोलिखित-म बा  
ना ३ ५७-शा मुशा.

यतो बुधैरित्यादि ॥ एतया मुग्धया चित्रे [स्वहस्तालिखितः] स्व-  
मालिष्य [चन्द्रशेखरः] शशिमौलिः<sup>१</sup> [इति] इत्यम् उपालम्भ्यत सास्-  
यमगधत, उपालम्भो दत्तः । कथमित्याह-यतः<sup>२</sup> [वर्धः] मनीषिभिः त्वं  
सर्वगतः सर्वव्यापी [उच्यसे] कथ्यसे ।<sup>३</sup> अस्मिन्नालेख्येऽपि त्वमेव तिष्ठ-  
सीति स्मयः<sup>४</sup> । तदा इमं जनं भावस्थं भक्तं रागिणं कथं न [वेत्ति]  
जानासि । व्यसन्निमीम् इमां विशाय परित्राणं युक्तं तवेत्यर्थः । भारो  
वासना तत्र तिष्ठतीति भावस्थम् । इमम् इति आत्मनिर्देशेन एवमु-  
पालम्भोऽन्यत्र वाच्यते<sup>५</sup> ॥५८॥

१ चन्द्रमौलि-शा मुशा २ यदा-शा मुशा. ३...३. 'अग्निद्र-  
मय'-नास्मि-व भ. व. शा मुशा ४. 'इमम् इति आत्मनिर्देशः । एवं  
मन्यत्र उपाटम्भो वाच्यताम्'-प्रपा-व., च...पूर्वविधया समुच्यते एवम्.-अत्र  
-व. शा. मुशा.

'यदा च' तस्याधिगमे<sup>१</sup> जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।  
तदा महास्माभिरनुज्ञया गुणेरियं प्रपन्नां तपसे तपोवनम् ॥५९॥

१. हि-अ. ना. २ तस्याधिगमे-म ३. ५८ शा मुशा

यदा च तस्येत्यादि ॥ तस्य विद्वेश्वरस्य हृदय [अधिगमे] गच्छी  
यदा च असौ वीक्ष्यमाणाऽपि [अन्यं विधिम्] उपायान्तरं [न अपश्यन्]  
नैक्षिष्ट. न दृष्ट्यती, विचिन्वती गच्छेयन्ती तदा [गुणैः] पिबु [अनुज्ञया]

पञ्चमः सर्गः ।

निदेशात् अस्माभिः सह साकं तपसे तपोऽर्थं तपोवनम् आश्रमं  
[प्रपन्ता] प्राप्ता । यतः पुण्यैर्विना न हि भवन्ति समीहितार्थाः ॥५९॥

१ निदेशेन-व शा. मुशा.

‘क्रियच्चिरं धाम्यसि’ [कुमार० ५-५०] इत्यत्रोत्तरमाह-

द्रुमेषु सख्यं कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु वद्धमेव्यपि ।  
न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः  
॥६०॥<sup>१</sup>

५१ ५८०-म स, वद्धमेनया-गा मुशा २ तु-म अ ना चा

३ ५९-शा मुशा

द्रुमेषु सख्येत्यादि ॥ अनया स्वयं [कृतजन्मसु] रोषितेषु [द्रुमेषु]  
वृक्षेषु फलम् अपि यद्धमुत्पन्नम् । अस्याः तु [शशिमौलिसंश्रय] शिवाल  
भ्यनो यः मनोरथः सः [प्ररोहाभिमुखः] अङ्कुरावस्थ<sup>२</sup> अपि न [दृश्यते]  
लक्ष्यते । तप साक्षिषु द्रष्टृषु एतेषां पूजरोषितत्वात् ॥६०॥

१ वृक्षेषु-शा मुशा २ अङ्कुरित-शा मुशा

न चेन्नि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्त्राकुलमीक्षितामिमाम् ।  
तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखी वृषेव सीता तदवग्रहक्षताम् ॥६१॥<sup>१</sup>

१ ०२८५-म चा शा मुशा २ ०२८५-तरयाक्षिता-अ ना

३ ०२८५-म चा शा मुशा ४ ६०-गा मुशा

न चेन्नीत्यादि ॥ अतश्च न [चेन्नि] जाने स [प्रार्थितदुर्लभ]  
प्रार्थितोऽपि दुर्लभः कदा इमां सखीं [तपःकृशां] नियमदुर्लभाम् अत एव  
सखीभिः आलीभिः [अस्त्राकुलं] याप्यगर्भम् [ईक्षिता] दृष्टाम् अभ्युप-  
पत्स्यते<sup>१</sup> परित्रास्यते । वृषा शक्रः [इव] यथा सीता क्षेत्रावर्ति [तदवग्रह-  
क्षताम्] अनावृष्टिप्रायिता दृष्ट्या वृष्ट्या अभ्युपपत्स्यते<sup>२</sup> । तस्येन्द्रस्या-  
वग्रहस्तदवग्रहं वर्णप्रतिबन्धस्तेन क्षता पीडिताम् । तपसा कृशा तप-  
क्षताम् । ‘ओज सहोऽम्भसा वर्तते’ । [पा० सू० ४-४-२७] इति  
वृत्तीया<sup>३</sup> ॥६१॥

१ अभ्युपपत्स्यते-गा मुशा २ अभ्युपपत्स्यते-गा मुशा ३ ओज-  
सहोऽम्भस्तपस्तृतीयाया [पा० सू० ६-३-३] इत्यत्रावधि-य १-मुशा

[Pt edition reads ०२८५०]-मुशापाटी

अगूढमद्भावमितीक्षितज्ञया निवेदिते' नैष्ठिकसुन्दरभूतया ।  
अपी'दमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥६२॥'

१. निवेदितो-स. म अ ना. २ अयी ०-न. म. ३ ६१-या मुश

अगूढेत्यादि ॥ अथ तया इक्षितज्ञया अभिप्रायविदा सत्या अगूढ-  
सद्भावं प्रकटिततरमर्थे' [निवेदिते] आख्याते सति स नैष्ठिकसुन्दर-  
वर्णी [उमा] गौरीम् [अपृच्छत्] अप्राक्षीत् । किमित्याह । यदेतया अपि  
इदम् एव सत्यमुत परिहासः नर्म । द्वितीयप्रदनाभावेऽपि' पात्र'वशात्  
तदर्थप्रतीतिः । यथा 'देवः किं बान्धवः स्यात्' इति । अत्र नैष्ठिको ग्री  
स चाऽसौ सुन्दरः सुमगो नैष्ठिकत्वं तद्वेपपरिग्रहात् सुन्दरत्वं तस्यैव  
प्रार्थ्यमानत्वात् । [अव्यञ्जितहर्षलक्षणः] अव्यञ्जितहर्षलक्षणानि रोमाञ्चा-  
दीनि येन स तयोक्तः । यतस्तुभगो निष्ठावान् नैष्ठिकः ।<sup>४</sup> आत्मसौभाग्या-  
कर्णेन हि तेषामुत्पत्तिर्युक्ता ॥६२॥

१ उपरमार्थम्-व. शा. मुश. २. ०प्रश्नपदामावेऽपि-व. व. भ. २ ग.  
मुश ३ पाठविशेष ०-व. व. भ. शा. मुश. ४...४. 'इत...नैष्ठिक'  
-नास्ति-व. भ. व. ल. न. शा. मुश.

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुली समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमण्डलम्' ।  
कथंचिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभापत ॥६३॥'

१. ०पालिवाम्-म. स. अ. ना. २. ६२-या. मुश.

अथाग्रहस्त इत्यादि ॥ [अथ] ततः [अद्रेः तनया] पार्थ्वी [कथंचिद]  
रुच्छेण [मिताक्षरं] परिमिनं [अभापत] अभवीत् । कीदृशी । मुकुली-  
कृताङ्गुली संकुचित'कङ्काशे पाण्यग्रे' [स्फटिकाक्षमण्डलम्] सितमणि-  
गुलिकायलयं समर्पयन्ती योजयन्ती लज्जानुमाधोऽयमग्र । तथा [चिर-  
व्यवस्थापितवाक्] चिरेण फलेभावज्ञात्' प्रपाभगात्<sup>४</sup> व्यवस्थापिता उद्यमिता'  
वाग्यया ॥६३॥

१. कुटिलित ०-व. न., कुटिलित-या. मुश. २. वराग्रे-व. न. शा. मुश.  
३ बलेगेन-व. व. ल. न. ४. 'प्रपाभगात्'-नास्ति-व. भ. व. २  
५ व्यवस्थिता-व., व्यवस्थापिता उद्यमिता-ल., व्यवस्थापिता नियमिता-व.,  
व्यवस्थापिता अनुद्यमिता-मुश

पञ्चम. सर्गः ।

किमुवाचेत्याह—

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।  
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥६४॥<sup>१</sup>

१ ६३-शा मुशा

यथा श्रुतमित्यादि ॥ [वेदविदां वर] हे द्विजोत्तम । यथा त्वया  
श्रुतं तथैवेतत् । यतः अयं जनः [उच्चैःपदलङ्घनोत्सुक] उन्नतस्थानक्रमण-  
प्रणः वर्तते । कुत इत्याह । इदं किल तपः [तदवाप्तिसाधन] हरलाभनि-  
वर्तकम् । न चाऽनेन तपसा स सुलभ इति किलशब्दः सूचयति । यदि न  
प्राप्यते किं फलेशेनेत्याह । मनोरथानाम् अगतिः अधिपयो नाम न क्वचित्  
[विद्यते] अस्ति । आशा हि सर्वत्र<sup>२</sup> प्रेरयति । तदवाप्तीति लज्जावशात्  
सर्वनामनिर्देशः । यथा श्रुतग्रहणाच्चविशेषप्रतीतिः । यथा श्रुतमित्येतद्विपादे<sup>३</sup>  
॥६४॥

१ सवर्गव-व न शा. मुशा. २ द्वे पदे-भ व शा मुशा

अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव<sup>१</sup> वर्तसे ।  
अमङ्गलाभ्यामरतिं<sup>२</sup> विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥६५॥<sup>३</sup>

१ पुर एव-व भ व. २ रत-स. शा. मुशा ३ ६४-शा मुशा

अथाहेत्यादि ॥ [अथ] ततः पुन [वर्णी] ब्रह्मचारी [आह] जगाद् ।  
किमित्याह । विदितः महेश्वरः जानामि यथास्वरूपं तमित्यर्थः । महेश्वरः  
इत्युल्लुण्ठनापदम् । कोपगर्भमाह । पुनः अपि [त्वं] भवती तदर्थिनी वर्तसे ।  
कामदाहप्राक्<sup>१</sup> किल तदर्थिनी भूत्वा तादृशं च परिभवनुभूयऽद्याऽपि  
भूयस्तमेव प्रार्थयसे ।<sup>२</sup> येन पुरा कामं ददता त्वन्मानभंगः स्फुटः कृतः ।<sup>३</sup>  
स्यादेव तु पुनरहम् [अनुवृत्तिम्] अनुमतिं कर्तुं न [उत्सहे] शक्नोमि  
अनुचितत्वात् । यतः [अमङ्गलाभ्यासरतिम्] अमङ्गलाभ्यासे श्मशानया  
सादिके रतिरासक्तिर्यस्य,<sup>४</sup> तादृशं तं त्यजति विचिन्त्य । न ह्यसावु-  
चितस्ते पतिः ॥६५॥

१. ०शहात प्राव-व. शा. मुशा २...२ 'येन ..इत.'-नास्ति-पुर एवेति  
तु पाठे वाक्यद्वयमेतत्सोप्राप्तम् । तदर्थिनीत्युक्तमेतत् तत्रापि पुर एवापत एव  
तिष्ठति । न तु लज्जया पलायता इत्यर्थः । -व भ व न शा मुशा  
३ रत सङ्गम-शा मुशा

इदानीं तदोपकीर्तनमाह-

अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।  
भुजेन शंभोर्ललीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमापलम्बनम् ॥६६॥

१ करेण-म स अ ना गा मुता २ ६५-गा मुता

अवस्तुनिर्वन्धेत्यादि ॥ तावदिदं विचारय [अवस्तुनिर्वन्धपरे] हर  
प्रार्थनयाऽस्थाने निर्वन्ध आदर कथ [ते] तत्र अयम् [आमुक्तविवाह  
कौतुक कर] यद्वोद्गाहककणपाणि [शंभो] हरस्य [वललीकृताहिना]  
कटकीकृतोरणेन [भुजेन] बाहुना तत्प्रथमे तदादि अवलम्बन ग्रहण कथ  
सहिष्यते । स हि सर्पाभरण ॥६६॥

त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।  
वधूदुक्कलं च सहस्रलक्षणं गजाजिनं शोणितविन्दुरपि च ॥६७॥

१ कटकीकृत-म स व व च णस-चा २ व व चाजिन-चा ३ ६६-मुता

त्वमेव तावदित्यादि ॥ आस्तामन्य त्वम् एव इदं [परिचिन्तय]  
विचिन्तय । यदि [सहस्रलक्षण वधूदुक्कल] रोचनालिखितहसाद्वितपतिपरा  
पट्टस्य [शोणितविन्दुरपि] रुधिरवर्णमुच [गजाजिन] करिचर्मण [योग]  
योग सम्बन्ध योग्य । भगवान् हि कङ्कितिवसन ॥६७॥

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमंस्यते ।  
अलक्तकाङ्गानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥६८॥

१ अनुमंस्यते-म अ ना २ ओवेणाम्बि-स ३ ६७-गा मुता

चतुष्कपुष्पाद्यादि ॥ तत्र पादयो [अलक्तकाङ्गानि] यावद्विद्वानि  
पदानि [विकीर्णकेशासु] शयनेशय्यातासु [परेतभूमिषु] स्मशानस्थलीषु  
प्रेताग्रनिषु [पर] शत्रु अपि क [अनुमंस्यते] अनुवासयति । कदाचित्  
तद्योग्यावेव तौ चरणी म्यातामित्याह । [चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयो]  
चतुष्को वेदमविशेषश्चतुर्गाला तत्र य पुष्पवर्णास्त्राऽवकीर्णयोश्च  
क्षितयो । एव यो यावद्विद्वानो यास्येदमनुमोषचारसञ्चारणौ तयो

१ क्रमान विविक्तवर्णास्त्रिपरलभूमिषु-अपा-अ न गा मुता

पञ्चमः सर्गः ।

शयकेशास्थिकपालमालामालितासु<sup>१</sup> प्रेतावतिषु चङ्क्रमणानुमतिविषये कस्य  
दुष्टस्याऽपि मतिः स्फुरति<sup>२</sup> ॥६८॥

१ निशिष्यो-शा. मुशा. २. ओमोपकार-व. न. व. ल. न. शा. मुशा.  
३. ओमालाकलिलासु-व. ल, ओकलिलासु-शा. मुशा. ४. 'चतुष्कशब्दे चतु-  
मालासजाया कन्' अपा-शा. मुशा.

अयुक्तरूपं किमतः परं यद<sup>१</sup> त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् ।  
स्तनद्वयेऽस्मिन्ह्रिचन्दनास्पदे<sup>२</sup> पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥६९॥

१. भवेत्-चा. २. ओमाङ्किते-अ. ना. ३ ६८-शा. मुशा

अयुक्तरूपमित्यादि ॥ अतश्चान्यत्कथय । किं [अयुक्तरूपम् असाग्रतं]  
[त्रिनेत्रवक्षः] यदीशानोरसि निहितः [चिताभस्मरजः] शिवमूर्तिरेणुः तवापि  
अस्मिन् [ह्रिचन्दनास्पदे] दिव्यानुलेपनोचिते । स्तनद्वये [कुचयुगले] [पदं  
करिष्यति] स्थास्यति । आश्लेषवशाच्च तत्र संचरति ॥६९॥

इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यद्दया वारणराजहार्यया<sup>१</sup> ।  
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥७०॥<sup>२</sup>

१. ओमार्यया-अ. ना. २ ६९-शा. मुशा

इयं चेत्यादि । इयं च [ते] तव [पुरतः] अग्रतः प्रथमतः<sup>१</sup> विडम्बना  
उपहासता स्थितैव । यत् त्वया ऊढया उद्धाहितया हरयाहनं [वृद्धोक्षं]  
जरद्वयम् [अधिष्ठितम्] आरूढं [विलोक्य] आलोक्य [महाजनः] साधु-  
लोकः अपि [स्मेरमुखः]<sup>२</sup> प्रदक्षितमुखः<sup>३</sup> [भविष्यति] सम्पत्स्यते । कदाचित्  
तद्योग्यैव सा स्यादित्याह । [वारणराजहार्यया] इस्तिमल्लोद्धहनयोग्यया<sup>४</sup> ।  
तव हीन्द्रेणोढ्या द्विपेन्द्रेण गन्तुं न्याय्यम् । वृद्धश्चासाधुश्चा च वृद्धोक्षः ।  
अचतुरादित्यादौ च<sup>५</sup> ॥७०॥

१ अपरा-व. न. २ ओवदन-व. व. शा. मुशा. ३. वारणराजेनैरावणेन  
तापया प्राप्स्यया-शा. मुशा ४ द. पा० मू० ५-४-७३

इयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः<sup>१</sup> ।  
कला च सा कान्तिमती कलावत<sup>२</sup> स्त्वमग्न्य लोकस्य च नैत्रकौमुदी  
॥७१॥<sup>३</sup>

१. कपालिन-शा. मुशा वा. स २ कलापिन-प्र. ना ३. ७०-मुशा

द्वयं गतमित्यादि ॥ पशुपा [पिनाकिनः] समागमप्रार्थनया पशुपति-  
संश्लेषा भिलापेण [संप्रति] अधुना [द्वयम्] उभयं [शोचनीयतां] शोच्यत्वं  
दीनत्वं [गतं] प्राप्तम् । किं तत् । [कलावतः] शशिनः [कान्तिमती]  
कान्ति<sup>१</sup>युता सा कला [लोकस्य] जनस्य नैत्रकौमुदी<sup>२</sup> त्वं च । कलावतः  
इत्युल्लुण्ठनापदम् । स किल कलावन् विदग्धः ॥७१॥

१. ०सयोगा०—व न. शा मुशा २ चुति०—व. भ. व. शा. मुशा.

३ 'नयनानन्दिता'—अपा.—व भ. मुशा.

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।  
वरेषु यद्वालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥७२॥

१ ७१—शा. मुशा.

वपुर्विरूपेत्यादि ॥ [वालमृगाक्षि] हे शिशुहरिणनयने<sup>१</sup> वरेषु  
कन्यामार्गणकेषु<sup>२</sup> रूपकुलधनादिकं यत् [मृग्यते] निरीक्ष्यते<sup>३</sup> तत् समस्त  
मास्ताम् व्यस्तम् अपि एकमपि किं [त्रिलोचने] हरे विद्यते । नैवास्ति ।  
तथा हि वपुः तावदस्य [विरूपाक्षं] इयामल<sup>४</sup>पिङ्गलत्वाद् भीषणनेत्रम् ।  
ननु<sup>५</sup> कदाचित् स महाकूलप्रसूतप्रसिद्धो भविष्यति तत्किं शरीरलाघवेन  
तदपि नास्तीत्याह<sup>६</sup> । [अलक्ष्यजन्मता] जन्मताऽपि न लक्ष्यते कुतो जात  
इति । एवमपि यदि स निश्चिलगुणसिद्धिसंसाधक इत्याधारो भवेद्, तर्हि  
कुलरूपादिना, तदपि नैवास्तीत्याह । [वसु] धनमपि दिगम्बरत्वेन नग्नतया  
[निवेदितं] सूचितम् । यदुक्तम्<sup>७</sup>—कूलं च शीलं च सनायता च विद्या च  
वित्तं च वपुर्वयश्च । एतान् गुणान् सप्त निरीक्ष्य कन्या देवा बुधः  
शेषमचिन्तनीयम् ।<sup>८</sup>—पञ्चतन्त्रम् ३-२०९ ॥७२॥

१ हरिणमिश्रनयने—व. ना मुशा २. ०मार्गणकेषु—मुशा. ३. नरेव्यने

—व शा. मुशा. ४ अनल०—व. ल. शा. मुशा. ५...५. 'ननु...

आह' नास्ति—व व भ ल शा मुशा. ६...६ 'यदुक्तम्...नीदम्'—नाम्नि-

व भ शा मुशा

निवर्तयाम्मादमदीप्सितात्मनः क तद्विद्यस्त्वं वयं च पुण्यलक्षणा ।  
अपेक्षते<sup>१</sup> साधुजनो<sup>२</sup> न वैदिकीं श्मशानशूलस्य हि<sup>३</sup> मृषमत्क्रियाम्  
॥७३॥

१. अपेक्षते—म. म

२. साधुजनेन—म. म.

३. न-म. म,

४ शक्तिया—म. म

५. ७२—शा. मुशा.



पञ्चम संगेः ।

निर्वर्तयाऽस्मादिति ॥ यत एवमतः [अस्मात्] अपर्यालोचितात् मनः  
चेतः निर्वर्तय पराङ्मुखीकुरु । [असदीप्सितात्] अनिष्टाभिलाषात् ।  
यस्मात् [तद्विधः] पूर्वोक्तविधाः प्रकारा यस्य तद्विधो दुर्भगः क्व असौ ।  
क्व च त्वं पुण्यलक्षणा प्रशस्तविद्वा । अनुचितो युवयोः संयोग इत्यर्थः ।  
एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति । साधुजनः द्विजलोकः शमशानशूलस्य प्रेतस्थान-  
चौरनिग्रहस्तम्भस्य [वैदिकी] वेदोक्तां गूढसत्क्रियां न अपेक्षते नार्थयते<sup>१</sup> ।  
न हि यज्ञगूढस्य यः संस्कारः<sup>२</sup> स चौरशूलस्य केनचित् कोविदेन क्रियते ।  
त्वं च यदि तेन सहात्मानं सम्बन्धयसि<sup>३</sup> तदासौ संस्कृतो भवति<sup>४</sup> ॥७३॥

१. प्रार्थयत-ल २. संस्कार-शा. मुशा ३. अपेक्षते-शा. मुशा.  
४. 'अथापरार्थे' निचतुराणि पाठान्तराणि भवन्ति । तत्र सर्वत्रैवस्तुमथ ।  
संक्रियातुल्यत्वमत्र देव्याः ।' अपा-व भ. ल. शा. मुशा.

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।  
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तथा विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥७४॥<sup>१</sup>

१. ७३-शा. मुशा.

इति द्विजातावित्यादि ॥ तस्मिन् [द्विजातौ] वर्णिनि [इति] इत्थं  
[प्रतिकूलवादिनि] अप्रियभाषिणि [तया] गौर्या [विकुञ्चितभ्रूलते] भ्रूलते<sup>१</sup>  
विधाय [उपान्तलोहिते] रोपरक्तपाङ्गे [विलोचने] नेत्रे तिर्यग् साचि आहिते  
क्षिप्ते । गौरवे हि<sup>२</sup> कोपात् न संमुखावलोकनम् । [प्रवेपमानाधरलक्ष्य-  
कोपया] प्रवेपमानाभ्यामधराभ्यां लक्ष्यः कोपो यस्याः । यया श्लोष्टकस्यः ।  
विकुञ्चिते कुटिलीकृते भ्रूलते यस्मिन्<sup>३</sup> ॥७४॥

१. भ्रुवुटिभङ्गम्-व. शा २. गौरवेऽति-व., गौरववृत्ति-शा. मुशा.  
३. मानाघाते-ल. व. व. न. शा. मुशा.

उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्ति नूनं यत प्यमान्थ माम् ।  
अलोकयामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विपन्ति मन्दाश्रितं मदान्मनाम्<sup>१</sup>

॥७५॥<sup>२</sup>

१. महारमन-न. २. ७४-शा. मुशा

उवाच चैनमित्यादि ॥ एवं च [एनं] विगमसौ [उवाच] जगाद्  
किमित्याह । [परमार्थतः] तत्पतस्ते [हरं] शिष्यं नूनं न [वेत्ति] बुध्यते<sup>३</sup>  
यतः एवं कथं कृतं<sup>४</sup> इत्थम् [मात्थ] माह मां श्रवीषि । यस्मात् वे

अज्ञास्ते [महात्मनां] महतां [चरितं] चेष्टितम् [अलोकसामान्यं] सर्वविल-  
क्षणं अचिन्त्यहेतुकं च अज्ञेयनिदानं च द्विषन्ति निन्दन्ति । यदि त्वं प्राज्ञः  
विदित'परमार्थः स्यात्तदा नैवं ब्रूयाः ॥७५॥

१ 'कूटम्'—नास्ति—शा मुपा १ विज्ञात०—व व. ल. शा मुपा

इदानीं यत्तेन अमङ्गलाभ्यासरतित्व'मित्युक्तं तत्र यथाक्रममुत्तरमाह—  
विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भृतिसमुत्सुकेन वा ।  
जगच्छरण्यस्य नीराशिषः सतः किमेभि'राशोपहतमात्मवृत्तिभिः  
॥७६॥

१ इ कुमार० ५-६५ २ किमाभि०—अ ना ३ ७५—शा. मुपा

विपत्प्रतीकारेत्यादि ॥ इह द्वाभ्यां मङ्गलं निषेव्यते आसेव्यते [विप-  
त्प्रतीकारपरेण] व्याध्यायनर्थनाशेच्छुना [भृतिसमुत्सुकेन] विमवोत्सृष्टेन  
च । अतस्तस्य [जगच्छरण्यस्य] जगतां शरण्यस्यातिहरस्य विपन्न सम्मा-  
द्यते । यश्च परिपूर्णत्वात् [निराशिषः] निराशीः निष्कामः । स कामि-  
विभूतिमशानां कामयताम् । जगच्छरण्यस्य विपद्विषयवत्त्वयाः स्वयमकुप्यप्र-  
धोरधारकुठारत्वादन्धानातिहरस्य किमेभिर्मङ्गलैः । [आशोपहतमात्म  
वृत्तिभिः] आशया उपहता निन्दिता आत्मवृत्तिः' स्वरूपं येषां तैः ।  
आशाचार्यचेतसाम् । मङ्गलमित्येकवचनेन निदिश्य एभिरिति बहुत्वं निर्देशो  
युक्तो न वेति बुधाः प्रमाणम् । सामान्यनिर्देशो वैभिरिति । श्रुताति-  
भयमिति शरण्यत्वात् । यदि वा शृ शरणे रक्षायां साधु शरण्यः ॥७६॥

'वपुर्विरूपाक्षे' [कुमार० ५-७२] इत्युद्दिष्ट्याह—

अकिञ्चनः सन्प्रभवः स संपदां स लोकनाथः' पितृमङ्गलोचरः ।  
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याथात्म्यविदः' पिनाकिनः  
॥७७॥

१ त्रिलोकनाथ—म. चा. अ ना. २ याथात्म्यविदः—म. म. अ ना चा

३ ७६—शा मुपा

अकिञ्चन इत्यादि ॥ [पिनाकिनः] शर्यस्य याथात्म्यविदः यथास्वरूपज्ञा  
न सन्ति न विद्यन्ते । तथा हि अकिञ्चनः अपि निर्दिश्योऽपि स सम्पदा-  
मैश्वर्याणां प्रभवः कारणम् । निगादीर्दरिद्र्याकिञ्चनः । तथा [पितृमङ्ग-  
लोचरः] इमं ज्ञानवासरपि स असौ लोकनाथः सप्त'भुवनप्रभुः । [भीमरूपः]

पञ्चमः सगः ।

भैरवादिभीषणीयरूपोऽपि स असौ शिवः<sup>१</sup> [इति उदीर्यते] उच्यते<sup>२</sup> ।  
यश्च भयानकः स कथं श्रेयस्करः स्यात् । अतश्च विरुद्धानेरूपदर्शनात्  
न सन्ति याथात्म्यविद्ः पिनाकिनः<sup>४</sup> ॥७६॥

१ सर्वं०—भ २ कल्याण—अपा—भ ३ कटयते—भ ४ 'पनाक  
पनुर्विद्यते यस्य तत्प'—अपा—भ

विभूषणोद्भासि पिन्द्वभोगि वा गजाजिनालम्वि दुकूलधारि वा ।  
कपालि वा स्यादथ चन्द्र<sup>१</sup>शेखरं न विश्वमूर्तेस्वधार्यते वपुः ॥७८॥

१ अथवेन्दु०—म. स शा. मुशा

विभूषणोद्भासीत्यादि ॥<sup>१</sup> [विश्वमूर्तेः] विश्वरूपस्य सर्वात्मनो  
देयस्य वपुः एवंविधमेवेति न अवधार्यते न निश्चीयते । तथा हि विभूषणो-  
द्भासि भलंकरणोद्भासुरं पिन्द्वभोगि प्रोत्तोरगम् । विरुद्धोभयरूपमपि  
भवतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्र । गजाजिनालम्वि करिकुत्तिधारि वा [दुकूलधारि]  
सुपट्टकूलंकितं<sup>२</sup> वा [कपालि] कपालयुतं कपालमालामण्डितम् अथवा  
'चन्द्रशेखरं' शशिकोठिमुकुटम्<sup>३</sup> । कदाचिदसाधीक्ष्यते भीषणः कदाचिच्च  
ओम्पः । यतो विश्वमूर्तेरिति वाक्यार्थः । <sup>४</sup>'शम्भोर्धलयीकृताहिना'  
कुमार० ५-६५] इति यदुक्तं तन्निराकृतम्<sup>४</sup> । 'स्वमेव तावत्' [कुमार०  
५-६७] इत्यपि प्रत्युक्तम् ॥७८॥

१. 'वि बहुना'—अपा—व. शा. मुशा. २. सुपट्टासुकमृदा—पा. मुशा.  
३. शशिकुट्टम्—व. शा. मुशा ४...४ 'एतेन...निराकृतम्'—नास्ति—  
शा. मुशा

'पदं चित्ताभस्मरजः' [कुमार. ५-६६] इत्युत्तरयितुमाह—

तदङ्गसंस्पर्शमवाप्य कल्पते ध्रुवं चित्ताभस्मरजो विशुद्धये<sup>१</sup> ।  
तथा हि नृत्ता<sup>२</sup>मिनयक्रियाच्युतं विलुप्यते<sup>३</sup> मौलिमिरम्बरौकसात्  
॥७९॥

१. ०मसंभं—म अ ना २. रजोऽपि शुद्धये—अ ना ३. नृत्ता०—म स.  
४ विलुप्यते—म शा. मुशा.

तदङ्गसंस्पर्शत्वादि ॥ [तदङ्गसंस्पर्श] तस्य देयस्याङ्गसम्पर्कम् [अवाप्य]  
मप्या [ध्रुवं] निश्चितं जिनाभस्मरजः अपि [विशुद्धये कल्पते] एवमि

सम्पद्यते । कुत इत्याह । यथा हि [नृत्ताभिनयक्रियाच्युतं] नृत्ताभिनय-  
करचरणादिप्रयोगस्तस्य क्रिया करण तद्वशात् करणकौशलवशात्  
पतितम् [अम्भरौ रसां] नाकिनां [मौलिभिः] विलुप्यते<sup>१</sup> । यदि वामहस्त  
स्यात्तत्कथमहंपूर्विकया शकाद्या उत्तमाङ्गेन तद्विभृत्युः<sup>२</sup> । एतदुपलक्षणम्  
॥७६॥

१ 'करणकौशलवशात्' नास्ति—शा मुना २. 'उत्पु स्वते'—अपा—शा  
मुना ३ वहेयुः—म. व ४. एतच्च प्रत्यक्षम्—व म व मुना

असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नदिग्धारणवाहनो वृषा ।  
करोति पादावुपगम्य<sup>१</sup> मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली ॥८०॥<sup>२</sup>

१ उपगम्य—अ ना २. ७९—शा. मुना

असम्पद इत्यादि ॥ तस्य देवस्य [वृषेण गच्छतः] वृषगामिनात्  
असम्पदः जरद्रवधनस्य अपि वृषा शक्रः [पादौ] चरणौ [उपगम्य]  
आगत्य [मौलिना] शिरसा [विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली] विकसितकुक्षम्<sup>१</sup>  
परागलोहिताङ्गुलीकः [करोति] विधत्ते । तथा च—

“दरिद्रस्य परामूर्तिर्याच्ञा न द्रविणारूपता ।

जरद्रवधनः शम्भुस्तथापि परमेश्वरः ॥”

एवमीदृशोऽपि यदि दरिद्रस्तदेवमस्तु । असम्पदः इति परमतापेक्षया ।  
एतेन 'विलोभ्य वृद्धोक्षम्' [कुमार० ५-७०] इति प्रत्युक्तम्<sup>१</sup> । कीदृशो  
वृषा । [प्रभिन्नदिग्धारणवाहनः] प्रभिन्नः स्फुटितः गण्डगलित देवावणो  
वाहनं यस्य सः । उपगम्य द्विपेन्द्राद्वरुह्य ॥८०॥

१ ०मुरत८०—म व २...२ दरिद्रस्य...परमेश्वर—नास्ति—शा. मुना

३ 'दिग्ध्वारत्वेन' निवेदित वसु' इति च प्रत्युक्तम्—अपा—शा. मुना

विवक्षता<sup>१</sup> दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीदृशं प्रति साधु भाषितम् ।  
'यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कथं न लक्ष्यप्रमवो भविष्यति ॥८१॥'<sup>२</sup>

१ विद्वक्षता—म २ ८०—शा मुना

विवक्षता दोषमिन्यादि ॥ [त्यया] मथता च्युतात्मना हरनिन्द्रावशाद्  
अपृचेतसा 'अलक्ष्यजन्मना' [कुमार० ५-७२] इति दोषम् अपि [विवक्षता]  
कथयता [क्षिपं प्रति] गिरोद्देशेन साधु मद्रम् एकं [भाषितम्] उक्तम् ।  
यस्मात् यम् [आत्मभुवः] ब्रह्मणः अपि [कारणं] प्रमवम् मामनन्ति<sup>१</sup> ।

पञ्चमः सर्गः ।

‘कामो ब्रह्मा ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च त्वत् संभूतं स्थाणु चरिणुः चेदम्’  
[महा. ७-१२२-६८] इति स । देवः कथं लक्ष्यप्रभवः ज्ञातजन्मा भविष्यति ।  
तस्मादजस्रं स्तुतिरेव ॥८१॥

१. ‘कथयन्ति’—अपा.—द. भ. व. शा. मुशा

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।  
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न वामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥८२॥<sup>१</sup>

१. स्थिरम—अ. ना २. ८१—शा मुशा

अलं विवादेनेत्यादि ॥ अथवा किमत्रोद्ग्राहणिकया<sup>१</sup> । [त्वया] भवता  
[यथा] यादृशः [श्रुतः] अवगतः [तथाविधः] तादृशः [अशेषं] सर्वं सः  
असौ [अस्तु] भवतु । मन अत्र देवे [भावैकरसं] भावेन भक्त्या अनु-  
रागेण एकरसम् एकरूपं मनः [स्थितं] अवस्थितम्, अनुरागमयमेव  
सम्पन्नम् । न त्वया व्यावर्तयितुं शक्यमित्यर्थः । यस्मात् कामवृत्तिः  
स्वेच्छाध्यवहतिः<sup>२</sup> न वचनीयं परवाच्यताम् ईक्षते । यदुक्तम्—

‘असद्रहस्य का नीतिर्व्यसनस्य प्व यन्त्रणा ।

विपरीतार्थबोद्धारः सत्ये केन नियोजिता ॥’<sup>३</sup>

अशेषमिति क्रियाग्रहणम् ॥८२॥

१. ऊहापोहिकया—टिप्पण्यमधिकपाठ —भ. १ २ स्वेच्छावृत्ति—व स्वेच्छा-  
प्रवृत्ति.—व. ३. सत्यार्थे केन योजिता ।—भ. व. ल, सत्ये केन  
योजिता—शा. मुशा.

नियार्थतामालि किमप्यं बहुः पुनर्विबधुः स्फुरितोत्तराधरः ।  
न केवलं यो महतोऽपभाषते<sup>१</sup> शृणोति तस्मादपियः स पापभाक् ॥८३॥  
इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी चचाल चाला स्तनभिन्नवल्गला<sup>२</sup> ॥  
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्ये वृषराजकेतनः ॥८४॥

१. महतां विभाषते—व. चा. विभाषते—अ. ना २. ८२ ना. मुशा

३. मादस्तनभिन्नवल्गला—स., ता च स्तन०—प्र. ना. ४. ८३—ना मुशा.

नियार्थतामित्यादि ॥ इतो गमिष्यामीत्यादि ॥ [इति] इत्थं [वादिनी]  
मुखाणां सा चचाल । [वृषराजकेतनः] देवः अपि प्रत्यक्षीभूय [एतस्मिन्]  
स्मेरमुखः तां देवीं समाललम्ये अयादृशात् । किं यदन्तीमिष्याह । हे मालि

सखि अयं यद्दुःखं विप्रशिशुः [निगार्यताम्] अशस्यताम् । यस्मादन्यमधिकं किमपि अवाच्यं त्रिविश्रुः वस्तुकामः । यतः [स्फुरितोत्तराधर] स्फुरितः रुम्भित उपरितनोष्ठ । यदि वस्तुकामस्तत्कथं निगार्यत इत्याह । यस्मात् न केवलं यः महतः उत्तमान् अपभाषते परिभाषते परिगदति स पापभाक् य यो वाऽन्योऽपि तस्मात् निन्दकात् [शृणोति] आकर्ण्यते सोऽपि [पापभाक्] अपुण्यमाप्नोति । अथैव न निवर्तते तदहम् इत अस्मात्स्थानात् [गमिष्यामि] यास्यामि । यदुक्तम्—

‘न वाच्यः परदोषो<sup>१</sup> वै न श्रोतव्यः कदाचन ।

ऋणविप्रविधातव्यो प्रस्येय<sup>२</sup> वा ततोऽन्यत ॥’- [महा. १२-१३०-१२]

इति यादिनी जिगमिषयाऽसौ देवी यदैवोत्तस्यौ तदैव देव-स्वरूपम् [आस्थाय] प्रकटीकृत्य ता [समाललम्बे] आललम्बे । स्तनभिन्नवत्कल इति चित्तश्रोभप्रतिपादनपरं सस्पर्शवशाद्वा देहोच्छ्वासाद् वल्कलसन्धि बन्धत्रोट ॥८३॥ ॥८४॥

१ वज्रमि-व शा मुशा २ परवाहो-शा मुशा ३ गन्तव्यम-  
व व भ शा मुशा ४ द गुरोर्ध्वं परोवाहो निन्दा वापि प्रवर्तन ।  
कर्णो तत्र विधातव्यो गन्तव्य वा ततोऽन्यत ॥-मनु २-२००

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्निक्षेप एव<sup>३</sup> पदमुद्धृतमुद्धहन्ती<sup>१</sup> ।  
मार्गाचलव्यतिकराकुलिते<sup>२</sup> सिन्धुः शैलाधिराजतनया न ययौ न  
तस्यौ ॥८५॥<sup>३</sup>

१ उपविष्ट-गा मुशा २ निक्षेपणाय- म ३ उपपयती-ता  
४. ८४-शा मुशा

तं वीक्ष्येत्यादि ॥ तन- तं देवं साक्षात् पार्यती [वीक्ष्य] दृष्ट्वा कम्पस्वेदान्निना सती न ययौ नाप्यस्यात् । यतः [निक्षेपणाय] निक्षेपणार्थं पदं उद्धृतम् एव [उद्धहन्ती] विभ्रती । यति हासौ गच्छेत् तस्यानान्तरे पदं<sup>१</sup> न्यसेत् । अथवा लिप्तेत् तदुद्धरणमनर्थमिति तत्रैव तन्यसेत् । तत्रागमनं प्रस्तुतस्य तत्कारणस्याभावात् । अस्थानमप्यपूर्ववृत्तान्तायलोचनप्याकुलीभूतस्या<sup>२</sup>दिति । [मार्गाचलव्यतिकराकुलिता] मार्गशैलसंभव<sup>३</sup> रिक्तला सिन्धु- नदी [इय] यथा प्रसङ्गोघनात् न [ययौ] याति, न च [तस्यौ] लिप्यति तद्वत्सौ । तथा हि निम्ने<sup>४</sup> गन्तव्यम् ॥८५॥

१ व्रमम-व शा मुशा २ पूर्ववृत्ता नरय अवलोकनेन व्याकुलीभूतवाप-  
न गा मुशा ३ निम्नम-व व ल शा मुशा

अद्यप्रभृत्यनवमाङ्गि<sup>१</sup> तथास्मि दासः

क्रीतस्त्वपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अद्वाय सा नियमजं कलममुत्ससर्ज

क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥८६॥<sup>२</sup>

१. ०त्यवनताङ्गि—म. चा. स. २. विधत्त—अ. ना ३. ८५—शा. मुशा.

अद्य प्रभृतीत्यादि ॥ इति [वादिनि] द्रुवाणे [चन्द्रमौलौ] शशिशेखरे  
।द्वाय तत्क्षणमेव सा<sup>१</sup> नियमजं तपःसमुत्थं क्लमम् उत्ससर्ज ग्लानिं जहौ ।  
केमित्याह । हे अनवमाङ्गि कल्याणमात्रि । अद्य [प्रभृति] आरभ्य अहं तव  
तपोभि. क्रीतः] तपःक्रीतः<sup>२</sup> दासः प्रेष्यः इति पदं भावणात् । किमिति  
स्मृत्याग । इत्याह यस्मात् क्लेशः [फलेन] फले सति पुनः [नवतां]  
नवत्वं [विधत्ते] विभर्ति । क्लेशदर्शनान्न तपः श्रम इत्यर्थः । क्लेश<sup>३</sup>—  
स्यैतदेव नवत्वं यदङ्गलान्याद्यभायः<sup>४</sup> । अद्वायेति चतुर्थ्यन्तप्रतिरूपको  
निपातः । तत्क्षणार्थवृत्तिः । वसन्ततिलकादुत्तम<sup>५</sup> । अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ।  
इति भद्रम् ॥८६॥

१ देवी—अपा.—व. म. व. शा. मुशा. २ तपोमूल्यक्रीत—व. द. य. ल  
शा. मुशा.

३. कलम—अ ४. विद्याविर्भाव—मुशा. ५ वसन्ततिलक वृत्तम्—  
ल. भ. य. शा. मुशा.

इति स्कन्दोत्पत्तिपञ्जिकायां गौरीतपःफलो नाम पञ्चमः सर्गः ॥४॥<sup>१</sup>

१. इति वल्लभदेवविरचितायां कुमारसम्बटीकायां पञ्चमः सर्गः ।—य. इति  
श्रीकुमारसम्बदे महाकाव्ये वशिष्ठीनालदासकृतायां टीकायां सुबोधदुर्बोधि  
प्रातनन्ददेवायनिवल्लभविरचितायां कुमारसम्बदपञ्जिकायां पञ्चमः सर्गः समाप्तः—म.  
समाप्त—नास्ति—य श्रीवल्लभदेवविरचितायां कुमारसम्बदलघुटीकायां उद्धृतसारायां  
पञ्चमः सर्गः समाप्तः ।—ल. इति श्रीप्रातनन्ददेवायनिवल्लभविरचितायां कुमार-  
सम्बदटीकायां पञ्चमः सर्गः ।—न. इत्यप्रातनन्ददेवायनिवल्लभदेवकृतायां कुमारसम्ब-  
दटीकायां पञ्चमः सर्गः ।—शा. इत्यप्रातनन्ददेवायनिवल्लभदेवविरचितायां कुमारसम्ब-  
दटीकायां पञ्चमः सर्गः । मुशा.

॥ श्री ॥

आनन्ददेवायनिवल्लभदेवविरचिताया कुमारसंभारपञ्जिकाया

## षष्ठः सर्गः ।

अथ विश्वात्मने गौरो संदिदेश मिथः सखीम् ।

दाता मे भूभृता नाथ प्रमाणीक्रियतामिति ॥१॥

अथ विश्वेत्यादि ॥ अथ अनन्तर हरावष्टम्भनादनन्तर<sup>१</sup> [गौरी] पार्यती विश्वात्मने शर्पाय मिथ गुप्तं सखीं संदिदेश अर्चयत्<sup>२</sup> । किमिति । हे सखि इति कथय [मे] मम भूभृता नाथ<sup>३</sup> पिता दाता र्जते<sup>४</sup> । युष्माभि स प्रमाणीक्रियताम्<sup>५</sup> इति । यत कन्या हि जनकाधीना ॥१॥

१ हरावष्टम्भना—गा मुगा २ अज्ञापयन—व व ना मुगा आदिष्टवती  
भ ३ हिमाचल—अपा व व न अत्र वस्तु यधिक्रियताम—व व स न  
४ प्रभुरत—गा मुगा

तथा व्याहृतसंदेशा सा बभौ निभृता प्रिये ।

चूतयष्टिरिवाभ्यासे<sup>१</sup> मधौ परभृतोन्मुखी ॥२॥

१ अभ्यासे—म स गा मुगा

तथा व्याहृतेत्यादि ॥ तथा सख्या प्रियस्याभ्यासे<sup>१</sup> समीपस्येऽपि भनरि [व्याहृतसंदेशा] कथितसंदेशा । अत एव हि निभृता सलज्जव प्रशात्<sup>२</sup> विनीतैव [सा] देयी यमौ रेजे । स्वयमभाषमाणेन निभृतवे सति शोभालङ्कारः<sup>३</sup> । शालीनत्वं हि कन्यानामलङ्कारः । केन सा यमौ मधौ प्रसन्ते अभ्यासे<sup>४</sup> निष्ठस्ये परभृतोन्मुखी कोकिलायुक्ता<sup>५</sup> [चूतयष्टि इव] चूततल्लता यथा स्यात्<sup>६</sup> । यत्संदेशस्य कोकिलाया मुख्यम् । औपचारिकश्च संदेशम्ययहारः । हरस्य मधुरूपमानं गौयाश्चूतयष्टि सख्या परभृता । परभृतादीना कोकिलार्थत्वेऽपि क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं, न तु जातिरिति जातेरस्त्रीविषयत्वा<sup>७</sup>दिति लीय न भवति ॥२॥

१ अभ्यासे—गा मुगा २ सलज्जत्वात्—गा मुगा ३ गानामवा-  
प्यर्थ—व व म ल न ४ अभ्यासे—गा मुगा ५ दूतिका—व दूति-  
म व न गा मुगा ६ भाति—गा मुगा ७ इ गा० मू० ४-१-६२



षष्ठः सर्गः ।

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् ।

ऋषीन् ज्योतिर्गृहान्सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥३॥

१. ज्योतिर्मयान्-म. स.

स तथेतीत्यादि ॥ स [स्मरशासनः] स्मररिपुः तथा इति एवं करोमीति प्रतिज्ञाय एवं याचेऽहं नगेशमित्यङ्गीकृत्य [उमां] गौरीं च [कथम् अपि] कृच्छ्राद् [विसृज्य] विमुच्य ऋषीन् [सस्मार] अस्मार्षीत् ।<sup>१</sup> कान्मुनीन् । ज्योतिर्गृहान् ज्योतींषि तारा गृहं घिष्ण्य स्थानं येषां तान् । सप्तर्षीनित्यर्थः । 'शसुहिंसायां' [घा० पा० ७२७] स्मरं शासितवानिति स्मरशासनः । शासोर्वा रूपम् ॥३॥

१. 'शेषत्वादिवक्षया षष्ठ्यभावः ।'-अपा. शा. मुद्रा.

ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधनाः ।

सारुन्धतीकाः सपदि प्रादुरासन्पुरः प्रभोः ॥४॥

ते प्रमेत्यादि ॥ ततः ते [तपोधनाः] मुनयः [सारुन्धतीकाः] अरुन्धतीसहिताः सपदि स्मरणानन्तरमेव<sup>१</sup> [प्रभोः] देवस्य [पुरः] अग्रतः प्रादुरासन् आविर्भूताः<sup>२</sup> । [प्रभामण्डलैः] निजतेजोमण्डलैः [व्योम] आकाशं [द्योतयन्तः] भासयन्तः ॥४॥

१. स्मरणादनन्तरमेव-व. न. २. आविवभूवु-शा मुद्रा

आप्लुतास्तीरमन्दारकुसुमात्तर<sup>१</sup>वीचिषु ।

आकाशगङ्गास्रोतस्सु<sup>२</sup> दिङ्नागमदगन्धिषु ॥५॥

१. उत्तर०-स, उत्तर-म अ. ना. २. व्योमगङ्गाप्रवाहेषु-म.

आप्लुता इत्यादि ॥ कीदृशास्ते मद्दर्पयः । आकाशगङ्गास्रोतस्सु सुरसरिप्रवाहेषु आप्लुताः स्नाताः । कीदृशेषु [तीरमन्दारकुसुमोत्तरवीचिषु] तदपर्यन्तमन्दारसुमनोर्विकतरङ्गेषु तीरे पर्यन्ते मन्दारकुसुमैरुत्तरास्तदधिका उत्तराः प्रधाना वा<sup>१</sup> वीचयो येषु । उत्तर इति पाठे कुसुमान्युत्तरान्ति क्षिपन्ति ये ते वीचयो येषाम् ।<sup>२</sup> अथ च कुसुमानामुत्तराणि राशयो वीचयो येषाम्<sup>३</sup> । तथा जलक्रीडागतानां [दिङ्नागमदगन्धिषु] दिग्गजानां मदगन्धः सुगन्धो विद्यते येषु ॥५॥

१. 'उत्तरा : प्रधाना वा'-नास्ति-व. मुद्रा. २...२ 'अथ...येषाम्'-नास्ति. मुद्रा.

मुक्तायज्ञोपवीतानि विभ्रतो<sup>१</sup> हेमरत्नकलाः ।

रत्नाक्षसूत्राः प्रवज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ॥६॥

मुक्तायज्ञेत्यादि ॥ [मुक्तायज्ञोपवीतानि] मुक्तामयानि यज्ञोपवीतानि [विभ्रत] दधत । [हेमरत्नकला] हेमन सुवर्णस्थ<sup>१</sup> रत्नकलानि वीर्याणि येन ते । [रत्नाक्षसूत्रा] रत्नमयानि चाक्षसूत्राणि येन ते, रत्नमयजपा बलया । अतश्चोपेक्षते<sup>२</sup> । कल्पवृक्षा इव प्रवज्याम् आश्रिता प्रवजन स्थिता । तेन हि रत्नसुलभत्वम् । प्रवजन प्रवज्या, 'प्रवज्यजोर्भावे क्यप्' । [पा० सू० ३-३-६८]<sup>३</sup> ॥६॥

१ स्वर्णस्थ- व न २ उत्प्रेक्ष्यत- शा मुशा ३ विभ्रत इति 'नाम्यस्ना' उतु [पा० सू० ७-१-७८] इति नुमभाव ।'- अषा-गा मुगा

अधःप्रस्थापिताश्चेन ममावर्जितकेतुना ।

सहस्ररश्मिना शश्वत्स<sup>१</sup>प्रणाममुदीक्षिताः ॥७॥

१ साक्षा स०-म

अधः प्रस्थापितेत्यादि ॥ [सहस्ररश्मिना] रश्मिणा [शश्वत्] नित्य [सप्रणाम] प्रणतिपूर्व [उदीक्षिता] उदीक्षिता ऊर्ध्वं दृष्टा ।' ऊर्ध्वं कुत इत्याह । यतस्तेषां ध्रुवनिष्ठे स्थानम् । अत एव [अधः प्रस्थापिताश्चेन] अधः प्रस्थापिता अस्या येन । [समावर्जितकेतुना] समावर्जितो नामित केतुर्ध्वजो येन । <sup>२</sup>अनेनोद्धृत्यं परिहृतम्<sup>३</sup> ॥७॥

१ अवलोक्षिता-ध व उ २ २ अनन परिहृतम्-नास्ति व व न ल न गा मुगा

आसक्तनाहुलतया सार्धमुद्धृतया भुवा ।

महावराहदंष्ट्राया विश्रान्ताः प्रलयापदि ॥८॥

आसक्तेत्यादि ॥ तथा प्रलयापदि कल्पान्तविपत्तौ [महावराहदंष्ट्राया] आदिघराहदंष्ट्राया विश्रान्ता स्थिता इत्यग्निद्व<sup>१</sup>रोक्ति । विमेकाकि न<sup>२</sup>स्तत्र विश्रान्ता इत्याह । उद्धृतया [सार्धं] सह भुवा । सा हि भगवता घराह्य तोयादुद्धृत्य<sup>३</sup> दंष्ट्रायामूढा । [आसक्तयाहुलतया] आसक्ता आतुरतया पानभयात्सङ्गिता आहुलता यया ॥८॥

१ ० यनध्वरो-म इ ० यनध्वरो-गा मुगा २ अवलोक-व व न-गा-मुगा ३ उद्विष्य-व व न गा मुगा

सर्गशेषप्रणयनाद्विश्वयोनेरनन्तरम् ।

पुरातनाः पुराविद्भिर्धार्तार इव कीर्तिताः ॥९॥

सर्गशेषेत्यादि ॥ पुराविद्भिः चिरन्तनैर्मार्कण्डेयादिभिः पुरातनाः  
मायाः वातारः वेधसः इति [कीर्तिताः] शब्दिताः । कुतः । विश्वयोनेः  
ब्रह्मणः सर्गशेषप्रणयनात् 'अवशिष्टसृष्टिनिर्माणात्' । ब्रह्मणा हि  
किञ्चिन्निर्माय ततस्ते सृष्टौ नियुक्ता इत्यागमः ॥६॥

१ पुराणर्ज०-भ व २ २. 'अवशिष्ट - . निर्माणात् - नास्ति-व  
व भ ल न शा. मुशा ३ 'इत्यागम' -नास्ति-शा. मुशा

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।

तपमामुपभुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥१०॥

प्राक्तनानामित्यादि ॥ तथा तपस्विनः अपि प्राक्तनानां पूर्वाचीर्णानां  
विशुद्धानां निर्मलानां [परिपाकम् उपेयुषा] पन्थानां च तपसां [फलानि]  
फलम् [उपभुञ्जानाः] अदनन्तः । अन्यस्य हि जन्मान्तरे तप फलदायि ।  
तेषां तु चिरजीवितत्वात्तदेव । अपि विस्मये । चिरं सम्प्रति तपस्य-  
न्नास्तप फलोपभोगिनः ॥१०॥

१ पूर्वपूतानाम्-शा. मुशा २ तपस्यन्तोऽपि-व. भ व ल शा मगा

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा ।

साश्नादिव तप सिद्धिर्ब्रह्मासे बहुरुन्धती ॥११॥

तेषां मध्येत्यादि ॥ बटु<sup>१</sup> नितरां ब्रह्मासे रेजे<sup>२</sup> । कीदृशी । पत्युः  
वशिष्टस्य [पादार्पितेक्षणा] अङ्घ्रिनिहितनेत्रा । यतः साध्वी पतिदेवता ।  
अन्यत्र हि दृष्टिस्तस्या न याति । अतश्चोत्प्रेक्षते । साक्षात् मूर्तिमती तप-  
सिद्धिः इव । मुनीना हि सिद्धया भाध्यम् ॥११॥

१ कपीणा मध्यस्थारुन्धती-व शा. मुशा २ अशोभत-व शा मुशा.

तामगौरवभेदेन धुनीश्चापश्यदीश्वरः ।

स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम् ॥१२॥

तामगौरवेत्यादि ॥ ता अरुन्धतीं [मुनीन्] ऋषीन् च अगौरवभेदेन समप्रतिपत्त्या<sup>१</sup> अपश्यत्, ईश्वरः<sup>२</sup> आवर्जयत् । यस्मादित्यं स्त्री अयं च पुमान् इति एषा अनास्था अभ्यवस्था अप्रधानम् । गौरवकरणे एतन्नो पयुज्यते । अपि तु सतां वृत्तं शील महितम् । <sup>३</sup>साधनो वृत्तं पूजयन्ती-त्यर्थः<sup>३</sup> । अरुन्धत्याश्चान्य ऋक्षग्निरेणाधिकः ॥१२॥

१ समया प्रतिपत्त्या-व. आ मुता, तुल्यगौरवेण-भ व २ महादेव.-व, देव-आ मुता ३ ३ साधना चरित पूजय भवतीत्यर्थ -भ. न

तद्दर्शनादभूच्छंभोर्भूया<sup>१</sup> न्दार्ग्यमादरः ।

क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्न्यो<sup>२</sup> मूलसाधनम्<sup>३</sup> ॥१३॥

१ भूय-व व चा २ दाम्पत्यम-स, ३ मूलकारणम-न च

तद्दर्शनादित्यादि ॥ तद्दर्शनात्<sup>१</sup> तस्याः साध्यया अरुन्धत्या आलोकनात् शंभोः शिवस्य [भूयान्] नितर्गं [दार्ग्यं] भार्यामानेतुं [आदरः] प्रयत्नो बभूव<sup>२</sup> । यस्माद्विज्यादीनां धर्म्याणां क्रियाणां सत्पत्न्यः साध्य-पत्न्य एव मूलसाधन कारणम्<sup>३</sup> ॥१३॥

१ 'वेचिद् भूयान इति पठन्ति -अपा-व. २ अभवत्-व आ मुता ३ प्रधान कारणम-भ. व न

धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति ।

पूर्वापराधभोतस्य कामस्योच्छ्वसितं मनः ॥१४॥

धर्मेणापीत्यादि ॥ कामस्य मनः<sup>१</sup> उच्छ्वसितं । विकसितमद्भुतम् । कीदृशस्य कामस्य । [पूर्वापराधभोतस्य] पूर्वस्मादपराधादीदृशघेन-ख्यालनलक्षणाद् भीतस्य स्वस्वरूपेण धर्मस्य शक्तिरूपेण [उच्छ्वसितं मनः] मनोभूतवसित इत्यर्थः । वदा । शर्वे<sup>२</sup> [पार्वतीं प्रति] पार्वत्यां धर्मेण अपि पदममनस्यावन्धमुद्यमे कारिते सति । यदा ह्यने गौरीमुद्गोदु-

१. महेश्वरे-अपा-भ. व

मैच्छदित्यर्थः ।<sup>१</sup> एव ह्यक्तम्—‘परिणेष्यति पार्श्वतीं यदा [कुमार० ४-४२] इत्यादि । अपि विस्मये । चित्रमिदं यदुमाया पदं हरो धर्मेण कारितो न तु रागेण, तथापि स्मरं पूर्वापराधभीत इति । भयं तु चण्डकोपत्वादीशस्य पुनर्वाधाशङ्कया ॥१४॥

१ अमप्रतिपदं तद्वचनात् [कुमार ६-१३] इत्यादिनव कथितम्—अथा—  
या मुखा

अथ ते मुनयः सर्वे पूजयित्वा<sup>१</sup> जगद्गुरुम् ।

इदमचुरनुचानाः प्रीतिकण्टकितत्वञ्च ॥१५॥

१ मानयित्वा—म मगा

अथ त इत्यादि ॥ [अथ] तत ते [मुनयः] सप्तपथ [जगद्गुरु] भगवतं [पूजयित्वा] प्रणामाञ्जलिनार्चयित्वा इत् चक्ष्यमाणम् ऊचुः अब्रुवन् । कीदृशा । अनुचाना<sup>१</sup> प्रह्ला आज्ञापितेया साङ्गवेदाभ्यायिनो वा । तथा [प्रीतिरुण्टकितत्वञ्च] प्रीत्या भक्त्या कण्टकितत्वञ्चो रोमाञ्जिताङ्गा ॥१५॥

१ भववन्ति—म न २ कण्टकितत्वं यथा ते—म व

किमूचुरित्याह—

यद् ब्रह्म सम्यगात्मानं यदग्नौ विधिवद्<sup>१</sup> हुतम्<sup>२</sup> ।

यच्च तप्तं तपस्तस्य विपक्वं फलमद्य न ॥१६॥

यदध्यक्षेण जगता वयमारोपितास्त्वया ।

मनोग्धस्याप्यपथं<sup>३</sup> मनोविषयमात्मनः ॥१७॥

१ विधिना—म न २ घृतम् त ३ अप्याविषय—म

यद् ब्रह्मेत्यादि ॥ यदध्यक्षेणेत्यादि ॥ यत् अस्माभि [सम्यक्] विधियत् ब्रह्म वेदज्ञानं च आत्मातम् अभ्यस्त परमात्मज्ञानं वा । यत् च अग्नौ विधियत् [हुतम्] इप<sup>१</sup> यत् च सम्यक्<sup>२</sup> तप [तत] चीर्णं तस्य सर्पस्य फलम् [अद्य] अधुना पक्वम् । यद् यथ [जगताम् अध्यक्षेण] भुवनगुरुणा [स्त्वया] भवता<sup>३</sup> अद्य [मनोविषय] चित्तगोचरम् आरोपिता यत्प्रया स्मृता इत्यर्थः । [मनोग्धस्य अपि अपथ] मनोरथा<sup>४</sup> नाम्न्य पथमविषयम् । न हि मनोरथा अपि कस्यचिदेतावन्त प्रस्ता यद् भगवान् मे स्मरिष्यति ॥१६॥१७॥ युग्मम् ।

१ अग्निहोत्रमासकृतम्—म न ११ मुगा २ नियमश्च—अथा ११ मुगा

३ आत्मन अपा—म म व ल ११ मुगा ४ मनोराज्या—म

यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावत्कृतिना वरः ।

किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्तते ॥१८॥

यस्य चेतसीत्यादि ॥ हे भगवन् । तावत् त्वयस्य [चेतसि] मनसि वर्तेथा तिष्ठे स कृतिना कृतार्थानां [वर] श्रुत् पुण्यवता पूज्य । <sup>१</sup>उपचितसुश्रुतसम्भाराणां शिरोमणिमुकुट इत्यर्थः <sup>२</sup> । पुण्यभार संपूर्णा<sup>३</sup> हि भगवन्तस्मरन्ति । <sup>४</sup>यदुक्तम् -

‘किं तेन न कृतं लोके किं न दत्तं महात्मना ।

शिरः प्रसन्नचित्तन सन्तत येन पूजितं ॥’<sup>४</sup>

किं पुनः तव चेतसि वर्तते त्वं यस्य स्मरसि स कृतिना वरो भवेत् । [ब्रह्मयोने] ब्रह्मणः प्रियश्चस्य परस्य वा ज्ञानस्य योनेः प्रभवस्य तत्र ॥१८॥

१ प्रवीणानाम्—भ २ २ उपचित इत्यर्थः नास्ति—पा मपा

३ ०सभाराविता व पा मुशा ४ यदुक्तम् पूजितं नास्ति—व भ व

सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।

अथ तूच्चैस्तरं तन्न <sup>२</sup> स्मरणानुग्रहाच्च ॥१९॥

१ सत्यम्—अ ना २ तान्याम्—अ ना तस्मात्—म

सत्यमर्कादि ॥ अथनिरुद्धासात् [सत्य] काम [अर्कात् च सोमात् च] सोमसूर्याभ्यां<sup>१</sup> परम् उच्च [पर्] स्थानं वयम् [अध्यास्महे] अधि तिष्ठाम । अथ पुनः तत् [तत्र] भगवत् [स्मरणानुग्रहात्] स्मरणप्रसादात् तस्मात्<sup>२</sup> [उच्चैस्तरम्] उन्नततरम् । तदनुष्ठानाद्धि वयमत्युन्नताः सृताः<sup>३</sup> ॥१९॥

१ सूर्येन्दुभ्याम्—व व न पा मुशा २ ध्यानप्रसादात्—व व न पा मुशा ३ उच्चैस्तरमिदं याम्बत्तपाठा न वाच्यं पदस्य द्रव्यवशात् अथा—मुपा

त्वत्संभावितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् ।

प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषुत्तमादर ॥२०॥

त्वत्संभावितेत्यादि ॥ आत्मानं [त्वत्संभावितं] त्वया आदृतं योग्यत्वेन<sup>१</sup> ज्ञातं सन्तं बहु मन्यामहे उत्कृष्टं जानीम । यस्मात् उत्तमादरं [प्रायः] प्रायेण स्वगुणेषु प्रत्ययम् अवबोधं विदयासम् आधत्ते करोति ।

१ यथातथेन—व न पा मुशा २ ईश्वरपूजा—अपा—पा मुपा

पष्ठः सर्गः ।

महाजनगौरवाद् विज्ञायते नूनं गुणान्विता वयमिति । बद्धिति क्रिया-  
विशेषणत्वेऽप्यात्मन एवोत्कर्षः प्रतीयते ॥०॥

या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुध्यान<sup>१</sup>सम्भवा ।

सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥२१॥

१. तव निध्यान०-अ ना

या नः प्रीतिरित्यादि ॥ हे [विरूपाक्ष] पिङ्गलनेत्र [त्वदनुध्यानसम्भवा]  
भवत्स्मरणेनोत्पन्ना या असौ [प्रीतिः] तुष्टिः [नः] अस्माकं सा हि किम्  
इति [तुभ्यं] तव आवेद्यते । यस्मात् सर्वेषां [देहिनां] प्राणिनां त्वम्  
[आत्मा असि] अन्तर्हितः । अतस्त्वं स्वयमेव सर्वमवैषि ॥२१॥

इदानीं प्रसंगाद् भगवत्स्वरूपजिज्ञासयाहुः —

साक्षाद् दृष्टोऽसि न पुनर्विद्यस्त्वां वयमञ्जसा ।

प्रसीद कथयात्मान न धियां पथि वर्तसे ॥२२॥

साक्षात् दृष्टोऽसीत्यादि ॥ चित्रमिदं [यत्र] साक्षात् [दृष्टः]  
आलोकितः अञ्जसा सामस्यभावेन कात्स्न्येन तत्त्वेन<sup>१</sup> या । त्वां वयं न  
[विद्य] जानीम<sup>२</sup> । अतश्च [प्रसीद] प्रसादं कुरु कथय [आत्मानम्]  
आत्मस्वरूपं विरूपोऽसीति । स्वयमेव कथं न विचारयेत्याह-न धियां  
पथि वर्तसे । यश्च बुद्धेरप्यविषयः स कथं स्वयमेव गम्यते<sup>३</sup> ॥२२॥

१ तत्त्वेन-व शा मुशा २ जानीमहे-व ३ अवगम्यताम्-शा मुशा.

सामान्येनोक्तं विशेषेणाह—

किं येन सृजसि व्यक्तश्रुत येन विभर्षि तत् ।

अथो<sup>१</sup> यस्तस्य<sup>२</sup> संहर्ता भागः कतम एष ते ॥२३॥

१ अथ-म स, आहो-शा मुशा २ विद्मस्य-म. चा

किं येनेत्यादि ॥ [एष] अर्थ [ते] तत्र प्रत्यक्षदृश्यः भागः कतमः ।  
किं येन ब्रह्माण्डभागं व्यक्तं<sup>१</sup> सृजसि स ब्रह्मा उत येन तद् विभर्षि पालयसि  
स विष्णुः । अथो<sup>२</sup> यः तस्य विद्मस्य<sup>३</sup> संहर्ता प्रसिद्धा स रुद्रः इति कतमः  
एष ते । रुद्रत्वेऽवगते संशयस्यावसर इति चेत्, सत्यं तथापि चिन्त्य-  
मेतत्<sup>४</sup> ॥२३॥

१ ब्रह्मादिस्तम्ब एव जगत्-शा मुशा २ आहो-शा मुशा

३ व्यक्तस्य-व शा मुशा ४ चेत् वदन्ता वमेव-शा. मुशा

अथ वा सुमहत्प्रेषा प्रार्थना देव तिष्ठतु ।

चिन्तितोपस्थितांस्तावच्छाधि नः करवाम किम् ॥२४॥

अथ वा सुमहतीत्यादि ॥ अथ वा एषा प्रार्थना ' [सुमहती] गुह्यार्थव-  
षोधाद'तिमहती दुर्लभा [देव] भगवन् [तिष्ठतु] आस्ताम् । [चिन्तितोपस्थि-  
तान्] आध्यातान् सन्तः प्रातान् नः अस्मान् [शाधि] आद्यापय किं  
करवाम । साधयाम इति प्रार्थने लोट ॥२४॥

१ 'अस्ययना'-अपा-व सा मुसा २ प्रकाशनाद०-व सा मुसा

अथ मौलिगतस्येन्दोर्विशदैर्दशनांशुभिः ।

उपचिन्वन्प्रभां तन्वी प्रत्याह परमेश्वरः ॥२५॥

अथ मौलीत्यादि ॥ [अथ] तनः [परमेश्वरः] देवः प्रत्याह प्रतीप  
मालपत् । किं कुर्वन् । [मौलिगतस्य] शिरःस्थस्य [इन्दोः] शशिन-  
[तन्वीम्] अल्पीयसी [प्रभा] ज्योत्स्ना [विशदैः] निर्मलैः [दशनांशुभिः]  
दन्तमयैः [उपचिन्वन्] वर्धयन् ॥ आदेति भूते' प्रयोगः प्रमादजः ॥२५॥

१ 'णल-तभ्रमात'-अपा-मुसा.

कन्यामार्गणचोदनाशङ्कानिवाग्नायाह-

विदितं वो यथा स्वार्था न मे काचित्प्रवृत्तयः ।

ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्यंभूतोऽस्मि सूचितः ॥२६॥

विदितमित्यादि ॥ [वः] भगतां [विदित] अचगतमेव तत् यथा [मि]  
मम याः [काचित्] काश्चन प्रवृत्तयः सर्वे' ध्यापागस्ते न स्वार्था अपि  
तु परार्था एव । यत इतिसलिलान्नपवन'यजमानाकाशसोमसूर्यादयाभिः  
[अष्टाभिः मूर्तिभिः] तनुभि [इत्यंभूतः] दण्डविधः परार्थोन्मुक्तः [सूचितः]  
कथित एवाऽहम् ॥२६॥

१. वे वेचित्-व न. सा मुसा २. ०सलिलवृत्ताशनपवन०-व व एन  
सा मुसा ३. 'दृष्टिव्यादीना हि व्यापारा परार्था एव । वो विदितमिति  
'तस्य च वर्तमाने' [पा०मू० २-३-६७] इति पठ्ठी ।'-अपा-मुसा



सोऽहं तृष्णानर्घृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः ।

अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रसूतिं प्रति याचितः ॥२७॥

सोऽहं तृष्णेत्यादि ॥ स परार्थप्रवृत्तः अहं [अरिविप्रकृतैः] सपत्नपरिभूतैः [देवैः] गीर्वाणैः प्रसूतिं प्रति पुत्रं प्रति [याचितः] वार्थितः<sup>१</sup> । 'भगवन् ! अपत्यरूपमयां स्ममूर्तिमुत्पादय । योऽस्माकं जयाय सेनानीर्भविष्यति' इति । यथा [तृष्णातुरैः] विषासुभिः चातकैः मयूरविज्ञेयैः विद्युत्वान् मेघःवृष्टिं याच्यते । याच्यत इत्यप्रधानकर्मणोर्निष्ठयोक्तत्वात् प्रसूतिवृष्टयोद्वितीया भवत्येव । विद्युद् विद्यते यस्याऽसौ विद्युत्वान् ।<sup>२</sup> ॥२७॥

१. याचित अर्पित-अपा-य. न ना मुशा २ 'तसो मत्वर्थे' इति न दात पदत्वामाये जस्तवाभाव ।' —अपा.—शा मुशा

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।

उत्पत्तये<sup>१</sup> हविर्मोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥२८॥

१ उत्पादाय-अ ना.

अत आहर्तुमित्यादि ॥ यदाऽहं पुत्रं याचितः अत कारणात् आत्म-जन्मने पुत्रोत्पत्तये [पार्वतीं] गौरीं [आहर्तुम्] आनेतुम् इच्छामि । यथा [हविर्मोक्तुः] अग्नेः [उत्पत्तये] आविर्भावाय [यजमानः] दीक्षितः अरणिं दारवीमा<sup>१</sup> जिहीषति ॥२८॥

१ निर्मन्थनकाष्ठमा० —ल

तामस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालयः ।

विक्रियायै न कल्पन्ते संवन्धाः सद्नुष्ठिताः ॥२९॥

तामस्मदित्यादि ॥ अतः तां पार्वतीम् [अस्मदर्थे] मदर्थे [युष्माभिः] भवद्भिः [हिमालयः] नगेशः [याचितव्यः] अर्थयितव्यः । यस्य यत्र ध्यापानस्तन्मुखेन कस्मान्न मृग्यत इत्याह-सद्नुष्ठिताः साधुभिर्निदिष्टाः सम्बन्धाः [विक्रियायै न कल्पन्ते] विकृतिं न यान्ति, स्थिरा भवन्तीति ॥२९॥ सर्वेश्वरः सन्कथमनेन सम्बन्धं करोतीति<sup>१</sup> चेत्याह-

उन्नतेन स्थितिमता धुरमुद्रदता भुवः ।

तेन योजितसम्बन्धं वित्तं मामप्यवञ्चितम् ॥३०॥

१. कुक्षत-मुशा

उन्मत्तेनेत्यादि ॥ तेन अद्रिनाथेन<sup>१</sup> [योजितसम्बन्धं] कृतसम्बन्धं  
माम् अपि अगच्छिन कृतार्थं वित्तं जानीत । यथा मया जामात्रा स इलाप्यते  
तथाहमपि तेन इवसुरेण्यपिशब्दार्थः । तथा रूपद्वयेनप्यसावुकृष्ट ।  
तत्र स्यावरमपेक्ष्य तेन उन्मत्तेन द्योमस्पृशा स्थितिमता स्थिरेण भुवः  
धुरम् [उद्धृता] विभ्रता महीधरत्पादद्रीणाम् । जङ्गमेत्युन्नतेन महाप्रभावेण  
स्थितिमता समर्पादेन भूमेर्धुरं योगक्षेमुद्धृता पर्वतराजत्वात् । वित्तेति  
विवेकोद् ॥३०॥

१ अद्रिराजेन—ब ब चा, मुता

एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।

भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति<sup>१</sup> हि साधवः ॥३१॥

१ ०माचरित—चा

एवं वाच्य इत्यादि ॥ वरगुणानुद्दिश्य कन्यार्थम् [एवम्] इत्थं तत्पितुः  
[वाच्य] चकतध्यम् इति [व] भवतां न [उपदिश्यते] उच्यते । यस्मात्  
[साधवः] विपश्चित [भवत्प्रणीत] युष्मन्निमित्तम् आचारं व्यवहारम्  
[आमनन्ति] आहुः । स्मृतिरुत्तरे हि यूयम् ॥३१॥

आर्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं<sup>१</sup> कर्तमर्हति ।

प्रायेणेवंविधे कार्ये पुरन्धीणां प्रगल्भता ॥३२॥

१ साहाय्य—अ ना

आर्याऽपीत्यादि ॥ तत्र हिमवत्पुत्रे [आर्या] भगवती अरुन्धती अपि  
व्यापारं साहाय्यकं [कर्तुं] विधानमर्हति । यस्मात् एवंविधे कार्ये  
चधर्मागणकृत्ये [पुरन्धीणां] स्त्रीणां [प्रगल्भता] चातुर्यम् । ता हानिच्छन्तमपि  
कन्यापितरं प्रेरयितुं जानन्ति ॥३२॥

तत्प्रयातापधिप्रभं सिद्धये हिमवत्पुत्रम् ।

महाकोशी<sup>१</sup> प्रपातेऽस्मिन्संगमः पुनरेव<sup>२</sup> नः ॥३३॥

१ ०वीशी—अ न, २ पुनरस्तु—अ, ना

तत्प्रयातेत्यादि ॥ तत् तस्मात् [सिद्धये] कार्यसाधनाय औपधिप्रस्थम्  
औपधिप्रस्थारणं हिमवत्पुत्रं [प्रयात] प्रजत । पुनः च [नः] यस्मात्  
कार्यसिद्धिनिवेदनाय अग्निम् [महाकोशीप्रपाते] महाकोशीप्रपाते प्रपाते भृगो  
समागमः । अत्रार्हं भवतां प्रतिपालयामीत्यर्थः ॥३३॥

तस्मिन्संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे<sup>१</sup> ।

जहुः परिग्रहव्रीडां<sup>२</sup> प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥३४॥

१. ओत्सुके—शा. मुशा. चा. २. ओव्रीलाम्—अ. ना.

तस्मिन्संयमिनामित्यादि ॥ ततः तस्मिन् भगवति संयमिताम् आद्ये अपि [परिणयोन्मुखे] विवाहाभिमुखे [जाते] सम्पन्ने सति [प्राजापत्याः] ब्रह्मतनयाः<sup>१</sup> । [परिग्रहव्रीडां] विवाहलज्जां [जहुः] अत्यजन् । ते हि नित्यं ब्रह्मचारिणः शम्भोरग्रे सर्वे लज्जिता आसन् 'अनुभूतस्त्री-संगमानामस्माकं कीदृशी तपस्विता' इति । तदा तु तपस्विनायके<sup>२</sup> रागिणि जाते सर्वेषां सामान्यात्प्रात्यागः<sup>३</sup> ॥३४॥

१ मुनयः—अपा—व. शा. मुशा. २ तस्मिन्नपि—शा. मुशा. ३ अपव-  
पात्यागः—व. व. त. घा. मुशा.

ततः परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।

भगवानपि संप्राप्तः<sup>१</sup> प्रथमोद्दिष्टमास्पदम्<sup>२</sup> ॥३५॥

१ सक्रान्तः—म. अ. ना. २. ओमाश्रमम्—चा.

ततः परमित्यादि ॥ [ततः] तदनन्तरं परमेवमस्तु इति [उक्त्वा] अभिधाय [मुनिमण्डलं] सप्तपिबलयं [प्रतस्थे] जगाम । [भगवान्] देवः अपि [प्रथमोद्दिष्टम् आस्पदं] महाकोशीरपातं संप्राप्तः सञ्चचार । परममित्युच्यमाने<sup>१</sup> पुण्याद्वचसी<sup>२</sup>त्यन्ये<sup>३</sup> ॥३५॥

१ अम्बुपयमे—व. व. शा. मुशा. २. ओचनम्—व. \* ३. इत्यर्थः—व.

तेऽप्याकाशमसिदयाममुत्पत्य<sup>१</sup> परमर्षयः ।

आसेदुरोपधिप्रस्थं मनसा सह मानसाः<sup>२</sup> ॥३६॥

१. ते चाकाश—म, त आकाश—शा. मुशा अ ना २. ओमुत्पत्य—व  
३. समरहसः—म. घा. अ. ना.

तेऽप्याकाशमित्यादि ॥ मनसा निर्मिताः मानसाः ते सप्तर्षयः [मसिदयामं] उद्गनीलम् [आकाशं] यम् [उत्पत्य] उत्प्लुत्य<sup>१</sup> मोपधिप्रस्थं पुरम् [आसेदुः] प्रापुः । मनसा सह मन इवेति चातुर्योक्तिः । यदैव गमनाय मनः एतं तदैव पुरं प्रापुरित्यर्थः ॥३६॥

१. उद्गम्य—व. ना. मुशा.

इदानीमोपधिप्रस्थवर्णनमाह-

अलकामतिवाहोव वसति वसुपंपदाम् ।

स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेव विनिवेशितम् ॥३७॥

१ ओपोपनिवेशितम्-म स अ ना

अलकामतिवाहोत्यादि ॥ क्रीडशं पुरम् । वसुसंपदां रत्नवृद्धीनां वस-  
तिम् आश्रयभूताम् अलकां वैश्रवणं पुरीम् अतिवाह्य निष्पीडय इव लुण्ठयि-  
त्वेव<sup>१</sup> निर्मितं [स्वर्गाभिष्यन्दवमनं] स्वर्गसारनिद्व्योतनं<sup>२</sup> [कृत्वा] विधाय  
इव [विनिवेशितम्] रचितम् । सर्वोत्कृष्टयोरलकामरावत्योः सारमादायेव  
कृतमित्यर्थः । एवमप्युक्तम्-<sup>३</sup> 'भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहनेन ।  
स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन च नगरं विनिवेशयेत् ॥'<sup>४</sup>-[अर्थशास्त्रम्-२-१-१]

१ धनद०-शा मुशा २ लुण्ठयित्वा-व व शा मुशा ३ सारा-  
च्चयम्-व व शा मुशा ४ एव लुक्तम्-व वा मुशा ५ पुर  
न्यसत-व भ न ल

गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं वप्रान्तज्वलितौषधि ।

बृहन्मणिशिलामालं गुप्तागपि<sup>१</sup> मनोहरम् ॥३८॥

१ स्वर्गादिप-व वा

गङ्गास्रोत इत्यादि ॥ अन्यत्र कस्मात् तन्न रम्यम् यत् [गुप्तीं]  
गुप्तप्रदेशे<sup>२</sup> अपि [मनोहरं] रम्यं सेध्यमेव लक्ष्यते । तथा हि-[गङ्गास्रोतः-  
परिक्षिप्तं] सरिद्वराप्रवाह<sup>३</sup> वेष्टितं [इति] जलगुप्तिः । [वप्रान्तज्वलितौषधि]  
वप्रान्ते ज्वलितौषधिरित्यग्निदुर्गन्धम् । [बृहन्मणिशिलासालं] बृहत्यो  
मणिशिला एव सालः प्राकारो यत्र तत् ।<sup>४</sup> अन्यच्च नगरं जलाग्नि  
प्राकारभीषणमस्ते यं भवति ।<sup>५</sup> एतच्चैत्रिधमपि स्वभावभावाद् गुप्तागपि  
सेव्यं किमुच्यते । अत्र तु 'गुप्तागपि मनोहरं' पाठः ॥३८॥ त्रिभिः  
कुलकम् ।<sup>६</sup>

१ श्रुतिस्थाने-व वा मुशा, 'वर्षेनप्रदेशे-वि'-अपा-ना. मुशा. २ गङ्गा  
स्रोतसा परिक्षिप्तम्-वा मुशा ३ इति प्राकारगुप्ति'-अपा-व न  
वा मुशा ४...४ 'एतच्चै. कुलकम्'-नाम्नि-वा मुशा, 'त्रिभिर्विशेषकम्'  
इति साधुपाठः ।

जितसिंहभया नागा यत्राश्वा विलयोनयः ।

यक्षा किपुरुपाः पौरा योषितो वनदेवताः ॥३९॥

जितसिंहेत्यादि ॥ यत्र [जितसिंहभया नागा] केसरिभ्यः करिणो न विभ्रती<sup>१</sup>त्यर्थः । अश्वाः च [विलयोनयः] वनविप्रेभ्यो यत्रोत्तिष्ठन्तीति सेन्यसम्पत्तिकथनम् । <sup>२</sup>मातरमनुहरन्तेऽश्वाः । अतो विलशब्देनोच्चैश्च यथा उच्यते<sup>३</sup> । 'विलमुच्चैःश्रवो ह्ये' । [द्र० मेदिनी १४८-४९] । यत्र [किपुरुपाः] पुण्यजना किन्नरादय एव [पौराः] पुरवासिनः<sup>४</sup> वनदेवताः एव च योषितः अहना<sup>५</sup> । दिव्या नारी वनदेवताः कथ्यते । अथ किमन्यजातीयाः पौरयोषितो न तत्र सन्ति । कियती चेपा प्रशंसा । एवं तर्हि यत्र यक्षाः किपुरुपाश्च पौरतुल्याः पौरा वनदेवताश्च योषिन्निधाः । न तु तेषूपरि<sup>६</sup> कस्यचिद् गौरवबुद्धिरिति पुरयोषिस्तुतिः<sup>७</sup> ॥३९॥

१. वसन्ति—व न शा. मुश. २ २ 'मातर . उच्यते'—नास्ति. शा मुश. ३ पौरजानपदा —व न ल. शा. मुश. ४ 'तामु वा'—अपा व न शा मुश. ५ पौरयोषिप्रशंसा—मुश.

शिवरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेदमनाम् ।

अनुगर्जितसंदिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः ॥४०॥

शिवरासक्तेत्यादि ॥ यत्र वेदमनां मुरजस्वनाः करणै<sup>१</sup> च चपट-चाटपुट-उद्धट्टक-सन्निपातकप्रभृतिभिस्तालैः [व्यज्यन्ते] निश्चीयन्ते न तु स्वमतः<sup>२</sup> । यतः शिवरासक्तमेघानां<sup>३</sup> उच्चतयात् प्राग्तावस्थितजल-दानाम् । अत एव ते गम्भीरा अनुगर्जितसंदिग्धाः अनुगर्जितप्रतिधुताः संदिग्धाः पिहितरयाः<sup>४</sup> । न हि जलदरधेषु तालसद्भायः ॥४०॥

१. १ 'चपट . प्रभृतिभि'—नास्ति—व ल. शा. मुश. २ 'स्वमतः'—व व. न शा. मुश. ३ 'गूढावस्थितमेघानाम'—अपा—व व ल न. शा. मुश. ४ विमलमेघास्त्रित स्यादुत मुरजस्वनिरिति गणये करणानां व्यटत्रयश्रम'—अपा—व व न शा. मुश.

यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलबिटपांशुकैः ।

गृह्यन्वपताकाश्रीरपौरादनिर्मिता ॥४१॥

यत्र कल्पत्यादि ॥ यत्र गृहयन्त्रपताकाश्री भवनशालभञ्जिका<sup>१</sup> वृत्तक  
पैजयन्तीशोभा [कल्पद्रुमै] कल्पवृक्ष एव यन्त्रपताकया या शोभा कार्या  
ता तत्र सुरतरण एव कुर्वन्तीत्यर्थः । यत [विलोलविटपाशुकै] विलोलानि  
चञ्चलानि विटपपु प्रकाण्डेष्वशुकानि वासासि येषां तैः । पताकाया  
हंशुकैर्भायम् । अत एव सा [अपौरादरनिर्मिता] विनेय पौरादरेण  
पुरुषप्रयत्नेन निर्मिता कृता ॥४१॥

१ भवनशालभञ्जिका—नास्ति—वा व सा मुगा

यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमाषानभूमिषु<sup>१</sup> ।

ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्नुपहारताम्<sup>२</sup> ॥४२॥

१ ०षाषानपडितेषु—म

२ ० उपहारताम—गा मुगा

यत्र स्फटिकेत्यादि ॥ यत्र पुरे [स्फटिकहर्म्येषु] स्फटिकसीधेषु या  
आषानभूमय सरकोर्धेषु ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि ताराप्रतिमा एव उपहारता  
पुष्पप्रकरत्वं प्राप्नुवन्ति याति । सितत्वेन तत्सादृश्यत्वात् ॥४२॥

१ उपहारता पुष्पप्रकारता गा मुगा

यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसंचराः ।

अनभिज्ञान्तमिस्राणां दुर्दिनेष्व<sup>१</sup>मिसारिकाः ॥४३॥

१ दुर्दिनेष्व० म व म

यत्रौषधीत्यादि ॥ यत्र नक्तं रात्रौ दुर्दिने अपि आसारावर्गोऽपि  
अमिसारिका तिलासिन्य तमिस्राणां तमसाम् अनभिज्ञा अननुभविय ।  
'नान्तततिमय' न जानन्तीत्यर्थः । यत [औषधिप्रकाशेन] औषधिदीपया  
[दर्शितसंचराः] दर्शितसंचरणे मार्गो यासाम् ता । संचरत्यस्मिन्निति  
संचरणे मार्गः । तम एव तमिस्रम् । दुर्दिनं वर्गम् । [उक्तं च]

या दूतिका गमनकालमपारयन्ती

सोऽदु सरस्वरभगतिविवासिनेय ।

निर्याति वल्लभजनाघरणालोभा

त्सा कथ्यते कविर्गिरमिसारिवेति<sup>१</sup> ॥४३॥

१ धातुभयम—गा मुगा

यौवनान्तं वया यस्मिन्नातङ्कः<sup>१</sup> कुसुमायुधात्<sup>२</sup> ।  
रतिखेदममुत्थाना<sup>३</sup> निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥४४॥

१. यस्मिन्नातङ्कः—म. न चा. २ कुसुमायुध—म. स चा  
३ ०समुत्थाना—म. अ. ना. ०स्वेदसमुत्थाना—चा

यौवनान्तमित्यादि ॥ अन्यत्र स्थविरान्तं वयस्तत्र तु यौवनान्तं<sup>१</sup> वयः  
इति जरावभावकथनम् । यत्र च [कुसुमायुधात्] कन्दर्पाद्<sup>२</sup>, [आतङ्कः]  
भयं, न त्वन्यकृतम्<sup>३</sup> । तथा [रतिखेदसमुत्थाना] रतिखेदात्समुत्थान-  
मुत्पत्तिरस्याः सा निद्रा एव संज्ञाविपर्ययः निश्चेतनत्वम्, न तु प्राणवियोग  
इत्यजराभरत्वोक्तिः ॥४४॥

१. 'यत्र च सायकक्षेपात्' मदन एवातङ्क उद्भवा न तु व्याख्यादिकृत—प्रपा  
—व. व. न. चा. मुद्रा. २. वैरिण्याकृतामिति टिप्पण्याप्रक्षिप्तं पाठ भ—१,

भ्रूमेदिमिः<sup>१</sup> मकम्बोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्जनैः ।  
यत्र कोपैः कृता स्त्रीणामप्रसा<sup>२</sup>दार्थिनः प्रियाः ॥४५॥

१. भ्रूमेदिमि.—चा. २. ०प्रसादा—म. स.

भ्रूमेदिमिरित्यादि ॥ यत्र [स्त्रीणां] मानिनीनां कोपैः क्रोधैः [प्रियाः]  
युधानः अप्रसादार्थिनः कृताः, प्रसादं तासां नार्थयन्ते कोपस्यैव रम्यतर-  
त्वात् ।<sup>१</sup> यतः प्रणयकुपिता हि कामिण्यो रम्यतरा भवन्ति ।<sup>२</sup> तथा हि—  
[भ्रूमेदिमिः] भ्रूमेद्वयुक्तैः [मकम्बोष्ठैः] स्फुरदधरैः<sup>३</sup> [ललिताङ्गुलितर्जनैः]  
ललितानि रम्याणि अङ्गुलितर्जनानि येषु [तैः] । ॥४५॥

- १...१ 'यत...भवन्ति'—नास्ति—शा. मुद्रा. ३. स्फुरदधरदलैः—व. न. चा. मुद्रा

संतानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् ।  
यस्य चोपवनं बाह्यं सुगन्धिर्गन्धमादनम्<sup>१</sup> ॥४६॥

- १ ०मादन—स. गन्धपद्मगन्ध—म. सुगन्ध गन्ध—चा

सन्तानकेत्यादि ॥ यस्य च बाह्यम्<sup>१</sup> उपवनम् उद्यानं [गन्धमादने]  
गन्धमादनमित्येतदाख्यो गिरिः । कीदृशम् । [संतानकतरुच्छायासुप्तविद्या-

- १ 'लोविदम्'—प्रपा—व. व. न. चा. मुद्रा.

धराध्वगम् ] सन्तानकाप्यास्तरयः सुरबुक्षास्तेषां द्यायासु सुता विधाधरा  
एवाध्वगा यत्र । याह्योद्यान दि सर्वसेध्यम् । गन्धयत् सुरभि । गन्ध-  
मादनशब्दो नपुंसकलिङ्गः ॥४६॥

अथ ते मुनयो<sup>१</sup> दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुम् ।

• स्वर्गामिसन्धिसुकृतं<sup>२</sup> वञ्चनामिव मेनिरे ॥४७॥

१ तत्कान्तमृषयो — म. व., तत्कान्त मुनयो—अ. ना, तत. ते मुनयो—वा.

२ ०कृता—अ ना

अथ त इत्यादि ॥ [अथ] ततः ते दिव्याः [मुनयः] सप्तर्षयः तादृश-  
मौषधिप्रस्थं [प्रेक्ष्य] आलोप्य [स्वर्गामिसन्धिसुकृत] स्वर्गो मे भवत्विति  
[अभि]सन्धाय उद्दिश्य कृतं तपः<sup>१</sup> [वञ्चनां] विडम्बनाम् इव [मेनिरे]  
बुभुधरे<sup>२</sup> । पतत्पुरमुद्दिश्य कस्मादस्माभिस्तपो न क्षीणम् । <sup>३</sup>यतेन सुर-  
पुरतोऽपि रम्यतरत्त्वमुक्तम्<sup>४</sup> ॥४७॥

१ स्वर्गमभिमन्याय उद्दिश्य मुक्तं तप—व. ध ल. ना मुना २ अविदन्  
—मुना. ३ . ३ न हि मुरपुरमतो रम्यम— व ङ ल ना मुना

ते सद्यनि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः ।

अस्तेरु<sup>१</sup>जटाभारैर्लिखितानलनिश्चलैः<sup>२</sup> ॥४८॥

१ अवपेतु—ना मुना अ ना २ ०मनिर्भ—वा

ते सद्यनीत्यादि ॥ ततः ते मुनयः गिरेः हिमवतः [सद्यनि] गृहे  
वेगात् अस्तेरु<sup>१</sup> अगतरन् । [उन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः] उन्मुखैर्द्वा स्थे  
प्रतीहर्त्रोक्षिताः । के पने स्युरिति । [लिखितानलनिश्चलैः] चित्रवद्विनि-  
ष्कर्तुं [जटाभारैः] जटाजुष्टैः उपलक्षिताः । द्वाः द्वा तत्र तिष्ठतीनि  
द्वाःस्थ.<sup>२</sup> ॥४८॥

१ अवपेतु—ना २. तिष्ठन्तीति द्वाःस्थान्ती—ना मुना

गगनादवतीर्णा मा यथावृद्धपूरःमग ।

तोषान्तर्भाष्करालीव रेजे मुनिपम्परा ॥४९॥

गगनादित्यादि ॥ गगनात् आकाशभागात् अवतीर्णा अग्रदृष्टा वा  
[मुनिपम्परा] सप्तर्षिमाला [रेजे] व्यष्टतम् । [तोषान्तः] जलमप्ये  
प्रतिबिम्बिता [भाष्कराली] सूर्यपटिकाः इव इति नेजन्निश्चयनम् । [यथा-



वृद्धपुरःसरा] ये ये वृद्धा यथावृद्धं पुरःसरमग्रेणामि यस्याः सा यथा-  
वृद्धपुरःसराः । परम्परा पंक्तिः ॥४९॥

तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात्प्रत्युद्ययौ गिरिः<sup>१</sup> ।

नमयन्सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुन्धराम् ॥५०॥

१ नम-पुशा

तानर्घ्यानित्यादि ॥ अर्घ्योऽर्चा तदर्थमुदकादिकं अर्घ्यं तत् [आदाय ।  
गृहीत्वा [गिरिः] अद्रिराजः तान् मुनीन् [दूरात्] दूरं प्रत्युद्ययौ अभ्यु-  
ज्जगाम । यतः अर्घ्यान् अर्घ्यान् । किं कुर्वन् । [सारगुरुभिः] सारेण  
ब्रह्मेण गुरुभिर्ब्रह्मैः पादन्यासं [वसुन्धराम्] अवर्ति [नमयन्] अर्घ्य-  
प्रवेशयन् ॥५०॥

धातुताम्राधरः प्रांशुर्देवदारुवृहद्भुजः ।

प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिति ॥५१॥

धातुतान्नेत्यादि ॥ कीदृशोऽसौ । प्रकृत्या एव हिमवान् इति  
सुव्यक्तः<sup>१</sup> प्रकृत्या एव देहेनाऽपि सदृशः<sup>२</sup> सुप्तेन व्यज्यते ज्ञायते [ इति  
सुव्यक्तः] रूपद्वयस्यापि सादृश्यात् । 'ईषद्दु सुशु' । [पा० सू० ३-३-  
१२६] इति खलू । तथा हि स्थावरे तावत् [धातुताम्राधरः] धातवः  
एव ताम्रोऽधरो यस्य । प्रांशुः उच्चप्रमाणः<sup>३</sup> [देवदारु वृहद्भुजः]  
देवदारव धृहन्तो भुजा यस्य<sup>४</sup> [शिलोरस्कः] शिला एव उरो वक्षो यस्य ।  
जङ्गमे तु धातुताम्राधरः धातुरिव ताम्राधरः । प्रांशुः मानोन्नतः देवदारु-  
वन्महाभुजः । शिलेयः श्लक्ष्णं विशालमुरो<sup>५</sup> यस्य । अस्मिन्नवसरे न  
तथाऽयं सप्रयोजनश्लोकः ॥५१॥

१. 'प्रकृत्या.....सदृशः'-नास्ति-व. व शा मुशा २ उन्नत-व शा

३ 'दीर्घबाहु' -अपा-व. न मुशा ४ कटिनमुर-व व न शा मुशा

विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य देशकः<sup>१</sup> ।

स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः<sup>२</sup> ॥५२॥

१ दण्ड-अ ता, दीक्षित-शा मुशा २ ऽवर्तमभि-स

विधिप्रयुक्तस्यादि ॥ स तान् मुनीन् शुद्धान्तम् अन्तपुरम् आक्रमयामास निनाय । 'एतेन महागौरवमथनम् । अन्योऽपि यः किल शुद्धकर्मा सोऽन्तःपुरे नीयते' । [विधिप्रयुक्तसत्कारैः] विधिना प्रयुक्तः इत सत्कारः पूजा येषां तैः । स तु स्वयं मार्गस्य देशकः<sup>२</sup>, उपदेष्टा, अनेन पथा गच्छतेति । क्रमेणत्युपसर्जनप्राप्त्यर्थत्वादत्र न मुर्यं गत्यर्थत्वमिति तैरिति द्वितीयाभावः ॥५२॥

१ 'एतेन नीयते' नास्ति—व व ल या मुना २ दैशिकः—या मुना

तत्र वेत्रासनासीनान् कृतासनपरिग्रहः ।

इत्युवाचे श्वरान्वाचं प्राञ्जलिर्भूधरेश्वरः<sup>२</sup> ॥५३॥

१ नीचासन ०—म व ० नतासन ०—अ—ना २ पृथिवीधर.—स, जगती—ध—व गा मुना

तत्र वेत्रेत्यादि ॥ तत्र निशान्ते तान् ईश्वरान् वशिन्ः [भूधरेश्वरः] अद्रिनाथः [इति] इत्यं [वाचं] गिरः [उवाच] जगाद इति द्विर्गमो घञि । वाच ईश्वरान् वाचस्पतीन् तान् इति केचित्<sup>१</sup> । ईश्वरो विजितेन्द्रियः । [वेत्रासनासीनान्] वेत्रं दारविशेषस्तत्पृतेष्वसनेष्वसीनानुपविष्टान् । सोऽपि तदाज्ञया [कृतासनपरिग्रह] गृहीतघिष्टरः प्राञ्जलिः पेशलत्वात्<sup>२</sup> कृताञ्जलियन्धः ॥५३॥

१ 'इति केचित्'—नास्ति व. व ल, २. 'पेशलत्वात्' नास्ति—व. व ल या मुना

किमुवाचेत्याह—

अपमेघोदयं वर्षमदृष्टकुलुमं फलम् ।

अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥५४॥

अपमेघोदयमित्यादि ॥ [अतर्कितोपपन्नं] अतर्किनमराद्भिन्नम<sup>१</sup> चिन्तितमुपपन्नं घटितम् । व<sup>२</sup> भवतां [दर्शनम्] अपलोकनम् [अपमेघोदयं वर्षम्] अनभ्रवृष्टितुल्यम् । [अदृष्टकुलुमं फलम्] अदृष्टसुमफलनिभं च । ममे<sup>३</sup>त्यसम्मशेषमातगमै<sup>३</sup> रूपमलङ्कारः । प्रतिभाति इति दशिग्रहणं विकल्पार्थमिति द्वितीयाभावः ॥५४॥

१ 'अतर्किनम'—नास्ति—व. या मुना २ मम प्रतिभासते—या मुना

३ गुणम—व

मूढं<sup>१</sup> बुद्धं<sup>२</sup> मिवात्मानं हैमीभूतं<sup>३</sup> मिवायसम् ।  
भूमेर्दिवमिवारूढं मन्ये भवदनुग्रहात् ॥५५॥

१. मूढं—शा. मुना, २. बुधम्—स. ३. हैमीभूत०—अ. ना.

मूढं बुद्धमित्यादि ॥ [भवदनुग्रहात्] भवदीयदर्शनानुग्रहादहं आत्मानं  
[मन्ये] अवगच्छामि<sup>१</sup> [मूढं] सन्तं बुद्धम् इव पण्डितमिव । [आयसम्]  
अयोमयं सन्तं [हैमीभूतं] सुवर्णीभूतम्<sup>२</sup> इव । भूमेः सुवश्च [दिवम्]  
आरूढम् इव] स्वर्गमुद्गतमिव । तत्तुल्यपरितोयात् ॥५५॥

१. 'कीदृशम्'—अपा.—व. व. शा. मुना. २. सुवर्णीभूतम्—व. व. न. शा. मुना.

अद्य प्रभृति भूता<sup>१</sup>नामधिगम्योऽस्मि शुद्धये ।  
यदध्यासितमर्हद्विस्तद्वि तीर्थं प्रचक्षते ॥५६॥

१. मर्त्या०—अ. ना.

अद्य प्रभृतीत्यादि ॥ [अद्य प्रभृति] इत आरभ्य [भूतानां] शुद्धये  
अधिगम्यः अस्मि] जनाः पापापनुत्तये<sup>१</sup> मां द्रष्टुमायास्यन्ति । यस्मात्  
अर्हद्विः<sup>२</sup> [अध्यासितम्] आसेवितं तत् तीर्थं [प्रचक्षते] आहुः । भवदा-  
गमनाद्वि तीर्थीभूतोऽहम् ॥५६॥

१. पापमुत्तये—व. ल. २. 'विद्विषा'—अपा.—व. ल. य. ना. मुना.

अथैमि पूतमात्मानं द्वयेनेव द्विजोत्तमाः ।  
मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च यः ॥५७॥

अथैमि पूतमित्यादि ॥ हे [द्विजोत्तमाः] मुनीशाः<sup>१</sup> [द्वयेन] उभयेन  
एव अहम् आत्मानं [पूतं] पवित्रम् अथैमि जाने । येन द्वयेनेत्याह ।  
[मूर्ध्नि] शिरसि [गङ्गाप्रपातेन] भागीरथीनिर्गरेण [यः] मयनां [धौतपादा-  
म्भसा] क्षालितचरणोक्थेन च । यादृशं गान्धमम् पवित्रं तादृशं  
भवत्पादोदकं च । पूज्यांघ्रियुगं<sup>२</sup> प्रस्तास्य तज्जलं शीघ्रं<sup>३</sup> यद्वेदिन्याप्ताः ॥५७॥

१. विप्रवराः—शा. २. विप्राणा हि पादौ—१. व. व. ल. ना. मुना.

३. शिरसि—न. य. व. ल.

जङ्गमं प्रैष्यभावे वः<sup>१</sup> स्थावरं चरणाङ्कितम् ।

विभक्तानुग्रहं मन्ये द्वैरूप्यमपि<sup>२</sup> मे वपुः<sup>३</sup> ॥५८॥

१ प्रैष्याभवेन-स, प्रैष्यपक्षे व-य सा मुशा अ. ना २ द्विरूपमपि-  
स म ३ कृतम्-सा मुशा

जङ्गमं प्रैष्येत्यादि ॥ [मे] मम [द्वैरूप्यं] रूपद्वयम् अपि भवद्भिः  
विभक्तानुग्रहं विभागीकृतप्रसादं कृतम् । तथा हि जङ्गमे यन्मे<sup>१</sup> रूपं तद् वः  
युष्माकं [प्रैष्यभावे] दासकर्मणि । स्थावरमपि [चरणाङ्कित] युष्मत् पाद-  
मुद्राचिह्नितम् । अत्यर्थं गच्छतीति जङ्गमम् । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य'  
[पा० सू० ७-४-८५] । प्रेषणीय प्रैष्य । द्वे एव रूपे द्वैरूप्यम् ॥५८॥

१ भगामे-व व ल न. सा मुशा

भवत्सम्भावनेत्याय परितोषाय मूर्च्छते ।

अपि<sup>१</sup> व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥५९॥

१ अभि०-स अ. ना

भवत्सम्भावनेत्यादि ॥ [भवत्सम्भावनेत्याय] युष्मदादरोत्पन्नाय  
मूर्च्छने वर्धमानाय परितोषाय प्रहर्षाय [मे] अङ्गानि मम व्याप्तदिगन्तानि अपि  
न प्रभवन्ति न समर्थानि । तं योदुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । इति परितोषस्य  
वाहुल्यकथनम् । परितोषाय न प्रभवन्तीत्यलमर्थत्वाच्चतुर्थी ॥५९॥

न केवलं दरीसंस्थं भाम्बता दर्शनेन वः ।

अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥६०॥

न केवलमित्यादि ॥ [वः] भवतां [भाम्बता] दीप्तिमता दर्शनेन न  
केवलं [दरीसंस्थं] शुद्धासंस्थं तम<sup>१</sup> नूनं यावद् [रजस] रजोगुणात्  
अपि परं मोहात्त्यम् [अन्तर्गत] हन्त्यम् अपि अपास्तम् । भवदालोकनेन  
हाहं निर्मोहः संबृत्तः ॥६०॥

१ 'मम'-असा-व गा मुशा

इदानीमागमनप्रयोजन भङ्ग्या<sup>१</sup> विपृच्छिषुराह-

कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याच्चेत् किं नोपपद्यते<sup>१</sup> ।  
मन्ये<sup>२</sup> मत्पावनायैव प्रस्थानं भवतामिदम्<sup>३</sup> ॥६१॥

१ मङ्गलपत्रेण०-व शा मुशा २ नोपदिश्यत-स ३ शङ्के-अ ना  
चा ४ ०मिह-ण स

कर्तव्यं वो नेत्यादि ॥ अस्मत्सकाशे तपस्वित्वाद् [व.] भवतां  
[कर्तव्य] प्रयोजनं [न पश्यामि] नेक्षे । अथ चेत् सम्भवेत् तत् किं महा  
प्रमादत्वात्स्वत एव न [उपपद्यते] घटते । ये<sup>१</sup> किल सस्पृहास्तेषामन्यायस्त  
कार्यं न तु नि स्पृहाणाम्<sup>२</sup> । ततश्च [मन्ये] जाने [मत्पावनाय] मत्पवित्री  
करणाय एव [भवतां] शुष्मारम् इदं [प्रस्थानम्] आगमनम् ॥६१॥

१ १ 'ये किल' नि स्पृहाणाम्'-नास्ति-व व ल न शा मुशा

तथापि तावत्कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातुमर्हथ ।  
विनियोगप्रसादा हि किङ्कराः प्रभविष्णुषु ॥६२॥

तथापि तावदित्यादि ॥ यद्यपि व. सर्वं स्वयमेव सम्पद्यते तथापि  
कुत्रापि कार्ये [मे] मम<sup>१</sup> [आज्ञाम्] आदेशं [दातुम्] गर्ह्य ददथ<sup>२</sup> ।  
[हि] यस्माद् ये किङ्करा भूयास्ते प्रभविष्णुषु विनियोगप्रसादा स्वाम्या  
सैव तेषामनुग्रहः । प्रभविष्णुषु स्थितो यो विनियोग इति सप्तम्यत्र  
वाचकीया<sup>३</sup> ॥६२॥

१ मह्यम-शा मुशा २ ददध्वम-व व न -शा मुशा ३ वाचकी-  
कार्या-ता मुशा

एते वयममी दारा कन्येयं कुलजीवितम् ।  
व्रत येनात्र वः कार्यमनास्या वाहनस्तुषु ॥६३॥

१. वनायिनो वृषम०-त. ०ट्पम०-शा. मुशा.

एते वयमित्यादि ॥ किं बहुना रटितेन । इमे वय दारा अपि एते  
[कुलजीवित] कुलजीवितनिधौ ईयम् अपि कन्या । [व्रत] व्रतयत एतेषा  
मभ्याद् भयतां येन [कार्यं] प्रयोजनम् । भृष्टिरण्यादिषु किमिति अपहनुतम्,

वराकमि<sup>१</sup>त्याह । यस्मात् [याह्यवस्तुषु] बहिरङ्गेषु भूदिरण्यादिषु चरन्  
अनास्था अनादरः । आत्मपुत्रकल्पमपि यो ददाति तस्य घनेऽपि  
इव बहुमानः ॥६३॥

१ किमिति गोपितमि०-व व ल न सा मुग,

इत्युचि<sup>१</sup>वास्तमेयार्थं दरी<sup>२</sup>मुखविसर्पिणा ।

द्विरिष प्रतिशब्देन व्याजहार हिमालयः<sup>३</sup> ॥६४॥

१ इत्युक्त०-म चा २ गुहा-म ३ हिमाचल-स

इत्युचिवास्तमित्यादि ॥ [इति] इत्थं [ऊचिगान्] उच्चमुक्तवान्  
[हिमालय] नगनाथ [दरीमुखविसर्पिणा] कन्दराविवरप्रसर्पिणा [प्रति  
शब्देन] प्रतिष्पनिता तम् एव अर्थं [द्वि] पुनर्निश्चयार्थं [व्याजहार]  
अभाषत इव । 'अन्योऽपि य किञ्च निश्चयपूर्वकं ददाति स आदरेण  
वारजार निवेदयतीति' ॥६४॥

१ १ अ'योऽपि, ...निवेदयतीति'-नास्ति-व व ल सा, मुग

अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु ।

ऋषयश्चोदयामासुः<sup>१</sup> प्रत्युवाच स भूधरम् ॥६५॥

१ नोदयामासु-म, प्रेरयामासु-स

अथाङ्गिरसमित्यादि ॥ [अथ] तत [अथ] मुनय अंगिरसम्  
ऋषि [चोदयामासु] अचूचुदन् । यत उदाहरणवस्तुषु ऋषिनीयप्रकारेषु  
अग्रण्य प्रवीणम् । स अङ्गिरा [भूधर] नगाधिप [प्रत्युवाच] प्रतीपम<sup>१</sup>  
पत्<sup>१</sup> । उदाह्रियते कथ्यते इत्युदाहरण तच्च तद्वस्तुदाहरणवस्तु ॥६५॥

१ अगहन-व व ङ गा मुग

किमग्रनीदित्याह—

उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।

मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुन्नतिः ॥६६॥

उपपन्नमि<sup>१</sup>त्यादि ॥ 'पते चर्ष' [कुमार० ६-६३] इत्यादि<sup>१</sup> यत्  
त्वयोक्तमेतदग्निलं अत आ परम् अपरम् अपि अधिकमपि त्वयि उपपन्न

पष्ठ सर्ग ।

सुयष्टम् । यतः [शिखराणां] शिखराणि [सदृशी] इव [ते] तत्र [मनस]  
मन अपि [समुन्नति] उन्नतम् उदारम् । महाशयाना<sup>१</sup> किमिव<sup>२</sup>  
दुष्करम् ॥६६॥

१ इत्यादि व व सा मुशा

२ महाशयस्य हि-व व. शा. मुशा

३ किम-व व न

स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथा हि ते ।

चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारता गतः ॥६७॥

स्थानेत्वामित्यादि ॥ व्यासादयो [त्वा] भवन्त स्थावरात्मानं विष्णुं वा  
यद् आहुः<sup>१</sup> । 'स्थावराणां हिमालय' [भ०गी० १०-२५] इति । यतस्तव  
कुक्षि उदर चराचराणां भूतानाम् [आधारताम्] आधारत्वं<sup>२</sup> गतः ।  
सर्वे हि सत्त्वा स्थावरजङ्गमाश्च त्वन्मध्ये निवसन्ति । विष्णुरिव  
जगन्निवास इति सुप्रतीतम् ॥६७॥

० वदति-व व ल न गा मुशा

२ आधारताम् व गा मुशा

गामधास्यत्कथं नागो मृणालमृदुभिः<sup>१</sup> फणैः ।

आ रसातलमूलात्प्रमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥६८॥

१ ० सदृश-वा अ ना सा मुशा

गामधास्यदित्यादि ॥ नाग शेषाहि [मृणालमृदुभि] विससुकुमारै  
[फणै] शिरोभि गा भुव कथम् अघास्यत् विभ्रयात्, यदि आ रसातल  
मूलात् पातालपर्यन्तं त्वम् पना न अवालम्बिष्यथा नाग्रहीष्यथा<sup>२</sup> ।  
भवत्सहायकेन<sup>३</sup> हि नागराजो<sup>४</sup> मही<sup>५</sup>मुद्धोदु शक्नोतीत्यर्थः । 'अघास्यत्'  
इति क्रियातिपत्यभावाच्छृङ्गोपदिष्ट-त्य ॥६८॥

१ नाग्रहीष्ठा-व व न

२ साहाय्यवेन-न

३ शेष-व व

४ अवनिम-य व गा मुशा

अच्छिन्नामलसंतानाः समुद्रोर्म्यनियारिताः ।

पुनन्ति लोकं पुण्यत्वात्कीर्तय सरितश्च ते ॥६९॥

अच्छिन्नामलेत्यादि ॥ [ते] त्वदीया कीर्तय सरितश्च पुण्यत्वात्  
लोकं पुनन्ति । कीदृश्य [अच्छिन्नामलसंताना] अच्छिन्नोऽप्युद्धितोऽमल

शुभ्रः सन्तानः प्रबन्धः प्रवाहश्च यासाम् । [ समुद्रोर्म्यनिवारिता ]  
अग्निरुल्लोलैरप्यनिपिद्धप्रसराः उभयेऽपि ॥६९॥

यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः<sup>१</sup> ।

प्रभवेण<sup>२</sup> द्विर्तायेन तथैवोच्छिरसा त्वया<sup>३</sup> ॥७०॥

१ पादेन परमेष्ठिना-अ ना

२ प्रभवेन-स प्रभवेन-अना

३ ओच्छिरसि त्वयि-अ ना

यथैवेत्यादि ॥ परमेष्ठिनो विष्णोः पादेन प्रभवेण जनकेन सुरसखि  
यथैव श्लाघ्यते तथैवोन्नतकंधरेण भवतापि । हिमवतो विष्णुपदी भवति ।  
हरिचरणान्च भुवनत्रयाक्रमणकाले निर्यातेत्यागमः ॥७०॥

तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ।

त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत्य तु स्वाभाविकस्तत्र<sup>१</sup> ॥७१॥

१ ओदया-चा

तिर्यगूर्ध्वमित्यादि ॥ हरेः विष्णोः [व्यापक] सर्वव्यापी यो महिमा  
अभूत् स त्रिविक्रमोद्यतस्य भुवनत्रयाक्रमणस्य सतो न तु नित्यम् । तत्र  
तु असौ व्यापी स्वाभाविक सहज<sup>१</sup> इति विशेषकथनम् । त्रयो विभक्ता-  
पादन्यासाः समाहृतास्त्रिविधमम् ॥७१॥

१ साञ्चितिक-अ या-व न, सा मुदा

यज्ञभागभुजां मध्ये पदमातस्थुषा त्वया<sup>१</sup> ।

उच्चैर्हिरण्यं शृङ्गं सुमेरोवितथीकृतम् ॥७२॥

१ पदमात्रस्य तस्थुषा-स

यज्ञभागभुजामित्यादि ॥ [यज्ञभागभुजा] देवानां मध्ये यज्ञांश-  
भोजित्वेन त्वया पदम् अदस्थानम् आतस्थुषा इतरता [सुमेरोः] सु-  
रुनिः [हिरण्यं] सौदण्यमपि [उच्चैः] उच्चमपि च [शृङ्गं] शिखर-  
पितथीकृत निष्कलं पिहितम्, असत्यं सम्पादितम् । न ह्यसौ यज्ञागभुजः ।  
अतश्च सौवर्णेनापि<sup>१</sup> किं तेन म्रियते ॥७२॥

१ अमर-चा मुदा २ अधिक-व



पष्ठः सर्गः ।

काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्वमर्पितम् ।  
इदं तु ते भक्तितनम्रमर्हदा<sup>१</sup>राधनं<sup>२</sup> वपुः ॥७३॥

१. सतामा०-म. २. महोदारतरं-चा.

काठिन्यमित्यादि ॥ मृदुकर्कशमेदेन तत्र द्विरूपम्<sup>१</sup> । तत्र स्थावरे  
[काये] देहे शिलामये [भवता] त्वया<sup>२</sup> काठिन्यम् [अर्पितं] निहितम्<sup>३</sup> ।  
इदं तु जङ्गमं रूपं तव मृदुत्वात् [भक्तितन्रं] भक्त्या नन्नं पेशलम् । अत एव  
[अर्हदारधनम्] अर्हतां पूज्यानामाराधनं सेवनम् । नत्वत्र स्तब्धता ॥७३॥

१. द्वैरूप्यम्-च. व. शा. मुता. २. 'अशिलम्'-अपा.-व. व. शा. मुता.  
३. निहितम्-ता. मुता.

तदागमनकार्यं नः शृणु कार्यं तवैव तत् ।  
श्रेयसामुपदेशात्तु वयमप्यंशभागिनः ॥७४॥

१. ०मत्रा०-म. अ. ना.

तदागमनेत्यादि ॥ तद् इत्युपसंहारे । अलं ते महिमसंकीर्तनेन ।  
[नः] अस्माकं तावद् [आगमनकार्यम्] आगमनकृत्यं [शृणु] आकर्षय ।  
कार्यं तु<sup>१</sup> तव एव । न तु नः । किन्तु [श्रेयसाम् उदेशात्] श्रेयोमार्ग-  
निरूपणात् वयम् अपि अंशभागिनः शुभकलासादितः । तेनास्माकमपि  
तत्कार्यमेवेति भावः<sup>२</sup> ॥७४॥

१. तत्कार्यं नीयत्वात्-च. व. न. ता. मुता. २. इत्यर्थः-च. न. शा. मुता.

अणिमादिगुणोत्थान<sup>१</sup>मस्पृष्टपुरुषान्तरम् ।  
शब्दमीश्वर इत्युच्चैः सार्धचन्द्रं विमर्शि यः ॥७५॥

कल्पिता<sup>१</sup>न्योन्यसामर्थ्यैः पृथिव्यादिभिरात्मभिः ।  
यस्येदं<sup>२</sup> तन्यते<sup>३</sup> विश्वं<sup>४</sup>धुर्यैर्यानिमिवाध्वनि ॥७६॥

योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनम् ।

अनावृत्तिभयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥७७॥

स ते दुहितरं साक्षात्साक्षी विश्वस्य कर्मणाम्<sup>१</sup> ।

वृणुते वरदः शम्भुस्मत्संक्रामितैः पदैः ॥७८॥

१. ० गुणोपेत ०-म स २. कलिता ०-म. ३. येनेद-म. ४. द्विपते-म.

स. तन्व्यते-चा ५. व्यक्त-अ. ना ६ कर्मण-स. अ. ना शा, मुना

अणिमादीत्यादि ॥ [ ७५ ] स [ ते ] तत्र वरदः शम्भुः [ अस्मत्  
संक्रामितैः ] अस्मासु निहितैः पदैः वचोभिः साक्षात् [ दुहितरं ] सुतां वृणुते  
अर्थयते ।<sup>१</sup> को सावित्याह । यः एवंविधः ईश्वरः इति शब्दम् उच्यते ।  
ध्यापकं सार्धचन्द्रं विभक्तिं । शशिपण्डमपि वहतीत्यर्थः । कीदृशं शब्दम् ।  
[ अणिमादिगुणोत्थान ] अणिमादीनां अणिमा-महिमा-लघिमा-गणिमा-ईशि-  
त्व-वशित्व-प्राकाम्य-यथाकामावसायितानां<sup>२</sup> गुणानामुत्थानं प्रथमम् ।  
अणिमादिगुणयुक्तो हीश्वर उच्यते । उत्तिष्ठन्त्यस्मादित्युत्थानम् ।  
[ अस्पृष्टपुरुषान्तरम् ] अस्पृष्टमगतं<sup>३</sup> पुरुषान्तरमन्यः पुरुषः आत्मा येन ।  
‘पुरुषविशेषो हीश्वरः’<sup>४</sup> । उच्यते उन्नत महाप्रभावं वा । कल्पितान्योन्येत्पादि ॥  
[ ७६ ] यस्य सम्प्रन्धिभिः [ पृथिव्यादिभिर्गतात्मभिः ] पृथक्तेजोवाय्वाकाश-  
रात्मभूतिभिः इदं [ विद्वत् ] एषक्त ब्रह्माण्डं तन्वते प्रसारयते सम्पाद्यते ।  
धुर्यैः अद्वैतैः [ अल्पनि ] मार्गे यानः इव रथ इव । कीदृशस्तेन । [ कल्पि-  
तान्योन्यसामर्थ्यैः ] कल्पित समर्थितमन्योन्यं सामर्थ्यं शक्तशायनं यैः  
भूतिसंप्रपञ्चिकव्यूहायकाशवृत्तिभिः परस्परगदितशक्तिभिः किल ते  
भुवनानि निर्मातुं प्रभवन्ति । धुर्या अप्यन्योन्यं शक्तिमुपजीवन्तो यानं  
तन्वयन्ति । योगिनः इत्यादि [ ७७ ] य देवं [ योगिनः ] अज्यात्प्रविदः  
[ क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनं ] शरीरान्तरस्थं परमात्माख्यं विचिन्वन्ति गवेषयन्ति ।  
[ यस्य ] यदीयं पदमनावृत्तिभयमाहुः । अविद्यमानमावृत्तिभयं संसर्गप्राप्ता  
यस्य । न हि तन्वयानमासाय पुनर्जायते । स त इत्यादि [ ७८ ] तथा  
विदरस्य जगतः कर्मणां शुभाशुभानां साक्षी दृष्टा दृष्टान्यतिव्यात्<sup>५</sup> ।

पष्ठः सर्गः ।

वरदः अभीष्टार्थदाता । स एवंविधः [शंभुः] महेश्वरः साक्षात् आत्मार्थ  
[ते] तव दुहितरम् उमां [वृणुते] अर्थयते ॥७८॥ चतुर्भिः कुलकम्\* ।

१. प्रार्थयते-व. व. शा. मुशा. २. ० प्राकाम्येशित्ववशित्वाना-शा. मुशा.  
३. अविपयीकृतम्-व. व. शा. मुशा. ४. द्र यो०सू० १-२४ ५. शक्तघा-  
घारो-शा. मुशा. ६. हृत्स्वात्वात्-व. ७. चतुर्भिः कलापकम्\* इति  
समीचीन पाठ ।, कलापकम्- शा. मुशा.

चरगुणान् ध्रावयित्वा सम्यन्धयोजयन्नाह-

तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ।

अशोच्या हि पितुः कन्या सद्भर्त्रे\* प्रतिपादिता ॥७९॥

१. तद्भर्तृ०-म. अ. ना.

तमर्थमित्यादि ॥ अतश्च तं शंभुं त्वं [सुतया] दुहित्रा योक्तुं  
घटयितुम् अर्हसि । अर्थम् इव भारत्या । वागर्थो हि नित्यसम्यग्वाग्यो-  
न्यमव्यभिचारात् । तद्दाने च तत्रैव गुणः यस्मात् सद्भर्त्रे साधवे एत्ये  
[प्रतिपादिता] निष्पृष्टा[कन्या] कुमारी [पितुः] पित्रोः अशोच्या भवति ॥७९॥

गुणान्तरमप्याह-

यावन्त्येतानि\* भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

मातरं कल्पयन्त्वेनामीशो हि जगतः पिता ॥८०॥

१. यावद्द्वयानि-अ. ना. शा. मुशा.

यावन्तीत्यादि ॥ त्वमस्मै दुहितां देहि यावत् एनां गौरीं यानि\*  
भूतानि [स्थवराणि च] चराणि च मातरं कल्पयन्तु । तद्दानेन कथमसी  
जनित्री२ सम्पद्यते इत्याह । [हि] यस्मात् ईशः महादेवः [जगतः]

१. द्वयानि-शा. मुशा. २. जगज्जननी-व. जगज्जनित्री-व. शा. मुशा.

जगतां पिता सृष्टिर्हृत्यात् योगक्षेमवद्भनाच्च<sup>१</sup> । पितुर्या भार्या सा माते-  
त्युच्यते ॥८०॥

१. ०क्षेमोद्भनाच्च—मुद्रा.

प्रणम्य सिति<sup>१</sup>कण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।

चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्चूडामणिमरीचिमिः ॥८१॥

१. सिति०.—म. स. शा. मुद्रा.

प्रणम्य सिति<sup>१</sup>त्यादि ॥ अपि च विबुधाः देवाः आह्वनकप्रक्रियायां<sup>१</sup>  
[सितिकण्ठाय] नीलगलं प्रणम्य अस्याः अपि गौर्याः [चूडामणिमरीचिमिः]  
शिरोरत्नरश्मिभिः [चरणौ] पादौ रञ्जयन्तु चित्रयन्तु । प्रणम्य सितिकण्ठाय  
'इत्युपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी' इति द्वितीयाया न्याय्यत्वात् ।  
'स्वयम्भुवे नमस्कृत्य' इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चतुर्थीप्रयोगः । ॥८१॥

१. ०प्रक्रिया—मुद्रा. शा.

उमा वधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम् ।

वरः शंभुरलं ह्येव त्वत्कुलोद्भूतये विधिः ॥८२॥

१. त्वत्कुलो०—स.

उमा वधूरित्यादि ॥ [त्वत्कुलोद्भूतये] तव वंशस्योद्भूतयेऽभ्युदयाय  
विधिः अयम् अलं पर्याप्तः । कोऽसावित्याह । उमा वधूः गौरी दीयते  
त्वं च दाता वरः [शम्भुः] महेश्वरो वयं च याचितार इति । अनुद्योतिता<sup>१</sup>  
अपि गुणाः धनितपदत्वा<sup>२</sup>त्प्रतीयन्ते । [यथा] 'रामोऽस्मि सर्वं सदे'<sup>३</sup>  
[हनुमन्नाटकम् ५-७] इति ॥८२॥

१. अनुद्योतिताः—व न शा मुद्रा.

२. धनितपदत्वा—व. व न. शा मुद्रा.

अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्यानन्यवन्दिनः ।

सुतासम्बन्धविधिना भव विश्वगुर्गुरुः ॥८३॥

अस्तोतुरित्यादि ॥ सुतासम्बन्धविधिना गौरीं दत्त्वा [विदग्धगुरोः]  
शम्भोरपि गुरुः भव अतिपूज्यः सम्पदस्य । श्वगुरो हि पितृनिभः ।

पठः सर्गः ।

कीदृशस्य । सर्वोत्कृष्टत्वात् स्तूयमानस्य वन्द्यस्य च । कदाचित्सोऽप्यन्यान्  
स्त्यात् प्रणमेच्चेदित्याह । अस्तोतुः [अनन्यवन्दितः] अन्यांश्चा-  
वन्दितु ॥८३॥

१ 'तन उत्कृष्टतरस्याभावात्'—अपा-व. व न शा मुशा

एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।  
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥८४॥

एव वादिनीत्यादि ॥ पार्वती [एवम्] इत्थ [वादिनि] व्रत्राणे  
[देवर्षौ] अङ्गिरसि [पितुः] हिमवत् [पार्श्वे] निकटे त्रपया [अधोमुखी]  
अवनता सती [लीलाकमलपत्राणि] विलासनलिनपलाशानि [गणयामास]  
अजीगणदिति लज्जाविर्भावेना'मिलापातिशयसूचनम् ॥८४॥

१ लज्जाविनिह्वेना० शा. मुशा.

शैलः संपूर्णकामोऽपि मेनामुखमवैक्षत<sup>१</sup> ।  
प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थं हि<sup>२</sup> कुटुम्बिनः ॥८५॥

१ उदैक्षत—म. स २. कन्यार्थेपु—म स अ ना

शैल इत्यादि ॥ [शैलः] हिमवान् अपि [संपूर्णकामः] संपन्न<sup>१</sup> मनोरथ  
अपि किमत्र वक्तव्यमिति [मेनामुखे] पत्नीवक्त्रम् [अवैक्षत] आलुलोके ।  
[हि] यस्मात् ये कुटुम्बिनः गृहस्थास्ते [कन्यार्थं] कन्याप्रयोजने प्रायेण  
[गृहिणीनेत्राः] भार्याचक्षुरः । तस्मै<sup>२</sup> यद्रोचते तत्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥८५॥

१ संपूर्ण०-व. व शा मुशा २ तस्यै-शा मुशा

मेने मेनाऽपि तत्सर्वं पत्युः कार्यं समी<sup>१</sup> प्सितम् ।  
भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ॥८६॥<sup>२</sup>

१ कार्यं समी०-म २. मुद्रितनारदायामव्यभिचारिण्यो नास्ति ।

इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्ध्या विमृश्य सः ।  
आददे वचसामन्ते मङ्गलालङ्कृतां सुताम् ॥८७॥<sup>१</sup>

२. ८६-ना मुसा अ ना

मेने मेनापीत्यादि ॥ [८६] इदमत्रेत्यादि ॥ [८७] [मिना अपि]  
मेने' अङ्गीकार । [पतिव्रताः] [अध्यभिचारिण्यः] च अनिपेधिका भवन्ति ।  
पत्यु [समीप्सितं] चाञ्छितं [कार्यं] न निपेधयन्ति, यदेव रोचते भर्तुस्त-  
त्कुर्वन्तीत्यर्थः<sup>१</sup> । ततः [इदं] कन्यादानमेव उत्तरं न्याय्यं न त्वन्यदित्यसौ  
[बुद्ध्या] धिया [विमृश्य निदिश्य प्रकृतार्थोपयोगि किञ्चिदुपेत्या] [वच-  
साम् अन्ते] वचनान्ते [मङ्गलालङ्कृतां] मङ्गलाभरणभूषितां तां [सुतां]  
तनयाम् [आददे] अग्रहीत् ॥ [८६] [८७] ॥ युग्मम् ।

१ १ 'मेने इत्यय' - नास्ति - व व ल न शा मुना

एहि शर्वापणे' वत्से मिश्रा त्वं' परिकल्पिता ।  
अर्थिनो मुनयः प्राप्तं गृहमेधिकलं मया ॥८८॥<sup>२</sup>

एतावदुक्त्या तनयां मुनीनाह महीधरः ।  
इयं नमति वः सर्वास्त्रिलोचनवधूरिति ॥८९॥<sup>३</sup>

१. विश्वात्मने-म. सर्वात्मना-भू सर्वापणा-ना मुना २. मिश्रासि-म. ना  
३. ८७- अ ना शा मुसा ४ ०न्पीन्-म ५ ८८-ना मुना

एहि शर्वापणादि ॥ [८८] एतावदुक्त्या तनयामित्यादि ॥ [८९] हे  
[शर्वापणे] [वत्से] पुत्रि [एहि] आगच्छ इत्यर्थं त्वं मिश्रा मया परि-  
कल्पिता । [अर्थिनः] मार्गकाश्च [मुनयः] सत्पत्न्योऽतश्च [गृहमेधि-  
कलं] गृहस्थकलं मया अद्य प्राप्तम् । गृहमेधिना हि प्राप्तातिथये मिश्रा

पष्ठः सगेः ।

देवा' । [एतावत्] इत्थं तां [तनयां] पुत्रीम् [उक्त्वा] अभिधाय मुनीन्<sup>१</sup>  
[आह] अयादीत् । इयं [त्रिलोचनवधूः] शर्वपत्नी [वः] युष्मान् [सर्वान्]  
अखिलान् [नमति] प्रणमतीति दानं ध्यनितम् । अपर्यतेऽस्मै इत्यर्पणम् ।  
'कृत्यल्युटो बहुलम्' [पा० सू० ३-३-११३] शर्वोऽर्पणो यस्याः सा  
शर्वारणा तस्याः संबोधनं क्रियते<sup>२</sup> । अथ ईश्वरार्थं निमित्ते गृहं वेदम  
दाराश्च दारैर्मैघन्ते इति गृहमेधिनो गृहस्थाः । अर्थयन्ते [इति] अर्थिनः ।  
[८८] [८९] । युग्मम् ।

१. गुणवते कन्या देवा-शा. मुशा व व ल २ सन्तपोन-व. व. न.  
शा. मुशा. ३. 'तस्या. संबोधनं क्रियते'-नास्ति-शा. मुशा.

ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।  
आशीर्भिरैधया'मासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥९०॥<sup>३</sup>

१. ०भिवंधया०-चा. २-८९-शा. मुशा. अ.ना.

इप्सितार्थेत्यादि ॥ तत [ते] मुनयः [ईप्सितार्थक्रियोदारम्] अभि-  
लपितवस्तुसम्पत्तिमद्वार्यं [गिरेः वचः] हिमवद्वचनम् अभिनन्द्य अनुमोद्य  
प्रणमन्तीम्<sup>१</sup> अभ्यिकां गौरीम् आशीर्भिः एधयामासुः अवीवृधन् । कीदृ-  
शीभिः । [पुरःपाकाभिः] पुरोऽग्रे पाकः फलं भर्तृवाल्गव्यलक्षणं यासां  
ताभिः, पुरः पाकाभिर्निकटान्युदयाभिः ॥९०॥

१. 'प्रणमन्तीम्' नास्ति-व. व. न. शा. मुशा

तां प्रणामादस्त्रस्तजाम्बूनदवतंसकाम् ।  
अङ्गमारोपयामास लज्जमानामरुन्धती ॥९१॥<sup>२</sup>

१. ९०-शा. मुशा. अ. ना.

तां प्रणामेत्यादि ॥ भर्तृवार्तया [लज्जमानां] प्रपमाणां [ताम्]  
अम्बिकाम् [अरुन्धती] पशिष्ठपत्नी [अङ्गम्] आरोपयामास उत्सङ्गे जग्राह ।

[प्रणामादरसस्तजाम्बूनदवसकाम्] प्रणामादरेण पादवन्दनम्यत्नेन सस्र  
पतितो हेमक'र्णपूरो यस्यास्ताम् ॥९१॥

१ कनकक०—व व ल व शा मुशा

तन्मातरं चाश्रुमुखीं दुहितृस्नेहविक्रवाम् ।  
वरस्यानन्यपूर्वस्य विशोऽमकरोद्गुणैः ॥९२॥<sup>१</sup>

१ ९१-गा मुशा अ ना

तन्मातरमित्यादि ॥ तथा [दुहितृस्नेहविक्रवा] सुतास्नेहकातरत्वात्  
[अश्रुमुखीं] रुदन्तीं [तन्मातरं] मैनामसौ अनन्यपूर्वस्य अकृतदारान्तरस्य  
[वरस्य] जामातु गुणै विशोऽ] विगतदुःखाम् अकरोत् । 'सर्वेद्वर  
सर्वशक्तिर्वसल'स्ते जामाता सम्पन्न । तत्र प्रहयस्थाने क शोकावसर'  
इति । अविद्यमाना अन्या पूर्वं यस्य स अनन्यपूर्वम् इति सपत्नीशङ्कापनोद  
पर वचनमकृतदारान्तरस्येत्यर्थः <sup>२</sup> ॥९२॥

१ 'भवतवत्सल अपा—व व ल न शा मुशा २ सुसुप्तेति समास —  
अपा—व व ल न शा मुशा

वैवाहिकीं तिथिं पृष्टास्तत्क्षणं हरयन्धुना ।  
ते श्रृगहादूर्ध्वमारुपाय चेलुङ्गी'रपरिग्रहाः ॥९३॥<sup>१</sup>

१ चेररुषी०—म स २ ९२-गा मुशा अ ना

वैवाहिकीमित्यादि ॥ तत ते मुनयः गमनायोत्तस्थुः । तत्क्षणं हर  
यन्धुना हिमाचलेन हरसुरेण वैवाहिकीं तिथिं पृष्टा कदा विवाहोऽस्त्विति  
तेऽपि श्रृगहादूर्ध्वं पर चतुर्थेऽ'हनीति [आरुपाय] उपस्था चेलु ।  
[चीरपरिग्रहा] चीरं यत्कलमेव परिग्रहो घन येपामिति निस्पृहत्वमर्थनम् ।  
प्रायेण हि श्रृग्यानिवाहमेव सस्पृहा भवन्ति । विवाह प्रयोजनं यस्या  
सा ताम् वैवाहिकीम् ॥९३॥

१ चतुर्थे—नास्ति गा मुशा



ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य<sup>१</sup> च शूलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥९४॥

१ प्राप्य-म न २ ९३-शा मुना अ ना

ते हिमालयमित्यादि ॥ तत ते मुनय [हिमालयम्] आद्रिताथम्  
आमन्त्र्य आपृच्छय<sup>१</sup> [पुन] भूय [शूलिन] भव [प्रेक्ष्य] ददृशिरे । गौरी-  
लाभस्वरूपम् अर्थं सिद्धम् [अस्मै] कथयित्वा [तद्विसृष्टा] तेनेद्वरेण<sup>२</sup>  
विसर्जिता खम् उद्ययु । दिवमगमन्निति लाघवेन कथोपसहार ॥९४॥

१ ज्याककुत्य-गा मुना २ तेन-व न

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रा-

दगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।

कमपरमवशं न विप्रकुर्यु-

र्विभ्रमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥९५॥<sup>१</sup>

१ ९४-शा मुना अ ना

पशुपतिरित्यादि ॥ मुनय स्वस्थान गता । [पशुपति अपि] भगवानपि  
[अद्रितनयासमागमोत्क] पार्वतीसङ्गमोत्कण्ठित तानि श्रीणि महानि दिनानि  
कृच्छ्रात् फलेशेन अगमयत् । तेषा पतिरिति यद्येव कथमसौ रागीत्याह ।  
कम् अपरम् अवशम् अजितेन्द्रियम् [अमी] एते भावा पदार्था न [विप्रकुर्यु]  
विकारिण कुर्युर<sup>२</sup>पि तु सवमपि । यस्मात् विभ्रम् अपि वक्षिनमपि स्पृशन्ति  
नात्यस्मदादीना किमप्युपालम्भस्यानमिति कवे कालिदासस्य स्वाभिप्रायो  
क्ति, विलासित्वात्<sup>३</sup> । पुष्पितामामृतमिति भद्रम् ॥९५॥

१-१ अपि विलासित्वात्-नास्ति-व न ल न शा मुना

इति कुमारसंभवपञ्जिकायामुमाप्रदानो नाम पष्ठः सर्गः ॥४॥'

१. इति कुमारसंभवे महाकाव्ये वालिदासकृतायाम् टीकायायानन्ददेवायनि-  
बल्लभदेवविरचिताया पष्ठः सर्गः समाप्तः १-३. व ...कुमारसंभवपञ्जिकाया.. म  
इत्यानन्ददेवात्मजवल्लभविरचिताया कुमारसंभवलघुटीकाया उद्धृतसाराया पष्ठ  
सर्ग १-ल न इत्यानन्ददेवात्मजवल्लभदेवविरचिताया कुमारसंभवटीकाया पष्ठ  
सर्गः १-मुता. इति आनन्ददेवायनिबल्लभविरचिताया कुमारसंभवटीकाया पष्ठ  
सर्गः १-शा.

---

॥ श्रीः ॥

आनन्ददेवायनिरुद्धभदेविरचिताया कुमारसंभरपञ्जिकायां

## सप्तमः सर्गः ।

अथौपधीनामधिपस्य वृद्धौ तिर्यौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।  
समेतवन्बुद्धिमवान्मुताया त्रिगहदीक्षानिधिमन्वतिष्ठत् ॥१॥

अथौपधीनामित्यादि ॥ अथ अनन्तरं [हिमवान्] नगाधिपः  
[मुताया] बुद्धितु त्रिगहदीक्षानिधि गोदानादिव्रतकरणम्<sup>१</sup> अन्वतिष्ठत्  
सम्पादयामास । कदा । औपधीनाम् अधिपस्य शक्तिन वृद्धो शुक्लपक्षे  
तिर्यौ च [जामित्रगुणान्वितायां] जामित्रशब्दोऽनापचारिक प्रशस्यता  
लक्षयति । मुरपतो हि लग्नात् सप्तम स्थानं जामित्रम् । तच्च यदाहु-  
वृत्त्यग्रहयुक्तं तदा शोभनं भवेत् । [समेतवन्बु] मिलितस्वजन  
इत्युत्सवधर्मः<sup>२</sup> ॥ १ ॥

१ गोदानादिकं व्रतविधानम्-न ल गोदानादिकं व्रतकरणम्-शा मुता-  
२ 'जामित्रगुणेन लग्नादेशयेनाम्विताया मुताया प्रशस्तायानित्यर्थः'-अना-  
-य ल शा मुता ३ घटित०-न शा मुता ४ 'समेतस्मिन् लग्नातयो  
वृत्तम्'-अना-य

वैराहिनैः कौतुकसंविधानैर्गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रवर्गम् ।  
आसीत्पुरं सानुमतोऽनुरागादन्तःपुरं चैककुलोपमेयम् ॥२॥

वैराहिनैरित्यादि ॥ सानुमत हिममत पुरम् अन्तपुरं च एककुलो-  
पमेयम् अभिन्नवशसदृशम् [आसीत्] अभवत् । समस्तनगरम्-त पुरं  
च स्वजन नभः क्षापयत इत्यर्थः । यत् अनुरागात् प्रीत्या [वैराहिकैः]  
विगहसमये [कौतुकसंविधाने] माहृत्यप्रकारे [गृहे गृहे] प्रतिघेष्म

[व्यग्रपुरन्ध्रवर्गम्] आसन्नक्षणः<sup>१</sup> पुरन्ध्रवर्गं अङ्गनापूगा यत्र पु  
यन्मङ्गलाय सुधालेपनादिकं क्रियते तत्कौतुकम्<sup>२</sup> ॥ २ ॥

१ असकृद्वशा - भ. घ. ल. असभगाः- मुशा. २ 'मङ्गलं विवाहोत्सव-  
-अना.-शा.

संतानकाकीर्णमहापथं<sup>१</sup> तचीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम् ।

भासा ज्वलत्काञ्चनतोरणानां<sup>२</sup> स्थानान्तरं स्वर्गं इवावभासे ॥

१ ०चतुष्पथं-स २. भासोज्ज्वलत्का०-न. ३. ०तोरणाङ्कं-अ. न

संतानकेत्यादि ॥ तत् स्थानान्तरं प्रदेशविशेषस्तदा [स्वर्गः]  
स्वर्गवद् (अवभासे) रेजे । यतः [संतानकाकीर्णमहापथं] संतानका  
दिव्यकुसुमैराकीर्णं निर्भरो राजमार्गो<sup>१</sup> यत्र । [चीनांशुकैः] चीनं  
जैदचाम्वरे [कल्पितकेतुमालं] रचितध्वजराजिर्यत्र । काञ्चनतोरणानां  
भासा दीप्त्या ज्वलत् भासमानम् । अन्यदन्यत्स्थानं<sup>२</sup> स्थानान्तरम्<sup>३</sup> ।

१. महापथः-अ. ल. शा. मुशा. २. अन्यत् स्थानम्-मुशा.

३. नानाविधमित्यर्थः.-शा.

एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव ।

उपोढपाणिग्रहणेति पित्रोरुमा विशेषोच्छ्वसितं बभूव ॥४॥

१. एकैव-अ. चा. २. चिरेण-ना. मुशा. ३. आसन्न०

४. ०सिता-अ. ना.

एकैव सत्यामित्यादि ॥ उपोढपाणिग्रहणा निकटविवाहा इति ।  
हेतोः उमा मौरी [पित्रोः] मातापित्रोरेवंविधा स्नेहवशात् [बभूव] अभू  
किंविधा । [सत्यां] सत्सु अपि [पुत्रपङ्क्तौ] बहुषु अपत्येषु एकेव । अ  
तादृशस्नेहाभावात् । तथा सततसन्निहितापि चिरस्य दृष्टा इव उत्क  
रन्ति । जीवन्पि मृतोत्थिता इव तथा विशेषोच्छ्वसितं<sup>१</sup> तदायत्तत्वा  
वितस्य । चिरहसमये घनतरस्नेहाविर्भावादित्यमूढः । यदुत्त  
'आत्सुक्यगर्भा भ्रमतीव दृष्टिः पर्याकुला क्वाऽपि मतिः प्रयाति । निरत  
भ्रमनिश्चयं च वियोगकाले द्रवतीति<sup>२</sup> वेतः' ॥ ४ ॥

१. 'सातिशयजीविनम्'-अपा.-शा. मुशा. २. द्रवतीव-मुशा. ल.

अङ्गाद्ययावङ्कमुदीरिताशीः सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्वत् ।  
संवन्धेभिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥५॥

१. मन्वन्वि०-म. चा. अ. ना. २. कायनता-मुशा.

अङ्गाद्ययावित्यादि ॥ सा देवी बान्धवैः [उदीरिताशीः] उकाशीः  
सती [अङ्गात्] अङ्गम् उत्सङ्गादुत्सङ्गान्तरं [ययो] तस्थौ<sup>१</sup> । [मण्डनात्  
मण्डनम्] एकेन चालंकरणे कृते तदैवान्यन्नीतं प्रसाधनान्तरम् [अन्वभुङ्क्वत्]  
निर्विशेष । तथा [गिरेः कुलस्य] गिरिकुलस्य स्नेहः [संवन्धभिन्नः]<sup>२</sup>  
संवन्धवशाद् भिन्न. अपि अनेकूपोऽपि [तदेकायतन] तदेकाग्रयत्वं  
[जगाम] अयासीत् । संवन्धमेदाद्धि स्नेहो बहुप्रमेदस्तथा हि पुत्रेऽन्यादृशो  
नृपतिरिदं हि त्रे बुद्धितरि स्नुषायां सत्यां चाऽन्यादृश एव । न चास्ति  
सा प्रीतिर्या तदेकायतना । पुनस्तस्यां सकलजननेत्रसततकौमुदीभूतत्वात्  
तदा तदेकायतनप्रवृत्तेति वाच्यार्थः<sup>३</sup> ॥ ५ ॥

१. अचिन्तयौ-ब. शा. मुशा. २. 'तथा गिरिकुलस्य स्नेहः'-अपा.  
-ब. शा. मुशा. ३. 'यत्र चोयोदपाणि ग्रहणमेव कारणम् । सैवकायनं स्थानं  
यस्य स तदेकायतनस्तद्भाष्यस्तदेकायतनता'-अपा.-ब. ल. शा. मुशा. 'आतन्ना-  
विवाहोत्सवत्वात्'-अपा.-शा.

मैत्रे मुहूर्ते शशलक्षणेन योगं गतासु चरफल्गुनीषु ।  
तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्रुर्वन्धुस्त्रियो या पतिपुत्रवत्यः ॥६॥

१. लान्छनेन-म. स. घ.

मैत्रे मुहूर्तेत्यादि ॥ ततः [तस्याः शरीरे] पार्श्वतीव्रपुषि [पतिपुत्रवत्यः]  
समर्पकाः पुत्रवत्यश्चाक्षयवत्सादय [वन्धुस्त्रियः] स्वजनमहिलाः [प्रतिकर्म]  
प्रसाधनम् [चक्रुः] आरेभिरे । कदा । मैत्रे मुहूर्ते । अस्मिन्वधूवरयोगिन-  
दया प्रीतिर्भवतीति आनुज्यंतिविद्ः । शशलक्षणेन चन्द्रमसः [उत्तर-  
फल्गुनीषु] उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे योगं सम्यन्धं गतासु इत्यर्थः ।  
शशिना हि योगे<sup>१</sup> तान्काणां नक्षत्रान्वम् । ग्रहस्तु योऽस्तु सोऽस्तु ॥६॥

१. लान्छनेन-ब. २. योगेन-म. न. घ. ३. 'मुहूर्ते मैत्रदेवत्ये'-अपा.-  
मुशा. 'अहोरात्रं प्रियासुमुहूर्ततत्र च लण्ड्यपट्टिकासु वेदादिको नैशाग्रो मुहूर्तः ।  
तदि प्रशस्यम् ।'-अपा.-शा.

तदेवाभ्यङ्गादारभ्य शरीरप्रतिकर्माह-

सा गौरसिद्धार्थनिवेशरङ्गिर्दूर्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नरागम् ।

निर्नाभिकौशेयमुपात्तवानमभ्यङ्गनेपथ्यमलंचकार ॥७॥

१. ०शोमम्-म अ ना २. उन्नीवि०-अ ना ३. ०मुपोद०-शा

सा गौरव्यादि ॥ [अभ्यङ्गनेपथ्यम्] अभ्यङ्गस्तैलपातन तत्र  
वेप सा देवी अलंचकार । न तु तेनाऽसावलकृता इति सहजमुक्तं  
त्योक्तिः । कीदृशीम् । [गौरसिद्धार्थनिवेशरङ्गि] गौरसिद्धार्थनिवेश  
सितसर्पपाणा निवेशो रचना यत्र तै । दूर्वाप्रवालैः शाद्वलाङ्गुलि  
प्रतिभिन्नराग विशेषितकान्ति । [निर्नाभिकौशेयम्] अविद्यमान नाभि  
कौशेयं जघनाभ्यन्तरं यत्र । तदा हि तदपास्यते । यदि वा नाभिकौशेया  
त्रिष्कान्तं भङ्गत्वा बहिर्निर्गतमभ्यङ्गकाले तद्विहङ्गकथनम् ।  
या नाभिविद्युस्त कौशेयं यत्र । उपात्तशैलं घृतसायकम् । पत्रविधौ हो  
लोकाचारः ॥७॥

१ 'मण्डनम्'-अया -ल व न

२ भूपितेऽपकृतेनरुत्तरोक्ति -शा मुगा

३ उपोद०-शा मुगा

वभौ च संपर्कमुपेत्य बाला नवेन' दीक्षाविधिसायकेन ।

करेण भानोर्वहुलावसाने संधुक्ष्यमाणेन शशाङ्कलेखा ॥८॥

१ विवाह०-४ अ ना

२ ०रेखा-म अ ना

वभौ चेत्यादि ॥ तेन च नूतनेन विवाहदीक्षाविधिसायकेन [संपर्क]  
सद्वेषम् [उपेत्य] आस्ताद्य सा [बाला] यधू' वभौ शुशुमे । वेप ।  
[यहुलावसाने] वृष्णपक्षान्तरे [भानो करेण] रविरदिमगा मुपुष्णात्येन  
संधुक्ष्यमाणा वर्धमाना शशाङ्कलेखा चन्द्रकला इव ॥८॥

१. 'उदयाच्चतुर्थे मुहूर्ते'-अया -ल न

२ ०वृक्षान्तरे-शा मुगा

ता रोध्ररुत्केन हताङ्गतैलामाश्वानकालीयरसाङ्ग'रागाम् ।

वासो वसानामभिपेकयोग्यं नार्यश्चतुष्माभिमुगीमर्नपुः ॥ ९ ॥

१ ०कलेष्टनाङ्ग०-म. चा अ ना स

२. ०मुपुष्प-यत्नेषु -म, मुपु  
व्यनेषु -चा.

सप्तम सर्ग ।

तां रोध्नेत्यादि ॥ ततः ता स्नानार्थं [नार्यः] अविधवा [चतुष्काभि-  
मुखी] चतुष्कसम्मुखीम् [अनैषु] अनीयन्त । कीदृशीम् । गोघ्नकल्हेन  
दक्षेण<sup>१</sup> हताङ्गतैलाम् अपास्तदेहस्नेहाम् तथा [आशयानकालीयरसाङ्ग-  
रोगाम्] आशयानेन परिम्लानेन कालीयरस एवानुलेपन यस्या । कुङ्कुम-  
निभ गन्धद्रव्य कालीयम् । तच्च स्नेहगन्धापासनाय लिप्यते<sup>२</sup> । तथा  
अभिषेकयोग्य स्नानकालानुरूप<sup>३</sup> वास अम्बरं वसानां परिधत्तीम् । चतुष्कं  
वासवेदम् ॥ ९ ॥

१. लोघनेन चूर्णेन-ल २. पात्यते-य शा. मुद्या ३. स्नानानु-  
रूपम्-य ल न शा मुद्या

विन्यस्तवैदूर्यशिले च तस्मिन्नभिद्ध<sup>१</sup> युक्ताफलभक्तिचित्रे<sup>२</sup> ।  
आर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः सतूर्यमेनां स्नपयांश्चभूतुः ॥ १० ॥

१. ०आवद्ध०-म २. ०प्रतभक्तिरेपे-अ ना

विन्यस्तेत्यादि ॥ [तस्मिन्] तत्र चतुष्के [नार्यः] युवतयः सतूर्य  
यादिभ्रान्तिनाम् एनां यधुं [स्तपयांश्चभूतुः] अस्नपयन्त । कीदृशे । स्नान-  
भूमिमागांश्च [विन्यस्तवैदूर्यशिले] विन्यस्ता दत्ता वैदूर्यमणिशिला यत्र  
[अभिद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे] अविद्वानामत्रस्तानां मुक्ताफलानां भक्त्या  
विच्छिद्रत्या चित्ररचिते<sup>३</sup> । नार्य कीदृश्य । [आर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः]  
आर्जित क्षितमेणपदकुम्भतोय कनकघटद्वारि याभि ॥ १० ॥

१. ०मपोतानाम्-य न ० मप्रस्तानाम्-मुद्या २. चित्रे रम्ये मनोज्ञ-ल न  
शा मगा ३. नक्षीकृतम्-अश-य

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगानी गृहीतशुभ्रोद्गमनीययस्त्रा ।  
निवृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लराशा वसुधैव रेजे ॥ ११ ॥

१. ०पुद्ग०-म स, ०पुद्ग०-अ ना ०पुद्ग०-चा २. निवृत्त०-म मुद्या.

सा मङ्गलेत्यादि ॥ सा गौरी [मङ्गलस्नानविशुद्धगानी] विराहाभिषेकेन  
विशुद्धगानी कान्तिमन्याया [गृहीतशुभ्रोद्गमनीययस्या] आच्छादितधवल-  
धीतामरा [रेजे] चपासे । यत्र । [निवृत्तपर्जन्यजलाभिषेका] निवृत्त<sup>१</sup>  
सम्पन्न पर्जन्यजलाभिषेको जीमूततोयवृष्टियस्या सा । शरदि [प्रफुल्लराशा]

विकसितकाशकुसुमा [यसुधा इव] भूमिर्यथा राजतै तथाऽसौ । उद्गमनीयघलं धौतचेलम् ॥ ११ ॥

१. निर्वृत्त-शा. मुशा. २. धौताम्बरम्-न. म. ल. न., धौतवृत्तम्-मुशा.

तस्मात्प्रदेशाच्च वितानवन्तं युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।

पतिव्रताभिः परिगृह्य निन्ये क्लृप्तासनं कीतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥

तस्मात्प्रदेशादित्यादि ॥ तस्मात् [प्रदेशात्] स्थानात् गतो [पतिव्रताभिः] साध्वीभिः [परिगृह्य] आदाय [कीतुकवेदिमध्यं] महलस्यण्डिलोत्सङ्गं निन्ये नीता । कीदृशम् । वितानवन्तं सरस्वती पटमण्डपवन्तं [मणिस्तम्भचतुष्टयेन] रत्नस्थूणचतुष्टयेन [युक्तं] सम्यक् क्लृप्तासनं रचितभद्रपीठम् । 'रुणो गेल.' (पा० सू० ८-२-१८) ॥ १२ ॥

१. सकदलीकम्-२ सरतकम्-मुशा

तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्त्रीं क्षणं व्यलम्बन्त पुरो निषण्णाः ।

भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्राः प्रसाधने मंनिहितेऽपि नार्यः ॥ १३ ॥

तां प्राङ्मुखीमिति ॥ तत्र वेदिमध्ये [प्राङ्मुखीं] पूर्याभिमुखीकृतां तां [तन्त्रीं] रुशाङ्गीं [निवेश्य] उपवेश्य संनिहिता अपि [प्रसाधने] मन्दहारे [नार्यः] युवतयः [पुर] अग्रतः स्थित्वा क्षणं [व्यलम्बन्त] उदासत । यत [भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्राः] भूतार्थं वा स्वामाविष्टया शोभया विलोभ्यमाननयना । अरुप्रिमस्य हि रूपस्य किं मण्डनेन । भूतार्थं पारमार्थिकम् ॥ १३ ॥

१. मन्थान-शा.

२. क्षणमन्-मुशा.

३. 'अरुप्रिमस्य'-अरु-शा.

धूपेन मंन्यानिर्दिष्टमात्रं केशान्ममन्तःकुसुमं तदीयम् ।

पयांक्षिपत्काचिद्दुद्वारबन्धं द्यांशता पाण्डुमधुरदाम्ना ॥ १४ ॥

१. धूपेन-शा. २. द्यांशता-न. म. अ. ना.

धूपेनेत्यादि ॥ तत्र काचिद् अद्वयता [तदीयं] तस्या. [मन्थानं] केशपाशं [द्यांशता] शाङ्खल्यनिर्दिष्टं [पाण्डुमधुरदाम्ना] सिद्धमधुरकुसुमं

१. 'दाम्ना'-'अरु'-शा. मुशा.



सप्तमः सर्गः ।

शेखरेण पर्याक्षिपत् अवधनात् । कीदृशम् । [धूपेन] अगर्वादिधूपधूपेन  
[आर्द्रभावम्] आर्द्रत्वं संन्याजितं परिहापितम् । अन्तःकुसुमं पुष्पगर्भम् ।  
[उदारगन्धं] दीर्घत्वादुदारः श्रेष्ठो बन्धो रचनाविशेषो ग्रन्थिर्यस्य ॥१४॥

२. कुसुमगर्भम्-मुद्रा.

आसक्तशुक्लागुरु चक्रुरङ्गं<sup>२</sup> सरोचनापत्रविभङ्गमस्याः ।

सा चक्रवाकाङ्कितसैकतायास्त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्यौ ॥१५॥

१. विन्वस्त०-म., प्रमक्त.-स. २. चक्रुरस्याः-उ. शा. मुद्रा.

३. विभङ्गमङ्गम्-स. शा. मुद्रा.

आसक्तशुक्लेत्यादि ॥ तस्याः अस्याः [अङ्गं] देहमेवंविधं [चक्रुः]  
अरुर्ध्वम् । [आसक्तशुक्लागुरु] आसक्तं निहितं शुक्लागुरु सितागुरु  
सिताङ्गरागविशेषो यत्र । शुक्लकृष्णभेदेनागुरुणो द्वे रूपे । तथा स्तनादौ  
गोरोचनायाः पत्रविभङ्गाः पत्रलताः सह तैवेतत् इति सरोचनापत्रविभङ्गम् ।  
अतश्च सा गौरी । [त्रिस्रोतसः] त्रिपथगायाः [चक्रवाकाङ्कितसैकतायाः]  
स्याङ्गनामचिह्निततीरायाः [कान्तिम्] शोभाम् [अतीत्य] अभिमूय [तस्यौ]  
आसीत् । सा हि सिता रोचनामङ्गत्वाच्चक्रवाकोपमानम् ॥ १५ ॥

१. कंषापादानम्-म. न.

लीनेद्विरेफं परिभूय पद्मं समेधलेखं शशिनश्च विम्बम् ।

तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धैश्चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥

१. लग्न.-म. सा.

लीनेद्विरेफमित्यादि ॥ [तदाननश्रीः] तस्याः आननलक्ष्म्याः प्रसिद्धैः  
प्रसाधितैः समाचितैः अलकैः [सादृश्यकथाप्रसङ्गं] सदृशं स्यादित्युपमान-  
बन्धोऽयसरमपि चिच्छेद व्यनीनशत् । [लीनेद्विरेफं] संश्लिष्टभ्रमरं [पद्मम्]  
अरविन्दं [समेधलेखम्] अश्वत्थलयुतं [शशितः विम्बं] चन्द्रमण्डलम् ।  
अत्र [अभिभूय] जित्वा । कमलशशिनौ किञ्च सुखस्योपमानभूतौ  
अभिभवेत् । प्रसाधनमेव हेतुः ॥ १६ ॥

कर्णार्पितो रोध्रेकपायरूपे गोरोचनाभेदेनितान्तगौरे ।

तस्याः कपोले परभागलाभाद्बबन्ध चक्षुषि यवप्ररोहः ॥ १७ ॥

१. लोप्र०-म. चा. अ. ना. २. ०धेय०-म०,

कर्णापित इत्यादि ॥ तस्या [कर्णापित] श्रवणनिहित [यचप्ररोह]  
यवाङ्कुर लोहस्य [चम्पू] नेत्राणि यव-ध त्रिषया-नरान्पवर्तयत् ।  
कुत । कपोले परभागलाभात् शोभाप्राप्ते<sup>१</sup> । कीदृशे [गोध्ररूपायकक्षे]  
रोध्रस्य कपायेन रसेन रूक्षे विशदे<sup>२</sup> । तथा [गोरोचनामेदनितान्तगौर]  
गोरोचनाया मेदो भङ्गस्तद्वदतिगारे हरितस्य शोभोत्कर्षावाति ।  
शाद्वलयवाङ्कुरादीना च प्रशस्यत्वात् मङ्गलत्वाच्च निधानम् ॥ १७ ॥

१ शोभातिगयावाप्ते — शा मुञ्च २ विपम — शा मुञ्च

३ शालियवा० गा मुञ्च

रेखाविभक्तश्च विभक्तगात्र्याः किञ्चिन्मधुच्छिष्टविमृष्टरागः ।

कामप्यभिरुया स्फुरितैरपुण्यदासन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः ॥ १८ ॥

१ रेखा०-अ ना चा २ मुविभक्त०-म, प्रविभक्त०-स

३ ०विमृष्ट०-म अ ना

लेखाविभक्तश्चेत्यादि ॥ यौवनवशात् विभक्तगात्र्या<sup>१</sup> तस्या  
अधरोष्ठ अधोऽधर स्फुरितै कम्पै कामपि अर्पणीयाम् अभिरुया  
शोभाम् अपुण्यत् अवर्धयत् । कीदृश । रेखाविभक्त मध्यरत्नया विभक्तो  
द्विधावृत् । तथा [मधुच्छिष्टविमृष्टराग] मधुच्छिष्टेन सिक्तयेन मना  
विसृष्टरागोऽपास्तगोहित्य । ताम्रूलायुक्तो हि रागो मधुच्छिष्टेनोत्पुस्य  
मधुर मिषते । [आसन्नलावण्यफल] त्रिषपरिचुम्बनादासन्न निष्ठ  
लावण्यफल यस्य । अधो भयोऽधरो मुधनम्य ॥ १८ ॥

१ 'प्रक्रीकृतगानयना -अना -ल, विभक्तगात्र्या — गा मुञ्च

पत्युः शिरश्चन्द्रमनेन स्पृशेति सग्या परिगम्यम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणा कृताशीर्माल्येन ता निर्वचन जघान ॥ १९ ॥

पत्यु शिर इत्यादि ॥ सा दन्ती ता सखीं माल्येन शोचरण निर्वचन  
तूर्णी जघान अनाडयत् । यत [तया चरणौ] पादा रञ्जयित्वा  
[परिहासपूर्व] नर्मपूर्वम् [इति] इत्य कृताशी । कपमियाह । अनेन  
चरणेन पत्यु शिवस्य [शिरश्चन्द्रकला] शिरसि सुगतविशेषवशा-  
दुत्तमाहस्या शशिलेखा स्पृश इति । अतश्च परितोषा<sup>१</sup> माल्यप्रहार ॥ १९ ॥

१ रोषान्०-शा मगा

सप्तमः सर्गः ।

तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्ते प्रसाधिकाभिर्नयने निरीक्ष्य<sup>१</sup> ।  
न वक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ॥२०॥

१. समीक्ष-उ. अ. ना. चा.

तस्याः सुजातेत्यादि ॥ [सुजातोत्पलपत्रकान्ते] सुजातं परिपूर्णं<sup>१</sup>  
यदुत्पलपत्रं तद्वत् कान्ते रम्ये तस्याः [नयने] नेत्रे [निरीक्ष्य] विलो-  
क्याऽपि प्रसाधिकाभिः यत् [कालाञ्जनं] कज्जलं तयोः [उपात्तम्] उप-  
रोषितं तत् मङ्गलम् इति । न तु [कान्तिविशेषबुद्ध्या] शोभातिशयबुद्ध्या ।  
ये हि प्रकृत्या विकसितकुवलयनिभे तयोः कथमिव घराकमञ्जनं  
कान्तिकारि<sup>२</sup> ॥ २० ॥

१. 'परिपूर्णम्'—नास्ति—शा. मुशा.

२. आदःपि—व. म. न. शा. मुशा.

३. शोभा०—मुशा.

सां सम्भवद्भिः कुसुमैर्लतेव ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा<sup>१</sup> ।  
सरिद्विहंगैरिव लीयमानैरामुच्यमानाभरणा चकाशे ॥ २१ ॥

सा सम्भवद्भिर्गित्यादि ॥ सा देव्या [आमुच्यमानाभरणा] वच्यमाना-  
लङ्कुरणा चकाशे<sup>१</sup> रेजे । कैश्चि । कन्या<sup>२</sup> भरणानामनेकवर्णत्याहुपमानान्याह ।  
सम्भवद्भिः जायमानैः [कुसुमैः] प्रसूनैः<sup>३</sup> [लता] यल्ली शोभते इति पद्म-  
रागेन्द्रनीलादिलाभः । [ज्योतिर्भिः] नक्षत्रैः [उद्यद्भिः] उद्यमानैः  
[त्रियामा] निशा इव इति मुक्तामणिलाभः । विहङ्ग- चक्रवाकैः [लीयमानैः]  
द्विलम्बद्भिः [सरित्] नदी वेति कनकाभरणादिलाभः ॥ २१ ॥

१. चकाशे—व. म. न. ल. २. वेश्याभ०—मुशा. ३. कुसुमैः—शा. मुशा.

आत्मानमालोक्य च शोभमानमादर्शविम्बे स्तिमितायताक्षी ।  
हरोपयाने<sup>१</sup> त्वरिता बभूव स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेपः ॥ २२ ॥

१. हरापयान०—मुशा. चा.

आत्मानमित्यादि ॥ ततो गौरी [स्तिमितायताक्षी] निश्चलविशाल-  
नयना<sup>१</sup> आत्मानम् [आदर्शविम्बे] मुकुरमण्डले शोभमानम् [मालोक्य]

१. लोचना—ल. व. भ. न. व. शा. मुशा.

अवेक्ष्य [हरोपयाने त्वरिता] प्रक्षाल्यमनसत्परा [यभूव] आसीत् ।  
यस्मात् [स्त्रीणां] नारीणां [प्रियालोककल] चल्लभदर्शनफल वेप  
आकल्पो मण्डनम् । असति हि प्रियालोकने किं तेन क्रियते ॥ २२ ॥

२ अम्बका०-य न म न ३. मण्डनेन-मुखा ४ निश्चय इति-न न

अथाङ्गुलीभ्या हरितालमाद्रं माङ्गल्यमादाय मनःशिलां च ।

कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं माता तदीयं मुरमुन्नमय्य ॥ २३ ॥

उमास्तनोद्भेदमनु प्रवृद्धो मनोरथो यः प्रथमं वभूव ।

तमेव मेना दुहितुः कथंचिद्विवाहदीक्षातिलकं चकार ॥ २४ ॥

१ मङ्गल्य०-स मुना अ ना २ उमुनिनाय-अ ना

अथाङ्गुलीत्यादि ॥ [२३] उमास्तनेत्यादि [२४] ॥ अयं मेना सुताया  
[मुलं] वक्त्र [उ-नमय] उत्तिष्ठत्य [अङ्गुलीभ्या] तर्जनीम-प्रमाभ्यां हरि  
तालं मनःशिलां च [माङ्गल्यम् आदाय] मङ्गल्यार्थं गृहीत्वा प्रियाहदीक्षा-  
तिलकं विवाहदीक्षाया तिलकमानन्दध्रुवदृष्टित्वात् कथंचिद् फलेद्येन  
चकार व्यधात् । उत्प्रेक्ष्यते । [उमास्तनोद्भेदम् अनु] उमाया स्तनोद्  
भेदमनु पयोधरनिर्गमनेन सह योग्या'योग्यवरलाभविषय मनोरथ प्रवृद्ध  
आसीत् तमेव तमिसाकरोत् । तदा तस्या हृदयान्निर्गतत्वादित्यमूह ।  
परं शब्दोऽत्र इत्यर्थः । कीदृशं सुखम् । कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं कण्ठो  
रयसक्तं योजितममलं दन्तपत्रं हिरददशनघटिता दन्तपत्रलता यत्र ।  
'स्तनोद्भेदमनु' इत्यनुशब्दस्तृतीयार्थे कर्मप्रचनीय ॥ २३ ॥ २४ ॥ सुखम् ।

१ 'योग्या'-नास्ति-शा मुना

२ 'प्रियाम्'-अया-म न

३ इ पा० सू० १-४-८

यन्ध चास्त्राङ्गुलदृष्टिरस्याः स्थानान्तरे कल्पितसंनिवेशम् ।

धात्र्याङ्गुलीभिः प्रतिसार्यमाणमूर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

१ कनकगाम्-म ना

यन्धेत्यादि ॥ न केजलासौ (मेना) गौर्यांस्तिलकमकरोत् । यावत्  
[ऊर्णामयम्] मूर्णं कौतुकहस्तसूत्रं कङ्कणकं [यन्ध] आमुमोच । कीदृमा

सप्तमः सर्गः ।

[अस्त्राकुलदृष्टिः] चाप्पलोललोचनत्वात् [स्थानान्तरे] अस्थाने [कल्पित-  
संनिवेश] कृतरचनम् । अतश्च धात्र्या [अङ्गुलीभिः] करेण प्रतिसार्यमाणं  
स्थानं नीयमानम् ॥ २५ ॥

१. 'चकार'-अना. घ. म.

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रेव शरत्त्रियामा ।

नवं नवक्षौमनिवासिनी सा भूयो वभौ दर्पणमादधाना ॥ २६ ॥

क्षीरोदेत्यादि ॥ सा गौरी [नवक्षौमनिवासिनी] प्रत्यग्रं पट्टांशुकं  
परिदधाना' [दर्पणमादधाना] मणिमुकुरमाविभ्राणा भूयः नितरां वभौ  
ध्यद्योतिष्ठ । केव । [सफेनपुञ्जा] डिण्डीरवलपयुता [क्षीरोदवेला] दुग्धो-  
दधिविकृतिः इव [पर्याप्तचन्द्रा] परिपूर्णमृगाङ्गा इव [शरत्त्रियामा]  
कौमुदी निशा ॥ २६ ॥

१. परिदधती-म. व. २. मृगाङ्गा-शा. मुशा

तामर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।

अकारयत्कारयितव्यदक्षा क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ॥ २७ ॥

तामर्चिताभ्य इत्यादि ॥ तां देवीं [माता] मेता [अर्चिताभ्यः] पुष्पा  
दिपूजिताभ्यः [कुलदेवताभ्यः] गृहदेवताभ्यः [प्रणमय्य] नमस्कार्याऽनन्तर  
क्रमेण अनुज्येष्ठं [सतीनां] साध्वीनां [पादग्रहणं] पादवन्दनम् [अकारयत्]  
अचीकरत् । यतः [कारयितव्यदक्षा] कारयितव्ये अवश्य कार्ये' दक्षा  
प्रवीणा । तां तु [कुलप्रतिष्ठां] कुलकीर्तिकरीम् । 'प्रणमय्य' इति  
'त्यपि लघुपूर्वात्' [पा० सू० ६-४-५६] इति जेरयादेशः ॥ २७ ॥

१. अवश्यकर्तव्ये-म., अवश्यकार्ये-मुशा.

२. 'अयामन्त' [पा० सू०

६-४-५५]-मुशा.

अखण्डितं प्रेम लभस्य पत्युरित्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा ।

तया तु तस्यार्धशरीरलाभात्पश्चात्कृता वन्धुजनाशिषोऽपि ॥ २८ ॥

१. ०शरीरमाना-म. २. स्निग्ध-म. अ. ना. मुगा.

अखण्डितमित्यादि ॥ तामिः वन्दिताभिर्ग्रन्थिध्यामि. सा देवी नम्रा  
सती [पत्युः] मर्तुः सकाशत् अखण्डितं परिपूर्णं [प्रेम] प्रीत्यतिशयं

[लभस्व] लप्सीष्ठा । इति उच्यते स्म अगद्यत । तथा [तु] पुन एता  
[धन्धुजनाशिप] वान्धवल्लोकाशिप अपि पश्चात्कृता तिरस्कृता । कुत ।  
तस्य पत्यु अर्धशरीरलाभात् । येन हि शरीराधमप्यदायि ततः प्रममात्र  
लाभो न दुर्लभ । शरीरस्यार्धमर्धशरीरम् 'अर्धं तपुसरुम्' । [पा० सू०  
२-२-२] ॥ २८ ॥

इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रिस्तस्याः कृती कृत्यमशेषयित्वा ।

सभ्यः सभाया सुहृदास्थिताया तस्थौ वृषाङ्गागमनप्रतीक्षे ॥ २९ ॥

१ ०मन प्रतीक्ष्य-चा अ ना

इच्छेत्यादि ॥ तत [अद्रि] नगनाथ [सुहृदास्थिताया] मित्रवन्धु  
सहित सभाया विवाहसदसि [वृषाङ्गागमनप्रतीक्षे] हरागमन प्रतीक्ष्यमाण  
तस्थौ । किं कृत्वा । [इच्छाविभूत्यो] अभिलाषविषययो अनुरूप [तस्या]  
दुहितु ' [इत्य] कार्यम् अशेषयित्वा समाप्य । कृतमस्यास्तीति कृती  
कृतार्थ , भगवति सर्वेश्वर<sup>१</sup> सुताया प्रतिपादनात् । सभाया साधु सम्य  
प्रधान कुलशीलाद्युत्कर्षात् । 'सभाया य' [पा० सू० ४-४-१०५] ।  
शिपेश्वोरादकस्य अशेषयित्वा इति रूपम् । नन्पूर्वत्वाद् त्यजभाव<sup>२</sup> ॥ २९ ॥

१ उमाया -भ न न २ सुरेश्वरे-य न न मुशा

३ 'नन्' भाव -नास्ति-मुशा

तावद्वरस्यापि कुपेरशैले तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।

प्रसाधन मातमिरादृताभिर्न्यस्तं पुग्स्तात्पुरशासनस्य ॥ ३० ॥

१ भगवन्-न अ ना हरस्य-न

तावद्वरस्याऽपीत्यादि ॥ तावद् गारी प्रसाध्यमाना विद्यते तावत्  
[पुरशासनस्य] पुरारे ' वरस्य' परिणेतु कुपेरशैले कैलासे [आदृताभि]  
स्यत्ताभि [मातृभि] मातृकाभिर्देवताभि [तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूप] प्रथम  
विवाहानुरूप [प्रसाधनम्] अलङ्करण [पुग्स्तात्] अग्रत [न्यस्तम्]  
निहितम् ॥ ३० ॥

१ प्रसाध्यते स्म-व न मुशा २ स्मरार-मुशा ३ हरस्य-य न न

तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ।

स्व एव वेषः परिणेतुरिष्टं भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

१. स एव वेशः-स., स्वभाववेशः-अ. ना.

तद्गौरवादित्यादि ॥ ततो देवेन [तत् गौरवात्] मातृगौरवात् सा [मङ्गलमण्डनश्रीः] कौतुक्कालङ्कारलक्ष्मीः केवलं पस्पृशे । अभिनन्दिता न त्वङ्गे निहिता । यतः तस्य [विभोः] ईशस्य [स्व] आत्मीय एव [वेषः] आकल्प. परिणेतुः घरस्य दृष्टम् अभिमतं भावान्तरम् अन्यद्रूपं प्रपेदे प्राप ॥ ३१ ॥

तदेव भावान्तरं 'बभूव' [७३२] इत्यादिना प्राह-

बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः ।

उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को गजजिनस्यैव दुकूलैभावः ॥ ३२ ॥

१. कृता०-चा. २. ०नाङ्कः सिंहा०-अ. ना. ३. दुगूल०-मुशा.

बभूव भस्मैवेत्यादि । तस्य भस्म एव [सिताङ्गरागः] चन्दनानु-  
लेपनं [बभूव] आसीत् । कपालम् एव [अमलशेखरश्रीः] अवर्तसलक्ष्मी-  
रभूत् । तथा गजजिनस्य करिण्युक्तेः एव [दुकूलैभावः] पट्टांशुकन्यम् ।  
उपान्तभागेषु पल्लवप्रदेशेषु [रोचनाङ्कः] रोचनैवाङ्कः चिह्नम् यस्य गोरो-  
चनालिखितहंसयुगलरम्य इत्यर्थः । सिंहाजिनस्यैव अत्र (अप?) पाठः ।  
गजकृत्तिघातस्त्रादभवस्य तथा च पूर्वमेवोक्तम् 'बभूवदुकूलं कलहंस-  
लक्षणं गजजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च' [कुमार० ५-६७] इति ॥ ३२ ॥

१. ०दुकूल-मुशा. २. पूर्वोक्तम्-च. न.

शङ्खान्तरघोति विलोचनं यदन्तर्निविष्टमलेपिद्वितारम् ।

सान्निध्यपक्षे हरितालमय्यास्तदेव जातं तिलकक्रियायाः ॥ ३३ ॥

१. ०ष्टानल०-अ. ना. चा.

शङ्खान्तरेत्यादि ॥ [शङ्खान्तरघोति] शङ्खौ ललाटान्तौ तयोरन्तरे  
मध्ये घोतते शोभते यत् [विलोचनम्] अक्षिणतीयं तदेव हरितालमय्याः  
तिलकक्रियायाः सान्निध्यपक्षे सद्भावमार्गे जातं सम्पन्नम् । ललाटमक्षि

हरितालतिलकमभूदित्यर्थः । कीदृग् नेत्रम् । [अन्तर्निविष्टामलपिङ्गवारम्] अन्तर्निविष्टा स्थिताऽमला तारा कनीनिका पिङ्गवारं यस्य ॥३३॥

१. अन्तर्निविष्टं स्थितं अमलं पिङ्गं तारं यस्य-भ. व. न, पिङ्गताय-मुशा.

यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां करिष्यतामाभरणान्तरत्नम् ।

शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे तथैव तस्थुः फणरत्नशोभाः ॥३४॥

यथाप्रदेशमित्यादि ॥ [भुजगेश्वराणां] वासुकिप्रभृतीनां फणीन्द्राणां [यथाप्रदेशं] बाह्यादिप्रदेशानुरूपेण [आभरणान्तरत्नं] केयूरकण्टकादिरूपमलङ्कारविशेष [करिष्यतां] विद्यास्यतां [शरीरमात्रं] देहमात्रम् आभरणमयं [विकृतिं] विकारं [प्रपेदे] प्राप । [फणरत्नशोभाः] शिरोमणिशोभाः पुनः तथैव तस्थुः, न रूपान्तरमापुः<sup>१</sup> । रत्नानां स्वत एवालङ्करणत्वात् ॥३४॥

१. नागेन्द्राणाम्-मुशा.

२. रूपान्तरं प्रापुः-व. न. भ. व. मुशा.

दिवापि निष्ठूतमरीचिभासा वाल्यादनाविष्कृतलक्षणेन ।

चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलैश्चूडामणेः किं ग्रहणं हरस्य ॥३५॥

१. ०भाजा-अ. ना.

२. ०लाञ्छनेन-म. स. वा.

दिवापीत्यादि ॥ [हरस्य] भवस्य [चूडामणेः] चूडामणी शिरोरत्नविषये किं ग्रहणम् । क आदरः । यतः चूडामणिरूपेण तत्रास्थि न किञ्चिदकारित्यर्थः । यतः नित्यमेव [चन्द्रेण] शशिना प्रतिभिन्नमौलेः विशेषितजटस्य । कीदृशेन । [दिवा] अहनि अपि निष्ठूतमरीचिभासा प्रसृतकिरणकान्तिना । [वाल्यात्] कलामात्ररूपत्वात् अनाविष्कृतलक्षणेनाऽव्यक्तमलेन । परिपूर्णस्य हि तस्य<sup>१</sup> शशाविर्भावः । अतश्च यस्य एवंविधः सितांशु<sup>२</sup>रामरणं शिरसि स किमिति चूडामणिमपेक्षते । ग्रहणमादरो भारः<sup>३</sup> ॥ ३५ ॥

१. हरस्य-मुशा.

२. शीतानु०-य. न.

३. 'भारः'-नाम्नि-मुशा.

इत्यद्भुतैकग्रभवः प्रभावात्प्रसिद्धनेपथ्यविधिर्विधाता ।

आत्मानमासन्नगणोपनीते राङ्गे<sup>१</sup> निपक्त<sup>२</sup>प्रतिमं ददर्श ॥३६॥

१. ०विधे०-म. स. अ. ना.

२. दृष्टे-अ. ना.

३. निपिक्त०-अ. ना.



सप्तमः सर्गः ।

इत्यद्भुतैकेत्यादि ॥ अथ हरः [ आसन्नगणोपनीते खड्गे ] पार्श्वस्थ-  
प्रमयद्वौकितमण्डलाग्रे [ निपक्तप्रतिमं ] लग्नप्रतिविम्बमलङ्कृतम् आत्मानं  
[ ददर्श ] अवैक्षत<sup>१</sup> । कीदृशः । [ प्रभावात् ] महिम्नः इति इत्थं प्रसिद्ध-  
नेपथ्यविधिः सम्पन्नवेपरचनः । यतः अद्भुतैकप्रभवः आश्चर्यैकनिधिः  
विधाता स्रष्टा ॥ ३६ ॥

१. ऐश्वर्य-व. न. व. भ. मुशा.

स गोपतिं नन्दीभुजावलम्बी शार्दूलचर्मन्तरितोरुपृष्ठम् ।

तद्वक्तिसंक्षिप्तवृहत्प्रमाणमारुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ॥ ३७ ॥

स गोपतिमित्यादि ॥ ततः [ स ] देवं [ नन्दीभुजावलम्बी ] दौवा-  
रिकनन्दीभुजावलम्बनेन धीरभद्रभुजावलम्बनेन<sup>१</sup> [ गोपतिं ] वृषम् आरुह्य  
[ प्रतस्थे ] प्रपयो । कीदृशम् [ शार्दूलचर्मन्तरितोरुपृष्ठं ] व्याघ्राजिनेन<sup>२</sup>  
पिहितं स्थगितमुरुपृष्ठं यस्य । शौक्लत्वादुच्चत्वाच्चोत्प्रेक्षते [ तद्वक्ति-  
संक्षिप्तवृहत्प्रमाणं ] भगवद्भक्त्या संक्षिप्तं संहृतं महत्प्रमाणं येन तं तादृशं  
कैलासम् अद्रिमिवारुह्य ययावित्यर्थः ॥ ३७ ॥

१. 'धीर...नेन'-नास्ति-मुशा. २. व्याघ्रचर्मणा-व. न. मुशा.

३. शौक्लत्वादुत्प्रे-मुशा.

तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः ।

मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः पद्माकरं<sup>२</sup> चक्रुरिवान्तरिक्षम् ॥ ३८ ॥

१. ०राजि०-अ. ना. २ पद्माकरी-अ. ना.

तं मातर इत्यादि ॥ तं देवं मातरः अनुव्रजन्त्य मुखैः<sup>१</sup> [ अन्तरिक्षं ]  
व्योम [ पद्माकरं ] कमलपण्डम् इव चक्रुः विदधुः । मुखानां नलिन<sup>२</sup>-  
निमत्वात् । [ प्रभामण्डलरेणुगौरैः ] प्रभामण्डलमेव रेणुस्तेन गौरैः पिङ्गैः ।  
पद्मे हि परागेण भवितव्यम्<sup>३</sup> । ताः कीदृशयः । [ स्ववाहनक्षोभ-  
चलावतंसाः ] महिपोद्भूत<sup>४</sup> हस्तिसिंहादिकं स्वं स्वं यद्वाहनं तत्क्षोभेण  
चलावतंसाः शेखरा यासाम् ॥ ३८ ॥

तासां च पश्चात्कनकप्रभाणा काली कपालाभरणा चकासे<sup>१</sup> ।  
 बलाकिनी नीलपयोदराजि<sup>२</sup>र्दूर पुरःक्षिप्ततडिल्लतेव<sup>३</sup> ॥३९॥

१ चकासे-स मुगा २ ०रात्री-म ३. ०शतहृदेव-म स

तासां च पश्चादित्यादि ॥ तासां मातृणा [कनकप्रभाणा]   
 वर्णानां पश्चात् [काली] कालीसशा माता चकासे । [कपालाभरणा] ।  
 पाललङ्कारा अयुतत्<sup>१</sup> । केव । [बलाकिनी] बलाकायुक्ता ३०  
 तडिल्लता नीलपयोदराजि इव । अग्रे च दूरम-यर्थ ०युतमिषु  
 मेघमाला यथा चकासते । कालत्वात् काली<sup>२</sup> ॥ ३९ ॥

१ अयुतत्-मुगा २ 'काल्या कालत्वात् कालीनि नाम । वर्णे डीप्रत्यति ।  
 [पा० सू० ४-१-४२] -मुगा

ततो गणैः शूलभृतः पुरोगैरुदीरितो मङ्गलतूर्यघोषः ।  
 विमानशृङ्गाण्यग्नाहमानः शशस सेनावसरं सुरेभ्यः ॥४०॥

ततो गणैरित्यादि ॥ अथ [शूलभृत पुरोगैः] हराग्र यायिभि<sup>१</sup>  
 [गणैः] प्रमये [उदीरित] उत्पादित [मङ्गलतूर्यघोष] ढक्कादिमङ्गलवादित्र  
 घ्वनि. [सुरेभ्य] दनेभ्य सेनावसर शशस अचरयत्<sup>२</sup> । यत. [विमान  
 शृङ्गाणि] सुरयानशिरगाणि [अग्नाहमान] व्याप्नुवन् । अनश्च तदग्रम्  
 नानन्तर देवो विवाहायैमुचलितो येनाय तूर्यस्वस्तद्वज्रामोऽस्य पुरत  
 इति सेनाकालस्थनम् ॥ ४० ॥

१ हरस्त्रागणामिभि -७ व म न मगा २ अचरयत्-व न

उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्तप्ट्रा नयं निर्मितमातपत्रम् ।  
 स तद्दुष्टगदभिर्द्रुमोर्लिर्भो बहन् गाङ्गमित्र प्रवाहम्<sup>१</sup> ॥४१॥

१ पतद्गङ्गा इवाचम द्वे-म अ ना

उपादक्ते इत्यादि ॥ तप्ट्रा विश्वकर्मणा [नयं निर्मितं] तत्पाल  
 घटितम् आतपत्र [तस्य] अस्य दवस्य [सहस्ररश्मि] सहस्र  
 किरण आदरण [उपाददे] जग्राह । स च शम्भु [तद्दुष्टात्] मानपत्र-

१ दशशनामीषु -च ल व मुगा, भास्कर -म

पद्मंशुकात् अविद्वुरमोलिः निकटोत्तमाङ्गः [वर्णो] रेजे । सितत्वाद्भुत्प्रेक्षते ।  
गाङ्गे प्रवाहम् इव<sup>१</sup> । स हि गङ्गाधरः ॥ ४१ ॥

१. 'स्रोतो यद्वत्'-अपा.-व. भ. व. न. मुशा.

मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं सचामरे देवमसेविपाताम् ।

समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि सहस्रपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

मूर्ते चेत्पादि ॥ तं च [देवम्] ईद्वरं गङ्गायमुने नद्यौ [सचामरे]  
चामराणि गृहीत्वा असेविपाताम् वीजयामासतुः । सचामरत्वाद्भुत्प्रेक्षते ।  
समुद्रगारूपविपर्यये अपि जलमयस्थानत्वागेऽपि [सहस्रपाते] हंसपातान्विते  
इव [लक्ष्यमाणे] लक्ष्यमाणे । स्रोतोरूपेण हि नदीनां सितच्छदैर्भाष्यम् ।  
तदा च मूर्तिमन्वादजलत्वे<sup>१</sup>ऽपि सितप्रकीर्णसद्भावात् हंससंपर्कोत्प्रेक्षा ।  
समुद्रगाः सरितस्तासां रूपं स्रोतोमयम् । असेविपाताम् इति कर्नरि  
लुङ् ॥ ४२ ॥

१. हंसैः-मुशा. २. अजगमयत्वे-भ. व.

तमभ्यगच्छत्प्रथमो विधाता श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।

जयेति वाचा महिमानमस्य संघर्षयन्तो हविषेव बद्धिम् ॥ ४३ ॥

१. तमन्दग-स.

तमभ्यगच्छदित्यादि ॥ तम् ईद्वरं प्रथमः विधाना ब्रह्म [श्रीवत्स-  
लक्ष्मा] श्रीवत्साङ्गः च पुरुषः विष्णुः अभ्यगच्छन् समा'ययी । अस्य देवस्य  
'जय जय' इति वाचा स्वयं महिमानं माहात्म्यं संघर्षयन्तो । हविषा बद्धिम्  
इव । चित्रभानुर्हविषा' वर्धते । श्रीवत्सो हरेरुत्तरसि लक्षणविशेषः ॥ ४३ ॥

१. संमुपना-मुशा. २. हव्येन-भ. व. मुशा.

मनु ब्रह्मविष्णु सर्वोत्कृष्टौ कथमपि हरस्य जयादिशब्दमुदचारयता-  
मियाह-

एकैव मूर्तिर्विभिदे त्रिधा सा' सामान्यमेषां प्रथमावरत्नम् ।

विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद्वेधास्तयोस्तावपि धातुरीडयो<sup>१</sup> ॥ ४४ ॥

१. त्रिधासौ-स. २. धातुरायौ-भ. स. अ. ना.

एकेन मूर्तिरित्यादि ॥ सा हरिहरब्रह्मालक्षणा एका एव मूर्ति तनु  
[त्रिधा] विभि प्रसारै विभिदे भेद गता । यथा-अथ हरो हरिरयमथ च  
ब्रह्मेति । यदुक्तम् - 'नमस्त्रिमूर्तये तुभ्य [कुमार० २-४] इत्यादि ।  
अतश्चैषा त्रयाणा प्रथमापरत्व प्राधान्याप्राधान्यत्वं स्तोतुस्तुत्यत्वं तत्  
सामान्य साधारणम् । तथा हि त्रिणगो कदाचित् हर ईश्वर ईड्य  
स्तुत्य । कदाचित् तस्य हरि ईड्य । कदाचिद् ब्रह्माण तयो हरिहरो  
ईडाते । कदाचित् ता स ईश्वर ईडे ॥ ४४ ॥

१ हरहृत्हरण गम०-य न व ल मुगा २ अस्त्वस्त्वम् मुगा

त लोकरूपाः पुरुहूतमुरयाः श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेपाः ।  
दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसजास्तदर्शिताः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ ४५ ॥

त लोकेत्यादि ॥ [पुरुहूतमुरया] इन्द्राद्या लोकरूपाः 'त देव प्रणेमु ।  
कीदृशा । [श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेपा] श्रीलक्षणानि छत्रचामरादीनि  
तेषामुत्सर्गेण त्यागेन विनीतवेपा भक्तिपराकृत्या । तथा [दृष्टिप्रदाने]  
दृष्टिप्रदाननिमित्त [कृतनन्दिसजा] कृता नन्दिप्रतीहारस्य सजा सक्तेरो  
यै । 'अवसरं कुरु, दर्शयाऽस्मान्' इति । तन [तद्दर्शिता] तेन  
नन्दिना दर्शिता सन्त [प्राञ्जलय] अथर्लि कृता देव वयन्दिरे ॥ ४५ ॥

१ शत्रुप्रभनयो त्रिगोत्रा -मुगा २ अस्त्वस्त्वम् मुगा  
३ वीरस्त्व-य मुगा नन्दिहरण-य भ ४ 'ईश्वर'-अया -मुगा

कम्पेन मूर्ध्नः शतपत्रयोनिं याचा हरिं वृत्रहण स्मितेन ।  
आलोकमात्रेण सुरानशेषान्सभाषयामास यथाप्रधानम् ॥ ४६ ॥

कम्पनयादि ॥ ततो धूर्जन्तिस्तान् विरच्यादीन् [देवन्] यथाप्रधान  
प्रधानात्वरूपेण आप्रजयत् । तथा हि [मूर्ध्नः कम्पन] शिरश्चालनेन  
[शतपत्रयोनिं] ब्रह्माण [सभाषयामास] समभाषयत् । ततोऽधिकं हरिं  
[याचा] वयसा, वृत्रहणम् इन्द्र [स्मितेन] ईषद्वस्मितेन अन्याद्वच [सुरान्]  
गीवाणान् [आलोकमात्रेण] दृष्टिमात्रेणेति ॥ ४६ ॥

१ प्रभावा० य भ व व ल मुगा २ 'आचक्षम्'-नास्ति-मुगा

तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात्सप्तर्षिभिस्तान्स्मितपूर्वमाह ।

विवाहयजे विततेऽत्र यूयमध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति ॥४७॥

तस्मै जयेत्यादि ॥ [जयाशीः] जयजयेत्याशीर्नुतिस्तैर्देवाय  
[पुरस्तात्] अग्रतः [सप्तर्षिभिः] वसिष्ठादिभिर्मुनिभिः ससृजे<sup>१</sup> । ततः तान्  
असौ [स्मितपूर्व] रुहासम् आह उवाच । अस्मिन् विवाहयजे उद्वाहाध्वरे  
वितते प्रसृते पूर्ववृताः पूर्वमेव मया अध्वर्यवः<sup>२</sup> यूयं प्रार्थिताः । ततः शीघ्रं  
यजेसेति भावः ॥४७॥

१. 'उच्चारिता'—अग्र—व. न. म. व. ल. मुशा. २. अध्वर्युत्वे—मुशा.

विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः संगीयमानत्रिपुरावदानः<sup>१</sup> ।

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्यस्ततार ताराधिपखण्डधारी ॥४८॥

१. ०प्राग्रहरेः—अ. ना. २. ०रावदानः—मुशा.

विश्वावस्रित्यादि ॥ ततः [ताराधिपखण्डधारी] देवः अध्वानं ततार  
मार्गं ययौ । कीदृशः । [विश्वावसुप्राग्रहरैः] विश्वावसुः गन्धर्वराजः प्राग्रहरः  
प्रधानं येषां तैः प्रवीणैः गेयकुशलैः [संगीयमानत्रिपुरावदानः] गीयमानं  
त्रिपुरदाहलक्षणं अवदान<sup>१</sup>माश्चर्यकर्म यस्य । [अध्वान्तविकारलङ्घ्यः]  
ध्वान्तमान्तरं तमस्तस्य विकारा हर्पादयस्तेरलङ्घ्यो<sup>२</sup>ऽनाक्रमणीयः ।  
१. महिमदर्शने<sup>३</sup>ऽप्यनहंकृत इत्यर्थः । [ताराधिपखण्डधारी] शशिकलाभृत् ।  
त्रिपुरशब्देनाऽत्र तद्वाही लक्ष्यते ॥४८॥

१. अवदान० —शा. २. ०स्तेनं लङ्घ्यो—मुशा. ३. महिम्ना दर्शनेन—  
व. व. म. न.

खे खेलगामी तमुवाढ वाहः सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः ।

तटाभिधातादिव लग्नपङ्के धुन्वन्मुहुः प्रोतघने विपाणे ॥४९॥

खे खेलगामीत्यादि ॥ वाहः वृषभः तम् ईशं [खे] भाग्यशे [उवाह]  
भवहत् । कीदृशः । खेलगामी सखिलासपायी । [सशब्दचामीकरकिङ्कि-  
णीकः] सशब्दाश्चामीकरकिङ्किण्यो द्वे<sup>१</sup>घण्टिका यस्य शब्दापमानकनक-  
घण्टिकः । तथा प्रोतघने स्यूतमेघे विपाणे शृङ्गे धुन्वं कम्पयन् ।

उत्प्रेक्षते । तटाभिघाताद् इव वप्रक्रीडया<sup>१</sup> इव लग्नपङ्के । कर्दमाश्लेषाद्<sup>२</sup>  
विषाणकम्पः ॥ ४९ ॥

१. कनक०-व.न. मुशा

२. वप्रक्रीडात-मुशा.

३. 'हि'-अपा-मुशा.

स प्रापदप्राप्तपराभियोगं नगेन्द्रगुप्तं नगरं मुहूर्तात् ।

पुरो विलग्नैर्हरदृष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैरिव कृष्यमाणम्<sup>१</sup> ॥ ५० ॥

१. कृष्यमाणः-म.

स प्रापदित्यादि ॥ अप्राप्तपराभियोगम् अनासादितरिपुपरिवेष्टनं [सः]  
असौ ईश्वरः [नगरम्] औपधिप्रस्थं [मुहूर्तात्] क्षणमात्रेण [प्रापत्]  
आसदत् । उत्प्रेक्षते । [पुरः] अग्रतः विलग्नैः [हरदृष्टिपातैः] हरदृतीयन-  
यनपातैः इव हेतुभूतैः सुवर्णसूत्रैः [कृष्यमाणम्] आकृष्यमाणम् । मन्पया  
कथं दूरस्याशु प्राप्तिः स्यादिति भावः<sup>१</sup> । [सुवर्णसूत्रैरिव] । एष इवशब्दो  
दृष्टिपातानामुपमायां नोत्प्रेक्षामपि प्रतिपादयितुं समयां यस्मादिवशब्दद्वय-  
प्रयोगो न्याय्यः । यथा- 'अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं संनिगृह्य तिमिरं  
मरीचिभिः । कुङ्कुमलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥'  
[कुमार० ८-६३] इत्यादि । हेतुदृतीयायां तु न किञ्चिददृश्यदृश्यम् ॥ ५० ॥

१. 'कर्तृवृत्तीया तु द्वितीयमिवशब्दं निनोत्प्रेक्षा दुर्घटा स्यत्'-अपा. -मुशा.

तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः ।

स्वयाणचिह्नादवतीर्य मार्गादासन्नभूपृष्ठमियाय देवः ॥ ५१ ॥

तस्योपकण्ठ इत्यादि ॥ तस्य अत्रेः उपकण्ठे नमोपे [देवः] भगवान्  
आसन्नभूपृष्ठम् [इयाय] अगात् । स्वयाणचिह्नात् आकाशात् [अवतीर्य]  
अवरोह्य त्रिपुरवधकाले शरक्षेपान्नभसः स्वयाणचिह्नत्वम् । कीदृशसौ  
[घननीलकण्ठः] मेघकालगलः<sup>१</sup> । तथा [कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः] कुतूहले-  
नोन्मुखैर्नागरिकैरीक्षितः<sup>२</sup> ॥ ५१ ॥

१. मेघनीलकण्ठः-व. न.

२. ०कैरीक्षितः-मुशा.

तमृद्धिमद्वन्धुजनाधिरुद्धैर्दृग्दर्शनानां गिरिचक्रवर्ती ।

प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः प्रफुल्लवृक्षैः कटुकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥

तमृद्धिमदित्यादि ॥ तम् ईशं [गिरिचक्रवर्ती] अद्रिराज<sup>१</sup> प्रयुज्जगाम  
अप्रतो निर्ययो । कै । [अद्धिमद्व-धुजनाधिरुद्धै]<sup>२</sup> स्फीतस्वजनालङ्कृतैः  
कुण्डलकैर्यूरमणिमणिकयादिभि स्फीता ये स्त्रजनास्तैरधिष्ठिते<sup>३</sup> [गजानां  
वृन्दै] हास्तिकै [प्रफुल्लवृक्षै] निकसितपादपे [स्रै] निजै इव [फटकै]  
नितम्बै । स कीदृश । [आगमनप्रतीत] भगवदागमनेन प्रतीतः  
प्रमुदित ॥ ५२ ॥

१ अद्रिनाथ-मुखा २ २-‘स्फीत’ छिनै-‘नास्ति-मुखा

वर्गावुभौ देवमहीधराणा द्वारे पुरस्योद्धटितापिधाने ।  
समीयतुर्दूरविसर्पिधोषौ भिन्नैरुसेत् पयसामिगोषौ ॥ ५३ ॥

वर्गावुभाषित्यादि ॥ [देवमहीधराणा] देवा<sup>१</sup> हरिहरहिरण्यगर्भ-  
रवीन्द्रचन्द्रादय मेरुमन्दरमलयादयो महीधरास्तेषामुभौ [वर्गौ] संबौ<sup>२</sup>  
उद्धटितापिधाने अवावृतकपाटे<sup>३</sup> पुंस्त्व द्वारे समीयतु सजग्माते ।  
कायि । पयसाम् [ओषौ] प्रगाढा इव [भिन्नैरुसेत्] भिन्नस्फुटितौ  
विदारित<sup>४</sup> एक साधारण सेतुर्ययोस्ता तोयपुरौ यथा सङ्गच्छेते ।  
सेतुद्वारस्योपमानम् । दूरविसर्पिधावौ इति उभयविशेषणम् । अपिधीयते  
व्यग्यतेऽनेनेत्यपिधानं कपाटम् ॥ ५३ ॥

१ १ ‘देवा सधौ’-नास्ति-मुखा २ ० कपाट-व न मुखा

३ लटित-मखा ४ कपाट-मुखा

होमानभूद् भूमिधरो हरेण त्रैलोक्यवन्द्येन कृतप्रणामः ।

पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरमागर्जितं नात्मशिरो निषेद ॥ ५४ ॥

होमानभूदित्यादि ॥ [त्रैलोक्यवन्द्येन] त्रिजगद्वन्द्येन<sup>१</sup> हरेण पूर्वं  
यन्दिनत्वात् [भूमिधर] अद्रिनाथ होमान् लज्जितोऽभूत् । सर्वेश्वरो  
नाम आदौ प्रणमतीति । स च दूरम् अपर्यम् आगर्जितं नामितमपि  
[आमशिर] निजमुत्तमाङ्गं न निषेद नाऽनासीत् । कुत । तस्य  
महिम्ना प्रमाणातिशयेन । अन्युत्पद्यमानं हि पश्चाद् विहितमपि यन्दिन  
किं पूर्वं एवमिति महिम्ना कथां मयने । यदि वा भगवत सर्वपरि

१. मुदानन्ददिने-मुखा

वर्तित्वाद् भुवनानामध.स्थत्वे सममेव सत्यात्मशिरसोऽत्र पूर्वना  
योद्धव्यम् । न तु प्रणाममात्रेण । महिम्ना हि भगवता सर्व ना  
अस्मिन्पक्षे महिम्नेति नमनापेक्षया कर्तरि तृतीया ॥ ५४ ॥

स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्रीर्जामातुरग्रेसरतामुपेत्य ।

प्रावेशयन्मन्दिरमृद्धमेनमागुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥

१. ०र्णान्तरपुष्पवर्षम्-स. ०पुष्पमार्गम्-मुद्रा.

स प्रीतीत्यादि ॥ स हिमयान् [प्रीतियोगात्] प्रीत्या जा  
अग्रेसरतां पुरोयायित्वम् [उपेत्य] अयाप्य एतं धीकण्ठं [ १  
आत्म'मन्दिरं प्रावेशयत् । कञ्च स्फीतं तथा [आगुल्फम्] १  
आगुल्फं पादपूर्व कीर्णान्यापणमार्गे हृष्टपथि पुष्पाणि यत्र ।  
यावद् हृष्टमार्गे निक्षिप्तकुसुमराशिः । 'अन्तर' इति पाठे नगरा  
मार्गोऽन्तर्मागः ॥ ५५ ॥

१. निज-व. न. व. म. मुद्रा.

२. २. 'गुण्डिका ..राशिः' नास्ति-

तस्मिन्मुहूर्ते पुरसुन्दरीणामीशानसंदर्शनलालसानाम् ।

प्रासादमालासु बभूवुरित्थं त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५६ ॥

१. मुक्तान्-वा.

तस्मिन्मुहूर्तेत्यादि ॥ अयं तस्मिन् मुहूर्ते महाराज २  
[ईशानसंदर्शनलालसानां] घरविलोकनसामिलापाणां [पुरसुन्दरी  
नगरवनितानां [त्यक्तान्यकार्याणि] उत्सुष्ट्यापाराणि ३ विचेष्टि  
चरितानि [प्रासादमालासु] दम्प्यांवल्लिपृष्ठेषु इत्थं ४  
[बभूव] आसन्नभूयन् ॥ ५६ ॥

१. महेश्वर-व.

२. ०व्यापारान्तराग्नि-मुद्रा.

३. 'बभूवनाग्रप्राने

नास्ति-व. व. म. ल. न. मुद्रा.

कथमित्याह-

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।

बद्धं न संमायित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि नै केनवाशः ॥ ५७ ॥

१. च-न., हि-ग.



सप्तम सर्ग ।

आलोकेत्पादि ॥ सहसा अनाशंकम्' आलोकमार्गं गवाक्षपथं गतया  
कयाचित् [ व्रजन्त्या ] यान्त्या [ केशपाश ] केशकलापं बहु प्रयितुं न  
समावित पत्रं तावत् । आस्तामेतत् करेण अपि न रद्धं नाप्युद्ध ।  
अतश्च यत्र कररोधस्यैव त्वराश्लादसम्भारनत्वम्' । तत्र बन्धाचरण  
दूरादपेतमेवेत्यर्थः । [ उद्वेष्टनवान्तमाल्य ] मुक्तमाल्य उद्वेष्टनवशात्  
त्यक्तापीड । तस्यानुरस्थित वात्' । मालानां समूहो माल्यम् । 'पाशादिभ्यो  
य' [ पा० सू० ४-२-४६ ] । हस्तपक्षपाशा केशेषु प्रशसावाचका ॥७॥

१ अगङ्गम्-ल २ न नियोजित एव' अग-मुशा ३ अगत्वम्-  
व मुशा, अगत्वम्-ल ४ तस्यान्तर्यत्वात् मुशा

प्रसाधिकालम्पितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव ।  
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलककाङ्क्षा पदवीं ततान ॥ ५८ ॥

प्रसाधिकेत्यादि ॥ अ या काचित् अङ्गना प्रसाधिकालम्पित सैरङ्गीगृहीतं  
द्रवरागम् अशुष्कालककम् [ अग्रपाद ] चरणाग्रम् आक्षिप्य आन्विष्य  
उत्सृष्टलीलागति परित्यक्तपिलासगमना [ अलनतकाङ्क्षा ] रात्रकरसचिह्नं  
[ पदवीं ] मार्गम् [ आगवाक्षात् ] आगतायनात् [ ततान ] अग्रमेव । अग्रे  
चाऽसौ पादश्चाग्रपाद इति गुणगुणितोरमेदात् विशेषणलक्षणसमासः ।  
अग्रे पादोऽग्रपाद इति सप्तमीसमासो वा ॥ ५८ ॥

१ मेदश्च तु पदादीनां [ पा० सू० २-२-८ ] पत्नीवनात् । अग-मुशा

विलोचन दक्षिणमञ्जनेन सभाव्य तद्वञ्चितवामनेन ।  
तथैव वातायनसन्निकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥

विलोचनमित्यादि ॥ [ अपरा ] अन्या नारी दक्षिण [ विलोचनम् ] अक्षि  
[ अयनेन ] कज्जलेन सभाव्य सयोज्य [ तद्वञ्चितवामनेन ] वामे तु  
तददत्तैव करेण [ शलाका ] तुलिका [ वहन्ती ] दधाना तथैव उत्सृष्ट-  
लीलागति [ वातायनसन्निकर्ष ] गवाक्षसमीप' [ ययौ ] अगात्' ।  
वातोऽयते प्रसरत्यनेनेति वातायनो गवाक्ष ॥ ५९ ॥

१ ०निकम्-व न मुशा, ०निकम्-व ०निकम्-भ २ अगत्वम्-मुशा

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्ना न वबन्ध नीयीम् ।  
नाभिप्रविष्टाभरणप्रमेण हस्तेन तस्थावपलम्ब्य तामः ॥ ६० ॥

जालान्तरेत्यादि ॥ [ अ-न्या ] अपरा वनिता त्परावशात् [ भिन्ना ] गमनवृत्तिता नीयीं [ जालान्तरप्रविष्टदृष्टि ] उच्चगवाक्षवि-  
निक्षिप्तनेत्रत्वात् न वबन्ध । केवल [ हस्तेन ] करेण [ वास ]  
[ अवलम्ब्य ] अपष्टभ्य तस्थौ आस्त । अतश्च [ नाभिप्रविष्टाभरणप्रमेण  
नाभौ प्रविष्टकटककान्तित्वम् ॥ ६० ॥

१ नाभिप्रविष्ट-व म मुशा

अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमित्तं गलन्ती ।  
रुस्याधिदासीद्रसना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥

अर्धाचिनेत्यादि ॥ अन्यस्याश्च सत्वरमुत्थिताया तदानीं [ रसना ]  
मेसला [ अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ] पादाङ्गुष्ठार्पितसूत्रशेषा [ आसीत् ]  
यभूत् । यत् [ अर्धाचिता ] अर्धप्रोतोद्विगता<sup>१</sup> । अत एव [ पदे पदे ] प्रति  
पदं गलन्ती अष्टाभरणा । [ दुर्निमित्ते ] दुष्ट निमित्त निधान निक्षेपो वा  
यत्र तद्दुर्निमित्तं चलनमत एव तन्तुशेषत्वम् ॥ ६१ ॥

१ त्वरशेष-मुशा

२ अर्धम-चितोभिन्ना-नगा

३ गलन-

व न म व मुशा

तासां मुखैरासन्नगन्धगर्भैर्व्याप्या-तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।  
विलोचनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवामन ॥ ६२ ॥

१. पत्राभरणा-अ ना

तासां मुखैरेत्यादि ॥ तत् तासां [ सान्द्रकुतूहलानां ] वर्धमानै-  
कोतुफानामङ्गनानां [ मुखैः ] वन्द्यै [ व्याप्या-तराः ] आपूर्णमध्या  
गवाक्षा [ सहस्रपत्राभरणा ] कमलालङ्कृता इव आसन्<sup>१</sup> । मुखानां  
पत्रनिभत्वात् । तदेव साम्प्रमाह । [ आसन्नग-धर्म ] आसन्नग-ध

१ ०धन०-अना -व न म मुशा.

२ 'अभयन्'-अना -व म. मुशा

३ कमल०-व म

सप्तम सर्गः ।

पातसौरभ्यं<sup>१</sup> गर्भे गर्भो वा येषां तैः । [ विलोलनेत्रभ्रमरैः ] चटुलानि  
नयनानि पट्पदा येषां तैः ॥ ६२ ॥

४. सौरभ-च न मुखा.

तमेकदृश्यं नयनैः पिवन्त्यो नार्यो न जग्मुर्निषयान्तराणि ।

तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६३ ॥

तमेकदृश्यमित्यादि ॥ ता नागरिका तं देवम् अतिदर्शनीयत्वात्  
[ नयनैः ] ईक्षणैः पिवन्त्य सादरमवलोकयन्त्य शब्दादीनि विषयान्तराणि  
न [ जग्मुः ] ययुः नाचिन्त्यन् । तद्गतमनस्कत्वात् । तथा हि नान्य  
पश्यन्ति न शृण्वन्ति न जिघ्रन्ति न स्पर्शमनुभवन्ति । अतश्चोत्प्रेक्षते ।  
नूनम् [ आसाः ] तासां [ शेषेन्द्रियवृत्तिः ] श्रवणादीनां शेषाणाम् इन्द्रियाणां  
वृत्तिरार्कणतादिको व्यापारस्तदा सर्वात्मना सामस्त्येन चक्षु इव प्रविष्टा  
नैऋतेः कृतप्रवेशत्वात् । तदेवैक रूप पश्यन्ति ता शृण्वन्तीत्यादि सका-  
मत्वादिति भावः । एकश्चासौ दृश्यश्च तम् [ एकदृश्यः ] सर्वात्मनो रम्यम् ॥ ६३ ॥

१ नाजशिर-२ भ

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमार्णवा पेलप्रयापि तप्तम् ।

या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात्कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ॥ ६४ ॥

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां त्रिफलोऽभविष्यत् ॥ ६५ ॥

न नूनमारूढरूपा शरीरमनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।

व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥ ६६ ॥

अनेन सम्बन्धमवाप्ये दिष्ट्या मनोरथप्रार्थितमीश्वरेण ।

मूर्धानमालि क्षितिधारणोन्चमुच्चैस्तरं<sup>२</sup> वक्ष्यति शैलगजः ॥ ६७ ॥

इत्योपधिप्रस्थविलासिनीनां शृण्वन्कथाः श्रोत्रमुत्तास्त्रिनेत्रः ।

केयूरचूर्णोक्तलाजमुष्टिं<sup>३</sup> हिमालयस्यालयमासताड ॥ ६८ ॥

१. कोमलाभि-०-८.

२. त्रिनेत्रो-चा. मुखा

३. मुपत्य-न.

४. \*पालनोद्युधेस्तरो-चा. मुखा.

५. मुष्टि -चा. मुखा

स्थाने तपो चतुर्भिः कलापकम् । [इत्थोपधिप्रस्थेत्यादि ॥]  
 [त्रिनेत्रः] भगवान् [ओपधिप्रस्थविलासिनीनां] अद्रिनगरनाथिकानां ।  
 सुखा ] कर्णपरितोषकारिण्यः इति इत्थं [कथा.] गिरः [शृण्वन्] का  
 [हिमालयस्य आलय] इवसुरसङ्ग [आससाद्] प्राप । [१००]  
 लाजमुष्टिं] केपरैर्भुजाभरणैरन्योन्यसंघट्टवशाच्चूर्णीकृता. पिष्टा ॥ ५  
 मृष्टधान्यकरपल्लवसंवृत्तयो यस्य [तम्] । प्रवेशकाले कौतुकलागा  
 नारीभिः क्रियते । कास्ताः कथा इत्याह - स्थाने तप इत्यादि  
 अपर्णया<sup>१</sup> पेलवया अपि सुकुमारयापि दुश्चरं तपः [अभितप्तां]<sup>२</sup> च  
 एतदर्थं तत् स्थाने युक्तम् । यतः अस्य देवस्य या नारी [१००]  
 प्रेष्यत्यमपि [लभेत] प्राप्नुयात् सा अपि [कृतार्था] कृतकृत्या [१००]  
 भवेत् किं पुन. अङ्कशय्याम् उत्सङ्गस्थानम्<sup>३</sup> ॥ ६४ ॥ परस्पररेणेत्यादि  
 इदं च द्वन्द्वं युगलं चेत् यदि न [अयोजयिष्यत्] सवद्वयेत्  
 अस्मिन् द्वये मिथुने [रूपविधानयत्नः] शोभातिशयनिर्माणं  
 अम्य [प्रजानां पत्युः] वैधमः [यिकल] निष्कल<sup>४</sup> [अभविष्यत्] भवे  
 असदृशसमागमात् । कीदृश द्वन्द्वम् । [परस्पररेण] अन्योन्यं [१००]  
 यशोभम्] अभिलषणीयकान्ति । एषो भद्रोऽसादपि रम्येति<sup>५</sup> ।  
 पस्याभावाल्लुङ्प्रयोगोऽत्र दुःसाधुः ॥ ६५ ॥ न नूनमित्यादि ॥ ६६  
 क्रुद्धेन अनेन [नूनं] निश्चित [कुसुमायुधस्य शरीरं] स्मर<sup>६</sup> वपुः न [१००]  
 भस्मीकृतमपि तु रूपातिशयान्वितम् [अमुम्] पनं [देवं]  
 [उदीक्ष्य] दृष्ट्वा [घ्रीडात्] लज्जया स्वयम् एव असौ का  
 [संन्यस्तदेह.] उन्मृष्टकायः । कथं<sup>७</sup> जितोऽहमेतेन सुरुपतयेति  
 भाजिना जीयितव्येन त्रपादुस्तरणे । घ्रीटाशब्दः स्त्रीपुंसयोः ॥ ६६  
 अनेन सम्बन्धमित्यादि ॥ अन्या सखी प्राह - हे आलि  
 [मनोरथप्रार्थितं सम्बन्धं] मनोग्थाभिलषितस्थाजन्म<sup>८</sup> अनेन देवेन  
 विष्टया सम्बन्धं [अवाप्य] प्राप्य [शिलराजः] नगनाथ. ॥ १००  
 भूमि<sup>९</sup> रक्षणोच्चतरम् अपि [मूर्धानं] शिर इदानीम् [उच्चैस्तरम्]  
 [वक्ष्यति] धारयिष्यति । ईश<sup>१०</sup> जामातृकत्वमौन्नत्यकारणम् । दि  
 इति निपात आनन्दार्थः । <sup>११</sup>सानन्दं महलमेतद्वा कल्याणमद्य वा । <sup>१२</sup>॥ ६५  
 एवंविधाः कथा. शृण्वन् त्रिनेत्रो नगेशवासमाप<sup>१३</sup> । ॥ १००  
 क्षुब्धादित्याण्णत्वामायः<sup>१४</sup> ॥ ६८ ॥

सप्तम सर्ग ।

- १ कुलकम्-अन 'चतुर्भि' इत्यसमीचीन पाठ । 'पञ्चमि कुलकम्' इति पाठ एव न्याय्य । २. 'मृष्ट वृत्तयो'-नास्ति मुशा ३ 'उभया'-अपा-  
ब भ ल मुशा ४ उताडुस्थानम्-मुशा ५ 'वितथ'-अपा-  
ब न मुशा ६ अहो, एष स्पृष्टो रम्या चेयमिति-ब भ ल न न  
७ स्मरस्य-मुशा ८ आलोक्य-ब मुशा ९ कष्टम्-भ व न मुशा.  
१० मनोराग्याभिलषितम्-मुशा ११ पृथिवी०-मुशा १२ सर्वेवर०-मुशा  
१३ १३ 'सानन्द या-नास्ति, मुशा १४ हिमाग्न्यमासदत्-मुशा  
१५ द्र पा० सू० ८-४-३९

तावत्पताकाकुलमिन्दुमोलिरुत्तोरण राजपथं प्रपदे ।

प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वन्ज्योत्स्नाभिपेकद्विगुणच्छयीनि ॥६९॥

१ ०चुतीनि-म०

तावत्पताकेत्यादि ॥ यान्त्रेय पुरचनिता इत्यमूचु । तावत् [इन्दु  
मालि] ईश' [राजपथ] महापथ [प्रपदे] आप' । [प्रासादशृङ्गाणि]  
सौधशिखराणि [दिवा] अहनि अपि [ज्योत्स्नाभिपेकद्विगुणच्छयीनि]  
अद्रिकास्तानसिततराणि [कुर्वन्] विदधन् । कीदृश राजपथम् । [पताका  
कुल] वैजयन्तीसकटम् । ऊर्ध्वो'कृतानि तोरणानि यत्र तत् उत्तोरणम् ॥६९॥

- १ शशिरोर मुशा २ आपसाद-ब न ३ रचन्-मुशा  
४ उक्ती०-मुशा

ततोऽवतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्वनाद्दीधितिमानिवोक्षः ।

क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन कक्षा'तराण्यद्रिपतेर्विवेश ॥७०॥

- १ तन-म २ कथा० म मुशा

ततोऽवतीर्येत्यादि ॥ [तत] अथ शिव' [अच्युतदत्तहस्त] हरे  
करमण्डलम् [कमलासनेन] ब्रह्मणा' पूर्वं क्रान्तानि कक्षान्तराणि विवेश ।  
किं कृत्वा । उद्वग्न वृषभात् [अवतीर्य] अवरुह । कुत इय क इत्याह ।  
[शरद्वनात्] सिनाच्छरदभ्रात् दीधितिमान् अर्का यथावतगति ॥ ७० ॥

- १ हर-म २ २ पूर्वान्ता सप्तकथा हिमवतो-मुशा

तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः सप्तर्षिपूर्वा परमर्षयश्च ।

गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छेन्प्रशस्यमैरम्भमिवोत्तमार्थाः ॥७१॥

१ ०मन्वगच्छन्-चा २ प्रशस्तमा०- म चा

तमन्वगिन्द्रेत्यादि ॥ त भगवतम् अन्वग् पश्चात् दवा [१२५] मुनय [गणा] पार्षदाश्च [गिर्यालय] हिमालयम् अभ्यगच्छन् प्राविशन् [प्रशस्य] यशानिमित्तम् आरम्भमुत्तमार्था श्रेष्ठवस्तूनि अनुसरन्ति । किलार्थे प्रशसा'कर्म सिद्धयति । अन्वगिति पश्चादर्थ ॥ ७१ ॥

१ किल प्रयुक्तार्थे यशस्य मुधा

तत्रेश्वरो विष्टरभाग्यधारत्सरत्नमर्घ्यं मधुमच्च गव्यम् ।

नवे दुकूले च नगोपनीते प्रत्यग्रहीत्सर्जममन्त्रमन्ध्रम् ॥७२॥

१ दुकूले मुधा २ ०वर्जम्-म स

तत्रेश्वर इत्यादि ॥ तत्र इत्युत्तरगृहे ईश्वर भगवान् विष्टम आसनस्थोऽद्विनाथदत्तं सरत्न रत्नयुतम् अर्घ्यम् अर्घादिक च मधुम माक्षिकान्वितम् मधुपर्जमि पर्थ । [नवे दुकूले] प्रत्यग्र च वासोयुगल पतद् [सर्वम्] अतिलम् अमन्त्रमन्ध्र समन्त्रम् आददे । अर्घाऽर्घा तदर्थ मुदकमर्घ्यम् । 'पादार्घ्याभ्या च' [पा० सू० ५-४-२५] इति यत् । मन्त्रेण घन्ध्यं शून्य मन्त्रवन्ध्यम् । ततो नञ्समास । यथावदिति विधिवद् ॥ ७२ ॥

१ 'अथ उपनयनविशेषणम् । अमन्त्रमन्ध्रमिति तु प्रतिपदकिराया 'अपा-मुगा

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधदक्षैः ।

वेल्लासनाश स्फुटफनराजिर्नरेहदन्तानि चन्द्रपादैः ॥७३॥

१ ०रौ म मुगा २ ०गमीम्-म

दुकूलैर्यादि ॥ स वर दुकूलवासा सितपट्टाभश्चर [विनीतै] सविनयै अवरोधदक्षै 'कञ्चुकिभि [वधूसमीपम्] उमासमीप नि ये नीत । यदा [नयै] प्र यशोदिते [चन्द्रपादै] शशिकिरणै [स्फुटफेनराणि] प्रकटडिण्डीरावलि [उदन्तान्] समुद्र [वेल्लासकाश] वेल्लापादैर्नीयते । तदुदये तस्योल्लासात् । इहस्याधिष्ठमान, गौर्या वेल्ला, अन्त पुरपतीनां शशिरश्मवो दुकूलस्य पेनपुञ्ज । निन्ये इति कर्मणि ॥ ७३ ॥

१. ०रथै-मुधा

सप्तमः सर्गः ।

तयो विवृद्धो ननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या ।  
प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्संसृज्यमानः शरदेव लो रुः ॥७४॥

१. प्रवृद्धा०-म. स.

तया विवृद्धेत्यादि ॥ [तया] उभया [विवृद्धाननचन्द्रकान्त्या] स्फीत-  
संपूर्णवदन'मृगाङ्गरुचा संसृज्यमानः [शिवः] हरः [प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः]  
विकसितनेत्रकैरयः [प्रसन्नचेतःसलिलः] प्रसन्नमनोजल इव [अमृन्] आसीत् ।  
नेत्राणां मनसि चाऽस्य विकास आसीदित्यर्थः । विवृद्धेन्दुकान्त्या  
[शरदा] शरच्छिष्टया संयोज्यमानः लोकः जगद्यया निर्मलसलिलो  
विकसितकुमुदश्च भवति । तदा ह्यम्मः प्रसीदति कैत्राणि विकसन्ति  
शशो कान्तिमान् च भवति ॥ ७४ ॥

१. स्फीतकुमुद०-मुद्रा. २. तोयम्-मुद्रा

तयोः समापत्तिषु कातराणि किञ्चिद्व्यवस्थापितसंहृतानि ।  
ह्रीयन्त्रणां 'तत्क्षणमन्वभूयन्नन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥७५॥

१. आत्रशिरे मनोशाम्-स

तयो. समेत्यादि ॥ तत्क्षणं संयोगसमये तयोः सामिल्यायाणि  
[विलोचनानि] नेत्राणि' ह्रीयन्त्रणां प्रपामुकुलितत्वं' अन्यभूयन् दधुः' ।  
कीदृशानि । समापत्तिषु अन्योन्यसंप्राप्तिषु [कातराणि] अवीराणि  
द्रष्टुमशक्तानि, अतश्च किञ्चिन्मनाक् [व्यवस्थापितसंहृतानि] व्यवस्था-  
पितानि, अपाङ्गक्षिप्तानि, अन्तरं लज्जया संहृतानि संकोचनानि' । अत्र  
एव ह्रीयन्त्रणामाप्' । ह्रियन्त्रणामानशिरे मनोशामिति पाठान्तरम् ॥७५॥

१. नयनानि-मुद्रा. २. लज्जामुमुञ्चितम्-४. न. लज्जादुःखम्-मुद्रा.  
३. अनापुः-म. व. त. व. मुद्रा. ४. निर्वर्तिनानि-मुद्रा.

तस्याः करं शैलगुरूपनीतं जग्राह ताम्राद्गुलिमष्टमूर्तिः ।  
उमात्मना'गूढतनोः स्मरस्य तच्छङ्किनः पूर्वमिव शरोदम् ॥७६॥

१. उमातनौ-म. मुद्रापाटी.

तस्याः करमित्यादि ॥ तस्याः वक्ष्याः [करं] पाणि [शैलगुरूपनीतं]  
हिमवता नेलितं [ताम्राद्गुलिं] लोमूढतनूपाक्षम् [अष्टमूर्तिः] वत्

[जग्राह] आददे ताम्रन्वादुत्प्रेक्षते । उमात्मना गूढतनोः गौरीरूपेण प्रच्छन्नवपुषः स्मरस्य मदनस्य [पूयं प्ररोहं] प्रथमाङ्कुरम् इव । कामेन हि तत्र उत्पत्तव्यम् । उत्पित्तोदय सचस्य ताम्राङ्कुरस्वरूपं जायते । उमोरूपेण तस्य गुप्तशरीरत्वं शर्वस्य शङ्कावशात् ॥ ७६ ॥

१. प्रथमे अङ्कुरम्-य. भ. व. २...२. तत्र उत्पत्तव्यमिति । उत्पत्तौश्च पूर्वं ताम्राङ्कुरोद्गमो भवति-मुद्रा

रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।  
वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥७७॥

रोमोद्गम इत्यादि ॥ करसंस्पर्शवशात् [उमायाः] गौर्याः [रोमो-  
द्गमः] रोमाञ्चः [प्रादुरभूत्] उपपादि । [पुङ्गवकेतुः] वृषभध्वजद्वय  
[स्विन्नाङ्गुलिः] धर्मिनकरशास्त्र [आसीत्] अभूत् । अतश्चोत्प्रेक्षते ।  
हरगौर्याः [पाणिसमागमेन] करसंयोगेन [मनोभवस्य वृत्तिः]  
मनोभववृत्तिः तयो [सम विभक्ता] तुल्यभागीकृता इव । स्वेदरोमाञ्चयोः  
हि कामवृत्तयस्तद्वशादुत्पत्तेः । तदुक्तम्-

‘स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वग्भङ्गोऽथ घेषथुः ।  
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः’ ॥७७॥

१...१. ‘तदुक्तम्.....स्मृताः’-नास्ति-य. भ. व. न. ल. मुद्रा.

प्रयुक्तपाणिग्रहणं यदन्यद्वधूवरं पुप्यति कान्तिमय्याम् ।  
सांनिध्ययोगादनयोस्तदानीं किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥७८॥

प्रयुक्तपाणीत्यादि ॥ अन्यत् अपि [वधूवरं] स्त्रीकुमारं [प्रयुक्त-  
पाणिग्रहणं] कृतविवाहं विवाहकाले यत् [अग्र्याम्] उत्कृष्टां [कान्तिं]  
धियम् अतयोः गौरीशरयोः [सांनिध्ययोगात्] सन्निवेशात् पुप्यति  
प्राप्नोति । तदा तस्य [उभयस्य] द्वयस्य स्वयं [ध्रीः] शोभा किम्  
इति कविभिः [कथ्यते] उच्यताम् । यदनुपवेशादन्यस्य विवाहे शोभा  
भवात्, तत्र तयोः स्वयं कान्तिरवश्यमेव सर्वातिशायिनी । वधूवरमिति  
स्वयं द्वन्द्वो विभाषया एकवद् भवति ॥ ७८ ॥



सप्तमः सगः ।

तौ दम्पती त्रिः परिणीय वह्निं कराग्रसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ ।  
स कारयामास वधूं पुरोधस्तस्मिन्समिद्धार्चिपि लाजमोक्षम् ॥७९॥

१. अश्वेन०-स. म. चा.

तौ दम्पतीत्यादि ॥ स पुरोधाः तौ दम्पती वधूवरौ त्रिः वारत्रयम्  
[वह्निम्] अनलं [परिणीय] प्रदक्षिणीकृत्य ततः [वधूं] केवलमेव  
गौरौ [समिद्धार्चिपि] स्फुरच्छिखेऽग्नौ [लाजमोक्षं] लाजक्षेपं [कारया-  
मास] अचीकरत् । [कराग्रसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ] कराग्रसंस्पर्शेन सुखानु-  
भावलज्जया च निमीलिताक्षौ सङ्कुचितनेत्रौ<sup>१</sup> । दम्पती इति  
कर्मपदम्<sup>२</sup> ॥ ७९ ॥

१. प्रसरज्ज्वाले-अपा.-ल. २. संकुचनेत्रौ-मुशा.

३. 'परिणीय प्रदक्षिणीकरणम् । पयश्चात्र शोध्यः ।

अन्यथा भिन्नकर्तृकत्वात् क्त्वा दुर्लभो भवेत्-अपा. मुशा.

सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं गुरुपदेशाद्बदनं निनाय ।  
कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥८०॥

सा लाजधूमेत्यादि ॥ सा वधूः [गुरुपदेशात्] विरञ्चातया  
लाजधूमाञ्जलिम् आदाय [बदनं] मुखं [निनाय] अन्तयदजिघ्रप्त् । यतः  
मिष्टगन्धं सौरभं हि तत्र श्रेष्ठम्<sup>१</sup> । स च लाजधूमः [कपोलसंसर्पिशिखः]  
कपोले प्रसरच्छिखत्यात् [मुहूर्तं] तत्क्षणं तस्याः [कर्णोत्पलतां] श्रोत्रो-  
त्पलतां [प्रपेदे] मेजे । नीलकुयलयनिभत्यात्<sup>२</sup> ॥ ८० ॥

१. आनदत्-व. २. आग्नेयम्-म. प्रेयम्-मुशा.

३. कुयलयनिभत्यात्-म. व. ल., ०रुपदलनिभत्यात्-मुशा.

तदीपदाद्रोरुगण्डलेखमुच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः ।  
वधूमुखं बलान्तयवान्तंसमाचारधूमग्रहणाद्वभूव ॥८१॥

तदीपदित्यादि ॥ तत् [वधूमुखम्] उमाचरनम् [आचारधूमग्रहणात्]  
आचारधूमपानात् पयविधं [वभूव] समवत् । कीदृशम् । [इपदा-  
द्रोरुगण्डलेखम्] इपन्मनागोर्द्रं अरुणे च गण्डलेखे यत्र । अक्ष्णोः  
[उच्छ्वासिकालाञ्जनरागम्] उच्छ्वासी कञ्जलरागो यत्र । 'सयिकाश-

कज्जलरागम्' । तथा [ फलोन्तयवाधतंसं ] म्लानो यथाङ्कुरो यत्र  
धूम्रहणस्याचारत्वे लोकोपवासदनुष्ठानात् ॥ ८१ ॥

१ 'सविकाश रागम्'-नास्ति-मुद्रा

वधूं द्विजः प्राह तवैष वत्से वह्निर्विवाहं प्रति पूर्णसाक्षी' ।

शिवेन भर्ता सह धर्मचर्या कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥ ८२ ॥

१. कर्मसाक्षी-म

वधूं द्विज इत्यादि ॥ ततः [ वधूं ] गौरीं द्विज ब्रह्मा (प्राह) च  
क्रिमित्याह [ शिवेन ] ईश्वरेण [ भर्ता ] पत्या सह त्वया [ मुक्तविचारया  
त्यक्तविचारया नि शङ्कया' [ धर्मचर्या ] धर्माचरणं [ कार्या ] कार्यम्  
सहधर्मचर्या हि साध्वीव्रतम् । अत्र च [ विवाह प्रति ] विवाहे तत्र  
[ वद्वि ] अग्नि [ पूर्णसाक्षी ] प्रथमसाक्षी । तेन चालिगुप्तम् ॥  
गुज्यत इति भावः । चरणं चर्या । यद्मद [ पा० सू० ३-१-१०० ]  
इति यत् ॥ ८२ ॥

१. नि तशयम्-मुद्रा

आलोचनान्तं श्रवणौ' वितत्य' पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्या ।

निदाघकालोत्पणमेदयेद्य माहेन्द्रमम्म' प्रथमं पृथिव्या ॥ ८३ ॥

१. श्रवणे-मुद्रा

२. निदित्य-मुद्रा अ ना.

आलोचनान्तमित्यादि ॥ तद् [ गुरो ] ब्रह्मणो [ वचन ] वान्य  
[ आलोचनान्त ] नेत्रपर्यन्त [ श्रवणौ ] कर्णौ [ वितत्य ] विस्तार्य [ भवान्या ]  
गौर्या पीतं धृतमङ्गीकृतम् । यथा [ निदाघकालोत्पणतापया ] ग्रीष्मसमये  
प्रचण्डरविरुचा ततया [ पृथिव्या ] विदग्धमग्न्या' प्रथमं [ माहेन्द्रम् मम्म ]  
मेवजल पीयत इति प्रहर्षस्थनम् ॥ ८३ ॥

१. श्रेण्या-म २ मुद्रा

ध्रुवेण भर्ता ध्रुवदर्शनाय प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।

सा दृष्ट इत्याननमुन्नमस्य ह्रीसन्नरुण्ठी कथमप्युवाच ॥ ८४ ॥

ध्रुवेण भर्तेत्यादि ॥ ततः सा ध्रुवेण शादयतेन [ भर्ता ] पत्या

संतमः सर्गः ।

[ध्रुवदर्शनाय] ध्रुवतारावलोकप्रश्नाय [प्रयुज्यमाना] च उपयुज्यमाना  
[आननं] मुखम् [उन्नमय] उत्क्षिप्य [द्वीसन्तकण्ठी] ग्रीडया  
स्पृष्टगला<sup>१</sup> 'दृष्टः असौ' इति [कथमपि] कृच्छ्रात् [उवाच] जगाद ।  
एवंविधो होर लोकाचारः ॥ ८४ ॥

१. ०दर्शन०-मुद्रा. २. चोद्यमाना-मुद्रा. ३. ग्रीडास्पृष्टगला-य. न. मुद्रा.

इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।

प्रणेमस्तुस्तौ पितरौ प्रजानां पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥ ८५ ॥

इत्थं विधिज्ञेनेत्यादि ॥ [विधिज्ञेन] विवाहसमाचारविदा पुरोहितेन  
प्रज्ञया इत्थं पूर्णकविधिना [प्रयुक्ताणिग्रहणोपचारौ] उपदिष्टोद्गाहविधानौ  
तौ ईदृशौ अनन्तरं [पद्मासनस्थाय] नलिननिविष्टं [पितामहाय] पितामहं  
प्रणमन् वन्दते । माता च पिता च पितरौ मातापित्रोर्वा । पितामहाय  
इति निराग्रहणव्याप्त्यप्रदानम् । द्वितीया तु न्याय्या ॥ ८५ ॥

१. प्रज्ञायाम्-मुद्रा.

वधूर्विधात्रा प्रनिनन्द्य ते स्म कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ।

वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्टमूर्तौ<sup>१</sup> आशास्यचिन्तास्तिमिहो वभूव ॥ ८६ ॥

१. ०मूर्तः-अ. ना.

वधूर्विधात्रेत्यादि ॥ ततः प्रणमितेन [विधाना] वेधसा [वधूः]  
गौरी प्रतिनन्द्यते स्म आशास्पते स्म । किमित्याह । [कल्याणि] भद्रे  
वीरप्रसवा भव इति विक्रान्तपुत्रा भूयाः । [अष्टमूर्तौ] महेश्वरे तु [सः]  
असौ [वाचस्पतिः] चाग्नीश्वरः [सन्] अपि [आशास्य चिन्तास्तिमिनः]  
अमिलपणीये चिन्तानिदचलः [यभून्] अभूत् । परिपूर्णत्वादस्य  
भनीयितस्या<sup>१</sup> भावात्<sup>२</sup> ॥ ८६ ॥

१. 'अभूत् किमस्मादाशास्यमिति'-अरा-मुद्रा. २. आभासनीयस्या०-ल.  
य. भ. व. न. मुद्रा. ३. 'इति भावः'-अरा-मुद्रा.

'अष्टमोपचारौ' चतुरस्रवेदी<sup>१</sup> तावेत्य पश्चात्कनकासनस्थौ ।

जायापती लौकिकमेपितव्यमा<sup>२</sup> द्राक्षतारोपणमन्यभूताम् ॥ ८७ ॥

१. ०रक्षा-मुद्रा. २. ०वेदि-मुद्रा. ३. ०मेपनीयमा०-न.

इ. ८. १०/१

क्लृप्तोपचारमित्यादि ॥ ततः तौ [जायापती] वधूवरौ [क्लृप्तो-  
पचारां] दत्तोपचारां [चतुरस्रवेदीं] चतुरस्रां वेदीं स्थलीम् [पत्य]  
आगत्य यात्वा आर्द्राक्षतारोपणम् अपश्ययवनिधानम् अन्वभूताम्  
आसेवतु । यतस्तद् लौकिकम् एषितव्यं लोकोपचारावनुष्ठेयम् । सम्पन्न-  
विवाहयोर्हि विप्रैः<sup>१</sup> स्वजनेरविधवाभिश्चाद्रा यवा देया इति लोकाचार-  
व्यवश्यकर्तव्यम् ॥ ८७ ॥

१. दत्तपुष्पप्रकरम्-न. व. न. मुशा. २. ब्राह्मणैः-व. मुशा.

पत्रान्तलम्बैर्जलविन्दुबन्धैराकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।  
तयोरुपर्यायतनालदण्डमाधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥ ८८ ॥

२. ०जाले-म., ०ट्टन्दैः-स

पत्रान्तलग्नैरित्यादि ॥ तयोः गौरीश्वरयोः [उपगि] शिरसि साक्षात्  
[लक्ष्मी] कमला कमलातपत्र छत्रं आधत्त दग्धं । कीदृशम् । पत्रान्तलग्नै-  
रलम्बमानै [जलविन्दुबन्धै] मुद्रकणावस्थानं [आकृष्टमुक्ताफलजात-  
शोभम्] आकृष्टा आनीता<sup>२</sup> मुक्ताफलजालशोभा यस्य । तथा [आयतनाल-  
दण्डम्] आयतनालमेव दण्डो यस्य । छत्रैः हि दण्डमीक्तिकैर्भाव्यम् ॥ ८८ ॥

१. पलाशाद-मुशा. २. 'आनीता' नास्ति-य.

द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं नुनाय ।  
संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं वधूं सुखग्राहनिबन्धनेन ॥ ८९ ॥

द्विधा प्रयुक्तेनेत्यादि ॥ सरस्वती अपि तत् मिथुनं युगल [द्विधा  
प्रयुक्तेन] द्विमेदेन वाङ्मयेन वचनप्रबन्धेन नुनायास्तुत । अस्मै तद्-  
द्विमेदत्वमाह । वरं पाणिग्राहं सरस्वतेनाशंसते स्म । वधूं [सुखग्राहनि-  
बन्धनेन] सुखेनाभिलेखेन ग्राह्यं बोध्यं निबन्धनं रचयता यस्य तेन प्रारुते-  
नेत्यर्थः । तद्धि सुबोधं युगतिनुनायुचितम् । वरेण्यमुत्कृष्टम् । वार्ता  
विशारो वाङ्मयं गद्यपद्यम् ॥ ८९ ॥

१. ०पक्षितारं-मुशा.

तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिमेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धं रागम् ।  
अपश्यतामप्सरसां मुहूर्तं प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥ ९० ॥

२. प्रतिभिन्न-स.

तौ सन्धिष्वित्यादि ॥ तौ दम्पती [अप्सरसां] सुरवधूप्रयुक्तम्  
[भाय] प्रधान पुरातन वा प्रयोगम् नाद्यम् अपश्यताम् ऐक्षिपाताम् ।  
कीदृशम् । मुख-प्रतिमुख-गर्भ-विमर्शन-निर्वहणारयेषु सन्धिषु [व्यञ्जित-  
वृत्तिभेद] व्यञ्जित प्रकटीकृतो वृत्तीनां सात्वती-आरभटी-कौशिकी-  
भारतीनां भेदो विशेषो यत्र । सन्धिविभागेन हि तत्र वृत्तीनामवस्थानात् ।  
तथा प्रसङ्गेन वृत्तीनामवस्थानयुक्तिमाह-

‘शङ्खारहास्यवीभत्सा रोटवीरभयानका ।

करणाद्भुतशान्ताश्च रसा स्युर्नव भावजा ॥’ [१]

तथा रसान्तरेषु शङ्खारहास्यादिषु<sup>१</sup> अप्रसु रसविशेषेषु [प्रतिपद-  
गग] प्रतिपदोऽप्रस्थितो राग सगस्त्य यत्र । रसान्तरसञ्चारे विरा-  
गता यत्र न जायत इत्यर्थः<sup>२</sup> । ललिताङ्गहारं ललितं मुकुमारोऽङ्गहारो  
नृत्य<sup>३</sup>पत्र, कोमलोर्ध्वभेदनं हि द्विविधं नृत्तम्<sup>४</sup> ॥ ९० ॥

१ १ ‘गृणार भावजा’-नास्ति-म ल घ न य २ शृणारादिषु-भ.  
ल न य च मुशा ३ न जाते-यथ-मुशा ४ नृत्तम्-च भ ल मुशा

५ ‘पञ्चसन्धिश्चतुर्वृत्तिश्चतु पञ्चदशसमुत्तम् ।

षष्ठिशलशोपत नाटक कस्यो विदु ॥

यतो हस्तस्ततो दृष्टिर्यतो दृष्टिस्त्वतो मन ।

यतो मनस्ततो भावो यतो भावस्ततो रस ॥’ इति पादलिप्या-

मधिकपाठः । -भ १.

देवास्तदन्ते हरमूढभायं किरीटबद्धा<sup>१</sup>ञ्जलयो निपत्य ।

शापायसान<sup>२</sup>प्रतिलब्ध<sup>३</sup>मूर्तेर्येषाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥ ९१ ॥

१ ०३५०-मुशा अ ना २ ०३५०-म चा ३ ०३५०-म य.

देवास्तदेत्यादि ॥ तत्र तदन्ते नाट्यायसाने सर्वे [देवा] सुरा  
भूमौ निपत्य [ऊढभायं] एतद्भायं [हर] भयं [पञ्चशरस्य] विषमयो<sup>१</sup>  
सेवां येषाचिरे प्रार्थयन्त । [किरीटबद्धाञ्जलयः] कीरीटेषु बद्धा विज्यन्ता  
मन्त्रायो येषां ते तपोका । कीदृशस्य । [शापायसानप्रतिलब्धमूर्तेः]  
शापायसानेन लब्धमूर्तेः जनमनसि प्राप्यवपुषः<sup>२</sup> । एवं ह्युक्तम्-‘परिणोप्यति  
पार्यन्तीम् [शुमार० ४-४२] इत्यादि ॥ ९१ ॥

१. असमेधोः—मुशा. 'कामस्य'—अपा.—व. भ. ल. २. दद्याः लम्नाः—मुशा. ॥  
३. भूयः शरीरं येन—मुशा.

तस्यानुमेने भगवान्विमन्युर्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।  
काले प्रयुक्ता खलु कालविद्धिर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥९॥

१. कालप्रयुक्ता—म. चा. २. कार्यं—म. स.

तस्यानुमेनेत्यादि ॥ ततो गीर्वाणाभ्यर्थितः [ भगवान् ]  
[ विमन्युः ] विगतरोपः<sup>१</sup> कामस्य [ आत्मनि ] आत्मदेहे अपि [ सा ॥१॥  
पृपत्कानां [ व्यापारं ] पातम् [ अनुमेने ] अहोचकार । यस्मात्<sup>२</sup>  
विद्धिः [ काले प्रयुक्ता ] अवसरकृता [ भर्तृषु ] प्रभुषु विज्ञापना  
एति [ सिद्धयति कृतविद्याहत्याच्च स्मरावसरः<sup>३</sup> ॥ ६२ ॥

१. ०विरोधः—व. मुशा. २. 'कारणात्'—अपा.—व. न. ३. सोऽवसरः—व. भ. ॥  
०त्वादसानवसरः—मुशा.

अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य

क्षितिधरपतिकन्यामाददानः<sup>१</sup> करेण ।

कनककलशरक्षाभक्तिशोभासनार्थं

क्षितिविरचितशय्यं कीटुकागारमागात् ॥९३॥

१. ०दधानः—मुशा. २. ०युक्तं—म.

अथ विबुधेत्यादि ॥ [ अथ ] ततः<sup>१</sup> [ विबुधगणान् ] विरञ्चादी-  
न्देवसंघान् [ विसृज्य ] उत्खत्य [ क्षितिधरपतिकन्याम् ] अवनिधग्मुतां<sup>२</sup>  
[ करेण ] हस्तेन आददानः [ कीटुकागारं ] मङ्गलान्त-पुग्म् [ इन्दुमौलिः ]  
शिवः [ आगात् ] । कीटशम् [ कनककलशरक्षाभक्तिशोभासनार्थं ] कनक-  
कलशाः सुवर्णघंटा रक्षा रत्नोपधिष्ठिता भक्तयो विच्छिन्नयः पुष्पशङ्ख-  
चूर्णादिरचनाभिर्षा शोभा दीप्तयस्ताभिः सनार्थं युक्तं सकलम् । तथा  
[ क्षितिविरचितशय्यं ] क्षितौ भूमौ न तु पर्यङ्कादौ विगचिता शय्या  
यत्र । तिरात्रं पञ्चरात्रं<sup>३</sup> वा अद्य-शायित्यात् ॥ ९३ ॥

१. 'यतिशेखरः'—अपा—मुशा. २. 'पार्यंतीम्'—अपा. व. भ., जगेन्द्रमुनी—मुशा.  
३. उत्तरात्रं—मुशा.

सप्तमः सर्गः ।

नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीं

वदनमपहरन्तीं तत्कृतोत्क्षेपमीशः ।

अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्

प्रमथ<sup>१</sup>मुखविकारैर्हासयामास गूढम् ॥९४॥

१. तत्कृतोत्क्षेपमीशः—म. २. प्रथम०—चा.

नवपरिणयेत्यादि ॥ तत्र वासागारे<sup>१</sup> [ ईश. ] भगवान् व्यक्षः  
[ गौरीं ] कान्तां प्रमथमुखविकारैः पार्षदानां वक्त्रविकारैः गूढम् अप्रकटं  
[ हासयामास ] अहासयत् । यतः [ शयनसखीभ्यः ] शयने सह  
शापिन्योश्च याः सरपस्तासां विश्वस्तानाम् अपि कथञ्चित् दत्तवाचम् ।  
अतश्च यदासाधुक्तापि लज्जया गिरं नार्ययति न मिश्रयति<sup>२</sup> नोदीरयति<sup>३</sup>  
तदा विकृतरूपान् गणान् सृष्ट्वा गूढं जहासेत्यर्थः । स्मिताविभांवार्यं  
भगवान् बहुविकृतीः कारयते<sup>४</sup> । ततस्ताभिरनुमोदयित्वा तामीश्वरो-  
ऽजीहसदित्यर्थः । कीदृशीं ताम् । [ तत्कृतोत्क्षेपं ] तेन हरेण कृतमुत्क्षेप-  
मुन्नमनं यस्य तद् वदनम् अपहरन्तीं अन्यतः कुर्वन्तीम् । यतः  
[ नवपरिणयलज्जाभूषणां ] नवो यः परिणयो विवाहस्तेन या लज्जा  
घीडा सैव भूषणं यस्याः सा ताम् । मालिनीवृत्तमिति भद्रम्<sup>५</sup> ॥ ६४ ॥

१. वासगृहे—मुद्रा. २. प्रमथानाम्—व. म. मुद्रा. ३. नामिश्रयत्—मुद्रा.

४. 'नोदीरयति'—नास्ति—मुद्रा. ५. वक्त्रविकृतीः कुर्वते—मुद्रा.

६. 'श्लोकद्वयेऽपि'—अत्र—मुद्रा.

आनन्ददेवायनिबल्लभदेवविरचितायां कुमारसंभवपञ्चिकायां पार्वती-  
पाणिग्रहणवर्णनो नाम सप्तमः सर्गः ।<sup>१</sup>

१. इति श्रीकुमारसंभवे सप्तमः सर्गः—व. इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कवि-  
कालिदासकृतौ टीकायां सुबोधदुबोधे आनन्ददेवायनिबल्लभविरचितायां कुमारसंभवपञ्चि-  
कायां सप्तमः सर्गः । —म. इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कालिदासकृतौ टीकायां  
आनन्ददेवायनिबल्लभविरचितायां कुमारसंभवपञ्चिकौ सप्तमः सर्गः—व. इत्यानन्ददेवाय-  
निबल्लभदेवविरचितायां कुमारसंभवपञ्चिकौ टीकायां उद्धृतसारायां सप्तमः सर्गः समाप्तः  
—ल. इति कुमारसंभवे महाकाव्ये आनन्ददेवायनिबल्लभविरचितायां कुमारपरिणयोनाम  
सप्तमः सर्गः समाप्तः । —न, इत्यां टीकायां सप्तमः सर्गः—शा. इत्यानन्ददेवा  
संभवपञ्चिकौ टीकायां कुमारसंभवपञ्चिकौ सप्तमः सर्गः । —मुद्रा. --

॥ श्रीः ॥

आनन्ददेवायनिबल्लभदेवविरचितायां कुमारसंभवपञ्चिकायां

## अष्टमः सर्गः ।

अथोमा<sup>१</sup>परिणयनमुपवर्ण्य कुमारोत्पत्तिनिदानस्य गर्भनक्ष  
निधुवनवर्णनं चिन्तीपुर्नववध्रृत्तान्तवर्णनं तावदाह-

१. पार्वती०-ल.

पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।

भावसाध्वसपरिश्रहादभूत्कामदोहदमुखं मनोहरम् ॥ १ ॥

१. कामदोहदमनोहर वपु -घ., ०श्रीहृद०-अ. ना.

पाणिपीडनेत्यादि । अथ [शैलराजदुहितुः] पार्वत्याः [हरं]  
प्रति [पाणिपीडनविधेः अनन्तरं] कश्चिद्वह्णानन्तरं [कामदोहदमुखं  
कामदोहदेन मन्मथाभिलाषेण सुखं] [मनोहरम्] उपजोपगम्यम्<sup>२</sup> अभूत् ।  
कुतः । [भावसाध्वसपरिश्रहात्] भावसाध्वसयोः प्रीतिभीत्योः परि  
श्रहाश्रयणात् । स्वामाविकं हि तत्रोमाया नवोढत्वात् साध्वसम्<sup>३</sup>  
अस्मिन्सर्गे रथोज्ज्वलावृत्तम् ॥ १ ॥

१. सुरतम्-ल. न., अस्मिन् सर्गे मुद्रितशारदाया प्रायः भिन्नः पाठः दृश्यते ।

इदानीमेतदेव वर्णयितुमाह-

व्याहृता प्रतिवचो न संदधे गन्तुमैच्छद्वलम्बितांशुका ।

सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥ २ ॥

१. विचारयितुम्-ल.

व्याहृता प्रतीत्यादि ॥ सा गौरी [तथा अपि] पञ्चविधाऽपि  
[पिनाकिनः] शूलिनः [रतये] प्रीत्या एव आसीत् । सा हि व्याहृता  
प्रक्ष्णाय प्रक्ष्णं चोदित्रा<sup>१</sup> [प्रतिवचः] प्रतिवचनं न [संदधे] ददात् ।  
[अवलम्बितांशुका] आश्रितवसना गन्तुम्<sup>२</sup> [ऐच्छत्] इच्छति । [शयनं]

१. नोदिता-ल.

२. 'यागुम्'-अपा.-ल.



अष्टमः सर्गः ।

शयने च [ पराङ्मुखी ] परावृत्य [ सेवते स्म ] आस्ते । तथापि हरस्य प्रीतिमकरोत् । नवोद्गायाः साध्वसस्यैवालंकारत्वात् । तदुक्तम्-‘दृष्टा दृष्टि-मघो ददाति’ इत्यर्थः ॥ २ ॥

कैतवेन शयिते कूतूहलात्पार्वती प्रतिमुखं निपातितम् ।

चक्षुरुन्मिषति सस्मितं प्रिये विद्युदाहतमिव न्यमीलयत् ॥ ३ ॥

१. विद्युतेव विहितं—मुग्धा.

-कैतवेनेत्यादि ॥ [ पार्वती ] गौरी कूतूहलात् कर्णनिहितं चक्षुः [ विद्युदाहतं ] तडिदाहतम् इव न्यमीलयत्, पिदधौ । यतः कैतवेन व्याजेन [ शयिते ] सुप्ते सति प्रिये वीक्ष्य किमेवा करोतीति । ततस्तस्मिन् सस्मितं चक्षुः उन्मिषति सति विकसिताक्षे । यावदेव सा वीक्षितुमारब्धा तावदीदृशो हसन्नेवमुदमीलयत् ॥ ततः सा विद्युतेव आहतं स्वचक्षुः [ न्यमीलयत् ] समकोचयत् ॥ ३ ॥

१. निहतम्—ल.

२. ‘समकोचयत्’ नास्ति—ल. न.

नाभिदेशनिहितः सकम्पया शङ्करस्य रुरुधे तथा करः ।

तन्निमित्तमथ चाभवत्स्वयं दूरमुच्छ्वसितनीविबन्धनम् ॥ ४ ॥

१. तद्दूरकूलमथ—म. अ. ना.

नाभिदेशेत्यादि ॥ [ सकम्पया ] स्पन्दमानया [ तथा ] उमया [ शंकरस्य ] पत्युः [ करः ] पाणिः रुरुधे अवष्टभ्यत यतः [ नाभिदेश-निहितः ] नाभिदेशे श्रोणीभागे निक्षिप्तः । अथ च कररोधेऽपि [ तन्नि-मित्तं ] तज्जवनं स्वयम् एव दूरम् अयर्थम् उच्छ्वसितनीविबन्धनं इत्यो-च्यग्रन्थनम् [ अभवत् ] आसीत् । ‘पाणिस्पर्शेनैव शरीरोच्छ्वासात् ॥४॥

१. अग्रन्थिः—न. व.

२. ‘पाणि....श्वाच्छ्वासात्’—नास्ति—ल. न.

एवमालि निगृहीतसाध्वसं शङ्करो रहसि सेव्यतामिति ।

सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ ५ ॥

एवमालीत्यादि ॥ सा सखीभिः इत्थम् उपदिष्टं [ प्रमुखवर्तिनि ] सम्मुखार्त्तानि [ प्रिये ] वल्लभे [ माकुला ] व्याकुलत्वात् [ न अस्मरत् ]

विसस्मार' । किमुपदिष्टमित्याह । हे आलि । सखि निगृहीतसाध्वसं  
भयमपहाय<sup>१</sup> [शङ्कर] प्रिय त्वया एव [से यताम्] आवर्जयितव्य इति ।  
एवमिति यस्ताभिरुक्तो विधि स बोद्धव्य । उपदिष्टमिति भाव ॥५॥

१ विसस्मर-ल

२ 'रहसि एकान्तरे दायन'-अपा ल न

अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।

वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तर ददौ ॥ ६ ॥

अप्यवस्तुनीत्यादि ॥ [ प्रश्नतत्पर ] पृच्छत प्रिय पार्वती [वीक्षितेन]  
दृष्ट्वा [ परिगृह्य ] गृहीत्वा [ मूर्धकम्पमय ] शिर कम्पेनास्य उत्तर  
ददौ । न च वचसा, शालीनत्वात् । कीदृश तम् । [ अपि अवस्तुनि ]  
अप्रयुज्यमानेऽप्यर्थे प्रेमतत्पर लम्पटम्<sup>१</sup> । किमर्थम् । कथाप्रवृत्तये प्रश्न  
व्याजेनानया सह मे कथा प्रवर्ततामिति । सा त्वधाण्यादभिनयेन  
समुत्तरयति ॥ ६ ॥

१ प्रश्नलम्पटम्-ल

शूलिनः करतलद्वयेन सा सनिरुध्य नयने हताशुभा ।

तस्य पश्यति ललाटलोचने मोघयत्ननिधुरा रहस्यभूत् ॥ ७ ॥

शूलिन करे यदि ॥ रहसि [ हताशुभा ] हताम्बरत्वात् प्रियस्य  
[ करतलद्वयेन ] पाणिद्वयेन [ नयने ] नेत्रयुगे [ सनिरुध्य ] पिधायाऽपि  
मोघयत्ननिधुरा निष्कलोचमाशुला [ अभूत् ] अभवत् । यत तस्य  
[ ललाटलोचने ] तृतीयऽक्षिण पश्यति । न हि तया तत्सनिरुद्धम् ॥ ७ ॥

१ ०युगम्-ल न

चुम्बनेष्वपरदानवर्जित सन्नदस्तमदयोपगृह्णने<sup>१</sup> ।

किंष्टमन्मथमपि प्रियोर्दुर्लभप्रतिकृत न्यूतम् ॥ ८ ॥

१ ०गान्-व मुखा

२ गिनहस्तसंश्लेषगृह्णनम्-म अ ना

चुम्बनेष्वित्यादि ॥ तस्य [ प्रभो ] इंदरस्य वधूरत नवोद्गानिधुवन  
[ दुर्लभप्रतिकृत ] दृढप्रतिकृतरहितत्वात् [ किंष्टमन्मथ ] कदर्थितमदनम्  
अपि प्रिय रन्तुमावर्जकं लज्जाया भूषणं पणत्यात् । तदेव दुर्लभप्रति

अष्टमः सर्गः ।

कृतत्वमाह-चुम्बनेषु [ अघरदानवर्जितम् ] अघरार्पणहीनम् । अदयोप-  
गूहने ] निर्दयालिङ्गने [ सन्नहस्तम् ] उदासीनकरम् । प्रियकृते ह्यघरदाने  
कण्ठाश्लेषे चोष्ठापणं प्रत्यालिङ्गनं च कार्यम् । तच्चाऽसौ नवग्रधूत्वान्न  
घकार ॥ ८ ॥

यन्मुखग्रहणमक्षताघरं दानमग्रणपदं नखस्य<sup>१</sup> यत् ।

यद्रतं च सदयं प्रियस्य<sup>२</sup> तत्पार्वती विपहते स्म नेतरत् ॥ ९ ॥

१. इक्षमग्रणपदं नखं च-स. अ. ना. २. हरस्य-स.

यन्मुखग्रहणमित्यादि ॥ [ प्रियस्य ] कान्तकृतं [ मुखग्रहणं ]  
वक्रभ्रपानं यत् [ अक्षताघरम् ] अरुण्डितोष्ठं यत् च [ दानं ] करग्रहदानं  
[ अग्रणपदं ] अरुनक्षतं यत् च अन्यत् मुष्टिदानादिकं [ रतं ] सदयं तत्  
[ पार्वती ] गौरी [ विपहते स्म ] सेहे न तु इतरत् विपरीतं खरम् ॥ ९ ॥

रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं सा प्रभात<sup>१</sup>समये सखीजनम् ।

नाकरोदपकुतूहलं हिया शंसितुं तु<sup>२</sup> हृदयेन तत्त्वरे ॥ १० ॥

१. विमात०-स. मुगा.

२. च-न.

रात्रिवृत्तमित्यादि ॥ सा गौरी [ प्रभातसमये ] प्रत्युपसि<sup>१</sup> [ रात्रिवृत्तं ]  
निशाव्यापारम् [ अनुयोक्तुम् ] उद्यतं [ विपृच्छिषुं ] सखीजनम्  
आलिलोरुम् [ अरुकुतूहलम् ] अपगतक्रीतुकं<sup>२</sup> न [ अकरोत् ] व्यधात् ।  
अथ च [ हृदयेन ] चेतसा तत् [ शंसितुं ] कथयितुं तत्त्वरे त्वगंघ्रके,  
यन्तुमियेषेत्यर्थः । एवविधो ह्येव नवोद्गास्यभावः ॥ १० ॥

१. प्रत्युपः काले-न. न.

२. ०क्रीतुहलम्-ल. न.

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निपेदुषः ।

प्रेक्ष्य विम्बमनुविम्बमा<sup>१</sup>त्मनः कानि कानि न<sup>२</sup>चकार नृजया ॥ ११ ॥

१. ०मुरविम्बमा०-म. २. कान्यपि-अ. ना.

दर्पणे चेत्यादि ॥ सा देवी [ दर्पणे ] मुरुस्तले [ परिभोगदर्शिनी ]  
अघरखण्डनादिकं प्रियोपभोगं द्रष्टुं प्रवृत्ता सती पृष्ठतः पश्चाद्भ्रमो गुर्न  
[ निपेदुषः ] निषण्णस्य [ प्रणयिनः ] कान्तस्य यिम्बं पुनः [ आत्मनः  
अनुयिम्बं ] आत्मविम्बनिरुद्धे दर्पणसंक्रान्तं [ प्रेक्ष्य ] विलोक्य कानि

कानि' वर्णयितुमशक्यानि यस्तूनि [लज्जया] हिंसा न [२]  
व्यधात् । विम्वस्य समीपे अनुविम्वम्<sup>१</sup> ॥ ११ ॥

१. 'अवि'-अवा.-ल न. २. 'च पूर्वापेक्षया समुचये । एवमन्यत'-अवा.-ल

नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनां तां विलोक्य जननी समाश्वसत् ।  
भर्तृवल्लभतया हि मानसीं मातुरस्यति शुचं वधूजनः ॥१२॥

नीलकण्ठेत्यादि ॥ ततो जननी मेना सुतां [नीलकण्ठ  
यौवनां] हरोपभुक्ततारुण्यां आलोक्य समाश्वसत् । [हि]  
[वधूजन] सुवासिन्यः [मातु] मातृणां [भर्तृवल्लभतया] पति  
[मानसीं शुचं] हृदयदुःखम् [अस्यति] अपहरन्ति समाश्वसति  
गार्ह्यगालवयो. ॥ १२ ॥

वासराणि कतिचित्कथञ्चन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया' ।  
जातमन्मथरसा शनैः शनैः सा मुमोच रतिदुःखशीलताम् ॥१३॥

१. रतमकारि चानथा-म.

वासराणीत्यादि ॥ स्थाणुना भवेन [कतिचित्]  
[वासराणि] दिनानि [प्रिया] गौरी [कथञ्चन] कथञ्चित्  
पदम् अकार्यत स्थितिमग्राह्यत विश्रम्भ कारिता । अनन्तरं [२]  
अनुभूतमन्मथरसास्वादात् [शनैः शनैः] क्रमेण सा [रतिदुःखशीलतां]  
रतो सुरते दुःखशीलतां कण्टस्वभावत्वं [मुमोच] अयाक्षीत् । काम  
सुखानुभावात् सुरतं फलेशापहमभूदित्यर्थः । पदमिति पदस्थैर्ये ।  
इति पद्यन्तात् कर्मणि ॥ १३ ॥

सस्वजे प्रियपुरोनिपीडितं' प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।  
मेखलाप्रणयलोलतां गतं हस्तमस्य निथिलं करोध सा ॥१४॥

१. निपीडनम्-म., निपीडिता-म.

सस्वजे प्रियमित्यादि ॥ [पुरोनिपीडितम्] यत्र तत् तथा  
कृत्वाऽसौ गाढं [प्रियं] यत्कथं [सस्वजे] भाग्यिलप्यत् । तेन  
सुखनाप गृहीतं [मुखं] यत्र न अहरत् नान्यतश्चकार । तथा [मेखला-

अष्टम सर्ग ।

प्रणयलोलता ] मेखलाप्रणये रसनाप्राचैने जघनाग्न्यग्रहणे चटुलव गतं  
[ हस्त ] प्रियपार्णि [ शिथिलं ] मनाम् [ क्रोध ] अवष्टभ्नात् अवारयत् ।  
पूर्वं त्वेतद् विपरीतमखिलमासीत् ॥ १४ ॥

हावसूचितमदृष्टविप्रियं चाटुमत्<sup>१</sup> क्षणप्रियोगक्रातरम् ।  
कैश्चिदेव दिवसैस्तयोस्तथा<sup>२</sup> प्रेम रुढ<sup>३</sup> मितरेतराश्रयम् ॥ १५ ॥

१ भाव०-त म

२ दाढर्यभाव-न

३ तथा तयो-म, तयोस्तदा -मुश

४ गृह० म

हावसूचितमित्यादि ॥ तत [ कैश्चिदेव ] कतिपयरेव [ दिवसै ]  
अहोभि तयो दम्यत्यो एवविध प्रेम रुढम् इति प्रीतिरूपन्ता ।  
कीदृशम् । [ हावसूचिन ] हावेन चेष्टाविशेषण सूचित कथितम्  
[ चाटुमत् ] प्रियवचोऽन्वितम् । [ क्षणप्रियोगक्रातर ] क्षणमात्रविरहेण  
च क्रातरमधीरहृदयाभिप्रायसूचकचेष्टाविशेषो भाव ॥ १५ ॥

तं यथात्मसदृशं वरं वधूरन्यरज्यत परस्तथैव ताम् ।  
सागरादनपगा हि जाह्नवी सोऽपि तन्मुखरसैरुनिर्वृतिः<sup>१</sup> ॥ १६ ॥

१ एकवृत्तमव म

त यथात्मैत्यादि ॥ सा देवी त पति [ आत्मसदृशम् ] आत्मानुरूप  
यथा येन प्रकारेण अन्यरज्यत अस्तिह्यत तथैव सोऽपि ता जायामिति ।  
समानरागत्वकथनम् । एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति । [ सागरात् ] सागरवर्जं  
हि [ जाह्नवी ] गङ्गा [ अनपगा ] अन्यत्र परचि-न प्रसरति<sup>१</sup> । सोऽपि  
अग्नि तन्मुखरसैरुनिर्वृति तस्या जाह्नवा मुखरसेन वनत्रेणोदयेन एका  
निर्वृतिरुल्लासो यस्य स तथोक्त । न हि गङ्गातोऽन्यया सरिता असौ  
पूरयितु शक्नोति । रक्तयोश्च दम्पत्योरन्यो-यमुखपाननिवृत्तिरन्यत्र वा न  
पानत्वमुचितम् । अन्यरज्यत इति कर्नरि सकर्मकवाच्य तमिति कर्म-  
सम्बन्ध । केचित्तु तमनु त प्रति कर्मप्रवचनीयमाहुः<sup>२</sup> ॥ १६ ॥

१ प्रविशति-ल

२ महासप्तसदृशयनसहभोजनाच्छादनपानसमानदु लमुखसहजीवितमरणेषु समानम् ।  
इति त्रिप्यमधिकपाठः -भ-१

शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शङ्करस्य रहसि प्रपन्नया ।

शिक्षितं युवतिनैपुणं तथा यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥१७॥

शिष्यतामि-यादि ॥ निधुवनोपदेशिन. सुरतोपाध्यायस्य [शङ्करस्य] हरस्य<sup>१</sup> रहसि शिष्यतां [प्रपन्नया] प्राप्तया यद् युवतिनैपुण्य स्त्रीकौशलं [शिक्षितम्] अभ्यस्तम् । तदेव गुरुदक्षिणीकृतं हराय प्रणीतं दत्तम् । सर्वस्यैव तस्य तत्र प्रयोगात् । अन्तेवासिना हि गुरवे दक्षिणा देया<sup>२</sup> ॥ १७ ॥

१ वरस्य-ल न २ 'समाप्तविद्येन सता'-अग्रा.-ल. न.

दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतहस्तपल्लवा ।

शीतलेन निरवापयत्क्षण मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥१८॥

१ ०पाणि०-स

दष्टमुक्तमित्यादि ॥ त्रियेण [दष्टमुक्त] पूर्वं दष्टं खण्डितम-  
नन्तरं तं मुक्तम् [अधरोष्ठम्] अधोऽधरम् [अम्बिका] गौरी शीतलेन  
[मौलिचन्द्रशकलेन] शिरःशशिशस्त्रेण क्षणं निरवापयत् समाभ्यसत्<sup>१</sup> इति  
श्रीढाव्यापारकथनम् । [वेदनाविधुतहस्तपल्लवा] अधरदष्टेन या वेदना  
तथा विधुतहस्तपल्लवा कम्पितररक्सिलयेत्यम्बिकाविशेषणम् ॥ १८ ॥

१ 'शीतीकरित्यर्थ'-अग्रा.-ल. न

चुम्बनादलरुचूर्णरूपितं शंक्रोऽपि नयनं ललाटजम् ।

उच्छ्रसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥१९॥

१. ०दूषि-म्-म. मुग्धा

चुम्बनादलरुचूर्णरूपितं ॥ न केवलं गौर्याष्टं शिवः शशिना निरवापयत् ।  
यावत्सोऽपि [चुम्बनादलरुचूर्णरूपित] चुम्बनप्रशादलकस्थेन<sup>१</sup> चन्दनादि-  
क्षोदेन पीडितं [ललाटजं नयन] तृतीययक्षि [पार्वतीवदनगन्धवाहिने]  
पार्वत्या वदनमुखमारुताय ददौ अपेयत् । मुखप्रकारेणाक्ष्णो. नीरजस्यन्या-  
पत्तेः [उच्छ्रसत्कमलगन्धये] उच्छ्रसत् विकसद्यकमल तस्येव गन्ध  
सौरभ यस्य तस्मै । उपमानाश्च [पा. ख. ५-४-१३७] इती-यम् ॥ १९ ॥

१. कुटिलेऽस्थेन -ल. न.

अष्टमः सर्गः ।

एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।

शैलराजभवने सहोमया मासमात्रमवसद्वृषध्वजः ॥ २० ॥

एवमिन्द्रियेत्यादि ॥ [एवम्] इत्थम् [उमया] प्रियया [सह] साकं [वृषध्वजः] ईश्वरः [शैलराजभवने] श्वशुरगृहे मासमात्रम् [अवसत्] अतिष्ठत् । [इन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः] हृषीकणां सुखकारि यद् वर्त्म मार्गं युवत्यादिकं तत् [सेवनात्] उपभोगात् [अनुगृहीतमन्मथः] अनुगृहीतो<sup>१</sup> मन्मथो<sup>२</sup> येन ॥ २० ॥

१. 'गौर्या'-अपा.-ल. न. २. 'कीदृशः'-अपा.-ल.

३. 'प्रतादितः'-अपा.-ल. न. ४. कामः-ल. न.

सोऽनुमान्य<sup>१</sup> हिमवन्तमात्मभूरात्मजाविरहदुःखपीडितम् ।

तत्र तत्र विजहार संपतन्<sup>२</sup> प्रमेयगतिना ककुब्जता ॥ २१ ॥

१. अनुमन्य-ल. २. सचरन्-म.

सोऽनुमान्येत्यादि ॥ ततः [स.] हरः<sup>१</sup> [आत्मजाविरहदुःखपीडितं] दुहितुविरहदुःखितं [हिमवन्तं] श्वशुरं [अनुमान्य] समाध्यास्य [अप्रमेय-गतिना] वेगवाहिना [ककुब्जता] वृषभेण [संपतन्] व्रजन् [तत्र तत्र] तेषु वक्ष्यमाणेषु दिव्योद्यानेषु [विजहार] विक्रीड । अनुमान्य अनुज्ञां वापित्वेत्यर्थः ॥ २१ ॥

१. भवः-ल. न.

तान्येव विहारस्थानान्याह-

मेरुमेत्य मरुदाशुवाहनः<sup>१</sup> पार्वतीस्तनपुरस्कृतः<sup>२</sup> कृती ।

हेमपल्लवविभंगसंस्तराम<sup>३</sup> न्यभूत्सुरततत्परः क्षपाम् ॥ २२ ॥

१. मृगशिकः-म. २. मृगान्-म. ३. संस्तरान्-म. ल.

४. सुरतमर्दनक्षमान्-म. स.

मेरुमेत्येत्यादि ॥ ततो देवः [मेरुं] मेरुपर्वतम् एतत्<sup>१</sup> तिष्ठयन्-कसक्तः स हेमपल्लवविभंगसंस्तरां सौवर्गकिशलयशकजशपतायां [क्षपां] निशाम् [न्यभूत्] बुभुक्षे । [मरुदाशुवाहनः] मरुदाशु<sup>२</sup> शीघ्रो याहनः

१. 'आगत्य'-अपा.-ल.

२. 'वायुवदा'-अपा.-ल.

वृषभो<sup>३</sup> यस्य । [पार्वतीस्तनपुरस्कृतः] पार्वतीस्तनाभ्यां<sup>४</sup> पुरस्कृतोऽग्रतो  
विहितः पश्चात् तस्या अवस्थानादिति । अतश्च कृती पुण्यमाक्<sup>५</sup>  
निजकान्ताकुचकलशक्षेपणाद्याधारशृङ्गाररसमनुभवति । तदुक्तं—  
शुकैश्चञ्चूकीर्णं छविफलयुगं यौवनतरो-

रय शङ्कुक्षुण्णं मदनकरिणः कुम्भयुगलम् ।

समुद्र सम्भोगासृतकलशयुगं सुकृतिनः

स्तनद्वन्द्वं तस्या नयनखमुखाङ्गं विजयते<sup>६</sup> ॥ २२ ॥

१. 'वृषभो'—नास्ति-ल. ४. गौरीकुचाभ्यां-ल. ५. 'प्रियापयोधरसपर्काद् । सर्तीर्यन्-  
इति सम्तरस्तत्त्वम्'—अपा.-ल. ६...६. 'निजकान्ता...विजयते'—नास्ति-ल.

पद्मनाभवल्यां<sup>१</sup>ङ्किताश्मसु प्राप्तवत्स्वमृतविप्रुपो नवाः ।

मन्दरस्य कटकेषु चावसत्पार्वतीवदनपद्मपट्पदः ॥ २३ ॥

१. ०चरणा०-म. मुशा.

पद्मनाभेत्यादि ॥ कदाचिदसौ प्रियामुखं पियन् [मन्दरस्य कटकेषु]  
मन्दरगिरिनितम्बेषु अवसत्<sup>१</sup> । कीदृशेषु । [नवाः] प्रत्यग्रान् [अमृतविप्रुपः]  
पीयूषविन्दून् [प्राप्तवत्सु] आसादितवत्सु मन्थाचलत्वात्<sup>२</sup> । अत एव  
[पद्मनाभवल्याङ्किताश्मसु] विष्णोः चल्यैकटकैर्वा<sup>३</sup>ङ्कितासु सुचिह्नितोपलेषु  
मन्थानीकृत्य तद् बाहुयुग्मस्योपयोगात्कटकाङ्कितत्वम् ॥ २३ ॥

१. 'तस्यै'—अपा.-ल. २. मन्थगिरित्वात्-ल. न. ३. चरणैर्वलयैर्वा-ल. न.

रावणध्वनितभीतया तथा कण्ठसक्तघनबाहुयन्धनः ।

एकपिङ्गलगिरी जगद्गुरुर्निर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥ २४ ॥

१. वारण०-अ. ना.

रावणध्वनितेत्यादि ॥ कदाचिदसौ [एकपिङ्गलगिरी] वैधवणाद्रौ  
कैलाशे [विशदाः] निर्मलाः [शशिप्रभाः] चन्द्रिकाः निर्विवेश उपधुमुजे ।  
कीदृशः । [रावणध्वनितभीतया] दशमुखविरायत्रमनया [तया] गौर्या  
[कण्ठसक्तघनबाहुयन्धनः] कण्ठे सक्तं घनं निविडं बाहुयन्धनं मुजपाशो  
यस्य । रावणेन हि पूर्वमुन्मूलप्रेक्षया<sup>१</sup> कैलाशः कम्पितोऽभूत् । तत्काले

१. उन्मूलप्रेक्षा-ल.



तस्यः सर्गः ।

व रावणस्यापि चिरन्तनत्वात् तत्सञ्ज्ञावः । 'दशमुखचीत्कारव्रस्तया  
तत्कालेऽपि रावणस्य चीत्कृतसम्भवो हरपादाङ्गुष्ठनिपीडितकैलाश-  
पीठत्वात्' ॥ २४ ॥

२. 'दश . . त्वात्'-नास्ति-ल.

तस्य जातमलयस्थलीरतेर्धृतचन्दनलतः प्रियावलमम् ।  
आचचाम सलवंगकेसरश्चाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥ २५ ॥

१. जागु-म. स.

तस्य जातमलयेत्यादि ॥ तस्य [ जातमलयस्थलीरतेः ] उत्पन्नमलया-  
द्वितीयोत्पत्तेः [ दक्षिणानिलः ] मन्दरशैलमारुतः [ प्रियावलमं ] प्रियासेदं  
[ चाटुकारः ] सेवकः इव आचचाम पपौ ॥ मलयमन्दरौ ह्यन्योन्यसम्बद्धौ ।  
कीदृक् [ धृतचन्दनलतः ] घातोद्धूताः कश्पिताश्चन्दनलता येन । तथा  
[ सलवंगकेसरः ] सह लवंगकुसुमकेसरैर्वर्तते यः स सलवंगकेसरः इति  
सौगन्धोक्तिः । कलमोऽत्र किं दैव्या देवस्य चेति चर्च्यमेतत् ॥ २५ ॥

हेमतामरसताडितप्रिया तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ।  
खे' व्यगाहत तरङ्गिणीमुमा मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥ २६ ॥

१. सा-म.

हेमतामरसेत्यादि ॥ [ उमा ] गौरी जलक्रीडार्थं [ खे तरङ्गिणीं ]  
नमोनदीं [ व्यगाहत ] व्यलोप्यत् । कीदृशी । [ हेमतामरसताडितप्रिया ]  
कनककमलैराहतः प्रियो यया । तथा [ तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ] तस्य  
कान्तस्य कराम्बुभिः पाणिप्रक्षिप्तपानीयैः स्थगिताक्षी' [ मीनपङ्क्तिपुनरुक्त-  
मेखला ] मत्स्यायलिरेष पुनरुक्ता द्वितीया रसना यस्याः, श्रोणीदेशे  
परिवृत्य स्थितत्वात् ॥ २६ ॥

२. स्थगितलोचना-ल.

१. सुवर्ण-ल.

तां पुलोमतनयालकोचितैः पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन् ।  
नन्दने चिरमयुग्मलोचनः सस्पृष्टं मुरवधूभिरीक्षितः ॥ २७ ॥

तामित्यादि ॥ तां कान्तां [पुलोमतनयालोचितैः] शचीकेशपाश-  
योग्यै. पारिजातकुसुमैः [प्रसाधयन्] अलङ्कुर्वाणः<sup>१</sup> [अपुगमलोचनः]  
त्रिनेत्रः [सस्पृहं] सामिलापं [सुरबधूभिः] नाकललनाभिरिन्द्राण्यादिभि  
[ईक्षित] अवलोकितः<sup>२</sup> । पुण्यवत्येषा यस्याः सर्वेश्वरोऽपि  
चाटुरुदिति ॥ २७ ॥

१. 'मण्डयन्'-अश.-ल.

२. 'चिरं दीर्घकालमन्योक्त्व'-अश.-ल.

इदानीं सूर्यास्तमयादिवर्णनं चिकीर्षुराह-

इत्यभौममनुभूय शङ्करः पार्थिवं च वनिता<sup>१</sup>सखः सुखम् ।  
लोहितायति कदाचिदातपे गन्धमादनगिरिं<sup>२</sup> न्यवर्तत<sup>३</sup> ॥ २८ ॥

१. दयिता-म. मुखा.

२. वनम्-न. व.

३. न्यगाहत-म.

इत्यभौममित्यादि ॥ अभौमं दिध्यं पार्थिवं नृलोकजं च सुखम् इत्थं  
[शंकर] ईश्वरः [वनितासख] देव्या सह [अनुभूय] संसेव्य कदाचित्  
अस्तमयवशात् [लोहितायति] अरुणायमाने [आतपे] सूर्यातपे स्ववर्तते  
गन्धमादनगिरिं [न्यवर्तत] प्रत्याययी । अलोहितो लोहितो भवति  
लोहितायति । प्रत्यागमनमपि निवृत्तिः । यथा-

प्रेषितायां व्रजन्त्यस्तं प्रजाधर्मो यशः सुखम् ।

निवर्तन्ते निवृत्तायामहो यन्धुः कुलं गृहम् ॥ ॥ २८ ॥

१. कुलाङ्गनाः-ल. न.

तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो नेत्रगम्यममवलोक्य भास्करम् ।  
दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रयां व्याजहार सद्बध्मचारिणीम् ॥ २९ ॥

तत्र काञ्चनेत्यादि ॥ तत्र कैलाशोपश्राने [काञ्चनशिलानलाश्रयः]  
कनकशिलापृष्ठमव्यास्य नेत्रगम्यं [भास्करं] सुदर्शनमर्कम् अवलोक्य  
[दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रयां] वामपार्श्वस्थां [सद्बध्मचारिणीं] भार्यामीश्वरः  
[व्याजहार] जगाद<sup>१</sup> ॥ २९ ॥

१. 'उवाच । दक्षिणेतरपे वामः स चाक्षी वरदच दक्षिणेतरपे भुजः, तस्य व्याश्रय-  
आश्रय आश्रये यस्याः । विभिरपाह'-मश.-ल. न.

अष्टम सर्ग ।

पद्मकान्तिमरुणत्रिभागयोः संक्रमय्य तत्र नेत्रयोरिति ।  
संक्षये जगदिष्य प्रजेश्वरः सहरत्यहरसावर्हपतिः ॥ ३० ॥

पद्मकान्तिमित्यादि ॥ [अरुणत्रिभागयो] लोहितापाङ्गयो [संक्रमय्य]  
निक्षिप्येव । [पद्मकान्ति] पद्मना विच्छादयत्वात् च नेत्रयो च सानुरा  
गवादित्यमूह । प्रजेश्वर अत्र कल्पान्तकद्र [जगदिष्य] त्रिभुवनमिव  
असौ [अवर्हपति] अर्कं दिनं सहरति क्षपयति [संक्षये] कल्पान्ते । किं  
हृत्वा । तत्राङ्गणौ कमलकान्तिं सञ्चार्येव अहं पतिरवर्हपतिः । 'रोऽसुषि'  
[पा० सू० ८-२ ६९] इति रेफ ॥ ३० ॥

१ 'कमलशान्तिम्'-अपा-ल न

शीकरव्यतिकरं मरीचिभिर्दूरयत्यवनते विप्रस्यति ।  
इन्द्रचापपरिवेषशून्यता निर्झरास्तत्र पितुर्त्र्यम्बन्त्यमी ॥ ३१ ॥

१ शीकर० म २ धूनयत्य०-स ३ प्रसवितु०-अ ना

शीकरेत्यादि ॥ तत्र [पितु] हिमवत अमी निर्झरा प्रपाततोयानि  
इदानीं [इन्द्रचापपरिवेषशून्यता] इन्द्रधनुषा य परिवेषोऽभिः यातिस्तेन  
शून्यता विरहस्य [व्रजन्ति] यान्ति । कुत्र । कुत्र [विवस्वनि] सूर्ये  
अवनते अवलम्बमाने [मरीचिभि] मयूखै [शीकरव्यतिकर] जलकणसम्पर्क  
[दूरयन्ति] विदलेषमाणे । जलविप्रदसु हिरयिरश्मिसम्पन्धात्सुरचापोत्पत्तिः ।  
दूर करोति दूरयति । 'प्रातिपदिकाद् धावधे' इति णिच् ॥ ३१ ॥

१ विरहम्-ल २ सुरेश्वरार्मुकोद्यति ल

३ पा सू ३-१-७५ अन्तर्गत वार्तिकम् ।

दृष्टतामरसेसरत्यजोः क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः ।  
निम्नयोः सरसि चक्रगाफयोरल्पमन्तरमनल्पता गतम् ॥ ३२ ॥

१ वरसजो-म

दृष्टतामरसेत्यादि ॥ दम्पत्यो चक्रगाफयो सरसि अल्पम् अन्तरं  
व्यवधानम् अनल्पता गत दूर सम्पन्न सदलेषः कर्तुमशक्यत्वात् । यतः

१ 'तशान्ति'-अपा-ल न २ सदलेषस्य-ल

क्र. सं. १११/१

निध्नयोः परवशयोः दैववशाद्धि तयोर्निशि वियोगः । अतश्च दुःखवशात्  
 [दृष्टतामरसकेसरत्यजोः] दृष्टस्य खण्डितस्य जिघांसितस्य तामरसस्या-  
 ब्जस्य<sup>३</sup> केसरं<sup>४</sup> त्यक्तवतोः क्रन्दतोः कूजतोः । तथा [विपरिवृत्तकण्ठयोः]  
 विपरिवृत्तो विस्वरीभूतो<sup>५</sup> गलो ययोः । संयोगे हि तौ मधुरगली ।  
 'विरहदीनकण्ठयोः' इति पाठान्तरम् । शत्रुघ्नादिवत् निध्नशब्दः ।  
 'चक्रवाकयोः' इति 'पुमां स्त्रिया' [पा सू. १-२-६७] ॥ ३२ ॥

३. 'पद्मस्य'-अपा-ल. ४. 'किञ्चिक्म्'-अपा-ल. ५. 'कण्ठः'-अपा-ल न.

स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिनः शल्लकीविटपभङ्गवासितम् ।

आविभातचरणाय गृह्णते वारि वारिरुहवद्वपट्पदम् ॥ ३३ ॥

स्थानमाह्निकमित्यादि ॥ हे प्रिये, एते [दन्तिनः] करिणः आह्निकं  
 दिवातनं स्थानम् [अपहाय] हित्वा वारि गृह्णते जलमध्यं श्रयन्ति ।  
 किमर्थम् । [आविभातचरणाय] आविभातं रात्रिपर्यन्तं यच्चरणं भोजनं  
 तदर्थम् । निशि हि ते जलान्तर्विचरन्ति । कीदृशं स्थानम् । [शल्लकी-  
 विटपभङ्गवासित] शल्लकीनां नलदानां विटभङ्गेन पल्लवखण्डेन वासितं  
 सुरभितम् । ते हि शल्लकोभोजिनः । वारि कीदृशम् । [वारिरुहवद्वपट्पदं]  
 वारिरुहेष्वङ्गेषु सञ्कोचवशाद् यद्धा<sup>१</sup> पट्पदा बलयो यत्र । अदि  
 भयमाह्निकम् ॥ ३३ ॥

१. 'मपताः'-अपा-ल. न.

पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं मितकये विवस्यता ।

दीर्घया<sup>२</sup> प्रतिमया सरोम्भसां तापनीयमिव मेतुबन्धनम् ॥ ३४ ॥

२. लब्धया-म.

पश्य पश्चिमेत्यादि ॥ हे मितकये स्वल्पभाविणि [पश्य] पश्चिम  
 [पश्चिमदिगन्तलम्बिना विवस्यता] वारुणीभ्येनाङ्गेन दीर्घया प्रतिमया  
 आयत्तेन प्रतिबिम्बेन [सरोम्भसां] सरसामम्भसां तापनीयम् इव सेतुबन्धनं  
 निर्मितम् । सौवर्णमयसंक्रम<sup>१</sup> इव गच्छितः प्रतिमायाः पागवारव्याप्तेः ॥ ३४ ॥

१. सौवर्णमय-ल.

उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्लवं गाढपङ्कमतिवाहितातपाः ।

दंष्ट्रिणो वनमरात्पूयसा दृष्टमङ्गुरविमाङ्कुरा इव ॥ ३५ ॥

अष्टमः सर्गः ।

उत्तरन्तीत्यादि ॥ [वनवराहयूथपाः] कान्तनसूकरसङ्घपतयः [गाढ-  
पङ्कपल्वल] घनवर्द्धमपल्वलं वेशन्तं<sup>१</sup> विनिकीर्य<sup>२</sup> अपहाय<sup>३</sup> तापाभावात्  
उत्तरन्ति स्थलमुर्ध्वा निर्गच्छन्ति अतिवाहितातपाः<sup>४</sup> । उष्मभयादिव  
वराहमहिषादयो दिनं पङ्कमध्ये क्षपयन्ति । दंष्ट्रा विद्यन्ते येषां ते दंष्ट्रिणः ।  
अतश्चोत्प्रेक्षते । [दष्टभङ्गुरविसाङ्कुराः] दंष्ट्रालगना भङ्गुराः कुटिला  
विसाङ्कुरा येषां ते तथाविधा इव । दंष्ट्राणां मृणालाङ्कुरवत् ।  
अव्यभिचारेऽप्युत्प्रेक्षार्थं दंष्ट्रिण इति विशेषणम् ॥ ३५ ॥

१. 'अल्पसरः'—अपा—ल. २. त्यक्त्वा—ल. ३. निर्गमितोष्माणः—ल. न.

एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो जातरूपरसगौरमण्डलम्<sup>१</sup> ।  
हीयमानमहरत्ययातपं पीवरोरु पिवतीव वह्निः ॥ ३६ ॥

१. ०मण्डलः—स.

एष वृक्षेत्यादि ॥ हे [पीवरोरु] संहितोरु<sup>१</sup> एष [वह्निः] मयूरः  
[वृक्षशिखरे कृतारपदः] तरप्रान्तासीनः दिनान्ते कर्कभीक्ष्यमाणः [हीयमानं]  
क्षीयमाणं [महरत्ययातपं] दिनान्तातपं पियति इव ग्रसत इव । अन्यथा  
ष्व तर्हि स गत इति भावः । कीदृशम् । [जातरूपरसगौरमण्डलं]  
जातरूपरसवद् गौरमण्डलम् । 'कनकद्रव्यवत्ताम्रपिक्कलपरिणाहं'<sup>२</sup> चकयालम्<sup>३</sup> ।  
केचित्तु वह्निर्विशेषणमेतदाहुः । मण्डलं च वह्निमेतदसन्वद्धं तस्य  
गौरत्वाभावात् ॥ ३६ ॥

१. 'स्यूलेरु'—अपा—ल. २...२. 'कनक...णाहम्'—नास्ति—ल.  
३. ताम्रचक्रवालम्—ल. न.

पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।  
सं हृतातपजलं विवस्वता भाति किञ्चिदिव शेष<sup>१</sup>वत्सरः ॥ ३७ ॥

१. शेष०—स.

पूर्वभागेत्यादि ॥ सं व्योम किञ्चिद् शेषवत् अवसृष्टम् अवशेष  
सरः इव भाति प्रतिभासते । [पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिः] केन्द्रयाऽन्धकारा  
विर्भावे एकतः व्यक्तपङ्कम्<sup>१</sup> इव जातमित्युपेक्षा । स एष विवस्वता

१. पङ्कवर्द्धमम्—ल. २. 'सूर्येण'—अपा—ल.

[हृतातपजलं] संहतमातपम् एव जलं यस्य । रविपोतजलस्य हि किञ्चिच्छब्दस्य कर्दमाविर्भावो भवति । शेषं विद्यते यस्य तच्छेषवत् । इवशब्दो भिन्नक्रम ॥ ३७ ॥

आविशद्भिः रुटजाङ्गणं मृगैर्मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।

आश्रमाः प्रविशदग्निधेनवो विभ्रति त्रियमुदीरिताग्नयः ॥ ३८ ॥

१. आवसद्भिः-मुशा.

२. ०दप्र०-म स

आविशद्भिरित्यादि ॥ एते आश्रमा [त्रियं] शोभां [विभ्रति] वहन्ति । केन उटजाङ्गणं वनमठिकाजिरम् [आविशद्भिः] अधितिष्ठद्भिः [मृगैः] हरिणैः. [मूलसेकसरसैः] आलमालसेकहवितैः. च वृक्षकैः [प्रविशदग्निधेनवः] प्रविशन्तीभिः अग्निधेनुभिर्होमगवीभिः । तथा उदीरिताग्नयः उदीरितः संधुक्षितैश्च वेतानलैः । अग्निधेनुशब्दे चतुर्थ्यर्थे प्रदश्यांश्च घासन्-त्पठ्योसमास । एवमन्यत्र ॥ ३८ ॥

वद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणं सायशेषविवरं कुशेशयम् ।

पट्टपदाय वसतिं ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥ ३९ ॥

वद्धकोशमित्यादि ॥ एतत् कुशेशयं राजीयं वद्धकोशम् अपि सङ्कुचिताभोगमपि सायशेषविवरं मिश्रिद् रन्ध्रान्निवनं क्षणं [तिष्ठति] आस्ते । अयोप्रेक्षते । वसतिमपस्थानं ग्रहीष्यते कर्षिष्यते [पट्टपदाय] अमराय [प्रीतिपूर्वं] प्रीत्या अन्तरम् अयकाश दातुम् इव । न सर्वमुद्वलित्रं तत्र हि तेन प्रवेष्टव्यम् । अयशिष्यत इत्ययशेयम्, तच्च तद्विरम् । सद्यः तेन वर्तते इति सायशेषं सरन्ध्रमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

दूरमग्रपरिमैयरश्मिना वारुणी दिगरुणेन भानुना ।

भाति केसरयत्नेव मण्डिता वन्धुजीरकुसुमेन कन्यका ॥ ४० ॥

१. ०ममि०-म. ०मम०-मुशा. अ. ना. ०लप०-म. २. ०मिन्देन-म. म. मुशा.

दूरमग्रेत्यादि ॥ वारुणी दिग् प्रतोची [अरुणेन] लोहितेन [भानुना] रविणा [भाति] विराजते । [वन्धुजीरकुसुमेन] वन्धुजीरकुसुमचिप्रक्षेपेण [कन्यका] कुमारी इव दूरम् अयर्थं [मण्डिता] । अत्र एव अग्रपरि-

मन्दमः सर्गः ।

मेयरदिमता परिमेया अल्पा रश्मयो' यस्येति भानुविशेषणम् । तिलकेनापि  
कैसरयता सकिञ्जल्केन ॥ ४० ॥

१. दीपितयः—ल. न.

सामभिः सहचराः सहस्रशः स्यन्दनाश्च हृदयंगमस्वरैः' ।

भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥ ४१ ॥

१. ०स्वनेः—म. मुशा.

सामभिरित्यादि ॥ पते सहचराः बालखिल्याः सहस्रशः [भानुं] रविं  
सामभिः [स्तुवन्ति] नुवन्ति । रविरयेन सह गमनादेपां सहचरत्वम् ।  
अतिबहुत्वाच्च तेषां सहस्रसंख्यत्वम् । कीदृशैस्सामभिः । [स्यन्दनाश्च-  
हृदयंगमस्वनैः] स्यन्दनाश्वानां रथ्यानां हृदयंगमः प्रियस्वरो ध्वनिर्येषाम् ।  
वजिनो हि प्रियशेषाः । सामानिव गीयन्ते । भानुं कीदृशम् । अग्नि-  
परिकीर्णतेजसम् अग्नौ परिकीर्णं निक्षिप्तं तेजो येन । वनौषधीषु च  
तेजो निधाय रविरस्तमेतीति श्रुतिः । मुनयो हि तपःप्रभावात् श्रुत्वा त्वपाभिर्न  
पीडयन्ते । तत्र किरणोष्मपायिनः उष्मवत्वात् ॥ ४१ ॥

सोऽयमानतशिरोधरैर्हयैः कर्णचामरविधटितेक्ष्णैः ।

अस्तामेति युग्भुग्नकेसरैः सन्निधाय दिवसं महोदधौ ॥ ४२ ॥

सोऽयमानतेत्यादि ॥ सः अयम् एवंविधो रविः हयैः अस्तम् पति  
अस्ताद्रिं प्रविशति । कीदृशैः । अवरोहवशात् आनतशिरोधरैः भुग्नग्रीवैः  
अत एव [कर्णचामरविधटितेक्ष्णैः] कर्णचामराभ्यां विधटितेक्ष्णैः आहतनैत्रैः ।  
तथा [युग्भुग्नकेसरैः] युगेन मूर्खकाष्ठेन भुग्नकेसरैः सङ्कुचितसटैः । किं  
कृत्वेति । महोदधौ दिवसं दिनं सन्निधाय निक्षिप्य समुद्रे तस्य प्रवेशात् ।  
यदुक्तम्—'अद्भ्यो वा एव प्रातरुत्थेयपः सायं प्रविशति' इति । सोऽयमिति  
अनिपदं गुणोत्कर्षप्रतिपादकम् ॥ ४२ ॥

सं प्रमुप्तमिव संस्थिते' रवौ तेजसो महत ईदृशी गतिः ।

तत्प्रकाशयति यावदुद्गतं मीलनाय' खलु तावतश्च्युतम् ॥ ४३ ॥

१. प्रस्थिते—मुशा.

२. मिलनेन—मुशा.

खं प्रसुप्तमिवेत्यादि ॥ [रवौ] सूर्ये संस्थिते नष्टे सति खं नभोऽपि प्रसुप्तम् इव निश्चेष्ट यथा । नाश्चर्यमथवा । यतः महत् तेजस ईदृशी गति एवविधप्रसार । यद्यदुरु तत् तेज उद्गत सत् यावत् यत्परिमाणं प्रकाशयति च्युतं नष्टमपि तत् [[तावत्] तावदेव मीलनाय<sup>१</sup> भवतीति<sup>२</sup> सत्पुरुषवृत्तान्तः सूचित । तरणौ चोदिते निखिलमित्र नभ उच्छ्रसित<sup>३</sup> मासीदस्तमिते तु<sup>४</sup> शयितमित्र ॥ ४३ ॥

१ 'ब्रह्मो धाम्नः'-अपा-ल

२. 'सकोचाय'-अपा-ल

३. प्रमथति-ल.

४ 'विकसितम्'-अपा-ल

५. 'सुप्तम्'-अपा-ल.

सन्ध्ययाप्यनुगतं रवेवपु<sup>१</sup>र्वन्धम<sup>२</sup>स्तशिरसरे समर्पितम् ।

येन पूर्वमुदये पुरस्कृता नानुयास्यति कथं तमापदि ॥ ४४ ॥

१. रवे पद-मुशा

२ पद धर्मम०-शा.

सन्ध्ययाप्यनुगतमित्यादि ॥ न केवलमर्कोऽपगतो यावत् सन्ध्यया<sup>१</sup> अपि रवे वपु अनुगतम् । तेनैव सहास्तमितेत्यर्थः । युक्तं चैतत् । येन [उदये] रत्रिणोदयकाले या सन्ध्या पूर्वं [पुरस्कृता] अग्रतो [विहिता] सा तम् आपदि अपि कथम् इव न अनुयास्यति । प्रभाते हि आदौ सन्ध्या पश्चात् तु सूर्यादयः । वन्ध वन्दनीयम् । [अस्तशिरसरे] अस्ताद्रिशिरसि समर्पितम् अस्तगतमिति वपुर्विशेषणम् ॥ ४४ ॥

१. 'सन्ध्यावेत्या'-अपा-ल न

रक्तपीतकपिशाः पयोमुचां कोटयः कुटिलकेषु भ्रान्त्यमूः ।

द्रक्ष्यसि त्वमिति संधिवेलया<sup>१</sup> वर्तिनाभिरिव साधु वर्तिताः<sup>२</sup> ॥ ४५ ॥

१. सन्ध्यायानया-म, सन्ध्यावेत्या-मुशा

२ मण्डिता-म स मुशा.

रक्तपीतेत्यादि ॥ हे [कुटिलकेषु] अरालमूर्धजे अमू एता पयोमुचां कोटय अभ्यलेखा भ्रान्ति राजन्ते । कीदृश्यः । रक्तपीत कपिशा<sup>१</sup> काश्चिद् रक्ताः हरिद्रा काश्चित् कपिशाः पिङ्गाः । उत्प्लक्षते । त्वदृशानार्थं वर्तिकाभि खटियाभि इव [साधु] सम्यग् [वर्तिता] वर्णीकृता । ईश्वरस्य हानेऽन्येनयुक्त वस्तुदर्शनयोग्यम् । अहोरात्रयोः सन्धिः संश्लेष, तस्य वेला सन्धिवेला-सम्योच्यते<sup>२</sup> ॥ ४५ ॥

१. 'भक्त्यालोकायाम्'-अपा-ल.

२. 'संधिसंश्लेषरन्ध्रयोः'-अपा-ल. न.



अष्टम सर्गः ।

सिंहकेसरसटासु भूभृतां पल्लवप्रसविषु द्रुमेषु च ।

पश्य धातुशिखरेषु चात्मनः<sup>१</sup> संविभक्तमिव सांध्यमातपम् ॥४६॥

१ भानुना-म स, चात्मना-मुशा

सिंहकेसरेत्यादि ॥ प्रिये पश्य एतत् । भूभृता अद्रिणा सान्ध्यम् आतप तेजोऽमीषु [आत्मन] आत्मीयेषु संविभक्तम् इव । केषु । [सिंह-केसरसटासु] सिंहाणां केसरमटासु मूर्धजरोमवल्लीषु । केसराणां सटा इति षष्ठीसमासः । केचिदुर्धरोमाणि केसराण्यादुर्लभमानानि तु सटा । एव च-‘सटान्छटाभिन्नघनेन निभ्रत’ [शिशु० १-४७] इत्यादि । अवाचक स्यादित्येतत् । तथा पल्लवप्रसविषु [द्रुमेषु] वृक्षेषु किशलयानां लोहितत्वात् । [धातुशिखरेषु] गैरिकादिधातुमत्सु<sup>२</sup> शङ्खरेषु । आतपस्य दृशि क्रियापेक्षं कर्मत्वम् ॥ ४६ ॥

१ मयेषु-७ न

पार्ष्णिमुक्तमसुधास्तपस्विनः पावनाम्बुसरसा<sup>३</sup>ञ्जलिक्रियाः ।

ब्रह्म गूढमभिसन्ध्यमाहताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥४७॥

१. ०रचिता०-स ०विहिता०-म

पार्ष्णिमुक्तेत्यादि ॥ एते [तपस्विन] मुनयः प्रसिद्धा<sup>१</sup> [अभिसान्ध्य] सन्ध्याभिमुख गूढम् उपाशु ब्रह्म वेद [गृणन्ति] जपन्ति । शुद्धये पवित्रीकरणाय । कीदृशा । विधिविद विधानज्ञा । तथा हि [पार्ष्णिमुक्तमसुधा] पादाग्रस्थितत्वात् पार्ष्णिभ्या<sup>२</sup> मुक्ता असुधा<sup>३</sup> यै । तथा [पावनाम्बुसरसाञ्जलिक्रिया] पावनाम्बुना मन्त्रपूतेन तोयेन सरसश्चार्द्राऽञ्जलिन्यधो<sup>४</sup> यैवाम् ॥ ४७ ॥

१ अद्वयाना-७

२ ‘चरणपरिचममाताभ्याम्’-अपा-ल

३ ‘उत्सृज्य उर्वी’-अपा-ल

४ ‘प्रस्तुतिरचना’-अपा-ल न

तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।

त्वा विनोदनिपुणः सखीजनो वल्गुवादिनि विनोदयिष्यति ॥४८॥

तन्मुहूर्तमिषादि ॥ यतः मुनयः सन्ध्या वन्दन्ते तत् माम् अपि त्व [प्रस्तुताय] प्रस्तुताय नियमाय सन्ध्यावन्दनाय्याय [अनुमन्तुम्] अनुशी

दातुम्' अर्हसि । न चैकाकिनी भवती भविष्यति । यत [विनोदनिपुण]  
विनोदचतुर [सलीजन] वयस्यालोक [वल्गुवादिनि] मधुरभाषिणि  
विनोदयिष्यति ॥ ४८ ॥

१ अनन्तानुम् ल

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुर्वधारणापरा ।

शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥ ४९ ॥

निर्विभु-येत्यादि ॥ तत सन्ध्याप्रणामालापमकर्ष्य सेष्यत्यात्  
[दशनच्छदम्] अधर निर्विभुज्य दप्त्वा' [शैलराजतनया] पार्वती  
[समीपगा] निकटस्था [विजया] विजयाख्या प्रतीहारीम् अहेतुक निर्वि  
मित्तमेव [आललाप] किञ्चिदूचे । यतो भर्तुर्वाचि' [अधीरणापरा]  
अवहेलापरा' । सपन्था इव सन्ध्याया चन्दन हि तस्या उद्देगारप्रत  
पत्युरवलेप कुर्वती कथातर प्राप्तेत्यर्थ' ॥ ४९ ॥

१ 'वुक्ति कृत्वा'-अत्र ल २ अवश्ये-न न ३ 'अननुजानिष्ठा-आ-  
-ल न ४ प्रस्तावयती यथ, प्राप्नोदित्यर्थ (इति) पाठान्तरम्-ल न

ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं मन्त्रपूर्वमनुतस्थितान्निधिम् ।

पार्वतीमग्रचानामेक्षयया प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥ ५० ॥

१ ०मवनताम०-अ ना

ईश्वरोऽपीत्यादि ॥ [ईश्वर] भगवान् अपि [दिवसा यथोचित]  
सधेयाऽनुष्ठेयत्यात् सन्ध्योपासन [मन्त्रपूर्वं] समन्त्रम् [अनुतस्थितान्]  
अनुष्ठितवान् । स तु [प्रत्युपेत्य] प्रतीपमागत्य [सस्मित] सहास [पावती]  
प्रियाम् [आह] अग्रणीत् । असूयया ईर्ष्या अग्रचना क्षणीभूताम् । अत  
एव सहस । पार्वतीमनुनयन्नसूयिताम्' इति पाठान्तरम् ॥ ५० ॥

मुञ्च रोपमनिमित्तरूपने सभ्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यथा' ।

नि न वेत्ति सदधर्मधारिणा चक्रभारुसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥

१ तोऽहमन्यथा-म स मुञ्च

मुञ्च रोपमित्यादि ॥ हे [अनिमित्तरूपने] निमित्तरूपने  
सन्ध्याप्रणतिनिमित्त कोप रोप [मुञ्च] त्यज । यस्मात् सन्ध्याया अहम्

अष्टमः सर्गः ।

अन्यथा अन्येन यक्ष्यमाणप्रकारेण प्रणमितः [अस्मि] वन्दनं कारितः । न तु रागेण । मां च [किं] कस्मात् आत्मनः चक्रवाकसमवृत्तिं सहधर्मचारिणं पतिं न [देत्सि] न युध्यसे । प्रभुरपि रथाङ्गनामवत्तवायं चाटुकारीत्यर्थः । भगवान्नमति सन्ध्या गौरवान्नमयतीति प्रयोज्यप्रयोजकविवक्षया प्रणमित इति निजुत्पत्तिः ॥ ५१ ॥

तदेव कारणमाह—

निर्मितेषु पितृषु स्वयंभुवा या तनुः सुतनु पूर्वमुज्जिता ।

सेयमस्तमुदयं च सेवते तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥

निर्मितेष्वित्यादि ॥ हे सुतनु कृशाङ्गि पूर्वं स्वयंभुवा वेधसा पितृषु देवविशेषेषु निर्मितेषु या तनुः [उज्जिता] उत्तुष्टा सा रवेः अस्तम् उदयं च सेवते । सा सन्ध्या सम्पन्नेत्यर्थः । हे मानिनि तेन मम अत्र गौरवम् आदरः । एवं ह्यागमः । ब्रह्मा सत्यवद्बुद्धो मुखाद् देवान्निर्माय वपुरत्याक्षीत् । तद्धिनं समपद्यत । पुनरसौ प्रचुरगतमो जघनादसुगन् सृष्ट्वा तनुममुञ्चत् । सा निशाऽभवत् । पुनरपि रजोमात्ररूपो मनसा मानवान्निर्माय देहमुत्सर्ज । सा ज्योत्स्नाऽभवत् । भूयः सत्यमात्रकोऽहोरात्रान्तराले च राक्षसान् पितृनुत्पाद्य मूर्तिममुञ्चत् । सा सन्ध्या जातेति । प्रह्वतनुरेया गौरवेण नमस्क्रियते न तु सन्ध्या काचिदङ्गनेति ॥ ५२ ॥

तामिमां तिमिरवृद्धिपीडितां भूमिलग्नमिव संप्रति स्थिताम् ।

एकतस्तटमालमालिनीं पश्य धातुरसनिम्नगामिव ॥ ५३ ॥

१. ०३ति०-म.

२. भूमिलं तमिव-म.

३. शैलराज्यनयेधुना-म. ४. भूमिग्नममम ध्वनिस्थितम्-मुना.

तामिमामित्यादि ॥ तदेतदास्ताम् । प्रह्वतनुसगमः । ताम् इमां सन्ध्याम् एवं सम्प्रति विलोक्य । कीदृशीम् । [तिमिरवृद्धिपीडितां] तमोवृद्ध्या पीडितामाश्रन्ताम् । अतश्च भूमिलग्नम् इव स्थिताम् । उर्ध्वपर्यन्ते लगित्या चासीनाम् । अत एव धातुरसनिम्नगाम् इव गंकिरस-नदीतुल्याम् । कीदृशीं नदीम् । एकतः एकमिन् पारे तटतमालमालिनीं तटे तमालमालान् विमर्ति या ताम् । तमस्तमालनिम्नगाम् । 'तटनिपक्त-क्षेत्रम्' इति पाठान्तरम् ॥ ५३ ॥

सान्ध्यमस्तमितशेषमातपं रक्त्रेखं मपरा विभर्ति दिक् ।  
संपरायवसुधा सशोणितं मण्डलाग्रमिव तिर्यगुज्झितम् ॥ ५४ ॥

१. ०लेत०-म. मुगा.

२. सान्ध्या०-म.

सान्ध्यमस्तमित्यादि ॥ अपरा पश्चिमा दिक् अस्तमितशेषं [रक्त्रेखं]  
लोहितराजि [सान्ध्यं] सन्ध्याभवम् आतपं विभर्ति वहति । [इव] यथा  
संपरायवसुधा सङ्ग्रामभूमिः सशोणितम् असंगुल्लिप्तं तिर्यग् [उज्झितं]  
पतितं मण्डलाग्रम् अर्शि<sup>३</sup> धारयति ॥ ५४ ॥

१. 'निमीलितावशेषम्'-अपा-ल. न

२. पातितम्-ल. न.

३. 'तरवारिम्'-अपा-ल

यामिनीदिवससन्धिसम्भवे तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।  
एतदन्धतमसं निरङ्कुशं दिक्षु दीर्घनयने विजृम्भते ॥ ५५ ॥

१. ०दन्धतिमिरम्-ल

यामिनीत्यादि ॥ हे [दीर्घनयने] विशालाक्षि [यामिनीदिवससन्धि-  
सम्भवे] सान्ध्ये [तेजसि] आतपे [सुमेरुणा व्यवहिते] मेरुपर्वतान्तरिते  
सति एतत् अन्धतमसं घनान्धकारं [निरङ्कुशं] उच्छृङ्खलमाशु [विजृम्भते]  
प्रसरति । मेरु<sup>१</sup> व्यवधानमेवास्तमय इति उपोतिर्विदुः<sup>२</sup> । अन्धपतीत्यन्धम्,  
अन्धे च तमश्च अन्धतमसम् ॥ ५५ ॥

१. 'अन्धतिमिरम्'-अपा-ल. न.

२. नग०-ल.

३. 'यामिनीदिवससन्धिसम्भवे तेजसि रजनीदिनमधिसन्ध्यावेलेन्द्रये महर्षि'-अपा-ल. न.

नोर्ध्वमीक्षणगतिर्न चाप्यधो नामितो न पुरतो न पृष्ठतः ।  
लोक एव तिमिरोल्यवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि ॥ ५६ ॥

१. ८रोच०-म.

नोर्ध्वमीक्षणेत्यादि ॥ [तिमिरोल्यवेष्टितः] तिमिरमेवोल्बं जरायु-  
स्तेनावृतो यः [निशि] निशीथिन्यां लोकः गर्भवासः मातुर्जठरे इव [वर्तते]  
तिष्ठति । तथाहि । [नोर्ध्वमीक्षणगतिः] नोर्ध्वमीक्षणयोगतिः प्रसरो यस्य ।

अष्टम सर्ग ।

न अपि मघ धुध्ने' न अभित पार्श्वद्वयेन पुरत अग्रय । न अपि पृष्ठत  
पश्चात् । योऽपि गर्भे तिष्ठति तस्य सर्गतो दृष्टिरोघो भवतीति ॥ ५६ ॥

१ उद्ध्वेत-ल

शुद्धमाविलमयस्थित चलं वक्रमार्जयगुणान्वितं च यत् ।  
सर्गमेव तमसा समीकृतं धिङ्महत्त्वमसता हतान्तरम् ॥ ५७ ॥

१ हतान्तरम्-म

शुद्धमाविलमित्यादि ॥ सम्प्रति संहतेन [ तमसा ] चान्तेन [ शुद्धम्  
आविलं ] निर्मलानिर्मलं च [ अयस्थित चल ] स्थिरचटुलं च [ यक्रम  
मार्जयगुणान्वितं ] स्पष्टकुटिलं च इत्यादि सर्वम् एव समीकृतम् । न हि  
तमसि पदार्थांता भेदग्रहणव्यक्तिः । अतश्च असता दुर्जनाना महत्त्व प्रभावं  
धिक् निन्दाम । यतः हतान्तरं तद्विधेयम् । न हासता महत्त्वे गुण्या  
गुणयोर्विधेरो भवति ॥ ५७ ॥

१ 'समान कृतम्'-असा ल

२ ग्रहणभेदात्-ल

३ 'निन्दनीयम्'-

असा-ल न

मन्दरान्तरितेत्यादि ॥ सतारका नक्षत्रान्विता [निशा] शर्वरी [मन्द-  
रान्तरितमूर्तिना] मन्दराद्रिव्यवहितवपुषा [शशभृता] शशिना लक्ष्यते  
दृश्यत इव यथा [प्रियसखीसमागता] प्रियाभिः सखीभिः समागता त्वं  
मया रहसि [वचनानि] वचांसि [श्रोष्यता] आकर्णयितुं पृष्ठतः पश्चाद्-  
भागाल्लक्ष्यसे ॥ ५६ ॥

रुद्धनिर्गमनमादिनक्षयात्पूर्वदृष्टतनुचन्द्रिकास्मितम् ।

एतदुद्गिरति रात्रिनोदिता दिग्रहस्यमिव चन्द्रमण्डलम् ॥ ६० ॥

१ चन्द्रमण्डल-म ० नोदिता-मुशा अ ना २ रात्रिनोदितम्-म

रुद्धनिर्गमनमिन्याडि ॥ [ रात्रिनोदिता ] निशाप्रेरिता दिगैन्द्री [ चन्द्र-  
मण्डल ] शशिविम्बम् एतत् उद्गिरति उद्यमति । रहस्यम् इव इत्युपमा ।  
तदपि सखीचोदनयोच्यते । कीदृश रहस्यम् । [ आदिनक्षयात् ] आदिव  
सान्त रुद्धनिर्गमन रक्षितप्रसङ्गम् । रहस्यं हि दिने न कस्यचिदुद्गिरति  
[ पूर्वदृष्टतनुचन्द्रिकास्मित ] पूर्वं दृष्ट तन्वी चन्द्रिकेय स्मित यस्य ।  
हासपूर्वं हि रहस्योद्गिरणम् ॥ ६० ॥

१ 'नोच्यते इति पाठान्तरम्'-अपा-च न.

पश्य पद्मफलिनीफलत्विषा विम्बलाञ्छितवियत्सरोम्भसा ।

निप्रकृष्टविनरं हिमांशुना चक्रवाकमिश्रुनं विडम्ब्यते ॥ ६१ ॥

पश्य पद्मेत्यादि ॥ पश्यति पश्य एतत् वियुक्त [ चक्रवाकमिश्रुनं ]  
रथाङ्गनामयुग [ हिमांशुना ] इन्दुना विडम्ब्यते अनुक्रियते । यत [ पद्म  
फलिनीफलत्विषा ] परिणतप्रियदृग्गुलपीतेन नयोदितत्वात् । तथा [ विम्ब  
लाञ्छितवियत्सरोम्भसा ] विम्बेन मण्डलेन लाञ्छितेऽङ्किते वियत्सरोऽ-  
म्भसी येन, नभसि एतौ मयमेव स्थित । सरसि तु प्रतिविम्बित ।  
अतश्च व्यवहितचक्रवाक [ युगल ] सामुप्यम् । केचित् तु भ्रान्त्युत्पादाद्  
विडम्ब्यते विचार्यते इति किलाहुः । एवं च वियद्ग्रहणमस्तिश्चिक्क  
स्यात् ॥ ६१ ॥

शङ्खपमोपधिपतेर्नरोदयाः कर्णपूररचनाकृते तय ।

अप्रगल्भयन्सूचिकोमलादृष्टेक्षुमग्रनखसंपुटैः कराः ॥ ६२ ॥

शन्यमोपधिपतेरित्यादि ॥ [ओपधिपते] इन्द्रो [करा] किरणा-  
 तव कर्णपूररचनाकृते श्रोत्रावतसकरचनार्थम् [अग्रनखसपुटै] कररुहकुङ्-  
 मलाग्रै छेत्तु शन्य शक्यन्ते । यत नवोदया अबिरोदिता । अत एव  
 [अमगलभयत्रसूचिकोमला] अजरठयवाङ्कुरसुकुमारा । कोमलत्वाच्च  
 छेदशक्तिसम्भायना । यवाङ्कुराश्च महत्त्वात्प्रायेण कर्णं क्रियन्ते । शक्य  
 कराच्छेत्तुमिति पूर्वं सामान्योपक्रम पश्चाद्विशेषाभिधानमिति भिन्नलिङ्ग-  
 वचन वेऽपि सामानाधिकरण्यं न विरुध्यते । कृपशताद्वापी इत्यादि ॥ ६२ ॥

अङ्गुलीभिरिष केशसंचय सन्निगृह्य तिमिर मरीचिभिः ।  
 कुङ्मलीकृतसरोजलोचन चुम्बतीर रजनीमुख शशी ॥ ६३ ॥

अङ्गुलीभिरित्यादि ॥ [अङ्गुलिभि इव] अङ्गुलिनिभै [मरीचिभि] मयूरे  
 [केशसंचय] केशकलापकल्प [तिमिर] तम सन्निगृह्य आरुष्य  
 [रजनीमुख] यामिनीवधूयकृत् [शशी] चन्द्र चुम्बति इव पिपतीव,  
 इत्यतिसन्निकर्षाच्चुम्बनारोप । [कुङ्मलीकृतसरोजलोचन] मुकुलितानि  
 कमलान्येव लोचनानि यत्र मुकुलीकृतनलिननेत्रम् । मुखपाने हि कामिन्य  
 श्चुपी सङ्कोचयतीति स्वभावोक्ति ॥ ६३ ॥

१ यामिनी न थ - ल

२ 'कुङ्मलीकृतानि' - अपा-ल

पश्य पार्वति नवेन्दुरश्मिभिर्भिन्नसान्द्रैरितिमिर नमस्तलम् ।  
 लक्ष्यते द्विरदभोगदूषितं संप्रसीददिव मानस सरः ॥ ६४ ॥

१ साभिभिन्न-स अ ना म

२ ०रूपित स

३. संप्रसादमित-म

पश्य पार्वतीत्यादि ॥ [पार्वति] प्रिये [पश्य] विलोक्य । [नवेन्दु-  
 रश्मिभि] शशिकर [भिन्नसान्द्रैरितिमिरम्] ईषदुग्मूलितान्वकार [नमस्तलं]  
 च [मानस सर] मानसाख्यसर [इव] सदृशे [लक्ष्यते] दृश्यते । कीदृक्  
 सरः । [द्विरदभोगदूषित] पूर्वं द्विरदभोगै सुररुक्मिण्यैर्दूषितमाविशीरुत  
 मनन्तर संप्रसीदत् वैमल्यमाप्नुयत् । मानसस्यातिविपुल वात् एतदुप-  
 मानम् ॥ ६४ ॥

रक्तभागमपहाय चन्द्रमा जात एव परिशुद्धमण्डलः ।

विक्रिया न सख कालदोषजा निर्मलप्रकृतिषु स्थितोदया ॥ ६५ ॥

रक्तभावमित्यादि ॥ एष [चन्द्रमाः] शशी [रक्तभावं] लोहितम्  
[अपहाय] त्यक्त्वा [परिशुद्धमण्डलः] निर्मलविम्बः [जातः] सम्पन्नः ।  
यस्मात् [निर्मलप्रकृतिषु] शुद्धस्वभावेषु [कालदोषजा] कालदोषवशादुत्पन्ना  
[विक्रिया] विकृति न [स्थिरोदया] बहुकालभाविनी । शशी च प्रकृत्वा  
निर्मलः ॥ ६५ ॥

उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता निम्नसंश्रयपरं निशातमः ।

नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता वैधसा हि' गुणदोषयोर्गतिः ॥ ६६ ॥

१. वेधसेह-स. मुशा.

उन्नतेष्वित्यादि ॥ एष शशिनः प्रभा ज्योत्स्ना [उन्नतेषु] उच्चमागेषु  
[स्थिता] अवस्थिता । [निशातम] तिमिरं तु निम्नसंश्रयपरं कृपाद्यो-  
भागस्थमभवत् । [हि] अतश्च जानीमहे । [वेधसा] प्रजापतिना [नूनं]  
निश्चितं गुणदोषयो गतिः स्थितिः [आत्मसदृशी] आत्मानुरूपा [प्रकल्पिता]  
कृता । गुणानामुन्नतेषु सज्जनवदवस्थानं दोषाणां तु दुर्जनवद्वीचेषु ॥ ६६ ॥

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तयश्चन्द्रकान्तजलविन्दवो' गिरौ' ।

मेखलातरुषु निद्रितान्ममून्बोधयत्यसमये शिखण्डिनः ॥ ६७ ॥

१. ० प्रवृत्तिभिः-म.

२. ० बिन्दुभिः-म.

३. गिरि-म.

४. निवृत्ता-अ. ना.

चन्द्रपादेत्यादि ॥ अत्र गिरौ [मेखलातरुषु] नितम्बवृक्षेषु निद्रितान्  
सुप्तान् [शिखण्डिनः] मयूरान् [असमये] अकाण्डे एवैते चन्द्रकान्तमणि-  
जलविन्दव' [बोधयति] उन्निद्रयति । यतस्ते चन्द्रपादजनितप्रवृत्तय'  
शशिकरसंस्पर्शादुत्पन्नश्रुतयः । अतश्च जलधरजलकणभ्रान्त्या घर्हिणा-  
मुह्यन्तः ॥ ६७ ॥

१. 'सोमकान्तलोयविमुपः'-अश-७.

कल्पवृक्षशिखरेषु सम्प्रति प्रस्फुरद्भिरविकल्पमुन्दरि' ।

हारयष्टिगण'नामिरांशुभिः कर्तुमागतकुतूहलः शशी ॥ ६८ ॥

१. ० भिरिव पदं मुन्दरि-म. अ. ना.

२. ० रचना-म.



कल्पवृक्षेत्यादि ॥ हे [अविकल्पसुन्दरि] निःसंशयरम्ये [कल्पवृक्ष-  
शिखरेषु] कल्पपादपशिरस्तलेषु सितैः [अंशुभिः] करैः नूनमयं [शशी-  
इन्दुः] [हारयष्टिगणनां] मुक्ताहारलतासंख्यानं [कर्तुं] विधातुम् [आगत-  
कुतूहलः] उत्पन्नकौतुकः । सर्वेष्वेव मुक्तामालम्बेषु करणां स्फुरितत्वाद्  
गणनां चकार । संस्पृशेण' क्रियत इत्येवं सम्भावना ॥ ६८ ॥

१. गणना च करस्पृशेण-ल. न.

उन्नतावनतभागवत्तया चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।

भक्तिभिर्वहुविधाभिरर्पिता भाति भूतिरिव मत्तद्वस्तिनः' ॥ ६९ ॥

१. वदन्तिनः-स.

उन्नतावनतैत्यादि ॥ सतिमिरा चन्द्रिका इयं गिरेः [भाति] शोभते  
[भूतिः] भस्म इव [मत्तद्वस्तिनः] करीन्द्रस्य । कुतः । ज्योत्स्नायास्तमो-  
मिश्रत्वमाह । [उन्नतावनतभागवत्तया] उन्नताऽवनतभागवत्त्वेन उच्चेषु  
भागेषु ज्योत्स्ना, निम्नेषु तमः । कीदृशी भूतिः । भक्तिभिः विच्छित्तिभिः  
[बहुविधाभिः] नानाप्रकारं रचिता । अतश्च क्वचित् स्वाभाविककार्णव्य-  
मवलक्ष्यते ॥ ६९ ॥

एतदुच्छ्वसितपीतमैन्दवं वोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।

मुक्तपदपदविरावमञ्जसा भिद्यते कुमुदमा निबन्धनात् ॥ ७० ॥

एतदुच्छ्वसितैत्यादि ॥ एतत् कुमुदं कैरवम् आ निबन्धनात् आवृत्तं  
कात्स्न्येन अञ्जसा आशु भिद्यते विकसति । उत्प्रेक्षते । ऐन्दवं प्रभारसं  
फान्तिजलम् [उच्छ्वसितपीतम्] उच्छ्वस्योच्छ्वस्य पीतत्वाद् वोढुम्  
अक्षमम् इव अशकमिव । यः किलातिवृष्टोऽतितरां पिबति, असौ वोढुमक्षमो  
विस्त्रुचिकया भिद्यते स्फुटति । यच्च [कुमुदं] भिद्यते तत्पुरतः मुक्तपद-  
पदविरावं [भयति] । विकसति हि कुमुदे रजोलम्पटा भ्रमरा विरुयन्ति ।  
उच्छ्वसितेन विकसितेन सोच्छ्वासेन पीतमुच्छ्वसितमिति तृतीया-  
समासोऽत्र । प्रमेय रसः प्रभारस इति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । भिद्यत  
इति कर्मकर्तरि । कुमुदमिति जातावेकवचनम् । ॥ ७० ॥

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया' ज्योत्स्नया जनितरूपसंश्रम् ।

भारुते चलति चण्डि केवलं व्यज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥ ७१ ॥

१. शुभ्रया-स.

२. चण्डिके बलाद्-म.

पश्य कल्पेत्यादि ॥ हे चण्डि' भामिनि [ पश्य ] विलोक्यैतत् ।  
[ कल्पतरुलम्बि ] कल्पवृक्षे लम्बमानम् [ अशुक्रं ] चीर [ मारुते ] वाते  
[ चलति ] वहति [ विपरिवृत्तं ] विपरिवृत्तत्वात् केवलं व्यज्यते स्फुटी-  
भवति न तु स्वसक्तया । यतो [ शुद्धया ] निर्मलया [ ज्योत्स्नया ] चन्द्रिकाया  
[ जनितरूपसंशय ] कृतसत्तासन्देह द्वयोरपि सितत्वात् । वातचलनात्तु  
निश्चय । चण्डीशब्दे बह्मादित्वाडीप्<sup>१</sup> । व्यज्यत इति कर्मकर्तरि ॥ ७१ ॥

१. 'प्रणयमुपिता नारा चण्डोत्पभिधीयते'—अपा—ल. २. इ पा. सू. ४—'—४५.

शक्यमङ्गुलिभिरुद्धतै'रधः शास्त्रिणां पतितपुष्पपेशलैः ।  
पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरैभिरुत्कचयितुं तवालयान् ॥ ७२ ॥

१. ०स्त्वितैर०—म.

शक्यमङ्गुलिभिरित्यादि ॥ [ शास्त्रिणाम् ] अथ तरविग्रप्रविष्टा  
[ पत्रजर्जरशशिप्रभालवै ] पत्र. जर्जरा. खण्डा ये शशिप्रभालवा  
ज्योत्स्नारिन्दवस्ते अङ्गुलिभिः उद्धृतं गृहीतैः तव [ अलयान् ]  
अलका कचाः [ उत्कचयितुम् ] अलङ्कृतुं [ शक्यम् ] शक्याः । वृक्षाणामथ  
पतितानि यानि पुष्पाणि तद्वत् पेशलमनोज्ञैः । कोमलैर्गिनि पाठे कोमल'  
सुकुमार सदृशं च अतश्च तरतलपतितैः पुष्पैर्यद्वदलरूपाशो मण्डपने  
तद्वदेभिस्तव तत्सदृशैश्चन्द्रिकैरपीति वाक्यार्थः । उत्कचनमलङ्करण-  
मूर्ध्वगन्ध इति वेचित् ॥ ७२ ॥

एष तारमुषि' योगतारया' युज्यते तरलविम्बया शशी ।  
साध्यसादुपगतप्रकम्पया कन्ययेव नवदीक्षया' वरः ॥ ७३ ॥

१. चान्गुणि—म न मुञ्जा. २. योगतारया—म. ३. नवदीक्षित—म.

एष तारमुषित्यादि ॥ हे [ तारमुषि ] विमलप्रदने एष शशी  
[ तरलविम्बया ] चन्द्रलदेहया योग्यताग्या प्रयुज्यते सम्प्रच्यते । यथा  
[ साध्यसात् ] भयात् [ उपगतप्रकम्पया ] वेपथुमया [ नवदीक्षया कन्यया ]  
नवोदया वरः [ योगतारया ] तथा । दीक्षाऽयं विग्रहः ॥ ७३ ॥

पाकभिघ्नसरकाण्डगौरयोरुदसत्प्रतिकृतिप्रसन्नयोः' ।

रोहती' तव गण्डलेखयोदचन्द्रविम्बनिर्विताक्षि' चन्द्रिका ॥ ७४ ॥

१. ०प्रकृतिप्रसादयोः—म. मुञ्जा. २. ०निर्विताक्षि—म. ०निर्विताक्षि—ड. ५५.

अष्टमः सर्गः ।

पाकभिन्नेत्यादि ॥ हे चन्द्रविम्बनिहिताक्षि शशिमण्डलक्षिप्तनयने  
ववैषा चन्द्रिका [गण्डलेखयोः] कपोलयोः रोहति इव जायत इव । कीदृ-  
शयोः । [पाकभिन्नशरकाण्डगौरयोः] पाकेन भिन्ना विशेषिताः शरकाण्डाः  
शरत्गस्तम्यास्तद्वद् गौरयोः । [उल्लसत्प्रतिकृतिप्रसादयोः] अत एवो-  
ल्लसन्ती स्फुरन्ती याऽसौ प्रतिकृतिश्चन्द्रिकाविम्बं तथा प्रसन्नयोः  
सतेजसोः । प्रतिकृतिरिति पृथक्वाक्ये तु चन्द्रिकाविशेषणम् ॥ ७४ ॥

इत्यभिदधति भगवति वनदेवता मदनोद्दीपकं दिव्यं पानमादाय  
देवीनिकटमुपाययौ । ततो भगवान्पुनराह-

लोहितार्कमणिभाजनार्पितं कल्पवृक्षमधु विभ्रति स्वयम् ।  
त्वामियं स्थितिमती समागता' गन्धमादनवनाधिदेवता ॥ ७५ ॥

१. ०मतीमुपागता-म., ०मतीमुनस्थिता-स.

लोहितार्केत्यादि ॥ इयं [गन्धमादनवनाधिदेवता] गन्धमादनाद्रि-  
वनदेवता [कल्पवृक्षमधु] कल्पतरूणां मधु मयं स्वयं [विभ्रति] आदाय  
त्वां [समागता] समुपागता प्राप्ता । यतः स्थितिमती साचारा । कीदृक्  
मधु । [लोहितार्कमणिभाजनार्पितं] लोहितो रक्तोऽर्कमणिः पद्मरागस्त-  
न्निर्मिते भाजने पानेऽर्पितं न्यस्तम् ॥ ७५ ॥

१. कल्पवृक्षम्-ल.

आर्द्रकेसरसुगन्धि ते मुखं रक्तमत्तनयनं' स्वभावतः ।  
अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं किं विलासिनि मदः करिष्यते ॥ ७६ ॥

१. मत्तरक्त०-स. मत्तमत्त०-मुशा., रक्तमेव-म. प्रान्तरक्त०-मुषा.

आर्द्रकेसेत्यादि ॥ हे विलासिनि त्वदीये अत्र [मुखं] मुखे [लब्ध-  
वसतिः] प्राप्तावस्थानः मदः किम् इव गुणान्तरं [करिष्यति] विधा-  
स्यति । यतस्तद् आर्द्रकेसरसुगन्धि सरसबकुलकुसुमवत्सुरभि [स्वभावतः]  
प्रकृत्या च [रक्तमत्तनयनं] लोहिते मत्तमत्ते क्षीये इव' चटुलत्वान्नयने  
यत्र । मदेन हि सौरभे नेत्रे [सति] चटुलविलासा विज्ञेयाः ॥ ७६ ॥

१. 'क्षीये इव'-नास्ति-ल. न.

क. स. १२

किं तर्हि न पेयमित्यादि—

मान्यभक्तिरथवा सखीजनः सैन्यतामिदमनङ्गदीपनम् ।

इत्युदारमभिधाय शङ्करस्तामपाययत पानमम्बिकाम् ॥ ७७ ॥

१. पानमङ्गनाम्—अ. ना.

मान्यभक्तिरित्यादि ॥ अथवा [सखीजनः] वयस्यालोकः मान्यभक्तिः अनुष्ठेयः सेध्यः । यदि च त्वं प्रत्याक्षे तदपमानितैषा स्यादतः [सेध्यतां] पीयतामिदं मधुगुणान्तरम् [अनङ्गदीपनं] मदनसंशुक्षणम् इति उदारं महार्घं [अभिधाय] उक्त्याऽसौ [तां] प्रियां [पानम्] आसवं अपाययत । अपीष्यदिति पियतेः प्रत्ययस्तानार्थत्वात् द्विकर्मरूपा ॥ ७७ ॥

पार्वती तदुपभोगसम्भवां विक्रियामपि सती<sup>१</sup> मनोहराम्<sup>२</sup> ।

अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मितामाप्रतेव सहकारतां ययौ ॥ ७८ ॥

१. ०दुपयोग—अ. ना.

२. सनाम्—म., सगीम्—मुद्रा.

३. मनोभवाम्—र.

४. ०विनियोग—अ. ना.

पार्वती तदुपभोगेन्यादि ॥ ततः [पार्वती] गौरी तदुपभोगसम्भवां मधुपानोत्थां विक्रियां क्षीयतास्यं विकारं ययौ प्राप । असावपि विक्रीयाऽपि मनोहरा<sup>३</sup> । अपि विस्मयगर्भं विरोधे वा । विकारः किल न तथा रम्यः स्यात्<sup>४</sup> । का यथा कां विक्रियां रम्यां यानीत्याह । आप्रता इव सहकारताम् इति । आभ्रो हि प्रवृत्तिः सहकारता विवृतिरपि प्रवृत्तेरुत्प्लुता सुस्वादु सुगन्धित्यात् । आप्रता कथं सहकारतां यातात्याह । [अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मितां] अप्रतर्क्यां दुर्ज्ञेयो यो विधियोगो देव्यापागस्तेन विनिर्मितां कृत्याम् । आप्रता हि केनचिद् देवमायात्<sup>४</sup> सहकारतां सम्पद्यते वयं न विद्मः<sup>५</sup> । कस्मिन् देशे कविना आप्रसहकारयोः प्रवृत्तिविकारभायो दृष्टोऽस्माभिर्हि सामान्यविशेषभावस्तयोरुपलब्धः ।

१. 'शोभना'—अना—र.

२. मन्ति—र.

३. वगात्—र.

४. आनीमः—र.

अष्टमः सर्गः

तथा चोक्तम्—

अपुष्पफलवानाम्नः पुष्पिनश्चूत उच्यते ।

पुष्पैः फलैस्तु संयुक्तः सहकार उदाहृतः ॥ ७८ ॥

तत्क्षणं विपरिवर्तितहियोर्नेप्यतोः शयनमिद्वारागयोः ।

सा बभूव वशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥

१. शिखतोः-स.

तत्क्षणमित्यादि ॥ सा [सुवदना] कान्तमुखी द्वयोः उभयोः [विशवर्तिनी] आयत्ता [बभूव] आसीत् । कीदृशयोः । विपरिवर्तितहियोः अरास्नन्नपयोः । निशि द्वयमपि निलज्जयति । रिरंसार्य च [शयनं] शयनतलं नेप्यतोः [इद्वारागयोः] इन्द्रो दीप्तो रागोऽनुरागो ययोः ॥७९॥

धूर्णमाननयनं स्खलद्वचः स्वेदविन्दुमदकारणस्मितम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपी ॥ ८० ॥

१. ०क्चं-त., ०कधम्-म. मुशा.

धूर्णमानेत्यादि ॥ एवंविधम् [उमामुखं] गौरीवक्रम् [ईश्वरः] भगवान् [आननेन] मुखेन न तावत् पपी अपि चक्षुषा एव दृश्यमानेनैव तेन सुखोत्पादनात् । तावच्छब्दोऽनन्तरं मुखपातमपि सूचयति । तथा धूर्णमाननयनं च स्खलनेन स्खलद्वचः अन्तराविच्छिन्नवचनं स्वेदविन्दुमद्वर्मकणाचितम् । अकारणस्मितं निर्निमित्तहासम् । चुम्बनं दर्शनं च पानम् ॥ ८० ॥

१. 'अत्र पाठान्तरम् । चुम्बनं पानदर्शनम्' । अना-ल. न.

तां विलम्बितपनीयमेखलामुद्वहञ्जघनभाररदुर्घटाम् ।

ध्यानसंभृतविभूतिरीश्वरः प्राविशन्मणिशिलागृहं रहः ॥ ८१ ॥

१. ध्यानसंभवविभूतिसंभृत-त. ०तिगोचरम्-मुशा. ०तिमास्वरम्-अ. ना.

२. हरः-त. मुशा.

तां विलम्बितेत्यादि ॥ ततः [ईश्वरः] शंभुः गौरीम् [उद्वहन्] आदाय रहः एकान्ते मणिशिलागृहं प्राविशत् । कीदृशी । मदवशात् [विलम्बितपनीयमेखलां] विलम्बितनीं मेखला कनकरशना यस्याः । तया

१. 'लम्बमाना तस्मीदृ'—अना-ल.

[जघनमारदुर्वहा] जघनभारेण<sup>१</sup> दुर्वहा गुर्भीम् । कीदृशो हर<sup>२</sup> । [ध्यान  
संभृतविभूति] ध्यानेनेच्छामात्रेण सम्भृतविभूतिरादृष्टतत्त्वाद्युपकरण ॥८१॥

१ 'श्रोणीभारेण'-अपा-ल.

२ भगवान्-ल

तत्र हसयवलोत्तरच्छदं जाह्नवीपुलिनचारदर्शनम् ।

अभ्यशेत शयनं प्रियाससः शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥

तत्र हसत्यादि ॥ तत्र वासवेदमनि असौ [प्रियासस] प्रियया सह<sup>१</sup>  
शयनम् अभ्यशेत पर्यङ्कमधितस्थो । शारदाभ्रम्<sup>२</sup> इव रोहिणीपति रोहिण्या  
साकमिन्दु । कीदृशम् । [हसयवलोत्तरच्छद] हसयद् धवल उत्तरच्छदं  
प्रच्छादयत्पटो<sup>३</sup> यस्य । तथा [जाह्नवीपुलिनचारदर्शन] गङ्गासैकतयन्नेत्र  
सुखमारि सितत्वाद् विशालत्वाच्च ॥ ८२ ॥

१ भार्यासहाय -अपा-ल

२ भिताभ्रम्-अपा-ल

३ प्रच्छदपट -ल

विलप्टकेशममलुप्तचन्द्रनं<sup>१</sup> व्यत्यया<sup>२</sup> पितनसं समत्सरम् ।

तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतमभून्न तृप्तये<sup>३</sup> ॥ ८३ ॥

१ ०ममिउत्त०-स ०ममिउत्त०-मुशा २. द्विष्वचद्रमयै क्वचग्रहे -न अ ना

३ व्युत्पत्ता०-स हस्तया०-मुशा ४ ०मभूदतृप्तये-अ ना म

विलप्टकेशमि-यादि ॥ तस्य ईश्वरस्य [पार्वतीरतम्] उमानिपुत्र  
सृप्तये न अभूत् । अमिलायममधयत् । कीदृशम् । [विलप्टकेश]  
कदर्थिकेशपाशम्<sup>१</sup> । अमलुप्तचन्द्रनम् उत्पुसिताङ्गा<sup>२</sup> । [व्यत्ययापितनसम्]  
अस्थानदत्तकररुह मासलेप्यपि स्थानेषु दत्तनसम्<sup>३</sup> । सम-सगम् ईर्ष्यायुतम्  
छिदुरमेखलागुणं श्रुतिमेखलादाम् । तस्य पद्म कीदृमधिकदत्त्वात् ।  
स्य च्छिद्यत इति च्छिदुरम् ॥ ८३ ॥

१ ०विशेषतः द्विष्टकेशपाशम्-म

२ तदानात्-ल

केवलं प्रियतमादयालुना ज्योतिषामपनतासु पङ्क्तिषु ।

तेन तन्प्रतिगृहीतवक्षसा नेत्रमीलनदुहल कृतम् ॥ ८४ ॥

अष्टमः सर्गः ।

केवल प्रियतमेत्यादि ॥ तेन पार्वतीस्तत्पुत्तिनाधिगता केवलं [ज्योतिषां  
पङ्क्तिषु] ताराश्रेणिषु [अवनतासु] लम्बमानासु प्रभातकाले [प्रियतमा  
दयालुना] प्रियाया कृपालुत्वात् [नेत्रमीलनकुतूहल] नेत्रमीलने स्वापे  
कौतुकं [रुतम्] अकारि । कथं सुष्यत इति । न हि भगवतस्तत्त्वतो  
निद्रामोहाविर्भावः । तथा [तत्परिगृहीतवक्षसा] कान्तया परिगृहीतमादिलप्टं  
वक्षो यस्य । देवीमालिङ्ग्य मनागस्पदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

स व्यबुध्यत बुधस्तवोचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।

मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः किन्नरैरपसि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥

स व्यबुध्यतेत्यादि ॥ ततः स असौ उपसि प्रभाते व्यबुध्यत  
निद्रामत्याक्षीत् । शातकुम्भकमलाकरैः समम् । मानसकृतकमलखण्डानि  
यदा विकसितानि तदाऽसावुद्भिदद्रे इत्यर्थः । कीदृशः । बुधस्तवोचित  
बुधानां ब्रह्मविष्णुशकप्रभृतीनां स्तवोचितः स्तुत्यः । तथा नेपथ्ये [किन्नरैः]  
किंपुरुषैः गीतमङ्गल उच्चारितस्तत्र । अभूतैः । [मूर्च्छनापरिगृहीत-  
कैशिकैः] मूर्च्छनया स्वप्नसञ्चारणया परिगृहीता आश्रिता कैशिकी नाम  
जातिर्यैः । सा हि देवस्तुतियोग्या ॥ ८५ ॥

तौ क्षण विशिथिलोपगूढनौ दम्पती चलितेमानसोर्मयः ।

पद्मभेदपिशुनाः सिपेविरे गन्धमादनयनान्तमारुताः ॥ ८६ ॥

१ रचित०-स

तौ क्षणमित्यादि ॥ [विशिथिलोपगूढनौ] त्रिमुकालिङ्गनौ तौ [दम्पती]  
जायापती [गन्धमादनयनान्तमारुता] गन्धमादनयनोद्देशाययः सुरतसेदा-  
पनुदे सिपेविरे । कीदृशः । चलितमानसोर्मय इति से-योक्तिः ।  
सुरमित्वात् । पद्मभेदपिशुना कमलविकाससूचकाः ॥ ८६ ॥

१ 'इति सौमधोक्तिः'-अपा-ल.

ऊरुमूलनरुमार्गराजिभिस्तत्क्षणं हृतविलोचनो हरः ।

वाससः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामारयत् ॥ ८७ ॥

ऊरुमूलमित्यादि ॥ ततः [प्रशिथिलस्य] श्लथस्य [वासस] मंशुकस्य  
[संयमं] ग्रथनं [कुर्वतीं] विदधतीं [प्रियतमां] कान्तां हर ईश्वरः अवारयत्

न्यपेधीत् । यत तत्क्षण ऊरुमूलनखमार्गराजिभि श्रोणीतटकरुहपद  
लेखाभि हतविलोचन लोभितनयन । अतश्च भूयो रिरसया प्रियावास  
संयमननिवारणम् ॥ ८७ ॥

स प्रजागरकपायलोचन गाढदन्तपदपीडिताधरम्<sup>१</sup> ।

आकुलालकमपास्तचित्रकं<sup>२</sup> वीक्ष्य<sup>३</sup> भिन्नतिलकं<sup>४</sup> प्रियामुखम् ॥ ८८ ॥

१ ०रिताडिताधरम्-म ०पददारिता०-अ ना

२ ०मरस्तरद्गवान् प्रेय-स ३ तृतिमगमन्-मुञ्चा

स प्रजागरेत्यादि ॥ स देव प्रियामुख दयितावदन [विक्ष्य] दृष्ट्वा ।  
कीदृशम् । प्रजागरकपायलोचनम् अप्रसुत<sup>१</sup>मधुग्नयनम् । तथा गाढदन्त  
पदपीडिताधर तीक्ष्णरदनपरिपीडितोष्ठम्<sup>२</sup> आकुलालक धूतललाटवेश  
अपास्तचित्रकं निवृत्तविशेषक भिन्नतिलक नष्टमालपत्र यत्र तथाविध  
प्रियामुख वीक्ष्य ॥ ८८ ॥

१. उपरत०-ल २ दण्डयन्-अवा-ल ३ भियापदरहित्वात् अत्र  
श्लोकस्य षष्ठिका अपूर्णा प्राप्ताभानि ।

तेन भङ्गि<sup>१</sup>विषमोत्तरच्छदं म यपिण्डितविस्मृतमेखलम् ।

निर्मलेऽपि शयन निशात्यये नोज्झितं चरणगमलाब्जितम् ॥ ८९ ॥

१. भिन्न०-म

तेन भङ्गीत्यादि ॥ अतश्च [निशात्यये] क्षणदान्ते [निर्मले] सुप्रसूते  
अपि [शयने] तल्लं नोज्झित नात्याजि । कीदृशम् । भङ्गिविषमोत्तरच्छदं  
भङ्गिमिस्तरङ्गविषम निम्नोन्नतमुत्तरीय यत्र । तथा छिन्नमनुत्ताव  
[मध्यपिण्डितविस्मृतमेखल] मध्ये पिण्डिता पुथीभूता<sup>१</sup> मेखला यत्र ।  
विपरीतसुरतयशात् चरणगमलाब्जित पादालक्तमुद्राङ्कितम् ॥ ८९ ॥

१ पुञ्जिग-ल

स प्रियामुखरसं दिशानिगं तर्प<sup>१</sup>वृद्धिजननं सिपेनिपुः ।

दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामानगाम विजयानिवेदनात्<sup>२</sup> ॥ ९० ॥

१ हर्ष०-म स

२ ०निवेदिद-स.



अष्टमः सर्गः ।

स प्रियामुखेत्यादि ॥ ततः स असावीश्वरः विजयानिवेदनात् [ दर्शन-  
प्रणयिनां ] दर्शनाधिनाम् अदृश्यताम् [ आजगाम ] आययौ । ये हि भग-  
वन्तमीक्षितुमायान्ति स्म तेषां विजयारथा प्रतीहारी 'न दृश्यते देव'  
इत्युवाच । यतः तर्पवृद्धिजननं अभिलापोद्दीपनं [ प्रियामुखरसं ] कान्ताघर-  
रसामृतं [ दिवानिशम् ] अनवरतं [ सिपेविपुः ] सेवितुकामः । रथोद्धता  
प्ता' ॥ ९० ॥

१. एतानि रथोद्धतावृत्तानि-ल.

समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शंभोः

शतमगमद्यूनां साग्रमेका निशेव ।

न तु सुरतसुखेभ्यश्चिन्नतृष्णो बभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलेपुः' ॥ ९१ ॥

१. सार०-गुहा., सार्ध०-अ.ना.म. २. ज्वलौघैः-स.म.

समदिवसेत्यादि ॥ तत्र गन्धमादनगिरौ समदिवसनिशीथम् अहोरा-  
त्राविभागेन सङ्गिन. रममाणस्य [ शंभोः ] देवस्य साग्रम् अधिकं दिव्यम्  
कृत्यां शतं [ निशा इव ] एकरात्रिरिव [ अगमत् ] जगाम ययौ । न चासौ  
सुरतसुखेभ्यः निधुवनोपजोषेषु [ चिन्नतृष्णः ] विगताभिलापः बभूव  
बभूवत् । यथा समुद्रान्तर्गतः ज्वलनः वडवानलः तज्जलेपूदधि-  
तोयेषु अपगतरुचिर्न भवति अद्याप्यप्रक्षीणत्वात् । क्रतुशब्देनाऽत्र  
लक्षणया वर्षं लक्ष्यते । मालिनीवृत्तमुपमालङ्कारः । इति भद्रम् ।

१. अद्याप्यपु क्षयं कुरुते ।-ल. २. 'भूयात्'-अपा.-ल.

इत्यानन्ददेवायनिबलभदेवविरचितायां कुमारसम्भवविवृतायष्टमः सर्गः  
समाप्तः' ।

३. इत्यानन्ददेवायनिबलभदेवविरचितायां कुमारसम्भवल्लघुटीकायां अष्टमः सर्गः समाप्तः  
-ल. न., इति कुमारसंभवे अष्टमः सर्गः कृतिः श्रीमत्कालिदासस्येति शुभम्-गुहा.

श्रीविक्रमार्कायनिपालकालाद्रसेन्दुपायोधिकुसुम्भवर्षे ।

मासे शुचौ शुभशतुर्दशादे व्यलेखि टीका. गुहसंभवस्य ॥



## SECTION V

### Appendices

#### 1. पाठान्तराणि

[व = वल्लभदेव, अ = अरुणगिरि, ना = नारायण, चा = चारित्रवर्धन, म = मल्लिनाथ, भ = भरत, गो = गोपाल, वृ = बृहस्पति, स = सूर्यकान्त, रे = रेखाप्रसाद  
सूपा = Foot note in सूर्यकान्त's edition]

1. 1-1 तोयनिधी-व. म. चा. चारिनिधी-अ. ना. मुशा.
2. 1-1 विगाह-व. अ. ना. चा. वृ. म. गो. मुशा. वगाह-म. रे. स
3. 1-8 स्थानप्रदायित्ववम्-व. चा. सूपा. मुशा. ०तान०-अ. ना. म. रे.  
1-8 प्रसूनः-व. चा. स. म. अ. ना. समीरः-मुशा.
4. 1-30 प्राग्भवजन्मविद्या-व. प्राक्तन०-चा. म. अ. ना. स. मुशा.
5. 1-34 ०विभ्रमेपु-व. चा. स. मुशा. विक्रमेपु-अ. ना. म. भ. गो. सूपा.
6. 1-40 पाण्डु-व. मुशा. ना. अ. म. स. रे. चारु-चा. सूपा.
7. 1-41 शिरीषमाला०-व. मुशा. ०पुष्पा०-म. चा. स. अ. ना.
8. 1-42 तस्याः स्तनबन्धुरस्य-व. मुशा. चा. म. स. तस्यास्तनुबन्धुरस्य-  
अ. ना. ०बन्धुरस्य-वृ. भ. गो. निस्तलस्य-व. चा. अ. ना. म.  
मुशा. निस्तुलस्य-वृ. सूपा.
9. 1-47 आयतरेखयोः-म. च. स. आनतलेखयोः-व. मुशा. आनतरेखयोः  
अ. ना. सूपा. लीलाचिकृता०-व. मुशा. स. ०चतुस०-म. च.  
अ. ना.
10. 1-53 स्वयसुससर्ज-व. मुशा. मुदती ससर्ज-म. चा. अ. ना. सूपा.  
जनने-व. मुशा. म. अ. चा. ना. वलने-स
11. 1-55 दधाना-चा. म. स. धसाना-व. मुशा. अ. ना. जैलेयतद्वेषु-व. मुशा.  
चा. म. स. रे. ०गन्धेषु-अ. ना.
12. 1-58 सरीसमेतां-व. मुशा. म. चा. म. समप्रां-अ. ना.
13. 2-12 उद्गीथः-व. चा. सूपा. उद्गातः-म. स. म. वृ. रे.

14. 2-19 ०प्रसादानि-चा अ ना स प्रकाशानि-म स गो प्रभावानि-  
व स्या
15. 2-26 क्षताहकार०-व अ चा भ वृ गो स्या क्षतहुकार०-म स
16. 2-30 स द्विनेह हरचक्षुः सहस्रनयनाधिकम् । -व म स रे  
स विनेह हरचक्षुर्दशचक्षुशताधिकम् । -अ ना
17. 2-9 ०मनन्तो जगतोऽन्तक -व मशा जगदन्तो निरन्तक -म अ ना  
जगदीशो निरीश्वर -म
18. 2-19 किमिद-व मुशा म अ ना स किमिति-स प्रसादानि-व मुशा  
अ ना प्रकाशानि-म
19. 2-26 क्षताहकार०-व मुशा अ ना चा क्षतहुकार०-म स
20. 2-27 बलवत्तरै -व मुशा अ ना म स रणोत्तरै -स्या
21. 2-32 भवल्लब्धवरोदीर्ण -व म चा स्या त्वयादत्तवरोदीर्ण -अ ना  
त्वयादत्तवरोद्गूर्ण -स
22. 2-35 कुसुमस्तेयसाध्यसात्-व. मुशा चा म स ०साहसात्-अ ना  
साहसात् अपहारदण्डमाशङ्क्य-अ उद्यानकुसुमस्तेयसाहसमाशङ्क्य  
स्तेयम् अपहार तस्मात् हेतो य साहस दण्ड दण्णे दम साहसोऽस्मा  
इति वैजयन्ती । -ना
23. 2-39 प्रत्यहम्-व मुशा स्या त पुन-स्या त मुहु -म चा ना  
अ स
24. 2-42 सुखदीभि-मुशा व अ ना सुखन्दीनाम्-स म र सी
25. 2-45 नाकिभि-व मुशा स्वर्गिभि-चा अ ना नानुनीयते-स्या
26. 2-52 एष्टम् व मुशा स्तुष्टुम्-अ ना चा म स इच्छाम-व मशा  
अ ना इच्छामो-म स
27. 1-56 वरेणाशमितम्-व मुशा अ ना वरण शमितम्-म चा स  
सी ०शमितुम्-स्या see वरण तदुक्तव्यप्रदानन अमित  
द्या नमप्रापित सत् लाक्षां श्रीनपि लोकां दधु भस्मसात्कर्तुम् अ  
पन्नम् । उपद्रवसहनमय हि भस्मीभावाद् वराय । 'त्यदेक  
कुलस्यार्थे, इत्यादिन्यायात् । अतो लोकानुग्रहार्थमय मया तदुक्ता वरा  
मर्थे तस्मै दत्ता इति भाव । -ना

28. 2 64 सललित०-व स ललित०-अ ना म स सुललित०-चा गो  
वृ म सृषा
29. 3-1 आश्रितेषु व मुशा म चा स आश्रितेऽपि-अ ना
- 30 3-2 निसृष्टभूमि-य मुशा अ गा चा निसृष्टभूमि-म स
- 31 3-4 पदकाक्षिणा-म अ ना स म फल०-व मुशा चा सृषा
- 32 3-5 ०भ्रुललितै कटाक्षै -व मुशा चा ०भ्रुश्चतुरै कटाक्षै -म सृषा  
चतुरैर्विलासै -ना अ स ०भ्रुश्चतुरै कटाक्षै -सृषा
- 33 3-8 सहसापराधात्-व अ ना सुप्ता०-चा म गो वृ सरसापराधान्-  
रे सुप्तापराद्ध -स सरसापराध -मुशा
34. 3-12 वज्रम्-व मुशा चा म स पूर्वम्-अ ना
35. 3-14 उच्चैर्द्विषामीप्सितमर्थमत्र-व मुशा स चा उच्चैस्तरा०-अ ना  
०प्सितमेतदेव-म
36. 3-15 भवस्य-म स चा हस्य-व अ ना निपातसाध्य -मुशा  
म म चा व ०हार्य -अ ना ब्रह्मनियोजितात्मा-स ब्रह्मणि  
योजितात्मा-व म चा अ वृ मुशा
37. 3-19 अप्यप्रसिद्धम्-व म चा अ ना मुशा अपि प्रसिद्धम्-स
- 38 3-21 समीरण प्रेरयिता-व चा स समीरणो नोदयिता-म चा  
समीरणोदयिता-अ. ना वृ मुशा
- 39 3-22 एरावता०-व अ ना भ चा दिग्गारणा-सृ मुशा
40. 3-25 कुवेरजुष्टाम्-व मुशा ०नाथाम्-अ ना ०गुप्ताम्-चा  
म र स
41. 3-30 निवेद्य-य मुशा स प्रकाश्य-अ ना म चा. सृषा.
42. 3-42 चित्रार्पितारम्भ०-व मुशा चा म स ०तारण्य०-अ ना.-चित्रे  
अर्पित लिखित वनमित्र-ना
43. 3-43 दृष्टिप्रपातम्-म चा स ०प्रतीपम्-अ. ना दृष्टे प्रतीपम्-  
सृषा दृष्टिप्रयातम्-सृषा दृष्ट प्रदीपम्-व मुशा सृषा.
44. 3-44 त्रियम्बरम्-व म चा ना. अ स \*यैयम्यकम्, स त्र्यम्बरम्,  
त्रिलोचनम्-सृषा व

45. 3-46 मुजङ्गमोन्तद्ध०-व अ ना म ०मावद्ध०-चा कर्णा०-  
व म अ ना स म करा० चा प्रभासङ्ग०-व म स चा  
०मङ्ग०-अ ना मगत्वच-व अ ना कृष्ण०-म स
46. 3-49 ०सौकुमार्याम्-व म चा स रे ०सौकुमार्यान्-अ ना लक्ष्मी-  
व म चा स हे रश्मीन्-अ ना
47. 3-50 क्षेत्रविद्-व अ ना म वेदविद्-चा स ब्रह्मविद्-सूरा
48. 3-51 शरावापमपि-व मुशा शर चापमपि-म स अ ना
49. 3-54 सुजातपुष्प०-व अ ना चा स पर्याप्त०-म रे सजात०-सूरा  
मुशा
50. 3-55 केसरपुष्प०-व मुशा ०दाम० म अ ना
51. 3-57 हीपदमा०-व म स चा ह्रीतिमित्रा०-अ ना ह्रीति लक्ष्मा-ना  
पुष्पकेतु-व चा अ ना स र ०चाप-म
52. 3-58 भविष्यत पत्युरुमापि शम्भो-व म स उपासितुं सा च  
पिनाकपाणिम्-चा मुशा परम्-व म अ रे ना चिरम्-सूरा
53. 3-61 रघुस्तभूत-व मुशा ०लून-म अ ना चा र
54. 3-62 नीलालक०-व मुशा म स चा रे लोलालङ्क०-अ ना वृ
55. 3-63 तथ्यम्-व मुशा म चा स र भग्यम्-अ ना भयम् भावि-ना  
लोके-म चा र पाके-व मुशा अ ना स
56. 3-67 परिवृत्तधैर्य-व मुशा अ ना चा स. परिलुप्त०-म म र
57. 3-68 स्फुट्वाल्०-व मुशा स स्फुट्०-म वृ म गो कुचद्०-अ ना  
कुचत सकुचत इत्यथ-ना
58. 3-70 ०सयजानुम्-स ०पादम्०-व म अ ना चक्रीकृत०-व मुशा  
म स अ ना वक्रीकृत०-सूरा
59. 3-72 क्रोधम्-व मुशा म चा स रे क्रोपम्-अ ना
60. 3-72 समर्थ-व मुशा म स समीक्ष्य-अ ना
61. 4-2 ०निमग्नदर्शनम्-व मुशा स विजुप्त०-म अ. ना
62. 4-18 त्रयमङ्गेषु-व मुशा म चा स नयम०-अ. ना
63. 4-19 विबुधैरपि यस्य दारुणै-व मुशा म स. विबुधैस्तमनङ्ग-चा  
विबुधैरपि यत्सङ्गै-अ ना

- 64 4 20 विलुप्यसे-स वृ म विलोभ्यसे-1 मुशा चा अ ना  
 65 4-21 जीवतीति-स अ ना जीवितेति-व चा मुशा  
 66 4-22 परलोकान्तरितस्य-व मुशा म चा ०अस्तित्व-अ ना  
 67. 4-23 ०विलोकितानि च-व स त्रिलोकित च यत्-वृ म चा  
 ०तत्-अ ना  
 68. 4-25 दिग्धफलैरिवादि-व मुशा स ०शरैरिवादि-म ०फलैरिवा०  
 चा ०फलैरिवापित-अ ना  
 69. 4-27 कपोतकवृक्षम्-व मुशा स म अ ना कपोल०-चा ०पाण्डुरम्-सूपा  
 70 4-31 अनघापि सश्रयद्रुमे-व मुशा चा ०सञ्चिता द्रुमे-स अन  
 पायिनि संश्रयद्रुमे-म अ ना  
 71 4-31 स्थिताम्-व मुशा म चा स स्थिराम्-अ ना निहृत्वा-व  
 मुशा स अ ना विन्यस्याम्-म चा  
 72. 4-42 नियोजयिष्यति-व म स सयोजयिष्यति-चा मुशा समग्रयिष्यति  
 -अ ना  
 73 4-43 ०शापान्तभवाम्-चा स अ ना शापान्तशिवाम्-व मुशा  
 शापावधिदाम्-म धर्मयाचित-व चा स म ०चारिणि-  
 अ ना  
 74. 4 44 रविपीतजला-व मुशा म चा स अपि यात०-अ ना पूर्यते-  
 स चा युज्यते-म व अ ना  
 75. 4-45 सुचरितार्थपदै-व मुशा म चा स रे समभिवृद्धरसै-अ ना  
 76 8-83 प्रदोषम्-व म चा स रे दिनान्तम्-अ ना  
 77. 5-2 अवन्ध्यरूपताम्-व मुशा म चा स रे ०कामताम्-अ ना  
 78 5-4 गृहेषु-म मुशा चा अ ना गृहेऽपि-व स मनीषिता सन्ति  
 -व मुशा म चा स मनीषितायार्च-अ ना ०तामर्च-सूपा  
 79 5-5 ध्रुवेच्छाम्-म चा स सी रे ह्युतेच्छाम्-व मुशा स्थिरेच्छाम्-  
 -अ ना  
 80. 5-11 वन्दुपात-व मुशा चा अ ना कञ्चुकात्-स विलु०  
 मुशा म चा व स निलुष्ट०-अ ना  
 81. 5-13 द्वयेऽपि-म द्वयेषु-चा मुशा द्वयीषु-अ ना स विलोलुष्टम्-  
 व मुशा म म ०दृष्टिम्-चा अ ना

82. 5-15 ०सङ्गयती निरीतिनीम्-स वृ भ गो ०यतीमधीतिनीम्-म  
मुद्या चा अ ना ता मुनय-व स तामृषय-व म चा अ ना
83. 5-18 पूर्वतप ०-स म चा सर्वतप ०-व मुद्या सर्वसमा-अ ना  
(सर्वत्र शीतोष्णप्रियाप्रियादिषु द्वन्द्वेषु समा तुल्यबुद्धि-ना)
84. 5-29 काञ्चनपद्मनिर्मितम्-व मुद्या म स चा ०पद्मधर्मि यन्-अ ना  
प्रकृत्यापि स प्रकृत्या च-व म अ ना चा ससारम्-म अ  
ना स म सुसारम्-व चा सूपा
85. 5-23 द्विविधेन-व मुद्या स अ ना विविधेन-म चा
56. 5-24 पयोधरोत्सेध ०-व मुद्या स ०सङ्ग ०-अ ना
87. 5-26 सात्यर्थ ०-व मुद्या स सात्यन्त ०-म चा चात्यन्त ०-अ ना
88. 5-27 सरोजसधान ०-व मुद्या म चा रे ०सतान-अ ना
89. 5-28 प्रियवदाम्-व मुद्या चा स प्रियवदा-अ ना वदन्त्यपर्णैति-म  
स वदन्त्यपर्णमिति-अ ना चा मुद्या
90. 5-29 ०कोमल ०-म चा स ०पेल ०-व मुद्या अ ना (पितृवशब्द  
व्याख्यमत न्यायो न सर्वेषाम् व)
91. 5-35 ०प्रणयापहासि-म स रे प्रणयापराधिषु-व मुद्या चा अ ना  
उत्पक्षेपचलै-य उत्पलाक्षेपचलै-चा अ ना उत्पलाभि  
प्रचलै-म स रे मापत्त्यम्-व मुद्या चा स सादृश्यम्-  
अ ना म
92. 5-38 भाविनि-म स (प्रगस्तामिप्राये-म) भामिनि-व मुद्या अ ना  
म चा (भा विप्रत यस्या ना भामिनि-चा कोपने-अ दैवतभ्यन्न  
'माम दैवानुकृत्य च सौभाग्य चापि कथ्यते' इति पुराणकवि-ना)
93. 5-40 प्रतिघस्तुम्-व मुद्या म स प्रतिगोप्तुम् चा सूपा प्रतिगोपयि  
ष्यसि वृ, म प्रतिवोचयिष्यमि-अ ना
94. 5-41 सौदर्यमिरोदितम्-म स व मुद्या ०मिरोत्थितम्-चा ०मिना  
जितम्-अ ना
95. 5-43 तनूरि स मुद्या कृष्णोरि-व म तलोदरि-अ ना
96. 5-44 अनयगोभा ० वृ म गो स अलभ्यगोका ०-व मुद्या म चा  
अ ना रत्नमूचये-म व मुद्या स चा रत्नमूतये-अ ना  
(रत्नचान्नाय-ना)



97. 5-47 श्लथमन्धलम्बिनी-व मुशा श्लथलम्बिनीर्जटा-म श्लथलम्बिनी  
 जटा-अ चा ना ०लम्बिनी०-म रे ०लम्बिनीरिमा-स
98. 5-49 चिरमस्य-व म चा रघिमस्य-अ ना गो वृ म स
99. 5-52 वर्णिनम्-व मुशा म चा स रे घाञ्छितम्-अ ना
100. 5-58 स्वहस्तालिखित-व मुशा व ०स्तोल्लि०-म चा, अ ना
101. 5-60 दृष्टम्-म स बद्धम्-व मुशा चा अ ना र (बद्धम् उत्पन्नम्-व  
 सजातम्-ना जातम्-चा)
102. 5-61 अस्रोत्तर०-मुशा म चा अस्त्राकुल०-व स अस्त्रान्तरवीक्षिता  
 -अ ना ०मभ्युप०-व म स चा मुशा ०मभ्युप०-अ ना
103. 5-67 कलहस०-मा चा स च स हस०-व मुशा क्व च हस०-  
 अ ना गजाजिनम्-मुशा चा ग व क चाजिनम्-अ ना
104. 5 69 ०वेशास्थि०-स केशासु-व म चा, ना अ मुशा
105. 5-70 ०राजहार्यया-व, मुशा म चा स ०भार्यया-अ ना
106. 5-71 पिनाकिन-व म अ ना कपालिन-चा स मुशा कलावत-  
 व मुश म चा स कलात्मन-अ ना
107. 5-76 अपेक्षते-व मुशा चा अपेक्ष्यते-अ ना म स रे सत्क्रियाम्-  
 व मुशा चा सत्क्रिया-अ ना म स रे
108. 5-77 स लोकनाथ-व मुशा स त्रिलोकनाथ-म चा अ ना
109. 5-79 ०सस्पर्श० व मुशा स च ससर्ग०-म अ ना रजो विशुद्धये-  
 व मुशा म चा स रजोऽपि शुद्धये-अ ना त्रिलुप्यते स  
 अ ना चा विलिप्यते-म मुशा म (विलिप्यते श्रियते-म)
110. 5-81 विवृण्वता-स विप्रक्षता-व म चा अ ना मुशा
111. 5-83 महतोऽपभापते-व म मुशा महतो विभापते-अ ना महता  
 विभापते-चा
112. ५-84 साग्रस्तन०-स घाला स्तन० व चा म रे सा च स्तन०-  
 मुशा अ ना गौरी स्तन०-सृष्टा कृतस्मित-मुशा व म ना  
 अ चा स शुचिस्मित-सृष्टा
113. 5-85 निक्षेपणाय-म निक्षेप एष-व ना अ चा स मुशा वृ म  
 गो ०मर्पयन्ती-व वृ म गा स ०मुद्रहन्ती-म चा अ ना  
 मुशा

- 114 5-86 अननताङ्गि-व मुशा मा. चा स अननमाङ्गि-अ ना (अननम्  
उत्पद्यते अङ्गम् यस्या सा तत्स बुद्धो-ताम्) पिधत्ते-व म चा स  
पिधत्ते-अ ना (पिधत्ते ज्ञादयति-अ आच्छादयति-ना)
115. 6-50 कुरुमोत्तर०-स ०मोत्किर०-म अ ना ०मोत्तर०-मुशा व  
०करवाहिपु-सुषा आकाशगगाप्रवाहेषु-स व चा अ ना  
व्योमगगाप्रवाहेषु-म
116. 6-7 शश्वत्-व मुशा अ ना स साक्षात्-म चा
117. 6-13 भूयान् दारार्थमादर-व मुशा म स भूय०-चा ०दारकियादर-  
अ ना दाम्पत्यम्-वृ स चा मत्पत्य-व मुशा म अ ना  
मूलकारणम्-म चा ०साधनम्-व मुशा अ ना स
118. 6-15 पूजयित्वा-व स अ ना मानयित्वा-व चा मुशा
119. 5-16 विविधद्-व, मुशा स स विधिना-अ ना म चा
120. 6-17 मनोरथस्याप्यपथम्-व मुशा म अ ना चा ०स्याप्रियम्-म
121. 6-23 यस्तस्य-व मुशा स अ ना विश्वस्य-म चा वृ म गा
122. 6-31 ०मामनति-व मुशा स स अ ना ०माचरन्ति-चा
123. 6-32 व्यापारम्-व म चा स मुशा साहाय्यम्-अ ना
124. 6-36 सह मानसा-स व मुशा (मनसा निमिता मानसा सत्तर्पय-सुषा)  
समरहस-म अ ना चा तुर्यरहस-वृ म गा
125. 6-28 गुप्तापि-व मुशा म अ ना स रत्नार्गव-चा सुषा
- 126 6-39 जितसिंह०-व मुशा म चा स वीत०-अ ना
127. 6-42 सौपानपक्तिपु-स अ ना आपानभूमिपु-व मुशा म चा  
०न्त्युपहारताम्-व स म ०न्त्युपहारताम्-मुशा
128. 6-44 नातङ्क कुसुमायुध-स व मुशा अ ना नानङ्क०-वृ म गा  
०कुसुमायुधात्-व मुशा म चा नान्त-म चा रतिस्वेदम्  
मुत्थान-वृ म गा ०लेदसमुत्थनाम्-वृ म गो ०समुत्थाना-  
चा व मुशा ०समुत्पन्ना-अ ना म
- 129 6-46 सुगन्धिगन्धमादन-स अ ना ०नम्-व मुशा गन्धद् गन्ध  
मादनम्-म सुगन्ध गन्धमादनम्-चा
- 130 6-47 रत्नार्गवसन्धिदृतम्-म चा स व मुशा ०सन्धि सुकृताम्-अ  
०. ०भित्त्यन्दि सुकृतम्-वृ म (अभित्त्यन्ति रत्नार्गव-सुषा)

पाठान्तराणि ।

- 131 6-48 ०निश्चलै-व म अ ना स ०सन्निभै-चा  
 132 6-52 दर्शक-अ ना देशक-व देशिक-मुशा शुद्धयत्नमभि-स  
 ०कर्मभि-व मुशा म चा  
 133. 6-53 नीचासन०-अ ना कृता०-व मुशा म चा अनासन०-अ ना  
 पृथिवीधर-स अ ना जगतीधर-अपा भूधरेश्वर-व मुशा  
 म चा  
 134 6-55 मूढम्-व म स मूर्खम्-मुशा बुधम्-स चा उद्धम्-व मुशा.  
 म अ ना  
 135. 6-56 भूतानाम्-व मुशा म चा स मर्त्यानाम्-अ ना  
 136. 6-61 नोपदिश्यते-स चा नोपपद्यते-व मुशा अ ना म  
 137. 6-65 नोदयामासु-म चोदयामासु-व मुशा अ ना प्रेरयामासु-स  
 138. 6-68 मृणालमृदुभि-व म स ०सदृशै अ ना चा मुशा  
 139. 6-70 पादेन-व मुशा म स चा पातेन-अ ना प्रसवेन-स प्रभवेण-  
 व मुशा म चा प्रथमेन-अ ना ०च्छिरसा त्वया-व म चा  
 स ०च्छिरसि त्वयि-अ ना  
 140. 6-73 इदं तु ते भक्तिनम्रमर्हदाराधन-व अ ना स ०नम्र सत्तामारा०  
 म म इदं ते भक्तिनम्रस्य महोदास्तर०-चा सूपा ०नम्रम-  
 भूदारा०-सूपा  
 141. 6-76 कल्पिता०-व मुशा चा अ ना स कलिता० म यस्येदम्-व  
 अ ना स येनेदम्-म चा प्रियते-मुशा व अ ना म  
 यन्यते-चा  
 142. 6-79 सद्गर्ह-व मुशा चा स सद्गर्ह-अ ना म  
 143. 6-80 याधन्येतानि व म चा स यायद् द्वयानि-अ ना मुशा  
 कल्पयन्त्येना०-व म चा स कल्पयन्त्येना०-अ ना  
 144. 6-86 समीप्सितम्-व मुशा स अभी०-म चा (अ ना टीकायामय  
 श्लोक नास्ति)  
 145. विमृश्य-व म चा स विचिन्त्य-अ ना  
 146. 6-88 शर्यापणे-व विश्वात्मने-अ ना म रे सर्गामना-स न. म गो  
 शर्यापण-मुशा  
 147. 6-90 ०रेधयामासु-व मुशा स म ०रधयामासु-चा

148. 6-14 प्रेक्ष्य-व. चा. अ. ना.स. प्राप्य-म. दृष्ट्वा-म.  
 149. 7-3 चतुष्पथम्-स. महा०-म. चा. अ. ना. व. मुशा.  
 150. 7-4 उपोदपाणि० व. स. अ. ना. मुशा. चा. आसन्न०-म.  
 151. 7-7 प्रतिभिन्नरागम्-व. मुशा. चा. स. ०शोभम्-म. अ. ना. म. गो.  
 निर्नाभि०-व. मुशा. म. चा. स. उन्नीवि०-अ. ना.  
 152. 7-8 विवाहदीक्षा०-स. अ. ना. नवेत्त०-म. चा. व. मुशा.  
 153. 7-9 कालीयसाङ्ग०-स. व. मुशा. स. अ. ना. कालेयकृताङ्ग०-म.  
 चा. अ. ना. ०मुखीमनैपुः-व. मुशा. स. अ. ना. ०मुखं व्यनैपु-  
 म. म. ०मुखी व्यनैपुः-चा. ०मुखं निपेदुः-सूपा.  
 154. 7-10 फलभक्तिचित्रे-व. मुशा. स. म. चा. ०कृतभक्तिलेखे-अ. ना.  
 155. 7-11 ०प्रत्युद्गमनीय-वा. स. म. गृहीतशुभ्रोद्ग०-व. मुशा. ०प्रत्युद्गा०  
 चा. ०व्यत्युद्गा०-अ. ना.  
 156. 7-15 प्रसक्त०-स. प्रसन्न०-अ. ना. आसक्त-चा. व. मुशा. चा.  
 ०विन्यस्त-म. ०विभङ्गमङ्गम्-स. ०ङ्गमत्याः-व. चा. विभक्तमत्याः  
 -म. अ. ना. चतुस्त्याः-स. मुशा.  
 157. 7-18 प्रविभक्त०-स. सुवि०-म. अ. ना. च. विभक्तश्च-व. मुशा. चा.  
 ०विमृष्टरागः-व. स. चा. ०विमृष्ट०-म. अ. ना.  
 158. 7-20 ०समीक्ष्य-अ. ना. चा. स. निरीक्ष्य-म. व. मुशा.  
 159. 7-28 ०लाभान्-व. चा. अ. ना. स. ०भाजा-म. दन्धुजना०-व. व.  
 चा. स्नाय०-म. अ. ना.  
 160. 7-29 ०गमनप्रतीक्षः-व. म. म. मुशा. ०गमनं प्रतीक्ष्य-चा. अ. ना.  
 161. 7-30 यस्या०-व. मुशा. स. चा. भवस्या०-म. अ. ना.  
 162. 7-31 म. एष०-व. म. चा. स. स्थमाय० अ. ना.  
 163. 7-32 मिताङ्गरागः-व. अ. ना. म. मुशा. म. कृताङ्गरागः-चा. गजाजिन०  
 व. म. चा. म. मिहा०-अ. ना.  
 164. 7-33 ०द्रामल०-व. स. म. मुशा. ०द्रागल०-अ. ना.  
 165. ०लज्जलेन-न. चा. स. ०लज्जणेन-अ. ना. व. मुशा.  
 166. 7-38 ०रेणु०-व. मुशा. म. चा. स. ०जि० अ. ना. पद्माकरम्-व.  
 न. चा. म. मुशा. पद्माकरि-अ. ना.

167. 7-41 वहन् गाङ्गमिव प्रवाहम्-व. चा. स. मुशा. पदुतगङ्गा श्वेतमाङ्गे  
-म. अ. ना.
168. 7-44 धातुरीड्यो-व. मुशा. चा. धातुराद्यौ-म. अ. ना. स.
169. 7-48 ०प्राग्रसरैः-अ. ना. ०हरैः-व. म. चा. स. मुशा. त्रिपुरावदानः-  
व. म. स. चा. अ. ना. त्रिपुरावदानः-मुशा.
170. 7-55 आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम्-व. मुशा म. चा. स. ०गाढापितमा०  
-अ. ना. माङ्गल्य०-सूपा. ०र्णाम्बरमार्ग०-सूपा. ०र्णान्तरपुष्पवर्णम्  
-सूपा. ०आगुल्फमारोपितपुष्पमार्गम्-सूपा. ०ल्फमारोपितपुष्प-  
मार्गम्-वृ. भ. गो.
171. 7-57 च केशपाशः-म. न केशपाशः-व. मुशा चा. च केशहस्तः-  
अ. ना.
172. 7-60 न वयन्य नीविम्-व. मुशा. स. ०नाववदनीधिः-अ. ना.
173. 7-63 ०पत्राभरणा-व. मुशा म. चा. स. ०त्रावरणा-अ. ना. (आवरणं  
कवीटं येषाम्-ना.)
174. 7-64 पेल्वयापि तप्तम्-व. मुशा. अ. ना. चा. म. कोमल्याभितप्तम्  
-स. पेल्वयाभि०-म. पेशल्या०-सूपा.
175. 7-67 ०मवाप्य-व. मुशा स. चा. ०मुपेत्य-अ. ना. म. ०धारणो०-मुशा  
व. म. अ. ना. स. ०पालनो०-चा.
176. 7-71 अन्धगच्छन्-स. म. अन्धगच्छन्०-अ. ना. व. मुशा. तनन्वगच्छन्  
-चा. प्रशस्त०-ग. चा. यशस्य०-अ. ना. प्रशस्य०-व. स. मुशा.
177. 7-72 मन्त्रवर्जम्-म. अ. ना. स. ०वन्ध्यम्-व. चा. मुशा.
178. 7-73 ०अवरोधरक्षैः-अ. मुशा. ना. चा. स. ०दक्षैः-व. म.
179. 7-75 ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञाम्-स. ह्रीयन्त्रणां तत्क्षणमन्यभुवन्-व.  
म. चा. अ. ना. मुशा.
180. 7-82 द्विज-व. मुशा. म. चा. स. गिरि-अ. ना. पूर्वसाक्षी-व. स. चा.  
अ. ना. मुशा. कर्म०-म.
181. 7-83 श्रवणौ-स. व. चा. श्रवणे-म. अ. ना. मुशा. वितत्य-व. चा.  
म. स. विवृत्य-अ. ना. मुशा
182. 7-81 अष्टमूर्तौ-व. म. स. चा. अष्टमूर्तेः-अ. ना.
183. 7-91 ०मिन्न०-वृ. न. स. ०वद०-व. मुशा. अ. ना. म. चा.

184. 7-92 ऽवद्वाञ्छ०-व म स चा ऽदष्टाञ्छ०-अ ना मुगा ऽवसानप्रति  
पन्नभू०-स ऽसाने०-म ऽप्रतिल०-व मुशा अ ना
185. 7-93 कालविद्धि -व मुगा अ ना चा कार्य०-स म
186. 7-93 ऽवल्शुक्तम्-म चा ऽशरक्षा०-अ ना स व ऽदधाना-मशा  
ऽसनाय-स
187. 7-94 तत्कृतोक्षप०-अ ना व मुगा स चा तत्कृताक्षेप०-म
188. 8-9 दोहदसुप्त मनोहरम्-व म ऽदोहद०-अ ना ऽदोहदमनोहर  
वपु -स
189. 8-4 तन्निर्गम्यमथ-व स तद्दुष्टल०-म अ ना
190. 8 8 सन्नहस्त०-व स थ ना रिन्न०-म
191. 8-9 दत्तमणपद नरस च-अ ना स दानवणपद नरस्य-व म  
प्रियस्य-व म अ ना हरस्य-स
192. 8-99 कानि न-व स म कान्यपि-अ ना
193. 8-93 पदमकार्यत प्रिया-व अ ना स रतमकारिञ्चानया-म
194. 8-15 चाटुमत्-व अ ना स दाढर्घभाज-म स्तम्-व अ ना स  
गृम्-म
195. 8-16 रसैरनिवृत्ति-व अ ना स ऽवृत्तिभाक्-म
196. 8-19 ऽचूर्णरूपितम्-व अ ना स ऽदूषितम्-म मुशा
197. 8-22 ऽशुग्राहन-व अ ना स ऽशुगोक्षक म
198. 8-23 ऽवल्या०-व अ न स ऽचरणा०-म. मुशा
199. 8-24 रावण०-व स म ना वारण०-अ ना
200. 8-28 वनिता-व अ ना स दयिता०-म मुशा ऽवनान्यवर्तत-अ ना  
ऽपन न्यवर्त-स स वन त्र्यगाद्यत-नृषा ऽगिरि न्यवर्तत-  
म व मुगा
201. 8-31 दूर०-व अ ना म धून०-म तत्र पितु-व स म प्रमगितु-  
अ ना
202. 8-38 आशिष्टि -व म स अ चा ना आशमष्टि -मगा अग्निमेव  
म व अ ना अग्रय०-स
203. 8-40 दूमप्र०-व दूमग्न०-अ ना मुशा दूरलन०-म दूमग्नि०-म  
शुशुमेन-व मुशा निल्लेन-म म मुशा

204. 8-44 स्वेर्वपुर्वन्धम्-म व स रवे पद-मुशा धर्म्यम्-अ ना येन  
पूर्वमु०-व स प्राक् तथेयमु०-अ ना म
205. 8-45 संधिवेल्या-व म वेल्यानया-अ ना माध्यवेल्या-मुशा  
सन्ध्यया तथा-म वर्तिता-व अ ना मण्डिता-म स मुशा
206. 8-46 चात्मना-सृषा मुशा चात्मन-व भानुना-अ ना स
207. 8-50 पार्वतीमयचनाम०-व स म मयनताम०-अ ना
208. 8-56 तिमिरवृत्ति०-व स म अ ना वृद्धि०-सृषा भूमिलं स्वमिव-  
स भूमिलममिव-अ ना भूमिलानतमस व्यवस्थिताम्-  
मुशा भूमिलममिव सप्रति स्थिताम्-व शैलराजतनयेऽधुना  
स्थित-म मा
206. 8-56 तिमिरोल्पवेष्टित-व स म मुशा तिमिरौघ उस्थिते-अ ना  
तिमिरोल्पवेष्टित सृषा
210. 8-57 हतान्तरम्-व अ ना म स मुशा हतान्तरम् सृषा अनन्तरम्-सृषा
211. 8-60 रात्रिनोदिता-व स ओवादिता-म अ ना
212. 8-64 साभिभिन्न-अ ना स म (सामीत्यर्पवाचकमव्ययम् ना) भिन्नसान्द्र०-  
व वृद्धितम्-व मुशा म रूपितम्-स सप्रसीदयिव-व मुशा स  
अ ना सप्रसादमिव-म
213. 8-67 प्रवृत्तय-व मुशा स अना प्रवृत्तिभि-म निन्दवा-व मुशा  
स विन्दुभि-म निद्रिता०-स व म निर्वृता०-अ ना
214. 8-86 ऽचिकल्पमुन्दरि-व स म ऽरि पदय मुन्दरि-अ ना म  
गाणता०-व मुशा अ ना रचना-म
215. 8-73 चारुसि-स म मुशा तारुसि-व अ ना नयदीक्षित-व  
मुशा अ ना ऽदीक्षया-स
216. 8-75 ऽप्रसन्नयो-अ ना व स प्रसादयो-म
217. 8-75 ऽमतीमुपस्थिता-अ ना स ऽसमागता-व मुशा व ऽमुपागता-  
सृषा म
218. 8-76 मत्तमत्त०-अ ना मुशा रक्तमत्त०-य मत्तरक्त०-स रक्तमेव-म  
प्रान्तरक्त०-गणो
219. 8-77 पानमङ्गनाम्-अ ना पानमभ्यसाम्-व स म मुशा

220. 8-78 तदुपयोग०-अ ना तदुपभोग-व स म मुशा मनोहरम्-अ  
ना व मुशा मनोभयाम्-स ०विनियोग०-अ ना विवियोग-  
स व म मुशा
- 221 8-89 हर-स म अ ना मुशा रह-व विभूतिभास्वरम्-अ, न  
विभूतिरीश्वर-व विभूतिसभृतम्-स म गतिगोचरम्-मुशा
222. 8-82 छिष्टचन्द्रमदयै कचग्रहै-म अ ना छिष्टकेशमवलुप्तचन्दनम्  
-व छिष्टकेशमभिलुप्तचन्दनम्-स ०मतिलुप्त०-मुशा म  
०मभूदतृप्ते-अ ना म ०भूत तृप्ते-स व मुशा
223. 8-86 रचित०-अ ना स म चलित०-व मुशा
224. 8-88 दन्तपदपीडिता०-स व ०ताडिता०-म दारिता०-अ ना मपा  
स्तचित्रक वीक्ष्य-मुशा मशा ०मरस्त रङ्गवान् प्रेक्ष्य-स भिन्नति-  
लक प्रियामुखम्-स य वृष्टिमगमन्त तन्मुखम्-मुशा
225. 8-89 भङ्गिविषम० अ ना भिन्न०-म ०भङ्ग-सूपा
226. 8-90 हर्षवृद्धिजननम्-म स तर्पवृद्धिजननम्-अ ना तर्पवृद्धिजननम्  
व मुशा
227. 8-91 सार्धमेका-अ ना म साग्रमेका-व स सारमेका-मुशा



## 2. पञ्चिकान्तर्गतानि अधतरणानि

1. हिमवानिहास्ति । 1-1 [१]
2. पौरस्त्यस्तोयदर्तो पवन इव पतन्पावकस्येव धूमो  
विश्वस्येवादिर्गर्गः प्रणव इव पर पावन वेदराशे ।  
सप्यादृत्योत्तरवेच्छोरिव मदनरियोर्नन्दिनान्दानिनाद  
सौरस्याग्रे सुप्त बो वितरतु विनतानन्दन स्यन्दनस्य ॥ 1-1 [१]
3. कचाचितौ विश्वगिवागजौ गजौ । -1-1 किरात० 1-36
4. शैलेदच श्रूयते राजन् पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।  
औषधीव मूर्तिमती रत्नानि विविधानि च ॥ 1-2 -हरिवंशम् 1-6-40
5. वत्सस्तु हिमवानासीद् दोग्धा मेरुर्महागिरि ।  
समुद्रा पावता जम्भुरितिहास पुरातनम् ॥ 1-2 -हरिवंशम् 1-6-41
6. वत्स तु मम सपत्न्य धरेय येन वत्सला । 1-2 -हरिवंशम् 1-6-9
7. अन्तर्जलैर्गमवगादवत कपोलौ  
हित्वा क्षण विततपक्षतिरन्तरिक्षे ।  
द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु रराज नीलो  
वर्णं पृथग्व्यत इवात्रिगणो गजस्य ॥ 1-4 -शिशु० 5-38
8. अहमिह स्थितवत्यपि तावर्का  
त्वमपि तत्र वसन्नपि मागकः ।  
लिखितपत्रमेनत्तरसाकुल  
विरहिणी प्रहिणोति प्रिय प्रति ॥  
परिशिष्टम्-3, 1-7 द्र सु० २० भा० 284-13
9. न क्षमा<sup>1</sup> चपले पुत्रे न क्षम तावक वपु ।  
सोढु क्लेशात्मरूपस्य तस्य सौम्यदर्शने ॥ 1-25  
(<sup>1</sup> उमेति-पामे) मत्स्यपु० 154-294
10. नत प्रतस्ये कौबेरौ । 1-27 -रघु० 4-66
11. निर्माय विद्याय पिनादि 1-27 -किरात० 3-25
12. वर्णं कतिपयैरेव 1-27 शिशु० 2-72

13. प्रियतस्त्रि विपद्दण्ड 1-27 -मु० र० भा० 95-86 शा० प० 451  
वैराग्यशतकम्-97
14. विद्या विद्यया । 1-34 [?]
15. शीतकाले भवत्युष्ण उष्णकाले च शीतला ।  
वषाकाले च सामान्या रामाणामूख स्मृता ॥ पारं-3 1-36 [?]
16. एषा भार्या जगद्भर्तुर्वृषाङ्गस्य महीधरः ।  
शरारार्धहरा देवी भविष्यति न संशयः ॥ इतिमत्स्यपुराणे । 1-50  
(तु भार्या जगद्गुरोर्द्वेषा वृषाङ्गस्य महीधरः । -मत्स्यपु० 154-192)
17. अजिग्रहत् त जनको धनु 1-52 पाटी भट्टीकाव्यम् 2-42
18. देवासुरैर्मृतमभ्युनिधि 1-52 पाटी, किरात० 5-30
19. मुक्ताजाल चिरपरिचित 1-52 पाटी मथ० 93
20. त्वामप्यस्य नवजलमथ 1-52 पाटी मेघ० 91
21. कीदृग्गवय इत्येव प्रष्टो नागरिकेर्यदा ।  
वत्स्वारणको वास्य यथा गौर्गवयस्तथा ॥  
-1-56 -द्र इले० वा० 1-1-5 उप० 1
22. दिशो बाहू दिव शिरः । -2-1 महाभारत० 6 61-54
23. यागो ज्ञान तथा सांख्य विद्या शिष्यानि कर्म च ।  
वेदा शास्त्राणि विज्ञानमेतत्तत्र चतुर्मुखात् ॥  
1-3 -महाभारत० 13-135-139
24. नमो रत्नोत्पे सृष्टी स्थितौ सत्यमयान च ।  
तमोमयाय सहार निरुपाय स्वयम्भुवे ॥ 2-4 [?]
25. गोऽभिषाय शरारात्स्वस्तिकपुर्विदिषा प्रजा ।  
अथ एव समजादी तामु धीर्यमयामृजत्<sup>1</sup> ॥ -2-5  
(<sup>1</sup> अनासृजत्) -द्र. मनु० 1-8
26. ब्रह्मत्वं सृजत लोकान् दृष्ट्वे सहरत्यपि ।  
विष्णुत्वे पालयत्येपस्तिष्योऽवस्था स्वयम्भुवः ॥ 2-6 [?]
27. द्विधा कृतात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभजत् ।  
अर्धेन नारी तस्या म विगज्जमसृजत्प्रभु ॥ 2 7 मनु० 1-32
28. यत् न देवा जानाति देव चेष्टने जगत् ।  
यत् स्वपिनि गान्धात्मा तदा सर्वं प्रतीयते ॥ -2-8 मनु० 1-52

29. सहस्रयुगपर्यन्तमहस्तद्व्रज्जगो विदुः ।  
रामिं युगसहस्राम्यामहोरानविदो क्ताः ॥ -2-8 भ० गी० 8-17
30. यदेतत्परिसंख्यातमादौ मर्त्यचतुर्युगम् ।  
एताद्द्वादशसहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ 2-8 मनु० 1-71
31. दैविकानां युगानां तु सहस्रपरिसंख्या ।  
ब्राह्ममेकमहर्षेयं तावती रानिरुच्यते ॥ 2-8 मनु० 1-72
32. एव शक्तिरपञ्चत्वं नानारूपैर्निरूपितम् ।  
पृथिव्यापञ्च तेजश्च वायुश्चैव च पञ्चमः ।  
शब्दस्पर्शरूपरसश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।  
श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणं चैव तु पञ्चमम् ॥ 2-11
33. सर्वं [ज्ञानं] प्रत्युपभोगं तस्मात्पुरुषस्य भाषयति बुद्धिः ।  
सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥ 2-13 सा० का० 37
34. तस्माच्च विपर्ययात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।  
कैवल्यं भाष्यस्य द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ 2-13 सा० का० 19
35. इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थस्यस्तु पर मनः ।  
मनस्तु परा बुद्धिर्यदेरात्मा ततो महान् ॥ 2-14 कठोपनिषद् 1-3-10
36. महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।  
पुरुषान् परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ 2-14 कठोपनिषद् 1-3-11
37. ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः भिवः ।  
कामस्यापि प्रयत्नस्य घण्टा भग्न इति स्मृतः ॥ -2-31 वि० पु० 6-5-74
38. स्वस्ति योऽस्तु गमिष्यामि । -2-31 रामा० 1-43-15
39. अहं हरादाप्तनवा दुराप येनेन्द्रलोका विजयाय सृष्टा । 2-51 खु० 2-51
40. रिपुरानीय नन्यताम् । 2-55
41. आहूतोऽपि महायैरोमित्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि ।  
गन्तुमना अपि पाथिकः सङ्कोचं नैव क्षिथिष्यति । 2-60 ध्वन्या० 1-13  
अनन्तरम् सु० २० भा० 347-47
42. औरमानपि पुत्रास्ते त्यजन्त्यनुपाकारिणः ।  
अनुपहृन्ति तु प्रीताः परानप्सुरकारिणः ॥ 3-1 रामा० 2-23-33

43. प्रतिशुभं प्रतिशुभं प्रत्यङ्गारकमेव च ।  
अपि युक्तसमो राजा हतसैन्यो निवर्तते ॥ 3-43
44. नैनं चिन्दन्ति शास्त्राणि नैनं दहति पावकः ।  
न चैनं क्लेशयन्त्यापो न शोषयन्ति माततः ॥ 3-40 भ० मी० 2-23
45. इदं शरार क्रीन्तेय क्षेत्रमित्युच्यते बुधैः । 3-50 भ० मी० 13-1
46. वव प्रस्थितासि करभोरु... । 4-11 अमर० 71
47. पपि(पी?)पिप मुमुस्वद ममुमुग्धासवं देहि मे  
स्फुटस्फुट ददद्दुत भगभभाजनं काञ्चनम् ।  
इति स्फुटितजल्पितं मदवशात्कुरङ्गीदृशा  
प्रगे हसितदतवे सहचराभिरप्यैषत ॥ 4-12
48. मुग्धस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं मुग्धम् ।  
मुग्धसादुःखमापन्ना पुनरप्याप्स्यन्ते मुग्धम् ॥ 4-45 द्र० महा० वन० 247-45
49. मञ्जयन—मन्त्रिगणा—सद्रमनानीति यदन्ति लावम्यम् ।  
स्पृष्टणीयो रतमुष्मा मर्गगुणो भवति गौभाग्यम् ॥ 5-1
90. यद्दूरं यद्दूराभाधेयं यद्य दूरे स्फुटस्फुटम् ।  
तत्परे तस्मा माधव तस्य हि दुरन्तिकम् ॥ 5-2 द्र० महा० आर०  
50-19, द्र० मनु० 11-238)
91. मनीषितं वीर्यं येन दुग्धा । 5-8 मनु० 5-33
92. न तेन वृद्धो भवति येनम्य पतिर निर. ।  
यो वै युगप्यधीतान्मत्त देवाः मयिरे विदुः ॥ 5-16—मनु० 2-156
93. कम्बोत्तरं भीमं तवावगृहम् । 5-36 मनु० 13-28
94. अग्रां विक्रान्तां च तथा वसतेवदन्तम् । 5-28
95. क्रमादमु नागं इत्यनेनैषि म । 5-28 निग० 1-3
96. शरीरं धर्ममयुक्तं मर्त्याय प्रयच्छतु ।  
शरीरमयुक्तं धर्मं वसुदेवायैव यथा ॥ 5-33
97. यत्कृत्स्नम् गुणं यत्कृत्स्नम् । 5-36
98. यत्कृत्स्नम् यत्कृत्स्नम् । 5-39 मनु० 2-58
99. यत्कृत्स्नम् यत्कृत्स्नम् । 5-40 मनु० 6-1-144
100. यत्कृत्स्नम् यत्कृत्स्नम् यत्कृत्स्नम् । 5-61 विरा० 5-3
101. यत्कृत्स्नम् यत्कृत्स्नम् यत्कृत्स्नम् । 5-41
102. यत्कृत्स्नम् यत्कृत्स्नम् यत्कृत्स्नम् । 5-55

103. पुण्यैर्विना न हि भवन्ति समीहितार्थाः । 5-59
104. दरिद्रस्य परामूर्तिर्याचना न द्रविणालता ।  
जरदवधनः शम्भुस्तथापि परमेश्वरः ॥ 5-80
105. कामो ब्रह्मा ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च त्वत्संभूत विश्वस्थाशुचरिण्युः । 5-81  
महाभारत० 7-172-58
106. असद्ग्राहस्य का नोतिर्व्यसनस्य क्व यन्त्रणा ।  
विपरितार्थबोद्धारः सत्ये केन नियोजिता ॥ 5-82 मत्स्य पु० 154-343
107. न वाच्यः परदोषो वै न श्रोतव्यः कदाचन ।  
कणत्रिंश विधातव्यो प्रत्येय का ततोऽन्यतः ॥ 5-83 इ० मनु० 2-200  
महा० 12-130-12
108. किं तेन न कृतं लोके किं न दत्त महात्मना ।  
शिवः प्रसन्नचित्तेन सन्तत येन पूजितः ॥ 6-18
109. भूतपूर्वमभूतपूर्वं या परदेशापग्राहनेन ।  
स्वदेशाभिनिष्यन्दवर्मेन च नगर विनिवेशयेत् ॥  
6-37, कौटिल्य, अर्थशास्त्र, 2-1-1
110. या दूतिका गमनकालमपारयन्ती मोदुं स्मरञ्जरभरातिपिप्रामितेय ।  
निर्गानि तल्लभजनाभरणान्योभात्सा कथ्यते कथिपरैरभिचारिणेति ॥ 6-43
111. औत्सुक्यगर्भां भ्रमतीं दृष्टिः पर्याकुला कदापि मतिः प्रयाति ।  
निरत्ययमेमनिबन्धन च विशेषकाले द्रव्यीव चेतः ॥ 7-4
112. स्तम्भरूपेणोऽथ रोमाञ्चः स्वरमद्गोऽथ वैश्वः ।  
वैश्वर्णमधुप्रणयं इत्यग्नी मासिकाः स्पृजा ॥ 7-77 ना० शा० 7-94
113. गृध्रां कौशिकी वां मास्यारभ्यो पुनः ।  
रमे रौद्रे च वीभर्मे शक्तिः सर्वेषु भारति ॥ 7-90 इ० द० २० 2-62
114. यतो हस्तस्ततो दृष्टिर्यतो दृष्टिस्ततो मनः ।  
यतो मनस्ततो भावो यतो भावस्ततो रमः ॥ 7-90
115. गृध्राणां कौशिकी वां मास्यारभ्यो पुनः ।  
रमे रौद्रे च वीभर्मे शक्तिः सर्वेषु भारति ॥ 7-90
116. एषा दृष्टिस्ततो दृष्टिस्ततो मनः । 8-2

117. शुक्लैश्चक्षुर्लोर्णं छविपल्लयुग यौवनतरो  
 एषः शङ्खुक्षुण्णं मदनकरिणः कुम्भयुगलम् ।  
 समुद्र सम्भोगामृतकलशयुग्म सुकृतिनः  
 स्तनद्वन्द्व तस्या नवनयमुत्ताङ्गं विजयते ॥ 8-22
118. प्रोषिताया प्रजल्पस्त प्रजा धर्मो यशः सुखम् ।  
 निवर्तन्ते निवृत्ताया अहो बन्धु कुल ग्रहम् ॥ 8-31
119. अद्भ्यो वा एष प्रातर्देत्यपः साय प्रविशति । 8-42
120. सदाच्छटाभिन्नघनेन विभ्रतः । 8-46 शिष्टम् 1-47
121. (चरम्) कृपयताद् वापी ।-8-62 द्र० म० भा० 1-36-21
122. अपुष्पपल्लवानाम् पुष्पितदचूत उच्यते ।  
 पुष्पैः पल्लैस्तु संयुक्तः सहकार उदाहृतः । 8-78

### 3. बल्लभदेवस्य पञ्चिकान्तर्गतानि सुवाक्यानि

1. जिगासतो हि पूर्वं वाशिको वेणुना स्थानं ददाति ।	1-8
2. पुण्यापुण्याविचारेण महान्तः शरणागतं पालयन्तीत्यर्थः ।	1-12
3. लोकाचारः किल न हातयः ।	1-17
4. वाणीतश्चिदूप सम्भवति ।	1-28
5. निजविद्यादानेन परविद्याग्रहणं प्रत्युपदेशः ।	1-34
6. तारुण्ये हि मदनाविर्भावः ।	1-39
7. न हि कामजयव्यापारं विना नृणां कण्ठे कामिनीनां भुजकुलं लुडति ।	1-41
8. स्थानचलिता हि तन्त्रीगतिनरामुद्देगजननी ।	1-45
9. न ह्यपरिभूतः स्वायुधं क्षिपति ।	2-22
10. मुक्तपेशता हि परिभ्रम्यसिनी ।	2-26
11. त्रेन्दुयो हि लोकोपद्रवाय ।	2-32
12. मृते कीर्तिः स्थिते यशः ।	2-47
13. शानानलादि कर्मेन्धनदाहः ।	2-51
14. अनुरागपदादि कामैकनक्तत्वात् धर्माधेहानिः ।	3-26
15. न हि सनियमस्य स्वयं प्रश्रुतिः ।	3-35
16. न हि वातं विनाग्निर्जाज्वल्यते ।	3-21
17. शरे हि स्वामिनो नाम लिख्यते ।	3-27
18. गौरवं हि महारमना सहजं विरोधतः सनाधिनमये भवति ।	3-59
19. समाधौ हि मरणा निरोधः ।	3-59
20. न हि कटे प्रहृत्य स्वारूप्यम् ।	3-64
21. गतिं नामे विषयाः सुखावशाः ।	4-10
22. अनुरोधं हि स्त्रीणां प्रविष्टम् ।	4-15
23. करदक्षिणं हि कामकायुष्मत् ।	4-15
24. कल्पवृक्षा हि दूर्वा विभो ।	4-16
25. अनुसरणेन किल पत्न्येऽप्यभिरिति धृतिः ।	4-32
26. वनातपस्य किल किशोरसंस्कार उच्यते ।	4-34
27. पूर्यमानो हि मातृपितरः ।	5-14

28. यत्किल चतुर्थे वयसि योग्यं तद् यौवनेऽनुचितम् । 5-44
29. कन्या हि जनकाधीना । 6-1
30. साधवो धृष्ट पूजयन्ति । 6-12
31. प्रण सकुपिता हि कामिन्यो रम्यतरा भवन्ति । 6-45
32. बाह्योधान हि सर्वसवेत्यम् । 6-46
33. ये किल सस्पृहास्तेषामन्यायत्तं कार्यं न तु निस्पृहाणाम् । 6-61
34. महाशयानां किमिदं दुष्करम् । 6-66
35. गुणवते कन्या देया । 6-89
36. प्रायेण हि कन्याविवाहमेलका सस्पृहा भवन्ति । 6-93
37. अकृत्रिमस्य हि रूपस्य किं मण्डनेन । 7-13
38. भद्रैः क्लृप्तैः प्रशस्ताकर्म सिध्यति । 7-71
39. अन्तेवासिना हि शुद्धक्षिणा देया । 8-17
40. न हि तमसि पदार्थानां भेदग्रहणमिति । 8-57
41. न ह्यसता महत्त्वे गुण्यागुण्ययोर्विद्वेषो भवति । 8-57
42. हासपूर्वं हि रहस्योद्घरणम् । 8-60
43. मुलपाने हि कामिन्यश्चक्षुषी सङ्कोचयन्ति । 8-63
44. गुणानामुन्नतेषु सज्जनवदवस्थानं दोषाणां तु दुर्जनवन्नीचेषु । 8-66



#### 4. अपरा परम्परा-प्रथमः सर्गः

In the basic text म-१ the text of the some of the verses is found totally different. It is printed below as अपरा परम्परा. This portion along with the various traditions of the text of the eighth canto (see परिशिष्टम्-5) prove beyond doubt that the original text of the Vallabhadeva's commentary has undergone many changes by various hands in different MSS. Hence it is too difficult to trace the original text of these portions of the commentary.

##### प्रथमः सर्गः

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरविन्दुशोणाः ।  
 प्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥7॥  
 न्यस्ताक्षरेत्यादि ॥ (अनङ्गलेखक्रिययोपयोगं) मदनसन्देशदम्पादकम्पनम् ।

तथा—

‘अहमिह स्मितवत्यपि तावर्कं त्वमपि तन वसन्नपि मामकः ।’

लिखितपनमनङ्गरसाकुला विरहिणी प्रहिणोति प्रियं प्रति ॥’

(धातुरसेन) सिन्दुरद्रवेण न्यस्ताक्षराः लिखितवर्णाः । अत एवाक्षराणां लौहित्यात् करीन्द्रविन्दुवदारत्ताः । पञ्चम्या सप्तम्या वा मदावस्थायाम् कुञ्जरकपोलेषु रक्ता विन्दवो जायन्ते ॥७॥

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।

यत्र सुतश्चीत्तया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरमीकरोति ॥8॥

कपोलकण्डू इत्यादि ॥ कपोलमलितरसतया (सुतमीकरोति) सुगन्धयति । रससुतेः कारणमाह । कण्ठेन (कपोलकण्डूः) गन्धरज्जूरं (विनेतुम्) अगमिवतुं (विघट्टितानां) स्फटितानाम् ॥9॥

वनेचराणां यनितासरसानां दरीगृहोत्सङ्गनिपक्तभासः ।

भजन्ति यत्रोपभयो रजन्यामतैलपूराः सुस्तप्रदीपाः ॥10॥

वनेचरणमित्यादि ॥ (वनेचराणां) सुवर्तितानां पुन्दिरीनां संभोगार्थं प्रदीपा जायन्ते । तेजोऽपातरीणान्तराद् दिनेरमाह । अतैलपूराः अह्नतैलपूरत्वात् ।

तहि वृत्तन पूर्यमाणः स्युः । तेलशब्दोपचारात् सर्व रसा निगिद्धा । ननु गुहामध्य  
प्रदेशे सुरतक्रीडाकारिणा पुलिन्दानां नाक्षर्वर्त्तिन्य औपधय कथं सुरतप्रदाया भव्युः ।  
(दरीगहोत्सङ्गनिपत्तभासः) दस्य कन्दरा एव गृहास्तत्सङ्गे लम्बा भासो  
यासा ता ॥10॥

उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्णिभागान्मागे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।

न दुर्वहश्चोणिपयोधरार्ता भिन्दन्ति मन्दा गतिमश्वमुख्य ॥11॥

उद्वेजयतीत्यादि ॥ किन्नराणां द्वे जातिः, रुचिदम्बशरारा । अन प्रस्तावाश्च  
मुख्यः । कदाचिन्मार्गं सुजावहं स्यात् । (शिलीभूतहिमे अपि) पवनप्रक्रमवशा  
दुपलीभूतहिमेऽपि । अतः सहिम्बत्वात् (अङ्गुलिपार्णिभागान्) अङ्गुलिपर्यन्तान्  
पार्णिप्रदेशाश्च (उद्वेजयति) उत्पीडयति । स्फोटयमानः कथं ताहि त्वरया न यान्तीत्याह ।  
(दुर्वहश्चोणिपयोधरार्ता) दुर्बलं पानक्षयस्तनतटेन पीडिता ॥1॥

दिवाकरादक्षति यो गुहासु लीन दिवाभीतमित्रान्वकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुन्चै शिरसा सतीय ॥12॥

दिवाकरादित्यादि ॥ (दिवाभीतम्) दिन भीतम् इय सभय (गुहासु) दरासु  
लीनः विल (दिवाकरात्) अकोत् (रक्षति) रक्षते । अथ दिवाभीतम् इय  
उद्वेगमिव । तथा च-‘दिवाभीतकं करिषे तुम्भिः कुमुदाकारः ।’ ननु दुष्टस्यान्धकारस्य  
रक्षणे क इवास्य गुण इत्याह । अथ नन्वदर्शितसदसद्वस्तविशेषं कृतञ्च धरोपचारमेवविध  
मन्धकारं रक्षताऽमुनैव जगदुपज्जतामत्याशम्याह । सति इय साध्याविव । ममत्वम्  
आत्मीयत्वं जायते । पुण्यापुण्याविचारणं महं तं शरणागतं परिपाल्यतीत्यर्थः ॥1॥

लाङ्गूलविक्षेपमिसर्पिर्गोभैरितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरं ।

यस्यार्थयुक्तं गिरिजशब्दं कृन्ति नालयजनैश्चमर्य ॥13॥

लाङ्गूलविक्षेपेत्यादि ॥ पुच्छस्योपरितनमागं (अथयुक्तं) मार्यकम् । राज्ञा हि  
छत्रचामराद्युपश्रिता भवति । (चन्द्रमरीचिगौरं) शनिमयपर्वद्वले ॥13॥

यन्नाशुनामपरिलज्जितानां यद्वन्द्या निपुण्याङ्गनानाम् ।

दरीगृहद्वारमिलम्विमिश्रास्तिस्वरिण्यो जलदा भवन्ति ॥14॥

यन्नाशुनेत्यादि ॥ (अशुनाशेषपरिलज्जितानां) शूनाशुनाशेषपरिलज्जितानां (स्ति-  
स्वरिण्यः) जयनिना (भवन्ति) नमन्त्यते । (दरीगृहद्वारमिलम्विमिश्रा) मिश्रान्त  
मण्डला ॥14॥

भागीरथीनिर्हरणीकराणां घोटा मुहुः कम्पितदेयदाम् ।

यद्वायुरन्यिप्रमृगै रितनैरासेत्यने भिन्नशिखण्डीर्ह ॥15॥

अपरा परम्परा-प्रथमः सर्गः ।

भागीरथीत्यादि ॥ कविभिर्बायुस्तावत् त्रिविधो वर्ण्यते शीतो मन्दः सुरभिश्च ।  
तत्र (भागीरथीनिर्झरशीकराणां) गङ्गाप्रपातजलकणानां बोद्धा क्षेप्ता इति शैत्यगुण-  
त्वोक्तिः । (कम्पितदेवदारुः) असङ्ख्यालितसुरतरुविटपः इति सौरभत्वोक्तिः ।  
(भिन्नशिखण्डीवर्हः) भिन्नानि विल्लीकृतानि इति मार्दवकथनम् । (अन्विष्टमृगैः)  
अनुद्गृह्णित्वात्परिश्रान्तैः ॥15॥

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्थान्परिवर्तमानः ।

पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥16॥

सप्तर्षिहस्तेत्यादि ॥ (सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाणि) सप्तनुनिकरावचयाद-  
वशिष्टानि । अथ मुनीनां कल्किपुण्ड्रे महान् दोषः । अतोऽशेषाणि समस्तानि । तथा  
मुनयो हि द्विविधाः, उदितयाजिनोऽनुदितयाजिनश्च । येऽनुदिते सवितरे याजन्ते तेषां  
कल्किमण्ड्रे न दोषः । अथ च—

पुराणान्यरुणः प्रातर्मध्यमानि च भास्करः ।

नवीनानां सरोजानां विकासो नैव जायते<sup>1</sup> ॥

(अग्रसरोरुहाणि) अग्रे प्राप्ते सरासि तत्र रोहन्तीति । अथ च अग्रसरोरुहाण्येव  
कमलानि तत्कथं पद्मानि । ततो विशेषः । कथंभूतानि पद्मानि । अञ्जसख्यानि ॥16॥

यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रोभरणक्षमं च ।

प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं म्वयमन्वतिष्टन् ॥17॥

यज्ञाङ्गेत्यादि ॥ किं बहुना । यस्य स्वयं (प्रजापतिः) ब्रह्मा (शैलाधिपत्यं)  
राज्यम् (अन्यतिष्ठन्) ददौ । स्वयं तेनाभिषिक्त इत्यर्थः । (यज्ञाङ्गयोनित्वं) यज्ञाङ्गानि  
सोमवल्लीपलाशादीनि । केवलं शैलाधिराजत्वं ददौ नत्वाह । (कल्पितयज्ञभागं) कल्पित-  
यज्ञभागत्वाद् भागमप्यङ्गीनकारेत्यर्थः । अत एवास्य देवतात्वम् ॥17॥

स मानसी मेरुस्तपः पितृणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।

मेतां मुनीनामपि माननीयमात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥18॥

स मानसीमित्यादि ॥ पितृणां कथ्यमाहादोना (मानसी) मनोनिर्मिताम् ।  
पूर्वं कन्याप्रयं निर्मितं पितृभिः । एका मेरवे दत्ता, द्वितीया हिमयते दत्ता, तृतीया  
मुनये च । (मेरुमारः) कुलशीलादिताभ्यामेरोर्मिप्रत्यम् । (स्थितिज्ञः) आचारयित् ।  
लोकाचारः किञ्च न हातव्यः । (आत्मानुरूपां) कुलशीलादिभिरात्मयोग्याम् । (उपयेमे)  
व्यवाहयत् परीक्षितवान् ॥18॥

असूत सा नागधूपभोग्यं नैनाकमभोनिधिवद्वसस्यम् ।

कुद्वेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्राववेदनाह कुलिशक्षतानाम् ॥20॥

असूतेत्यादि ॥ असूत अजीजनत् । (अम्भोनिधिवद्वसरय) समुद्रेण सह  
ऊतवपस्यम् । अतश्च (नागधूपभोग्यं) सहवासिनीनां पातालकन्यकानां सेव्य पतित्वेन ।  
(कुलिशक्षतानां) वज्रप्रहाराणाम् (अवेदनाह) पीडा न जानाति । अन्धिमभ्ये  
शक्रस्य प्रवेशाभावात् । पूर्वं हि पर्वता सपक्षा आसन् । ततस्तेषामुद्घोष लोकानामुपरि  
परिपतता वृत्रहा वज्रेण पक्षावच्छेत्तीदित्यागम ॥20॥

अथापमानेन पितु प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।

सती सती योगविसृष्टदेहा ता जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥21॥

अथेत्यादि ॥ अथ अपानन्तरं कदाचिद् कस्मिदिच्चत् काले (जन्मने) पुन-  
रुत्पत्तये (ता) शैलवधू मनाकुम्भी (प्रपेदे) आत्मानमक्षिपदित्यर्थः । सती नाम्नी  
यतः पितु अपमानेन प्रयुक्ता प्रेरिता । अतश्च योगविसृष्टदेहा योगेन धारणया  
रक्ष्यतेश्वरा । यदि वा योगेन जन्मान्तरेऽपि भवेन सह सम्बन्धस्तदर्थं विसृष्टदेहा ।  
ननु ईश्वरसदृश भर्तारं त्रिभुवनैकनाथं विहाय किमिति देहत्यागं कृत इत्याह । यतोऽसौ  
सती साध्वी पतिव्रता भर्तुं पितृकृतं पराभवं न सहते । पूर्वं हि यागे प्रजापतिना  
सर्वेषु जामातृकेषु सपत्नीरूपं निमग्नितेषु सखु शिवोऽमङ्गलभूतत्वात् यदा गौरी भगवता  
शङ्खाभिना सह नाहूता तदा तया लम्बाभिप्राययाऽनेन दुराचारेण वत्सलेनाऽपि पित्रा  
न प्रयोजनमित्युक्त्वा देहोत्सर्गे व्यधायीत्यागम ॥21॥

सा भूधराणामधिपेन तस्या समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।

सम्यग्प्रयोगादप्रश्रिताया नीताधिप्रोत्साहगुणेन सपत् ॥22॥

सा भूधराणामित्यादि ॥ योग्यापत्यार्थं नियमविशेषं समाधिः । भव्या  
प्रशस्तलभ्या, भवमर्हतीति भव्या वा । का क्वैव कथा यथोत्तरा इत्याह । यथा सम्पत्  
प्रमुशक्तिं कोशो दण्डश्च प्रमुशक्तिः । कोशो भाण्डागारं दण्डश्च तुरगयदातिलक्षणं  
सैन्यम् । एवमिहा सम्पत् उत्साहगुणेन उत्पन्नत्वा नीती सत्पादनीयं पाद्गुण्ये  
ममद्यन्त्वा (जपो ?) यथा जायन्ते । यथा शास्त्रप्रहारादभ्यासा यो हि विजिगीषु  
विविध पाद्गुण्यं नन प्रयुक्तं उत्साहमाश्रयते सोऽव्ययमस्तिरित्येन महता सम्यग्  
प्नोति ॥22॥

प्रसन्नदिरूपामुपविक्तशर्वं शङ्करनानन्तरुत्पवृष्टिः ।

शरीरिणा स्थानरजद्रमाना मुग्धाया तजन्मदिनं वभूय ॥23॥

प्रसन्नदित्यादि ॥ (स्थानरजद्रमाना) स्थानरा पर्यंतशृङ्गादयं जद्रमा

ग्रामारण्यभेदेन सिंहमनुजादयस्त्वर्तुर्दशविधाः पशवस्तैषा द्वयानामपि (पांसुविप्रिक्तवातं)  
रेणुरहितमारुतं (शङ्खरस्वनानन्तरपुष्पवृष्टिं) दिव्यशङ्खध्वनेरनन्तरं पुष्पवृष्टिः यत्र ॥23॥

तथा दुहित्रा सुतं सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डल्या चकारे ।

विदूरभूमिनवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥24॥

तयेत्यादि ॥ तथा (स्फुरत्प्रभामण्डल्या) उत्लसत्कान्तिवल्लया (नवमेघ  
शब्दात्) नूतनजलदगजितात् (उद्भिन्नया) उत्थितया (रत्नशलाकया) मणिसूच्या ।

तत्र हि मेघरवेण प्रावृषि रत्नानि जायन्त इति वार्ता ॥24॥

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाय ।

उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमास्यां सुमुखी जगाम ॥25॥

तां पार्वतीत्यादि ॥ अभिजनेन सान्वयेन जुहाय आकारयत् । ततः पश्चात्  
कालान्तरेण उमा इति । 'उमिति प्रणयकोपे मा शब्दो निवारणे' ।

'न क्षमा चपले पुत्रि न क्षमे तावकं वपुः ।

सोढु क्लेशात्मरूपस्य तपसः सौम्यदर्शने' ॥25॥

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम वृष्टिम् ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥26॥

महीभृत इत्यादि ॥ (महीभृतः) पार्वतीलक्षणे उपत्ये वृष्टिं (न जगाम)  
न ययौ । कदाचिद्वितीया सा भगवती स्यात् । (पुत्रवतोऽपि) बहुपत्यस्यापि ।  
दृश्यते चेत् । तथा हि । कुसुमनिर्भरे वसन्ते (द्विरेफमाला) भ्रमरावली चूते आम्र  
पुष्पे (सविशेषसङ्गा) अधिकं रज्यते ॥26॥

दिने दिने सा परिघर्षमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।

पुषोप लावण्यमयान्विशेषाञ्ज्योत्स्नान्तराणीव कल्यन्तराणि ॥ 27 ॥

दिने दिन इत्यादि ॥ रूपसौन्दर्यादीन् गुणानवीकृषत् । येष । (चान्द्रमसी  
लेखा इव) शशिकलावत् । कानोव । कल्यन्तराणि इव यथा चन्द्रेण । (ज्योत्स्ना-  
न्तराणि) ज्योत्स्नातिगर्भाः । कलाः (पुषोप) पोषयति तथा देवी लावण्यमिति  
वाक्यार्थः ॥27॥

प्रभामहत्या शिरस्येव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।

मंस्कारपत्येष गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥28॥

प्रमेत्यादि ॥ (स) पूतश्च वा हि नाशार्थदेवी । अतोऽदृश्यं परिचितः ।

आत्मभावेन शिरस्यलङ्घितौ भयतः । कथं हेतुः । प्रमा शरादि । निराङ्गना स्त्रिय  
भाजनप्ररास्त्रभीषं मयति । तेजस्व्यं तमोमुक्तम् । त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्ग

पर पावित्र्यगुणं कथित । ततस्तृतीयापमाननं छन्दो धाकरणात्कारयुक्तया वाण्या निखि  
ज्यये सिद्धिर्दृष्ट्या प्रतिपादिता । वाणीतश्चिद्रूपं सम्भवति यत् ॥28॥

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुवै कृत्रिमपुत्रकैश्च ।

रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निविशतीत्यत्र बाल्ये ॥29॥

मन्दाकिनीत्यादि ॥ (मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः) गङ्गातीरसिक्ताकदम्ब  
स्थलीभिः (कृत्रिमपुत्रकैः) वस्त्रमृदावादिभ्यै (रेमे) चिक्रीड । (मुहुः) भूयो भूयो  
रमणात्यरमादशक्तितया न च सा बालभावतः स्थाप्यते । अतश्च कविरुपेक्षते ।  
(क्रीडारसः) श्रियाया रसो रागस्तःक्रीडारसः बाल्ये शैशव्य (निविशति इव) पिबतीति ।  
अथ क्रीडाकर्त्रा स्वयं मूर्तिमता गतं निर्विशतीति ॥29॥

ता ह समालं शरदीयं गङ्गा महोपवी नमस्तमिवात्मभासः ।

स्थिरोपदेशामुपदशकाले प्रपेदिरे प्राग्भूतजन्मविद्या ॥30॥

ता ह समाला इत्यादि ॥ (उपदशकाले) शिवात्मन्ये देवीत्वात् (आत्मभासः)

आवनस्वरूपानम् । हतति भूषणत्वेन । प्राग्भूतं प्राक्जन ॥30॥

असभृतं मण्डनमङ्गयण्टेरनासनाय परं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साथं यय प्रपेद ॥31॥

असभृतमित्यादि ॥ (बाल्यात्) शैशवात् परम् अगतरं यौवनायम् ।

(अङ्गयण्टः) तनुलताया (मण्डनः) भूषणम् । ननु कनककङ्कणकुण्डलादिकस्य  
प्रसिद्धमङ्गकरणं कदाचित्तदभविष्यतीत्याह—(असभृतम्) अनाहारं स्वाभाविकं कनक  
कङ्कणकुण्डलादिभ्योऽन्यम् । (मन्स्य वरणं) चेतोविकारजननम् । कदाचिमद्यादिकं हि  
मदकारि स्तादित्याह । (अनासनाय) गहनम् । कदाचिकामस्य पुष्पावायुधं वना  
करणं तदभविष्यतीत्याह । (पुष्पव्यतिरिक्तम्) कुसुमविलम्बम् । अस्त्रं वणीकरणमिति  
(वि)भाजनारबोऽलङ्कारः ॥31॥

उमीलितं तूलिकयेन चित्रं सूर्याग्निभिर्मिन्नमिवारविन्दम् ।

यभूत तस्यादचतुरस्रगोभिः त्रिपुरिभिस्त नययोरनेन ॥32॥

उमीलितमित्यादि ॥ तूलिकया चित्रकारणमङ्गविक्रिया उमीलितम् उज्ज्वलं  
प्रगोष्ठवयसि भिन्नं विकसितं (नययोरनेन) अभिनवतः स्थापनं निभक्तं भवितुं  
विमर्शितं प्रगुणितम् (चतुरस्रगोभिः) समन्ताद्भद्रं (यभूतं) यमम् । यत्र  
सुन्दरं सम्पन्नम् ॥32॥

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनयप्रभाभिर्निश्वसणाद्रागमिरोदिरन्ती ।

आनन्दतुम्भन्चरणौ प्रथिव्या स्थलपरिन्ध्रियमन्यत्रस्याम् ॥33॥

अपरा परम्परा-प्रथमः सर्गः ।

अभ्युन्नतेत्यादि ॥ निक्षेपणात् कमन्यासाद्वेतो' अव्ययस्था सञ्चारिणी विसदृशा वा जङ्घारूपेण नालस्योपरिभूतत्वाच्च (स्थलारविन्दश्रियं) स्थलपद्मरोभाम् उत्पादयता तत्सदृशगोभाजननात् । (आजहृतु) अनुचक्रत । (अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभि) अभ्युन्नती च तावद्गुष्ठनखौ च तयोः कान्तिभि (रागमियोद्विरन्तौ) लौहित्यमिव वमन्तौ ! अथ आजहृतुः सुतरा पपतुरित्यन्यातिशयानाद्वमनम् ॥33॥

वृत्तानुपूर्वे च न चातिदोषे जङ्घे शुभे सृष्टवत्तदीये ।

शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लाघण्य उत्पाद्य इवास यत्न ॥35॥

वृत्तानुपूर्व इत्यादि ॥ (विधातु) वेद्यसो देव्याः प्रकृते लाघण्यनिर्भरे जङ्घे सृष्टवत् (शेषाङ्गनिर्माणविधौ) अनशिष्टव्यवसायप्रसूतिकरणसौन्दर्ये (यत्न) आदरः (आस) अमृत इव । जङ्घयोरेव सर्वस्य लाघण्यस्य निरूपणात् (वृत्तानुपूर्वे) वृत्ते कर्तुं ले पूर्वमनुगतेऽनुपूर्वं गोपुच्छाकारे, विशेषणसमाप्तः । न चातिदोषे अपि तु मध्यप्रमाणे । (शुभे) प्रशस्ते शुभलक्षणे ॥35॥

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्र राज तन्वी नखरोमराजि ।

नीरीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥38॥

तस्या इत्यादि ॥ (नतनाभिरन्ध्रं) नत गम्भीरं नाभिविरर प्रविष्टा तत्र चैव छेद प्राप्ता । (सितेतरस्य) इन्द्रीलस्य नीरीं वसनव्रधि (अतिक्रम्य) उल्बुधयोपनि प्रविष्टा । नीपि हि मेखल्या ऊर्ध्वं क्रियते । अचिदस्य\* स्त्रीलिङ्गेऽपि ॥38॥

मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या बलित्रयं चारु वभार वाला ।

आरोहणार्थं नखयौनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुस्तम् ॥39॥

मध्येनेत्यादि ॥ (वेदिविलग्नमध्या) यदभ्याहिताना त्रेनाग्निस्थानं तद्वेदिः तद्विलग्नं धाम वृद्ध मध्यमुदर यस्या सा । बलित्रयं त्रिगुणद्वयं (वभार) दत्ते । (प्रयुस्तं) रचितम् । तादृश्ये हि मदनविर्भाव ॥39॥

अन्योन्यमुत्सीहयदुत्पलाक्ष्या स्तनद्वयं चारु तथा प्रवृद्धम् ।

मध्ये यथा श्याममुग्रस्य तस्य मृणालमृत्रान्तरमप्यलभ्यम् ॥40॥

अन्योन्यमित्यादि ॥ (उत्सीहयन्) उदेत्यन् पाण्डु गुरणंश्चिरच्छाय (श्याम-मुग्रस्य) नीलचक्रस्य (रति) स्वरूपवपनम् । (मृणालमृत्रान्तरं) विगुणो अपि (अलभ्यम्) अपगानो दुर्लभ ॥40॥

शिरीषपुष्पाधिरमौषुमायो याद तदीयाविनि मे रितरं ।

पात्रितेनापि वृत्तौ दृश्य यौ पण्डपानौ मकरधनेन ॥41॥

शिरीषपुष्पेत्यादि ॥ (शिरीषपुष्पाधिरमौषुमायो) शिरीषपुष्पाधिरमौषुमायो ।

(कण्ठपाशौ कृतौ) वशीकृतौ । सुकुमारकुसुमप्रहरणः किल कामो मृदुनाऽस्त्रेण तेन  
जगद् वशीकार्यम् । यदि च पुष्पेभ्यस्तद्वाहुयुग्मं मृदु न भवेत्, तत्कथमधुना सत्स्वपि  
तेषु पराजितोऽपि तद्वाहुभ्यामेव विषयपतितं हरं कुरुते । कामस्य जयव्यापारोऽयं  
कण्ठाश्लेषादिः । न हि कामजयव्यापारं विना नृणां कण्ठे कामिनीनां भुजयुगलं  
लुठति ॥41॥

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकल्पपस्य च निस्तलस्य ।

अन्योन्यशोभाजननाद्वभूय साधारणो भूषणभूष्यभायः ॥42॥

कण्ठस्येत्यादि ॥ (भूषणभूष्यभायः) अलङ्करणालङ्कार्ययोर्भावः । (साधारणं)

समानं । हारेण कण्ठं कण्ठेन हारोऽलङ्कृतः ॥42॥

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिरयाम् ।

उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रया प्रीतिमयाप लक्ष्मीः ॥43॥

चन्द्रं गतेत्यादि ॥ गौर्या मुखं शशिकमलनिभमित्येतदेव वस्तु भङ्गयन्तरेणाह ।

(पद्मगुणान्) कमलकान्तिं न (भुङ्क्ते) उपभुङ्क्ते, निशि तस्य संकुचितत्वात् ।

(चान्द्रमसीम् अभिरयाम्) शोभा (न भुङ्क्ते) नानुभवति, दिवा शशिनो विच्छिन्नत्वात् ।

(द्विसंश्रयाम्) उभयाधारा प्रीतिम् (अवाप) लेभे, तन्मुखस्योभयसादृश्यात् । यतः

(लोला) लम्पटा, उभयगतगुणाधिनी ॥43॥

स्वरेण तस्याममृतस्रुतेन प्रजल्पितायामभिजातयाचि ।

अप्यन्यपुष्टा प्रतिमूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताटयमाना ॥45॥

स्वरेणेत्यादि ॥ (अमृतस्रुतेन) माधुर्यामृतसमुच्चैव । (प्रजल्पितायां) वक्तुं

प्रस्तुतायाम् । (अभिजातयाचि) कोमलगिरि । (प्रतिमूलशब्दा) उद्देशदायिनी श्रभूव ।

(वितन्त्रीरिव) विस्वररीणेव ॥45॥

प्रयातनीलोत्पलनिर्विघ्नेपमयीरयिप्रेक्षितमायताक्ष्या ।

तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥46॥

प्रयातेत्यादि ॥ (प्रयातनीलोत्पलनिर्विघ्नेपम्) प्रकृष्टे यायौ वन्नीगेसलं ततो

निर्विघ्नेपमभिनम् । नु विक्लं ॥46॥

तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेष कान्तिर्भूरोरायतलेगयोर्या ।

ता योक्ष्य लीलाचतुष्टमनङ्गः स्वचापमौन्दर्यमदं मुमोच ॥47॥

तस्या इत्यादि ॥ (शलाकाञ्जननिर्मितेन) शलाका मूश्मवृत्तिका तस्या एव

ञ्जनं कञ्जलं तेन लिप्तिरेव । तनुवकार्यत्वोक्तिः (स्वचापमौन्दर्यमदं) निजकामङ्गा-

मणीयकशवं (मुमोच) तस्याञ्ज ॥47॥



अपरा परम्परा-तृतीय सर्ग ।

लज्जा तिरश्चा यदि चेतसि स्यादसंशयः पर्वतराजपुत्र्या ।

त केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यम् ॥48॥

तज्जेत्यादि ॥ (बालप्रियत्वं) प्रियपुच्छत्वं न पुनरकरिष्यत् । ता हि वीरव्रह्म

नल्पनलाङ्गुलबालविच्छेदकातरा व्याघ्रतायकप्रहारानप्युरावृण्वते न तु बालमद्वम् । यदा  
तु स्वगुणपराजयेऽपि तिर्यञ्चो न लज्जन्ते तदा देवीकेशपाशदर्शनेऽपि तासां बालप्रियत्वं  
नान्यथा ॥48॥

### तृतीयः सर्गः

मनोनयद्वारानिपिद्धवृत्तिं हृदि व्यग्रस्थाप्य समाधिवश्यम् ।

यमक्षरं क्षेत्रविदो त्रिदुस्तमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥50॥

मनो नवेत्यादि ॥ अन्यच्च कीदृशं तम् । आत्मनि मनसि आत्मानं  
परमात्मानं क्षेत्रज्ञम् अवलोकयन्तं पश्यन्तम् । कै तमित्याह । यमक्षरम् इति ।  
(क्षेत्रविदः) क्षेत्रज्ञा (अक्षरम्) अविनश्यतं त्रिदुः कृतम् । च क्षेत्रविदः । तदुक्तम्-

‘नैनं छिन्दति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयत्यापो न शोषयति मायतः ॥’ भ. गी. 2-31

क्षेत्रं शरीरं तद् ये विदन्ति ते (क्षेत्रविदः) यागिन इत्यर्थः । उक्तं च-  
‘इदं शरीरं कौन्तेय क्षणमित्युच्यते बुधैः ।’ भ. गी. 13-1

किं कृत्वा (समाधिवश्यं) समाधिराद्यत्तं समाधिवर्जितं यत् मनः चित्तं ह्या  
हृत्कमले (व्यग्रस्थाप्यं) अवस्थाप्य निरुध्य । इत्यादि । कुलकमिदम् ॥50॥

स्मरन्तथाभूतमयुग्मनेत्रं पश्यन्तदूरान्मनसाऽप्यधृष्यम् ।

नालम्ब्यत्साध्यससन्नहस्तं स्तुतं शरं चापमपि रग्रहस्तान् ॥51॥

स्मरन्तथेत्यादि । ततः (स्मरं) कामं तथाभूतं एवविधयानां प्राधिरुद्धमनस्कं  
(मनसा) चेतनं अपि (अधृष्यम्) अनभिभवनीयम् (अदूरान्) आरात् (पश्यन्)  
विलोकयन् (साध्यससन्नहस्तं) साध्यससन्नहस्तत्वात् ग्रहस्तात् स्वकटात् (स्तुतं)  
पातकमपि शरं (चापम्) शरासनं अपि (न अलक्षयन्) नागतीत् । साध्यतेन  
मीया सन्नोऽवशाद् गतं करो यस्य ॥51॥

निर्माणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं सधुभयतीत्रं यपुर्गुणेन ।

अनुप्रयाता यनदेयताभ्यामदृश्यत स्यात्पराजकन्या ॥52॥

निर्माणेत्यादि ॥ अनुगृह्णन् सतीत्यवहिता । किं कुर्वती । अस्य रमस्व

निर्माणभूयिष्ठं प्रणान्तशायं भगवद्दर्शनाद् वीर्यं प्रभावः यपुर्गुणेन यपुः शब्द-  
रूपनाशनादिना (सधुभयती इति) उगीययतीति । वीर्यामपि कामाख्यात् ॥52॥

अशोकनिर्भस्तिपद्मरागमाकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।

मुक्ताकलापीकृतसिन्दुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥53॥

अशोकेत्यादि ॥ अदृश्यत इत्युक्तम् । तत्र सा कीदृशी । (वसन्तपुष्पाभरणं) वसन्ते पुष्पाणि वसन्तपुष्पाणि तान्येवाभरणमलङ्कारः तत् वहन्ती । कीदृशम् । (अशोक-निर्भस्तिपद्मरागम्) अशोकाख्येन लोहितेन पुष्पेण निर्भस्तितो न्यक्कृतः पद्मराग मणिर्यत्र पद्मरागमणिस्थाने तत्र न्यासात् । तथा (आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम्) आकृष्टा आहता हेमः सुवर्णस्य कान्तियेन तत् तथाविधं कर्णिकार यत्र । मुक्ताकलापीकृत (सिन्दुवारं) मुक्ताकलापीकृत सिन्दुवार बलधकुसुम यत्र । मौक्तिकसुवर्णपद्मरागाः किलभरणतया प्रसिद्धाः ॥53॥

आवर्जिता किञ्चिद्व्यस्तनाभ्या वासो वसाना तरणार्करागम् ।

मुजातपुष्पस्तवकावनम्रा संचारिणी पल्लविनी लनेव ॥54॥

आवर्जितेत्यादि ॥ अन्यच्च किम्भूता सा दृश्यत । स्तनाभ्या किञ्चिद्व्यस्तनाभ्या मनसिब आवर्जिता नामिता । तथा (तरणार्करागं) तरणार्कस्य बालसूर्यस्येव रागोऽस्मिन्ना यस्य तत् कोसुम्भ वासो वस्त्र वसाना परिदधती विभ्राणा । अत एवोत्प्रेक्षते । (मुजा तपुष्पस्तवकावनम्रा) मुजातैः परिपूणेः कुसुमलङ्कारवनम्रानता किशलयसंयुता (संचारिणी) जङ्गमा (लता इव) वल्नेव ॥54॥

अस्ता नितम्बाद्वलम्बाना पुनः पुनः केसरपुष्पकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्ध्मिमिव कार्मुकस्य ॥55॥

अस्तां नितम्बादित्यादि ॥ अन्यदपि कीदृश्यदृश्यत । गतिवशात् नितम्बान् कटीशिपरात् (स्तस्ताम्) पतितादके केसरपुष्पकाञ्चीं केसरपुष्पकृता काञ्चीं मेखला (पुनः पुनः) अकञ्चद् (अवलम्ब्यमाना) धारयन्ती मती । उत्प्रेक्षते । (स्थानविदा) योग्य-स्थानक्षेत्रे (स्मरेण) कामेन (कार्मुकस्य) धनुषः समन्धिनः (द्वितीयमौर्ध्मिमिव) द्वितीया व्यामिव (न्यासीकृता) निक्षेपीकृता अवलम्ब्यमाना । न्यासो निक्षेपः । स्थानं धेति (क्षति) स्थानवित् (तिन) । या हि वैभक्त्यमुरूपत्वताम्रव्याधिर्भाषैस्तादृशस्य निक्षेपस्य पर स्थानम् ॥55॥

सुगन्धिनिद्रयामविदुद्धतृणं विन्वाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।

प्रतिभ्रणं संभ्रमलोलदृष्टिर्लोन्मिरविन्देन निराख्यन्ती ॥56॥

सुगन्धीत्यादि । तथा (विन्वाधरासन्नचरं) विन्वाधरोऽधरो विन्वाधरास्तस्य प्रसारकन्नचरो निकटो भ्रमन् यः भ्रमरो विन्वाधरासन्नचरः स च द्विरेफ इव तम् (द्विरेफो) (लीलागिरन्देन) श्रोतानल्लिनेन (प्रतिभ्रणं) सुदुर्भुटः (निराख्यन्ती) निराख्यन्ती

अपरा परम्परा-चतुर्थीय मार्ग ।

उत्सारयन्ती । यत् (सुगन्धिनि ध्यासप्रिवृद्धतृष्ण) कमलवत् सुरभिनि द्वातविबुद्ध  
गाद्वचम् । अत एवाऽसौ (सभ्रमलोलहृष्टि) सम्भ्रमेण लोला कम्प्रा दृष्टिर्यस्या सा  
भयतरल्लोचनेना । तदेतेन रूपवर्णनेन सवननमोग्यत्व देव्या न्दितम् । कुलकम् ॥26॥

ता वीक्ष्य सर्वावयवानयथा स्तेरपि हीपदमादधानाम् ।

चित्तेन्द्रिये गृह्णिनि पुष्पकेतु रग्नर्यसिद्धि पुनराशंस ॥ 57 ॥

ता वीक्ष्येत्यादि ॥ ता एवमिषा भगवतो (जीव्य) दृष्ट्वा (पुष्पकेतु) स्मर  
(चित्तेन्द्रिये) निगृह्णानेन्द्रिये गृह्णिनि रूचयिषये (स्वकर्मसिद्धि) स्वव्यापारनिष्पत्ति  
(आशंस) सम्भावयामास । अस्या निकटस्याया निदिचतमभिभवितु मया शक्योऽय  
मिति । कीदृशा ताम् । (सर्वावयवानयथा) सवध्वयवध्वनवधामनिन्धा, अशेषाद्वा  
मुन्दरीम् । अत एव स्तेरपि कामकान्ताया अपि (हीपद) ह्रिय पद लज्जास्यान  
(आदधाना) उत्पादयतीम् । अस्या स्थिताया कीदृशो मम रूपाभिमान इति  
लज्जापदम् ॥57॥

भविष्यत पत्युरुमा च शम्भो समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।

योगात्स चान्त परमात्मसङ्गं दृष्ट्वा चिर ज्योतिरुपाराम ॥58॥

भविष्यत इत्यादि । (भविष्यत) भाविन (पत्यु) कान्तस्य शम्भो  
प्रतिहारभूमि द्वारस्थान (उमा) पार्वती च (समाससाद) प्राप । स च रुद्र योगान्  
समाधेश्चिन्तित्तिनिरोधात् (उपाराम) विरतोऽभूत् । द्वौ चकारौ तुल्यकाल गमयत ।  
तेन यदेवोमा द्वारस्थानमासादितवती तदैव देवोऽपि योगानिष्ठः । किं कृत्वा ।  
(परमात्मसङ्गं) परमात्माभिधान ज्योति चानप्रकाश भास्वरूप आम्भतर (चिर)  
दीर्घकाल दृष्ट्वा उपलभ्य (उपाराम) ॥58॥

ततो भुजङ्गाधिपते फणाभिरध कथञ्चिद्भूतभूमिभागम् ।

शनै कृतप्राणविमुक्तिरीश पर्यङ्कघन्ध निविड विभेद ॥56॥

ततो भुजङ्गेत्यादि । तत भगवान् इश निविड दृढ पर्यङ्कघन्ध आसन  
विशेषरचना विभेद शिथिलीचकार । कीदृशम् । भगवतोऽतिगुरुत्वात् (भुजङ्गाधिपते  
फणाभि) शपफनै (अध) अधस्तात् (कथञ्चित्) कञ्चेण (धृतभूमिभागम्) उद्धो  
भूषदेशो यस्मिन् त तथोक्तम् । भगवान् कीदृश । शनै शनै स्वर न तु सहसा  
(कृतप्राणविमुक्ति) कृत प्राणस्या चैतवयवियमिनि परित्यागो येन स । योगादुपरता  
हि मन्दमन्दो वायुविमोच्य इति योगिरुमाचार ॥59॥

तस्मै शशस प्रणिपत्य नन्दी शुश्रूषया शैलरुतामुपेताम् ।

प्रवेशयामास च भर्तुरेना भूषेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥60॥

तस्मै शशसेत्यादि ॥ तत तस्मै भगवते (शुश्रूषया) परिचर्यया सेवया हतना  
(शैलमुताम्) पार्वतीम् (उपेता) प्राप्ता नन्दी (प्रणिपत्य) प्रणाम विषाय (शशस)

अवधीत् । (एनां च भर्तुः भूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशा) भ्रूलताचलनमात्रेणानुज्ञातप्रवेशा  
प्रवेशयामास । भर्तृकषादामदौन्यदित्यर्थः ॥60॥

तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं स्वहस्ततूनः शिशिरात्ययस्य ।

व्यकीर्यत इत्यन्वकपादमूले पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गाभिन्नः ॥6०॥

तस्याः सखीभ्यामित्यादि ॥ तस्याः सखीभ्यां आलीभ्या वनदेवताभ्यां (प्रणि  
पातपूर्वं) (इत्यन्वकपादमूले) हस्तपादमूले (पल्लवभङ्गाभिन्नः) किशलयत्तण्डमिभ्र  
पुष्पोच्चयः कुसुमराशि व्यकीर्यत पुष्पाञ्जलिर्विकीर्णो विक्षितः । शिशिरात्ययस्य  
वसन्तस्य स्वहस्ततूनः स्वकरोपचितस्ताभ्यां विन्दस्तः । वसन्तः किल तदानीं देवं  
सेधितुमायात । आराधयतश्चरणमूले हस्तन्यस्तस्योचितत्वात्, एवमुत्प्रेक्षा । पादमूले  
पादममोपेऽन्तिरे च । उच्चय शब्दः कवीनां प्रमादजः । हस्तादाने चेरस्तेषु (पा० सू०  
3-3-40) इति वन् । अचो बाधितत्वात् । भायानयने बुध्यानयनमित्युच्चितानि  
पुष्पाणि व्यकीर्यत इत्यमरर्थः । मज्जत इति भङ्गः तण्डः विशेषतो भिन्नः । प्रणिपातं  
पूर्वो यत्र तत् प्रणिपातात्पूर्वम् (वा) प्रणिपातपूर्वम् ॥61॥

### 5. अपरा परम्परा-अष्टमः सर्गः ।

In one of the MSS the text of the commentary on the eighth canto is found totally different. Some examples are given here to give an idea how someone has tried to complete the missing text in his own manner. In a MS the commentary of the eighth canto runs with किं कृत्वा, वेत्त, कथंभूतम् etc. This certainly does not belong to Vallabha-deva's pen. Hence its examples are even not noted. All these prove beyond doubt that the commentary on the eighth canto remained unfinished and many persons tried to complete it but in the most unsatisfactory manner.

- (1) विवाहान्तरमभिगम्यसंग्रहात् कंदर्पदोहदरमणीनां तामभूत् । वभूय । भावश्च  
साधनं च भावमाप्स्यमी तपोः परिग्रहात् कामस्य दोहदानन्तरं मनोह  
रतत् ॥ (1)
- (2) तदेवं तदेव तथा पार्श्वेण गुरुदक्षिणीकृतम् । गुरोः हरस्य अदक्षिणा दक्षिणा कृतं  
दक्षिणीकृतम् । कीदृशम् । यत्तत् सुवर्तिनैपुण्यं रतं तथा पार्श्वेण विहितं  
अम्बुसिद्धम् । कथंभूतम् तथा । प्रसन्नया श्रावयत्या । किं शिष्यता आश्रयम् ।  
कस्य । महेशस्य । कः । एकान्तः । कंदर्पस्य । मंकरस्य । निधुनं गुरुदत्ता  
दिगनीत्येवंशीलः स तस्य ॥ (17)

- (3) जगद्गुरु. हरः एकपिगलगिरौ कैलासपर्वते विराडा निर्मला शशिप्रभा । निविशेण्य  
उपभुजो । कीदृशो । हरः कण्ठे गले सक्तो लग्नं मदनोर्वासयोः (१) वदन  
स्य सः । क्या । तया । कथं भूतया । रात्रयस्य ध्वनिस्तेन भीता सा  
तया । ॥24॥
- (4) हे दीर्घनेने एतदन्धतमस दिक् आशासु निरङ्कुश यथा स्यात् तथा । एव विवृम्भिते  
उल्लसति सति सुमेयया तेजनि व्यवसिते सति । कीदृशी । तेजसि यामिनी च  
दिवसश्च यामिनीदिवसौ तयोः सन्धिसंभव उत्पतिर्यस्य तत् ॥55॥
- (5) तन तस्मिन् मणिशिलागृहे शंभोः ऋतूना जतं वर्षाया अगतम् जगाम । कथं ऋतूना  
गतम् । समे समान दिवसनिशीथौ रात्रि यत्र तत् समो विधत्तेति (१) सगिनस्तस्य  
प्रियायुस्तस्य । पुनः कथं भूता साप्र सहाग्रेण वर्तते इति साप्र साधिकं ऋतूना  
गतम् । तेव एकनिशेव । यथा कस्यचित् पुरुषस्य एका निशा रात्रिः याति ।  
अन्यद्वच हरः क एव । एतन्न इय । यथा समुद्रान्तर्गतो मध्यगतो यः वटवाग्निः  
न समुद्रस्य जलेषु विपयेषु च्छिन्नतृणो (न) भवति तद्वत् समुद्रान्तर्गतो ज्वलनो  
वाटवानलो जलानामोषै प्रवर्ह यथा च्छिन्नतृणो न भवति इति भद्रम् ॥92॥  
इति श्रीमदानन्ददेवार्जुनकल्मषदेवविद्यताया कुमारसम्भवविहृत्तौ अष्टम  
सर्गः ॥8॥

## 6. पाणिनिमुद्राणां सूचिका

- |                                     |                            |
|-------------------------------------|----------------------------|
| (1) अकर्मकाच्च ।                    | (पा०सू० 1-3-45) 2-31       |
| (2) अन्वेः पूजायाम् ।               | (पा०सू० 7-2-53) 1-34 पाटी. |
| (3) अत एकहल्प्रत्ययेऽनादेशादेशेति । | (पा०सू० 6-4-120) 1-18      |
| (4) अनहनवे रुः ।                    | (पा०सू० 1-3-44) 2-31       |
| (5) अर्धं नपुंसकम् ।                | (पा०सू० 2-2-2) 7-228       |
| (6) अविस्तृष्टतृत्तन्निष्प ईः ।     | (उ० 438) 1-45              |
| (7) अपठद्भाशि...अध्वनरापशत् ।       | (पा०सू० 5-4-7) 4-10        |
| (8) अशिवादिभ्य इनौनौ ।              | (उ० 172) 1-2               |
| (9) अस्मायामेवावजो विनिः ।          | (पा०सू० 5-2-121) 5-6       |
| (10) अस्य च्यौ ।                    | (पा०सू० 7-4-32) 4-13       |
| (11) आङ् मर्यादाभिविध्योः ।         | (पा०सू० 2-113) 1-5         |
| (12) इष्टस्य पिट न ।                | (पा०सू० 6-4-156)           |
| (13) ईषद्दुःसुप्त.....।             | (3-3-126) 6-51             |
| (14) उणादयो बहुलम् ।                | (पा०सू० 3-3-1) 4-16        |
| (15) उदितो वा ।                     | (पा०सू० 7-2-56) 3-3        |
| (16) उपसर्गात् ऋति चातो ।           | (पा०सू० 6-1-61) 1-11       |

- (17) उवाच । (श० सू० 1-3-84) अ० प० 3-58  
 (18) उवाचमः स्वकर्णे । (पा० सू० 1-3-56) 1-18  
 (19) ऋक्पुरुषः प्रथमानक्षे । (पा० सू० 5-4-74) 1-76  
 (20) एतेकात्राङ्गयोगपूर्वस्य । (पा० सू० 6-4-82) 2-51  
 (21) ओजःसहोऽम्मसा वर्तते । (पा० सू० 4-4-27) 5-61  
 (22) कर्णललाटात् कनलङ्कारे । (पा० सू० 4-3-65) 5-55  
 (23) कण्ठवादिभ्यो यक् । (पा० सू० 3-1-27) 3-46  
 (24) वृक्मि । (पा० सू० 8-3-46) 2-56  
 (25) कृत्यलुटो बहुलम् । (पा० सू० 3-3-113) 4-44, 6-86  
 (26) कपो रो लः । (पा० सू० 8-2-18) 7-12  
 (27) कस्य च वर्तमान । (पा० सू० 2-3-66) 1-58  
 (28) गदमद .. । (पा० सू० 3-1-100) 7-82  
 (29) जातिरप्राणिनाम् । (पा० सू० 2-4-6) 5-33  
 (30) ज्ञाधुस्मृदया सनः । (पा० सू० 1-3-57) 1-56  
 (31) ह्रस्वात्तावौ तद्धिते परबम् । (पा० सू० 8-3-101) 2-17  
 (32) तसौ मत्यर्थे । (पा० सू० 1-4-19) 5-6  
 (33) तिस्रोऽन्यतरस्याम् । (पा० सू० 8-3-42) 1-14  
 (34) त्रैर्मन्त्रित्वम् । (पा० सू० 4-4-20) अ० प० 1-24  
 (35) द्वितीयादौस्त्वेन । (पा० सू० 2-4-34) 2-38  
 (36) धनुषश्च । (पा० सू० 5-4-132) 5-54  
 (37) धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । (पा० सू० 4-4-92) 2-3  
 (38) धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । (पा० सू० 3-4-1) 2-51  
 (39) नमस्पुरोर्गत्योः । (पा० सू० 8-3-40) 2-52  
 (40) नहो यः । (पा० सू० 8-2-34) 1-55  
 (41) नाञ्चैः पञ्चाषाणाम् । (पा० सू० 6-4-30) अ० प० 1-34  
 (42) निर्वाणोऽवाते । (पा० सू० 8-2-50) 2-32, अ० प० 2-52  
 (43) लुगतोऽनुनाभिकान्तस्य । (पा० सू० 7-4-85) 6-58  
 (44) पञ्चानामादि आहो ब्रुः । (पा० सू० 3-4-84) 2-31  
 (45) पदाभ्यां च । (पा० सू० 5-4-25) 1-56, 7-72  
 (46) पादादिभ्यो यः । (पा० सू० 4-2-49) 7-57  
 (47) पुमा च्चिना । (पा० सू० 1-2-67) 8 32  
 (48) पुरोऽध्यम् । (पा० सू० 1-4-67) 2-52  
 (49) प्रतिजनादिभ्यः पञ्च । (पा० सू० 4-4-99) 2-57  
 (50) प्रसाहस्या ध्रुवः । (पा० सू० 1-4-40) 2-56  
 (51) प्रिसगिर..... । (पा० सू० 6-4-157) 8-76

पाणिनिसूत्राणां सूचिका

- (52) प्रोषाम्या समर्थाभ्याम् ।  
 (53) बहोर्लोपो भू च बहोः ।  
 (54) भृनामिन् ।  
 (55) मन्यौदन..... ।  
 (56) मयूरव्यसकादयस्त्व ।  
 (57) मृजैर्बुद्धिः ।  
 (58) सुमदस्मदो . . . . . ।  
 (59) राजाहःसदिभ्यष्टच् ।  
 (60) रुच्यर्थाना प्रीयमाणः ।  
 (61) रुदादिभ्यः सार्वधातुने ।  
 (62) व्यपि लघुपूर्वात् ।  
 (63) वर्णो वर्णेन ।  
 (64) विभाषा ग्रहः ।  
 (65) विभाषा सपूर्वस्य ।  
 (66) व्याहृतिभ्यो रमः ।  
 (67) व्रजपञ्चोर्भावे क्यप् ।  
 (68) ग्रासादिभ्यो यः ।  
 (69) शेपे ।  
 (70) सत्सूद्रिप् . . . . . ।  
 (71) सन्निदोर्जेः ।  
 (72) सभाषा यः ।  
 (73) समवप्रविभ्यः स्थः ।  
 (74) सायं चिरं..... ।  
 (75) सिकतासर्पराम्या च ।  
 (76) सुपञ्चोर्द्वनिप् ।  
 (77) संख्याया अवयवे तय्य ।  
 (78) स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनात् ।  
 (79) हन्निद्यसन् . . . . . ।  
 (80) हस्तादाने चेहस्तेये ।
- (पा० सू० 1-3-42) 3-2  
 (पा० सू० 6-4-154) अ० प० 2-52  
 (पा० सू० 7-4-76) 5-15  
 (पा० सू० 6-2-60) 5-24  
 (पा० सू० 2-1-72) 1-14  
 (पा० सू० 7-2-114) 1-60  
 (पा० सू० 8-1-20) 4-37  
 (पा० सू० 5-4-91) 1-1, अ० प० 1-10  
 (पा० सू० 1-4-33) 8-16  
 (पा० सू० 7-2-76) 4-15  
 (पा० सू० 6-4-56) 7-27  
 (पा० सू० 2-1-69) 3-36  
 (पा० सू० 3-1-143) 3-7  
 (पा० सू० 4-1-34) 4-40  
 (पा० सू० 1-3-83) अ० प० 3-85  
 (पा० सू० 3-3-98) 6-6  
 (पा० सू० 5-3-103) 4-35  
 (पा० सू० 4-2-92) 8-58  
 (पा० सू० 3-2-61) 2-51  
 (पा० सू० 7-3-57) 2-53  
 (पा० सू० 4-4-105) 7-29  
 (पा० सू० 1-3-22) 3-42  
 (पा० सू० 4-3-23) 4-46  
 (पा० सू० 5-1-104) अ० प० 1-28  
 (पा० सू० 3-2-103) 2-46  
 (पा० सू० 5-2-42) 2-17  
 (पा० सू० 4-1-54) 1-60  
 (पा० सू० 6-1-13) 5-27  
 (पा० सू० 3-3-40) 5-61

# कुमारसंभवश्लोकानामनुक्रमणी

	सर्ग	श्लो.		सर्ग	श्लो.
अ			अथोपनिष्ये	3	65
अकिञ्चन सन्	5	77	अथोरुदेयात्	3	11
अरुण्डित प्रेम	7	28	अथोपधीनाम्	7	1
अगृहमद्भाव	5	62	अद्यप्रभृति भूताना	6	56
अह्लासया	7	5	अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि	5	86
अङ्गुलिभिरिव	8	63	अथ प्रस्थापित	6	7
अच्छिन्नामल	6	69	अध्यापितस्यो	3	6
अणिमादिगुण	6	75	अनन्तरत्नप्रभन	1	3
अत आहर्तु	6	28	अनन्यभाजम्	3	63
अतन्द्रिता सा	5	14	अनर्घ्यमर्घ्येण	1	58
अतोऽत्र किञ्चित्	5	40	अन्न धर्म	5	68
अथ ते गुनय	6	15	अनेन सम्बन्ध	7	68
अथ ते मुनयो	6	47	अयोन्यमुत्पीड	1	40
अथ तै परि	3	25	अयमेधोदयम्	6	54
अथ मदनवधू	4	46	अपि क्रियाथम्	5	33
अथ मोहपरायणा	4	1	अपि त्वदाव	5	34
अण मौल्लिगतस्य	6	25	अपि प्रसन्नम्	5	35
अथ वा सुमह	6	24	अप्यवस्रानि	8	6
अथ विपुष्पाणा	7	94	अभिलाषगुणी	4	41
अथ विश्वात्मने	6	1	अभ्युन्नता	1	33
अथ सर्वस्य	2	3	अमी च कथ	2	24
अण सललित	2	64	अमी हि वीर्य	3	15
अथ सा पुन	5	4	अमुना ननु	4	29
अथाऽग्रहस्ते	5	63	अमुनैव कपायित	4	34
अथाङ्गिर	6	65	अयाचितारम्	1	52
अथाङ्गुलिभ्या	7	32	अयाचितोपस्थित	5	22
अथाऽग्निपाद	5	30	अयि जीवितनाथ	4	3
अथाऽनुस्मा	5	7	अयि सम्प्रति	4	28
अथाऽबमानेन	1	21	अयुत्तरूप किमत	5	69
अथाह वर्णी	5	65	अरण्यरीजाङ्गणि	5	15
अथेन्द्रियशोभ	3	69	अर्धाचिता सत्वर	7	61



	सर्ग	श्लो.		सर्ग	श्लो.
अल विनादेन	5	82	आलोचनान्तम्	7	84
अलकामतिराहोत्र	6	37	आयजितजटा	2	26
अरुम्यशोका	5	44	आवर्जिता निश्चिदिव	3	54
अस्त्रिङ्कित	4	15	आविशद्भिः	8	38
अगम्य कथीकृतं	4	13	आदां सता	3	14
अर्चितमग्निपुण्या	1	60	आसक्तनाहु	6	8
अर्धनपरे चकार	4	2	आसक्तसुका	7	15
अरस्तुनिर्गन्ध	5	66			
अश्रुष्टिस रम्भा	3	48	इच्छाविभूत्योः	7	29
अवेनि ते	3	13	इतः स दैत्य	2	55
अवैमि पूत	6	57	इति चाऽपि	4	37
अवैमि सौभाग्य	5	49	इति चाह स	4	43
अशोकनिर्भ	3	53	इति चैनमुवाच	4	27
असम्पदस्तस्य	5	80	इति तेभ्यः	2	16
असम्भृतं मण्डन	1	31	इति देहविषु	4	39
असम्मतः कः	3	5	इति द्विजाती	5	74
असह्यहुंकार	5	54	इति ध्रुवेच्छा	5	5
अमृत सद्य	3	26	इति प्रविश्या	5	51
अमृत सा नाग	1	20	इति व्याहृत्य	2	62
अस्तोदु, स्तूय	6	83	इतो ममिष्याम्य	5	83
अस्त्युत्तरस्था	1	1	इत्थ रते	5	45
अस्मिन् सुराणा	3	19	इत्थ विधितेन	7	86
अहमेत्यपतंग	4	20	इत्यमाराध्य	2	40
अहो स्थिरः	5	47	इत्यद्भुतेक	7	36
			इत्यभीममवु	8	28
आ			इत्युचिवान्	6	64
आज्ञाप्य	3	3	इत्युपधिप्रस्थ	7	69
आरमानमात्मना	2	10	इदमनोच्छ्रम्	6	87
आरमानमालेख्य	7	22	इयं च तेऽन्या	5	70
आपृष्टनास्तीर	6	5	इयं महेन्द्र	5	53
आमेखलं संचर	1	5	इयेष सा	5	2
आर्द्रनेसर	8	76			
आर्याप्यरुधती	6	32	इष्टितार्थ	6	90
आलोकमार्गम्	7	57	इंश्रोऽपि	8	50

सर्ग २२.

सर्ग श्लो.

उ

उच्चैरुच्चैःश्रवा	2	47
उत्तरदि	8	35
उत्पाटन मेरु	2	43
उद्घातः प्रणवो	2	12
उद्देव्यत्यङ्गुलि	1	11

उन्नताचनत	8	69
उन्नतेन	6	30
उन्नतेषु	8	66
उन्मीलितम्	1	32
उपपन्नमिदम्	6	66
उपमानमभूद्	4	5
उपात्तार्णे	5	56
उपाददे	7	41
उपासितु	3	58
उभे एव क्षमे	2	60
उमाऽपि नीला	3	62
उमारूपेण	2	59
उमा वधुः	6	82
उमास्तनोद्धेद	7	24
उवाच चैनम्	5	75

ऊ

ऊष्मूलनस	8	77
----------	---	----

ऋ

ऋजुता नयत.	4	23
------------	---	----

ए

एनेव सत्या	7	4
एकैव गूर्तिः	7	44
एतदुच्छ्वसित	8	70
एतावता	1	37
एतान्दुस्तया	6	89
एते वयम्	6	63
एवं यदात्थ	2	31
एवं वाच्यः	6	31

एवंवादिनि

एवमालि

एवमिन्द्रिय

एव तारमुनि

एव वृक्षशिखरे

एहि शर्वापणे

क

कण्टस्य तस्याः

कदाचिदासन्न

कपोलनेनान्त

कपोलकण्डूः

कम्पेन मूर्ध्नेः

कपासि कमिनि

कर्णाभिने

कर्तुं च यो

कल्पवृक्ष

कस्मिन्नन्योन्य

काटिन्यम्

कामस्तु बाणा

कामेकपत्नी

कालक्रमेण

किं येन सञ्जति

किं चायमरि

किञ्चिद्विज्ञाया

किमित्यपास्या

किमिदं द्युति

विचक्षिरम्

कुमेरुशम्भू

कुवेरस्य

कुले प्रसूतिः

कुसुमायुधमणि

कुसुमास्तरणे

कृतवानसि

6 84

8 5

8 20

8 73

8 36

6 88

1 42

5 6

3 49

1 9

7 46

3 8

7 17

6 61

8 68

6 76

6 73

3 64

3 7

1 19

6 23

2 21

3 47

5 44

2 11

5 50

3 25

2 22

5 41

4 40

4 35

4 7

	सर्ग	श्लो.		सर्ग	श्लो.
कृताऽभिपेक्षा	5	16	ज	2	9
कलुषोपचारा	7	88	जगद्योनिः	6	58
केनाऽभ्यसूया	3	4	जङ्गमं प्रेथ्य	2	49
केवलं प्रिय	8	84	जयाशा यत्र	7	60
कैवलेन शयिते	8	3	जालान्तर	6	39
क्रियता कथं	4	22	चित्सिद्धमया	2	38
क्रोधं प्रभो	3	72	ज्वलन्मणि	3	35
क्लमं ययौ	5	19	तं देशमारोपित	7	38
क्विल्यचन्द्र	8	83	त मातङ्गे	8	16
क्व नु ते हृदयदम	4	24	त यथात्म	7	45
क्व नु मा त्वद	4	6	त लोकपालाः	5	85
क्षीरोदवेलेन	7	26	त योश्च	6	35
स			तद. परं	7	40
गं प्रमुक्त	8	43	ततो गणैः	3	59
ये भेलगामी	7	49	ततो भुजङ्गा	2	29
ग			ततो मन्दा	7	70
गगनादवतीर्य	6	49	ततोऽवनीर्य	2	39
गङ्गान्वीतः	6	38	तत्कृतानुग्रहा	8	79
गणा नमेरु	1	55	तत्क्षणं विपरि	6	33
गत एव न ते	4	30	तत्प्रयत्नोपधि	8	29
गामघास्यत्	6	68	तत्र काञ्चन	2	63
गीतान्तरेषु	3	38	तत्र निश्चिप	6	53
गुरु प्रागल्भेऽपि	1	51	तत्र चेरासन	8	82
शुरोर्नियोगाच्च	3	17	तत्र हंसधवल	1	57
गोप्तारं सुस्सेतान्ना	2	52	तत्रग्निमाधाय	7	72
घ			तत्रेश्वरो	5	21
धूर्णमाननयनं	8	80	तथापि तत्तं	6	62
च			तथाऽपि ताव	5	1
चतुष्कपुष्प	5	68	तथेति शेषा	3	22
चन्द्रं गता	1	43	तदङ्गसं सर्ग	5	79
चन्द्रपादजनित	8	67	तदनु ज्वलनं	4	36
चुम्बनादलक	8	19	तदायमनङ्कार्य	6	74
चुम्बनेष्व	8	18	तदाप्रभृत्युन्मदना	5	55
चूताकुंरास्वाद	3	32			

	सर्ग	श्लो.		सर्ग	श्लो.
तदिच्छाम	2	51	तस्मिन्सुरा	3	19
तदिदं त्रिभुता	4	32	तस्मै जयागोः	7	47
तदिदं परिरक्ष	4	44	तस्मै दशंस	3	60
तदीयास्तोषदेष्य	2	50	तस्मै हिमाद्रेः	3	16
तदीपदाद्राग्ण	7	81	तस्य ज्यतु	8	25
तद्गच्छ मिद्वये	3	18	तस्याः करं	7	76
तद्गौरवान्	7	31	तस्याः प्रविष्टा	1	38
तद्दर्शनान्	6	18	तस्याः शलाका	1	47
तद्भूतं प्रस्ता.	2	28	तस्याः सखीभ्या	3	61
तं देशमारो	3	35	तस्याः सुजातो	7	20
तन्मातरम्	6	92	तस्यात्मा	2	61
तन्मुहूर्तम्	8	48	तस्यानुमेने	7	93
तप परामर्श	3	71	तस्योपकण्ठे	7	51
तपस्विनः	3	34	तस्योपायन	2	37
तमन्वगिन्द्र	7	71	तानर्घ्यान्	6	50
तमन्वगच्छन्	7	43	ता नारदः	1	50
तमर्थमिव भारवा	6	79	ता पार्वतो	1	26
तनवेक्ष्य रुराद	4	26	ता पुलोमतनया	8	27
तमातिथ्यां	5	31	ता प्रणामादर	6	91
तमाशु विघ्नम्	3	74	ता प्राङ्मुखीं	7	13
तमुद्धिमद्	7	52	ता लोभकल्लेन	7	9
तमेकदृश्यं	7	64	ता क्लिम्बित	8	81
तया दुहिता	1	24	ता वीक्ष्य	3	57
तया विवृता	7	74	ता ह समाला	1	30
तया श्लाघता	6	2	तामगौरव	6	12
तयो समापत्तिपु	7	75	तामचिताम्बः	7	27
नव प्रसादात्	3	10	तामस्मदर्धे	6	29
तस्मात्प्रदेशान्	7	12	तामिमां तिमिर	8	53
तस्मिन्नुपाया.	2	48	तावत्पताका	7	63
तस्मिन्मथोन	3	1	तावद्भवस्थापि	7	30
तस्मिन् मुहूर्ते	7	56	तासां च	7	39
तस्मिन्वने	3	24	तासां मुरी.	7	62
तस्मिन्विप्रवृत्ता	2	1	तिर्यग्ध्वं	6	71
तस्मिन् संयमिना	6	34	तिर्युभिः	2	6

	सर्ग	श्लो		सर्ग	श्लो.
तीत्राभिपङ्क	3	73	द्रुमेषु तस्या.	5	60
तुषारसंघात	1	56	द्वयं गत	5	71
ते चाकान	6	36	द्विधा प्रयुक्तेन	7	90
तेन भङ्गिणिपमा	8	89			
तेनामखधू	2	41	ध		
ते प्रभामण्डलै	6	4		6	14
तेषा मध्यगता	6	11	धमेणापि	6	51
तेषामाक्षिरभूत्	2	2	धातुताम्राधरः	7	14
ते सङ्गनि	6	48	धूपौष्मणा	7	85
ते हिमालयं	6	94	ध्रुवेण भर्ता		
तौ क्षण	8	86	न		
तौ दम्पतो	7	79		6	60
तौ सन्धिषु	7	91	न केवलं	7	67
निभायशेषानु	5	57	न नून	2	4
त्वत्सम्भाविन	6	20	नमस्त्रिमूर्तये	4	12
त्वमेव तान्त्र	5	67	नयनान्यवगा	7	95
त्वमेव हृष्य	2	15	नयपरिणय	5	61
त्वं पितृणाम्	2	14	न वेषि स	1	36
त्वा मामनन्ति	2	13	नागेन्द्रहस्ता	8	4
			नाभिदेश	5	23
द			निवामतन्ता	5	26
ददौ रसात्पङ्कज	3	17	निनाय	8	52
दर्पणे च	8	11	निर्मितेषु	3	52
दष्टतामरस	8	32	निर्वाणभूयिष्ठ	8	47
दष्टमुक्तमधरो	8	18	निर्विमुग्न	5	73
दिने दिने मा	1	25	निरर्तपास्मा	5	83
दिवं यटि	5	45	निरार्यतामालि	5	46
दिवाकराद्रभनि	1	12	निवेदितम्	5	3
दिवाऽपि	7	35	निशम्य चैना	3	42
दुर्बलाभा	7	73	नीलकण्ठ	8	12
दूरमप्रसरिमय	8	40	नूनमुजमनि	8	58
दृष्टिप्रदीप	3	43	नोर्ध्वमीशुग	8	56
देयास्तदन्तो	7	92	न्यस्ताशय	1	7
द्रवः गङ्गा	2	11			

सर्ग श्लो

सर्ग श्लो

रुद्धनिर्गमन	8	60
रजाविमर्कत	7	18
रोमोद्गम	7	77

मिरत्पनीकार	5	76
मिनुषेरति	4	19
मिभूपगो	5	78
मिमुच्य	5	8
मिरोधिसत्त्व	5	17

ल

लग्नद्विरेफ	7	16
लग्नद्विरेफाञ्जन	3	30
लज्जा तिरश्चा	1	48
लताष्टहद्वार	3	41
लब्धप्रतिष्ठा	2	27
लाङ्गूलविक्षेप	1	13
लोहितार्क	8	75

मिलाचन	7	59
मिरक्षता	5	81
मिमुष्वती	3	68
मिश्रावलु	7	48
मिसपरागात्	5	11
वाप्यते	2	42
वत्त तेनदमेन	2	56
वृत्तानुपूर्वे	1	35
वैवाहिनाम्	6	93
वेनाहिने	7	2
व्यावृत्तगति	2	35
व्याहता	8	2

व

वचस्वरसिते	2	53
वधू द्विज	7	83
वधूर्विधाना	7	87
वनेचराणा	1	10
वपुर्विल्लाध	5	72
वर्गवुभौ	7	53
वर्णप्रकर्षे	3	28
वाकराणि	8	13
विक्लीर्णगतपि	5	37
विदित वो	6	26
विधिना इत	4	31
विधिप्रयुक्त	6	52
विधिप्रयुक्ता	5	32
विन्यस्त	7	10

श

शस्यमद्गुलि	8	72
शक्त्यमापधि	8	62
शङ्खान्तर	7	33
शशिना सह	4	33
शित्तरासक्त	6	40
शिरमा प्रणि	4	17
शिरीषपुष्पा	1	41
शिलाशया	5	25

	सर्ग	श्लो.		सर्ग	श्लो.
गिष्पताम्	8	17	समदिवस	8	91
शुचौ चतुर्णां	5	20	समाधत्तेन	3	23
शुद्धमाविल	8	57	स मानसीं	1	18
शूलिनः कर	8	7	सम्पत्स्यते	2	54
शैलः सम्पूर्ण	6	85	सर्गशेष	6	9
शीलत्मजा	3	75	सर्वं तमे	3	12
श्रुताप्सरोगीति	3	40	सर्वाभिः	2	34
			सर्वोपमाद्रव्य	1	49
स			ग वासवेना	3	2
सद्युगे	2	57	स व्यबुध्यत	8	85
स वृत्तिवासा	1	54	तस्यजे	8	14
सखी तदीया	5	52	स हि देवः	2	58
स गोपति	7	37	साधाद् द्यो	6	22
स तथेति	6	3	सा गौरविदार्य	7	7
स ते दुदितर	6	78	सान्ध्यमस्त	8	54
सत्यमर्काञ्च	6	19	सा भूभराणा	1	22
म दक्षिणापात्र	3	70	सा मङ्गल	7	11
म देवदारु	3	44	सामभिः सह	8	41
सद्यः प्रयास	3	27	सा राजहंसैः	1	34
ग द्विनेत्रम्	2	30	सा त्यजधूमा	7	81
मन्तानकवक्	6	46	गा सम्भवद्भिः	7	21
मन्तानकाकीर्ण	7	3	मिहनेतर	8	46
मन्त्र्यपात्र	8	44	मोकरव्यतिक्र	8	31
मयदि मुकुलि	3	76	मुक्तयिनिधामः	3	56
गन्तव्यिहस्ता	1	16	मुगः समस्य	3	20
म प्रजागर	8	88	मोऽनुमान्य	8	21
म प्रायद	7	50	मोऽयमानत	8	42
म प्रियामुग	8	90	मोऽहं गृण	6	27
स प्रीतिवेगाद्	7	55	स्यमुंल	2	1

	गर्गं २७		गर्गं २७
स्थानम् आदत्त	8 33	ह	
स्थानं त्वा	7 65		
स्थानं त्वा	6 67	हस्तु किञ्चित्	3 67
स्थिता गण	5 24	हरिताला	4 14
रमयति हस्त	4 8	हावमूचि	8 15
स्मरस्तथा	3 51	हिमवत्या	3 33
गम्यता इत	3 55	हस्त	4 9
स्वकायगिमा	2 8	हमलानगम	8 26
स्वय विरीण	5 28	हीमानभूद्	7 54
स्वरण तस्या	1 45		
रवागत	2 18		

---